Borbándi Gyula írásai a Látóhatár–Új Látóhatárban III.

1970–1979

Barangoló Kiadó

2019

Máriának,

Mersének és Somának

BORBÁNDI GYULA ÍRÁSAI A LÁTÓHATÁR–ÚJ LÁTÓHATÁRBAN III.

1970–1979

Barangoló Kiadó
Pilisszentkereszt
2019

© SZEREDI PÁL (szerk), 2019

Lektorálta: DR. SZEREDI PÉTER

A könyv megjelenését támogatta a *Magyar Művészeti Akadémia*.

A címlapon Borbándi Gyula Saáry Évával és Tollas Tiborral az 1970-es évek elején.

A könyv egészének és részleteinek sokszorosítása, reprodukálása kizárólag a kiadó írásos hozzájárulásával lehetséges.

MAGYAR MŰVÉSZETI AKADÉMIA

Kiadó: Barangoló Kft.
Felelős kiadó: Szeredi Mária
Az elektronikus kiadvány megjelenési helye: www.ujlatohatar.com
ISBN 978-615-5745-12-6

Borbándi Gyula és a Látóhatár–Új Látóhatár

1949 tavaszán Zürich városában néhány fiatal magyar ember úgy döntött, hogy alapít egy folyóiratot távol hazájától, mert nem voltak hajlandóak tudomásul venni kirekesztettségüket a nemzet sorsának formálásából. Elképzelésük szerint az általuk szerkesztett Látóhatár című lap a nemzeti – illetve, ahogyan a magam részéről nevezem nemzetépítő – mozgalom társadalompolitikai közlönyeként kívánta szolgálni a nyugatra kényszerült közéleti személyiségek gondolatainak nyilvánosságra hozatalát, az 1945-ben megkezdett demokratikus átalakulás továbbvitelét. Emigrációjukat átmenetinek tekintették, amint a folyóiratot is csak addig gondolták életben tartani, amíg vissza nem térhetnek szülőföldjükre. A történelem azonban másképpen alakította életüket, negyven éven keresztül éltek távol, és a folyóirat is negyven éven keresztül volt kénytelen tudósítani a magyar emigráció életéről, törekvéseiről.

A lapot alapítók egyike volt az akkor harminc esztendős Borbándi Gyula – Borsos Sándor, Gál Mihály, Molnár József és Vámos Imre mellett –, aki ugyan semmilyen szerkesztői gyakorlattal nem rendelkezett, mégis a legendás müncheni lap alakítója, felelős szerkesztője volt a negyven év során. A Látóhatár–Új Látóhatár a huszadik századi magyar közgondolkodás egyik meghatározó fóruma lett, Borbándi pedig a nagybetűs Szerkesztő úr, mintája a toleráns, empatikus és demokratikus lapszerkesztői munkának.

Kötetünkben Borbándi Gyulának a müncheni folyóiratban megjelent írásait gyűjtöttük össze. Összesen 3.039.158 karaktert, betűt írt le azokban a tanulmányokban, vitairatokban, könyvismertetésekben, melyek az alábbiakban olvashatók. Írásai 1520 kéziratoldalt tesznek ki. Megsüvegelendő teljesítmény, még

inkább, ha hozzátesszük, hogy ezek a cikkek nem pusztán papírra vetett sorok voltak, hanem számos esetben politikai folyamatok mélyreható elemzései, nem egyszer közéleti változások elindítói. Borbándit úgy ismerjük, mint a magyar emigráció krónikását. Ezekről az oldalakról azonban kibontakozik a politikai gondolkodó, az irodalmi kritikus, a merengő, saját álláspontját mérlegelő ember portréja.

Első írása a folyóirat 1951-es évfolyamában jelent meg, az utolsó pedig a záró számban, 1989-ben, melyben elköszönt a folyóirat negyven éven keresztül hűséges olvasóitól. Az Új Látóhatár azért fejezte be működését, mert Magyarországon elkezdődött a rendszerváltoztató folyamat, az emigráció tagjai szabadon beléphettek az országba, publikációik megjelenhette a hazai lapokban, azaz a Látóhatár–Új Látóhatár feladata, azaz a demokratikus közélet fenntartása az emigrációban, megszűnt. Hatása, emléke azonban nem szürkülhet, nem veszhet el.

Borbándi a későbbi években is folytatta publicisztikai tevékenységét. Talán nincs olyan számon tartható lap, folyóirat melyben ne jelent volna meg cikke, elemzése, ám életének meghatározó szakasza a Látóhatár–Új Látóhatárhoz kötődik. Kiadónk születésének 100. évfordulója előtt tisztelegve gyűjtötte össze a müncheni folyóiratban megjelent írásait, melyet négy kötetben, évtizedenkénti bontásban tárunk az érdeklődők elé. Ezeken az oldalakon nyomon követhető a huszadik század második felének története, a magyarság sorsának alakulása, az 1945 utáni magyar emigráció irodalmi és politikai munkásságának értékelése.

Borbándi Gyula neve összeforrott a demokratikus Magyarország újjáélesztését megteremtő közéleti küzdelemmel, a rendszerváltoztatás előzményét jelentő szellemi mozgalommal, a nemzeti függetlenség eszményével. Írásai időszerűek maradnak bármely korban, ahol a magyarság sorskérdéseiről szó kerül.

Pilisszentkereszt, 2019. július 15.

Szeredi Pál
szerkesztő

1970

NAPLÓÍRÁS ÚTON

Kari Kerényi: Tage- und Wanderbücher, 1953–1960, hangén Müller, München-Wien 1969, 463 lap.

Kerényi Károly napló- és útijegyzeteinek vaskos gyűjteménye a München-Bécs-i kiadónál megjelenő összes Művek harmadik kötete. A Langen Müller Verlag három évvel ezelőtt kezdte meg az Asconában élő magyar ókortudós és vallástörténész tizenkét kötetre tervezett „összes Művei" kiadását. Az első kötetnek *„Humanista lélekkutatás"* (Humanistische Seelenforschung) volt a címe és a görög mítoszt, valamint a humanizmus problémáját érintő tanulmányokat tartalmazta. A második kötetben – *„A mítosz nyomában"* (Auf Spuren des Mythos) – az első kötetben megpendített témák görögországi felfedező utazások, kutatások, tanulmányok leírásával gazdagodnak.

Végül az előttünk fekvő harmadik kötetben az író és tudós naplóját találja az olvasó. Kerényi Károly buzgó és szorgalmas naplóíró. Naplóját azonban csaknem kivétel nélkül utazás közben írja. Mintha az otthon csendjét, nyugalmát és magányát a művekre tartogatná és utazások, kirándulások, vándorlások alatt rendelkezésére álló kis pihenőket használná fel arra, hogy életének alakulásáról, olvasmányairól, gondolatairól, élményeiről tudósítson. Nem hinném, hogy van író vagy tudós, aki vonaton, repülőgépen, hajón annyit írna, mint Kerényi. Ha valaki a Gotthard-vonaton, Zürich és Bellin-zona között a fülke sarkába húzódó írót embert lát, bizonyos lehet, hogy Kerényivel van dolga. Tanúság rá a napló: a legtöbb bejegyzés a Gotthard-vonaton történt.

A nyolc év, amelyről a kötet tudósít, nem mutat érdemleges változásokat az író magánéletében. De annál többet az érdeklődésben, az olvasmányokban, a

kutatói és írói tervekben. Az is valószínű, hogy a témák, a gondolatok, az ötletek, amelyek e jegyzetekben feltűnnek és ismétlődnek, egykor művekké: tanulmányokká, esszékké, cikkekké bővülnek. Az ötvenes évek elejének és közepének naplójegyzeteiben több olyan témát is találunk, amelyeket később nagyobb munkákban részletesebben is kidolgozott. A napló tehát kutatói és írói munka megértésében is segít: eligazít a források, az eredet kérdésében, megmutatja, hogyan vert a tudós agyában gyökeret valamely gondolat, mely további kutatásra serkentette, vagy hogyan csapódott le később művekben, a naplóban futólag és vázlatosan leírt élmény. Kerényi megjegyzi bevezetőjében, hogy a gyűjteménybe csak olyan jegyzeteket vett be, amelyek *„még nem kész esszék”.* Találó megjegyzés: valóban még nem egészen kész, vázlatosan felrajzolt esszékkel van dolgunk, amelyek közül csaknem mindegyik megérdemli a további kidolgozást. Egy életre való munka, de nem hetvenkétéves férfinek, hanem fiatalembernek: oly sok a téma, az ötlet, a gondolat.

Kerényi Károly kitűnő megfigyelő, igényes író és tudományának páratlan lehetőségű művelője. Az olvasót igézetében tartja a hatalmas tudás, az alapos és minden részletre kiterjedő ismeret, a határtalan tájékozottság. A görög múlt és az európai művelődés teljes panorámája bontakozik ki e jegyzetekből, főleg az öt görögországi útinaplóból. Kerényi azonban nemcsak Görögországban mozog oly otthonosan, mint rajta kívül egyetlen magyar sem, hanem Itáliában, Németországban, Svájcban, Ausztriában, Franciaországban, Hollandiában és Norvégiában is oly biztosan tájékoztat és ítél dolgokról, hogy könyvét nyugodtan használhatjuk útikalauznak ezekben az országokban is. A múzeumokban gyorsan rátalál azokra a kincsekre, amelyeket elsősorban érdemes megnézni. Művészeti emlékekről mindig tud olyasmit is, amit a szokványos útikönyvek írói nem vesznek észre. Az ásatások jelentőségét és értékét gazdag archeológiai tudása világítja meg. Külön méltatást érdemelnének a személyes találkozások leírásai. Kerényi baráti és ismerősi körébe az európai szellemi élet sok nagynevű alakja tartozik. A napló a náluk tett látogatásokról vagy róluk, mint látogatókról, a velük folytatott beszélgetésekről is számot ad, bepillantást engedve életükbe, viselkedésükbe, szemléletükbe. De a legtöbbet olvasmányaival foglalkozik a szerző. Útjainak

leghűségesebb kísérői: a könyvek. Egy éjszaka felébred a vonatban. A folyosón hazatérő velencei cselédlányok zajonganak. *„Szerencsére izgalmas lapok Prokesch von Osten »Denkwürdigkeiten«" című könyvében: a navarini csata kora."* Érdekes, hogy bármi is történik, könyv mindig van kéznél, néhány oldal és a tudós ismét nyugalmat lel. Érdemes lenne felsorolni az olvasmányokat, de nincs helyem. Régiek, újak, egészen új szerzők. Vannak, akikhez állandóan visszatér: Jákob Burckhardt, Goethe, Hölderlin, Hofmannstahl, Kazantzakis. Egy helyütt azt olvasom: *„Alles ist auf Geist hin geöffnet"* – Kerényi naplójára is áll: minden a szellem felé nyílik. A közvetlen, testi, fizikai élmények, megfigyelések, tapasztalatok emlékeket, olvasmányokat elevenítenek fel, a szellemi munkát termékenyítik, régi gondolatok mellé újakat társítanak, a kutatóelmét állandó működésben tartják.

A politika, a társadalom problémái, a mai kor emberének sorsa azonban hiányzik ezekből a naplójegyzetekből. Aki ismeri Kerényit, tudja, hogy nem érzéketlen korunk emberi és társadalmi kérdései iránt, naplójában azonban ennek semmi nyoma. Véletlen vagy tudatos szelektálás eredménye, hogy ha majdan valaki arra is kíváncsi lesz, milyen volt az a kor és társadalom, amelyben a naplóíró élt, e kötetből nem tudja meg. A magyar forradalom, amelynek bukása Kerényit is szíve mélyéig megrendítette, csak néhány mondat erejéig szerepel a naplóban. 1956 november 4-én megjegyzi, hogy *„ez után a hét után, ezen a napon"* csak azt írja le, ami külsőleg történt. Látogatás a tegnapi temetőbe és a völgybe, amelyben a száműzetés első idejét töltötte, *„amely újból megkezdődik".* Aztán vissza a rádióhoz. Ez a néhány mondat is jelzi, milyen lelkiállapotban volt a napló írója, de aztán csak december 1-én tér vissza a témához, megemlékezvén arról, hogy Svájc a menekültek segítésével *„az egészséges szív nagy országa lett"* és szomorkodva azon, hogy Hesse *„Gyászmenet"*-ében semmi nyoma annak, hogyan reagált a Magyarországon történtekre.

A napló németül íródott, de a nem-magyar olvasó is hamar felfedezi – ha egyébként nem tudná –, hogy szerzője magyar. Az utalások elárulják. Egy olasz zeneprofesszor asconai előadása Bartókról emlékezetébe idézi megismerkedését Bartókkal. Ez 1936-ban a Margitszigeten, a Cooperation Intellectuelle tisztele-

tére rendezett miniszteri banketten történt. Bartók és Kerényi az asztal végén ült. Nem ismerték egymást. *„Egy ideig arra gondoltam* – olvassuk a naplóban –, *hogy a mellettem ülő férfi dán, egy tudós, aki feltűnően tájékozott a magyar zenében, legalábbis azokból a felvilágosításokból ítélve, amelyeket valamely udvarias követségi titkárnak adott. Ezután nem volt magyar, aki oly gyakran és oly mélyen foglalkoztatott."* Kazantzakist *„Christos anastavronete"* (Magyarul: Akinek meg kell halnia) című regénye alapján az oroszok és Móricz közé helyezi, majd ismét magyar párhuzamot találva így folytatja: *„Ady és Móricz műveinek első magyarországi reakcióiból megértettem azoknak a görögöknek elutasítását és ingerlékenységét, olykor még intelligens emberekét is, már ha csak e nevet hallják."* Verdasióban megtalálja a magyar Madonnát, amely sokáig nem engedi nyugodni, állandóan visszajár a Locarno közelében fekvő helységbe, kutat a kép eredete után, betűzi a feliratokat, majd a *Neue Zürcher Zeitung*ban beszámol az eredményekről.

Az olvasó azonban nemcsak ilyen és hasonló apró utalásokból értesül az író magyar származásáról. A naplóba 1959-től kezdődően összefüggő magyar szövegek is kerülnek. 1959 október 12-én ez az egyetlen bejegyzés: *„A Dolomitok nagy látványa"* (magyarul). Ez az ösztönös magyar megszólalás a németül írott naplóban Kerényinek is feltűnhetett, mert két nappal később – és most már németül – megmagyarázza az esetet: *„A tegnapelőtti magyar bejegyzés, anélkül, hogy tudatában lettem volna, csak azt mutatja, milyen hazaiak voltak nekem azok a napok, amelyeket csodálatos fiatal emberek körében töltöttem..."* Egy magyar diákkonferenciáról van szó és nem mulasztja el megjegyezni, hogy tizenkét év után itt volt az első magyar előadása. A későbbiekben, ha Kerényi magyarok között forog – főleg diákértekezleteken, tanulmányi napokon, vagy magyar ismerősöket látogatva meg –, a naplóba magyar szöveg is kerül. Nagyon helyes volt, hogy ez nyomtatásban is így maradt meg, jegyzetként adva a német fordítást. Az elején még ott az észrevétel, hogy: *„érdekes, nem vettem észre, magyarul írok",* de később elmarad a magyarázkodás és természetesen folyik a németbe a magyar szöveg. A magyarokkal való találkozások érezhető örömöt okoznak Kerényinek, a múlt mélyrétegéből emelnek ki emlékeket, arcokat, szavakat. 1960.

július végén Rómában: *„Ma reggel – minden apropos nélkül —- eszembe jutottak első, elemi iskolai tanítóim."* És fel is sorolja őket. Attól a szokásától, hogy magyarok között töltött idejéről magyarul számol be naplójában, egyszer tér el. Amikor Burg Kastlban jár. Németül és nem magyarul írja le élményeit. Meg is indokolja: *„Sajátságosan nem érzem szükségét annak, hogy magyarul írjak: a német vendéglátó ország, amelynek nem egészen előnyös hatását a diákokon is érzem (nem olyan tisztán és finoman képzettek, mint Skandináviában vagy Hollandiában), áttör, anélkül, hogy ellenállásra ingerelne."* Érdekes észrevétel és talán egyszer bővebben is megmagyarázhatná.

Jó ötlet volt a naplót nem az összegyűjtött művek végén, hanem az elején, harmadik kötetként közreadni. Ha hozzávesszük, hogy a második kötetben vannak a korai görögországi útirajzok, ez a két kötet hasznos segítséget nyújt a későbbiek, a mitológiai és vallástörténeti tanulmányok jobb megértéséhez. Főleg azok forgathatják haszonnal, akik majd csak ezután indulnak el a görög múlt és a görög művelődés eredete tanulmányozására.

Naplóírás úton [Kerényi Károly: Tage- und Wanderbücher, 1953–1960 c. könyvéről] Új Látóhatár, 1970. (21. évf.) 1. sz. 80-83. o.

Harcok a Duna mentén

Péter Gosztony. Endkampf an der Donau 1944–45, Verlag Fritz Molden, Wien-München-Zürich, 1969, 356 lap.

Huszonöt évvel ezelőtt fejeződött be a második világháború. Nemrégen zajlottak le az ünnepségek, amelyekkel Magyarországon a debreceni ideiglenes nemzetgyűlésre és az ideiglenes kormány megalakulására emlékeztek. Az elkövetkező hónapokban is egymást követik a különböző évfordulók, az 1945-ös hatalomváltás állomásaira történő emlékezések. Negyedévszázaddal ezelőtt omlott össze a régi és született meg az új Magyarország. Gosztonyi Péter és kiadója jól választotta meg az időpontot: az évfordulók nemcsak az iránt keltenek érdeklődést, hogy mi történt az új hatalom megjelenése után, hanem az iránt is, milyenek voltak az utolsó háborús hónapok és milyen katonai hadműveletek vezettek a Vörös Hadsereg végső győzelméhez. Gosztonyi kitűnő anyagismerettel követi nyomon az utolsó háborús hónapok eseményeit és világosan, szabatosan írja meg a háború végének krónikáját. Rengeteg adatot gyűjtött össze, beszélt számos katonai és politikai közszereplővel, végigkutatott levéltárakat, okmánygyűjteményeket, forráskiadványokat, átnézett minden munkát, amely erről vagy rokon témáról már elkészült. Sok éves kutató munka eredménye ez a három és félszáz oldalas könyv, amely avatott és avatatlan olvasót egyaránt eligazít a 25 év előtti katonai és politikai fejleményekben. A mű hat fejezetre tagolódik. A szerző először leírja Románia és Bulgária kiugrását a háborúból, az erdélyi harcokat és a sikertelen magyar fegyverszüneti akciót, aztán 1944 őszének harcait és a magyar nyilas rezsim működését. Külön fejezetben foglalkozik Budapest ostromával és elestével (Erről évekkel ezelőtt önálló munkát jelentetett meg). A negyedik fejezet tárgya a front mögötti helyzet mind a két oldalon. Végül az utolsó német

offenzíva és a szovjet ellenoffenzíva, valamint az ausztriai harcok leírása zárja az áttekintést.

Gosztonyi Péter igen világos okfejtéssel szembe száll azzal a széles körökben elterjedt nézettel, hogy a nyugati hatalmak Jaltában *„eladták”* Közép-Európát az oroszoknak. Gosztonyi szerint a jaltai konferenciának más volt a szerepe és jelentősége. Az ugyanis, hogy a Dunavölgye szovjet érdekövezet lesz, nem a jaltai megállapodások következménye, hanem már korábbi döntés eredménye. A dunai népek jövője már az 1943-as teheráni értekezleten eldőlt, amikor szovjet kívánságra az angolok és amerikaiak elejtették egy balkáni partraszállás gondolatát. 1944 nyarán megállapodás született a Hitler-ellenes koalíció három vezető hatalma között a dél-kelet-európai hadműveleti övezetek ügyében. Churchill 1944 októberi moszkvai látogatása alatt pedig létrejött az a híres gentlemen's aggreement, amely érdekszférákra osztotta fel Közép- és Délkelet-Európát.

Gosztonyi szemléletét a hűvös tárgyilagosság jellemzi és az események értékelésében nem enged a politikai haszon és vágyálom kísértésének. Azt írja le, ami történt és ahogyan történt, igyekszik megérteni a szereplők magatartásának és tetteinek rugóit, ítéleteiben pedig bizonyítékai, nem pedig rokon- vagy ellenszenvek vezetik. Nincs benne a magyarok iránti részrehajlás és elfogultság sem; az igazságot igyekszik kideríteni, nem pedig előre gyártott tételeket vagy kegyes hiedelmeket igazolni. Ez munkáját különösen értékessé teszi.

Harcok a Duna mentén [Gosztonyi Péter: Endkampf an der Donau 1944–45 c. könyvéről] Új Látóhatár, 1970. (13. (21.) évf.) 1. sz. 91. o.

A ZÓLYOMI TÁRGYALÁSOK

(1944 szeptember)

A hadi helyzet alakulása, főleg a Romániában 1944 augusztusában bekövetkezett fordulat Magyarországon is sürgető szükséggel vetette fel a kérdést, ésszerű és érdemes-e a háborút folytatni és további véráldozatot hozni olyan célok érdekében, amelyek kezdettől fogva vitatottak voltak. A társadalom mind szélesebb köreiben erősödött a meggyőződés, hogy a háború végleg elveszett, Magyarország a további harccal semmit sem nyerhet és az ország érdeke nem lehet más, mint a pusztulás megállítása, az emberi életek mentése, tehát a minél előbbi fegyverszünet.

Horthy Miklós kormányzóra és a kormányra immár nemcsak azok igyekeztek a háborúból való kiválás érdekében nyomást gyakorolni, akik már régóta a háború ellen voltak, hanem olyanok is, akik addig a háborús erőfeszítések fokozásában részt vettek és Magyarország háborús politikájában vezető szerepet játszottak. A háborúból való kiválás gondolata a felelős politikusok, diplomaták és katonák körében is megerősödött. Horthy Miklósnak lassan azt is be kellett látnia, hogy nyugat felé nincsenek kiugrási lehetőségek és a szövetséges hatalmak tartják magukat ahhoz a megegyezésükhöz, hogy Közép- és Délkelet Európa szovjet hadműveleti terület, következésképpen fegyverszüneti kérelemmel csak a szovjet kormányhoz lehet fordulni. Nemcsak a Svájcban élő báró Bakách-Bessenyei György volt követ tájékoztatta ilyen értelemben a kormányzót, de báró Apor Gábor követ is azt a választ kapta, amikor Rómában a fegyverszüneti lehetőségek felől érdeklődött, hogy Magyarország tárgyaljon az oroszokkal, senki más nem illetékes. Ez volt a felfogás a nyugati szövetségeseknél. A nyugati út járhatatlannak bizonyult. Ma már nagy irodalmuk van azoknak a tapogatódzásoknak és

próbálkozásoknak, amelyek nyugat irányában keresték a kiugrás és Magyarországnak a szovjet megszállástól való megóvása lehetőségét.[1] A politikai baloldal és az ellenállási mozgalom, valamint Horthy néhány személyes tanácsadója 1944 nyarán határozott cselekvést, az akaratunktól vagy tetszésünktől független tények tudomásulvételét és a háborúból való kiválás érdekében gyors intézkedést követelt. Horthy nemigen hallgatott a baloldali és illegalitásban élő ellenálló politikusokra, sokkal inkább közvetlen környezetére, valamint a Hitler-ellenes földbirtokosokra és Nemzeti Kaszinó tagokra. Jóllehet a háborút ő is elveszettnek látta, sokáig habozott és csak 1944 szeptemberében szánta rá magát a döntő lépésre. Fegyverszüneti kérelemmel fordult Sztálinhoz.

Az érintkezés felvételére már 1944 nyarán történt kísérlet, de ez nem sikerült.[2] Ugyancsak említésre méltó eredmény nélkül maradt báró Aczél Ede vállalkozása, ő szeptember 16-án ment át – Faust Imre és Dudás József társaságában – az oroszokhoz. Aczélék szeptember 24-én tértek vissza.[3] Akkor azonban Horthy már eldöntötte, hogy a szovjet féllel a kapcsolatot Szlovákiában keresi. Zólyom városában folytak azok a tárgyalások, amelyek e kapcsolatot megteremtették és végül a fegyverszüneti bizottság kiküldéséhez vezettek.

A kormányzó elhatározását nagy mértékben befolyásolta az a határozottság, amellyel erdélyi politikusok a fegyverszüneti kérelem mellett szót emeltek. Romániának a náci Németországgal augusztus 23-án történt szembefordulása és a szovjet csapatok dél felől történt gyors előnyomulása Erdélyben is új helyzetet teremtett. Mind erősebb lett a magyarok körében a követelés, hogy Magyarországnak követnie kell Románia példáját és nagyobb bajokat elkerülendő fegyverszünetért kell folyamodnia a szovjet kormányhoz. Az erdélyi magyarok főleg attól tartottak, hogy szembekerülnek a románokkal és ez hosszú időre megpecsételheti sorsukat. Erdélyi magyar politikai, egyházi és társadalmi vezető személyiségek ezért arra törekedtek, hogy viszonyukat a románokkal megjavítsák és a baloldali erőkkel összefogjanak.[4] Augusztus 29-én politikusok, egyházi emberek és vezető értelmiségiek elhatározták, hogy kapcsolatba lépnek a baloldali csoportokkal. Nemsokára megalakult az Erdélyi Tanács. Ebben részt vett az Erdélyi Párt (gróf Teleki Béla, Vita Sándor, Mikó Imre), a kommunista Békepárt

(Jordáky Lajos, Balogh Edgár, Csögör Lajos, Kovács Katona Jenő, a *„Korunk”* volt szerkesztője), a szakszervezetek, az EMGE, azonkívül neves egyházi és szellemi emberek, többek között Vásárhelyi János református püspök, Józan Miklós unitárius püspök, Sándor Imre római katolikus püspöki helytartó, gróf Bánffy Miklós, Tamási Áron, Szabédi László írók, Miskolczy Jenő, Haynal Imre egyetemi tanárok. Elkészült egy memorandum is, amelyben az erdélyi magyar vezetők Horthytól többek között a fegyverszünet azonnali megkötését követelték.

Gróf Teleki Béla felutazott Budapestre és részt vett a szeptember 8-i minisztertanácson. Ezen felkérték, hogy tárcanélküli miniszterként lépjen be a kabinetbe, és mint Erdély szülötte, az ottani viszonyok alapos ismerője, támogassa tanácsaival a kormányt.[5]

Teleki Béla elmondotta, hogy Erdélyben mindenki meg van győződve a játszma elvesztéséről. Nézete szerint két alternatíva van: *„vagy várjuk fegyveresen az összecsapást és az összeomlást, vagy pedig már ma arra határozzuk el magunkat, hogy a politikai lépéseket megtegyük, fegyverszünetet kérve.”* Teleki kifejtette, hogy a román összeomláskor, Jassy eleste után nekünk is ki kellett volna ugranunk. Ezzel elkéstünk. Hozzáfűzte, hogy *„az erdélyi magyarságnak egy lehetősége van, hogy sorsát megmentse, éspedig ha baloldali orientációt vesz fel a román kommunistákkal való egyetértésben”.*[6] Ez már az Erdélyi Tanács hangja volt, amelyben a baloldali irányzatok is képviselve voltak. Teleki Béla még néhány napig Budapesten maradt és szeptember 10-én felkereste Lakatos Géza miniszterelnököt. ígéretet kapott, hogy a dél-erdélyi támadást leállítják és a románok elleni megtorló intézkedéseket felfüggesztik.[7] Ez utóbbi megtörtént, de a támadást nem szüntették meg. Erre az Erdélyi Párt és a baloldali szervezetek képviselői elhatározták, hogy sürgősen memorandumot juttatnak el Horthyhoz, amelyben Erdély fegyveres „védelmét” elítélik és a fegyverszüneti szerződés azonnali megkötését követelik. Arra is kérték Horthyt, szólítsa fel Dalnoki Veress Lajos vezérezredest, az Erdélyben működő 2. magyar hadsereg parancsnokát, hogy szüntesse be a harcot.[8] A memorandumot gróf Bánffy Miklós vitte Budapestre. Szeptember 15-én este érkezett a fővárosba, másnap délelőtt már megjelent Horthynál kihallgatáson. Immár *„föltétlenül szükséges, hogy Magyar-*

ország szakítson a németekkel és Románia példájára fegyverszünetet kérjen" – mondotta Bánffy Miklós.[9] Horthy elfogadta az álláspontját, de habozott – mint Bánffy Miklós később visszaemlékezéseiben megállapította. Megbízta azonban, hogy lépjen kapcsolatba Veress Lajossal és mondja meg, *„keressen egy megbízható, oroszul jól beszélő tisztet, aki át tudna menni a szovjet arcvonal parancsnokságához a fegyverszüneti tárgyalások felvételére."* Veress megígérte Bánffy Miklósnak, hogy a kormányzó utasításának értelmében fog eljárni. Hasonló küldetésben járt Budapesten gróf Teleki Géza is, aki Horthy előtt azzal követelte az azonnali fegyverszünetet, hogy ellenkező esetben *„Erdély önállóan fog cselekedni".*[10] A koronatanács ülésén főleg gróf Bethlen István igyekezett a kormányzót rávenni arra, hogy ne habozzék, hanem vezesse ki az országot a háborúból.

A kérdés az volt, hogy ez hogyan történjék és hol lépjenek magyar tárgyalófelek kapcsolatba a szovjet hadsereggel.

A történelemben gyakran játszik szerepet a véletlen és a magyar-szovjet érintkezés létrejötte is némileg a véletlen műve volt. Pontosabban, a véletlen játszott közbe abban, hogy ennek az érintkezésnek és a későbbi tárgyalásoknak Zólyom volt a színhelye és egy határ menti földbirtokos, gróf Zichy Ladomér a központi alakja.[11]

Zichy Ladomér erdélyi családból származik, 1904-ben született Budapesten, de az Erdélyben végzett első két elemi osztály után Bécsbe került a Theresianumba. 1919-ig volt a császári és királyi katonai nevelőintézet tanulója, közben az udvarban is szolgálatot teljesített, mint Ferenc József és IV. Károly apródja. 1919-ben a közbejött események miatt már nem tudott az Erdélyben töltött szünidő után Bécsbe visszatérni, a marosvásárhelyi gimnáziumba került és ott fejezte be a középiskolát 1922-ben. Építész akart lenni, el is kezdte tanulmányait Budapesten, de egy szünidő után nem kapott a román hatóságoktól kiutazási engedélyt, tanulmányait félbeszakította és anyjának – gróf Zichy Melanienak – vajdaszentiványi birtokán gazdálkodott. 1927-ben illegálisan elhagyta Erdélyt, román állampolgárságát átcserélte a magyarral és átvette a Zichyek divényi birtokának vezetését. Divény kisközség Nógrád megye gácsi járásában. 1930-ban több mint másfélezer lakosa volt, vegyesen szlovákok és magyarok. A trianoni béke-

szerződéssel Csehszlovákiához került és ott maradt az 1938-as bécsi döntés után is, de az új határ nem messze Divénytől húzódott. A községet ma Divin-nek hívják. Divény várát 1679-ben az osztrák császári hadak a levegőbe röpítették és csak a romjai maradtak meg. A fiatal Zichy Ladomérnak 2000 hold – főleg erdőség – jutott Divényben, de ezen kívül még 10.000 holdat kezelt. Nagyapjának, Zichy Istvánnak még 43.000 holdja volt, 66 község tartozott hozzá. Apja – akit ugyancsak Ladomérnak, vagy Vladimírnak, hívtak – az első világháború előtt gróf Andrássy Gyula frakciójához tartozó képviselő volt. 1919 után a Magyarországról irányított erdélyi katonai összeesküvés feje lett. Érdemes megemlíteni, hogy IV Károly halála után azok közé a politikusok közé tartozott, akik a trónörököst II. Ottóként magyar királlyá proklamálták. Ezért Horthy nagyon haragudott rá. A fiatal Zichy Ladomér is royalista szellemben nőtt fel. Divényben nemcsak gazdálkodott, de tanult is. Beiratkozott a budapesti egyetemre és 1932-ben befejezte jogi tanulmányait. Unokabátyjánál, gróf Zichy Istvánnál, a szomszédos birtok uránál lakott. Zichy István (1879-1951) neves történész, festőművész és grafikus volt. 1913-tól 1919-ig a Szépművészeti Múzeum magyar történelmi képcsarnokát vezette, 1934 és 1944 között a Történelmi Múzeum főigazgatója volt. őstörténettel foglalkozott (erről szól fő műve: *A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig*, Bp. 1923) és unokaöccsével is megkedveltette a történettudományt. Zichy Ladomér az ő irányítása alatt kezdett történeti kutatásokat folytatni és később tanulmányt is megjelentetett a tatárjárásról. A két Zichynek az volt a szándéka, hogy közösen írnak könyvet a nomád népekről. Ennek teljes anyaga 1945-ben elpusztult. Zichy Ladomér a bécsi döntés után is magyar állampolgárságú szlovenszkói rezidens maradt és valutabelföldinek számított.

1944 szeptember elején pénzre volt szüksége, fizetnie kellett a munkásokat. Telefonon igyekezett összeköttetést teremteni a bankjával, de nem kapcsolták. Felhívta Zólyomot, de sikertelenül. Elhatározta, hogy felmegy Zólyomba és onnan telefonál a pozsonyi bankba. Zólyomban nagy volt a mozgás, egy felbolydult város képét mutatta. Pozsonnyal onnan sem lehetett kapcsolatot találni.

Néhány nappal ezelőtt tört ki ugyanis a besztercebányai felkelés és Zólyomban is a Szlovák Nemzeti Tanács szervei gyakorolták a hatalmat.

Ez a Tanács már 1943 decemberében illegalitásban megalakult, egyesítve a Tiso- és Hitler-ellenes szlovák erőket, létrehozván az együttműködést a szlovák demokrata politikusok és a kommunisták között.[12] Megalakították az ellenállás katonai parancsnokságát is Ján Golián tábornok vezetésével. A katonai egységek szlovák, orosz és más nemzetiségű partizánokból állottak.

A partizánok formailag alá voltak rendelve a Nemzeti Tanácsnak, a gyakorlatban szovjet irányítás alatt álltak, önállóan működtek és végső fokon a kijevi partizánközpontból kapták az utasítást. A partizánok a Szlovák Nemzeti Tanács tájékoztatása nélkül augusztusban aktivizálódtak, 25-én elfoglaltak több közép- és kelet-szlovákiai várost. 28-án már az ország középső és keleti fele az ellenőrzésük alatt állott. 29-én Catlos tábornok, a pozsonyi kormány honvédelmi minisztere bejelentette, hogy német csapatok vonulnak be Szlovákiába, ugyanaznap a besztercebányai rádió a Szlovák Nemzeti Tanács nevében fegyverbe szólította a népet a német erők ellen. A Nemzeti Tanács élén egy demokrata (Dr. Vavro Srobár) és egy kommunista (Karol Smidke) állott.[13]

Zichy Ladomér mindebből csak azt látta, hogy Zólyomban sok az orosz partizán, aztán lengyel katonaruhás embereket is észrevett és arról is hallott, hogy nemcsak szovjet és lengyel katonai misszió működik a városban, de megérkezett a londoni csehszlovák emigráns kormány képviselője is. (A londoni csehszlovák kormány érdeklődését és rokonszenvét azzal is kifejezésre jutatta, hogy a felkelők által ellenőrzött országrészbe küldte és a katonai ellenállás támogatásával megbízta hadügyminiszterét, Viest tábornokot.) A csehszlovák kormány képviselőjének, valamint a szovjet katonai misszionak a jelenléte adta neki az ötletet, hátha ezen az úton kapcsolatba lehetne kerülni az oroszokkal a magyar fegyverszünet érdekében. Zichy Ladomér ugyanis szintén azt vallotta, hogy a háborút be kell fejezni és kötelességének érezte, hogy ebben az illetékeseknek segítségére legyen. Konzervatív beállítottságú, liberálisan gondolkodó ember volt, a kommunizmussal nem rokonszenvezett, de rémülettel gondolt azokra a veszteségekre és pusztulásokra, amelyek bekövetkezhetnek, ha Magyarország folytatja a háborút.

Ugyanakkor nem voltak illúziói, sejtette, mi következik a szovjet megszállás után, de a háború okozta emberi és anyagi károkat meg akarta takarítani az országnak. Ezért szánta rá magát arra, hogy ötletével – kapcsolatfelvétel az oroszokkal Szlovákiában – Budapestre megy.

Zólyomból visszatért Divénybe, majd nyomban Budapestre utazott. A fővárosban felkereste gróf Bánffy Dánielt, aki sógora, nővérének férje volt. Elmondotta, itt volna az alkalom, hogy az oroszokkal az összeköttetést felvegyék. Bánffy Dániel 1940 december végétől 1944 március 22-ig, tehát a Kállay kormány lemondásáig földművelésügyi miniszter volt. Amikor Bárdossy László bejelentette, hogy Magyarország hadba lép a Szovjetunió ellen, Bánffy Dániel a belügyminiszterrel, Keresztes-Fischer Ferenccel együtt a háború ellen szavazott a minisztertanácsban. Bánffy Dánielt – akinek nagyapja volt a miniszterelnök a millennium évében – mint Erdélyben rendkívül népszerű és tekintélyes embert Teleki Pál ajánlotta a kormányzó figyelmébe. Horthy mindvégig ragaszkodott hozzá. A német megszállás után távol tartotta magát a politikától, de baráti körében a háborúból való kilépést szorgalmazta. Májusban a Gestapo elfogta és a Fő utcai fogházba zárta. A Magyar Élet Pártja és az Erdélyi Párt intervenciójára engedték szabadon.

Amikor Szlovákiában kitört a felkelés, Besztercebányán csehszlovák kormány alakult és Szlovákia egy része szovjet katonai ellenőrzés alá került, Bánffyban is felvetődött a gondolat, nem lehetne-e Szlovákiában kapcsolatba kerülni az oroszokkal. Zichy Ladomér tehát nyitott kaput döngetett, amikor Bánffy Dánielnek zólyomi élményeiről beszámolt és az összeköttetés ügyét előhozta.

Bánffy Dániel ezután felhívta Rakovszky Iván vallás- és közoktatásügyi minisztert, akit – Bánffy szerint – Horthy a kormány politikai irányítójának és politikai kérdésekben legilletékesebb tagjának tartott. Bánffy szerint Horthy minden fontos kérdést Rakovszkyval beszélt meg.[14] Rakovszky elment Bánffy Dánielhez és ott Zichy előadta szlovákiai elképzeléseit. Amikor arról esett szó, hogy Besztercebányán a Szlovák Nemzeti Tanács egyik elnöke Dr. Vavro Srobár – Zichy úgy tudta, hogy a Benes féle londoni kormány delegátusa – Rakovszky indulatosan vágott vissza, hogy *„ezzel nem tárgyalok”.* Rakovszky trencséni földbirtokos-

ként annak idején ismerte Srobárt. A fiatal orvos a magyar időkben azzal tette nevetségessé magát, hogy egy medvecsontvázat embercsontváznak deklarált és a csendőrség kutatni kezdett esetleges bűntény nyomai után. Persze kiderült az igazság és ez a téves orvosi lelet nagyon ártott Srobárnak. (Zichy szerint ezért lett politikus.) Rakovszky emlékezett erre a fiatalkori tévedésre és ezért tartotta Srobárt komolytalannak. A megbeszélés Rakovszkyval teljesen negatív eredménnyel végződött. Azzal ment el Bánffy lakásáról, hogy megtagad minden együttműködést. Zichy megkérdezte Bánffyt, ne menjen-e mégis Szlovákiába és ne kísérelje-e meg mégis a kapcsolatfelvételt az oroszokkal. Bánffy igent mondott és megígérte, ha sikerül missziója, szól a kormányzónak.

Még aznap este Zichy beszélt Teleki Bélával is, aki azt a kérdést szegezte mellének, át tudna-e juttatni egy magyar megbízottat az oroszokhoz. *„Éppen e járatban vagyok”* – mondta Zichy. Teleki Béla és Bánffy Dániel terve az volt, hogy Besztercebányára esetleg magyar megbízottat lehetne küldeni, azzal az ürüggyel, hogy az ottani magyarok érdekeit képviseli. A megbízott azután összeköttetésbe léphetne a szlovákokon keresztül a szövetségesekkel. A két erdélyi politikus a koronatanácsban is felvetette már a szlovákiai kapcsolatteremtés kérdését, de az ötletért a koronatanács nem lelkesedett. Inkább Svájc mellett döntött, ott akarta létrehozni az oroszokkal a kontaktust. Teleki Béla helyeselte, amit Zichy Bánffyval megbeszélt, menjen vissza Zólyomba, különben semmilyen tanácsot vagy utasítást nem adott. Bánffy Dániel néhány napra Erdélybe utazott, Zichy pedig útnak indult Szlovákia felé. Először Gácsra ment, a Forgách család birtokára. Gács (szlovákul Halié) közvetlenül az 1038-ban megállapított határon feküdt, de az innenső, a magyar oldalon. A község a trianoni béke előtt járási székhely volt. 1920-ban Csehszlovákiához került, de a bécsi döntés értelmében visszacsatolták Magyarországhoz. Nagyközség lett, miután több mint négyezres helységgé nőtt. Megszűnt azonban járási székhely lenni, a losonci járáshoz csatolták. A török időkben megrongálódott várat 1612-ben Forgách Antal újra felépítette. A kastély a vár alatt van, és hatalmas park tartozik hozzá. A birtokon át húzódik az 1938-as határ.

Zichy Ladomér útja Zólyomba eléggé kalandos volt. De mondja el ő maga: *„Amikor a sikertelen Rakovszky-tárgyalás után Gácsra mentem, a határt lezárva találtam. Egy tehén szlovák területről áttévedt és a magyar oldalon lelőtték. Erre a partizánok elfogtak egy magyar finánccot és elszedték a nadrágját, mire Litassy alhadnagy lezárta a határt. Másnap reggel tehát lóháton, feketén mentem át. Mindenféle kerülő úton Divénybe érkeztem, hátulról beugrottam a várkertbe s lovamat a rózsaházba kötöttem. Értesültem, hogy partizánok jártak a házamban, mindent felbolygattak és engem halálra kerestek. A csendőrök és más hatóságok könyörögtek, hogy tűnjek el azonnal. Hallgattam rájuk és más úton mentem vissza Gácsra. Kiváló lovam volt, anyám erdélyi méneséből, jól bírta az iramot. Szondinak hívták. Egy mélyút fedezetében közelítettem meg a határt, vágtában, midőn egyszerre a magas fű mozogni kezdett előttem és körülbelül 23 gépfegyveres és puskás állta el az utamat. Rövid magyarázkodás után az egyik fegyverrel mellém szegődött, de érthetetlen módon lovon hagyott és a gácsi csendőrségre irányított. Pár lépés után egy földmérő gúla elfödött a gépfegyverektől egy pillanatra; az árkon keresztül a lejjebb fekvő kukoricásba ugrattam. Szondi úgy nekiiramodott, mintha puskából lőtték volna ki. A gácsi temető kőfalát átugorva a sírok közé vitt. Ez már magyar terület volt. Másnap reggel Litassy tanácskozni akart az oroszokkal és én tolmácsnak ajánlkoztam. A partizánfőhadnagyot Zlattnernek hívták (nem tudom, ki volt voltaképpen, rutén-lengyel, szlovák, félzsidó származású lehetett, szomorú, eszes ember volt, sokkal műveltebb, mint a többi. Eltűnt. Nem tudom, mi lett vele.). Zlattnerrel közöltem, hogy Litassynak mást fogok mondani, mint amit beszélünk. Tudott előző napi kalandomról s mindent megígért, amikor hallotta, hogy hivatalos misszióban keresem a kapcsolatot a főparancsnokkal. Azt mondta, kérjek nevében bocsánatot Litassytól a nadrágért s kérjem, nyissa meg a határt. Az egész nagyon komikus volt és rossz regénybe illett. Litassy örült, hogy elégtételt kapott s megnyitotta a határt. A főhadnagy autója várt a templom mögött, hogy se a németek, se a magyarok, se a szlovákok ne lássák. Tizenegy óra felé Zólyomban voltunk. Az út körülbelül 33 kilométer. A városban egy NKWD tiszt akart kihallgatni. Dühös volt, mert*

megtagadtam minden felvilágosítást s arra a kérdésére, hogyan hívnak, mondtam, hogy ezt tudnia kellene, miután mindenki tudja."[15]

Zichy végül is eljutott Makarov szovjet alezredes és tiszttársai házába. Az NKWD-sek elvitték a szovjet partizánok főhadiszállására. Ezt akarta.

Az oroszok ejtőernyővel érkeztek Szlovákia területére. Zichy Ladomér úgy tudja, hogy az oroszok 800 ejtőernyőst dobtak le. A számuk azonban több lehetett. Már 1944. február 2-án megállapodás született szovjet és szlovák partizánvezetők között, hogy Szlovákiában minden partizántevékenységet Moszkva irányít. Az egységeket szovjet megbízottak vagy cseh és szlovák kommunisták vezették. Jozef Lettrich, aki a szlovák demokraták részéről a felkelők politikai vezérkarához tartozott arról panaszkodik, hogy a partizán egységek saját szakálluk-ra folytatták hadműveleteiket és nem egyeztették a besztercebányai katonai parancsnokság terveivel. A Szovjetunió kevés fegyverrel és hadianyaggal támogatta a Szlovák Nemzeti Tanácsot, repülőgépei is csapatok helyett partizántiszteket, politikai biztosokat, cseh és szlovák kommunista agitátorokat szállítottak Szlovákiába.[16] A szovjet biztosok között a legjelentősebb Velicsko, a kievi partizánparancsnok és két helyettese, Jegorov és Csernogorov volt.[17] A szlovákiai egységek fő irányítója először Popov ezredes volt,[18] majd 1944 szeptember 18-án felállították a szlovákiai partizánegységek vezérkarát, amelynek főnöke Oszmolov ezredes (később tábornok) lett, aki október elején repült Kijevből Szlovákiába.[19] A szlovák egységek főnöke Pagác százados volt.[20] Szlovákokon és oroszokon kívül lengyelek, franciák, jugoszlávok, bolgárok és magyarok is harcoltak a partizánok soraiban. Két francia századról tudunk. Ennek tagjai – mintegy kétszázan – hadifoglyok voltak Szlovákiában, akik német tiltakozások ellenére is megmaradhattak ott. Többen Németországból szöktek meg vagy Magyarországról mentek át és csatlakoztak a francia egységekhez. Ezeket a pozsonyi egyetem francia tanára, Léon Chollet szervezte. Parancsnokuk pedig egy St. Cyrt végzett tiszt, Georges Vicomte de Lanurien kapitány volt.[21] De róla még szó lesz. A jugoszlávok Ilija Deretic ezredes vezetése alatt álltak. A bolgárok főleg Szlovákiában tanuló diákokból rekrutálódtak. Igen szép számmal vettek részt magyarok is a szlovákiai

partizán egységekben. Egy szlovák kutató szerint[22] 88 magyar partizán és 1200 szökött katona harcolt a különböző egységekben.[23]

A legfontosabb partizánalakulatok közé tartozott az a szervezet, amelynél Zichy Ladomér kikötött. Ez a *„Szlávok szabadságáért”* elnevezésű 2. csehszlovák partizánbrigád volt. 450 személyből állott. A brigád 1944 augusztus eleje és 1945 február közepe között a következő területen működött: Lőcse, Poprád, Liptószentmiklós, Besztercebánya, Breznóbánya, Zólyom, Újbánya, Losonc és Dobsina. A brigád parancsnoka Voljanszkij százados volt, politikai helyettese Makarov alezredes, a törzs főnöke egy Szavickij nevű tiszt.[24] A partizánbrigád jelentőségét növeli, hogy önálló rádióadója is volt, amelyet „Sirály” rádióállomásnak neveztek.[25]

Zichy Ladomér Zólyomban Voljanszkijjal és Makarovval, valamint egy Konakov nevű főhadnaggyal tárgyalt.[26] A megbeszéléseket Makarov alezredes vezette. A szovjet tiszt hivatalosan Voljanszkij politikai helyettese volt, de Zichy Ladomér szerint a két orosz egyenrangú lehetett; Makarov inkább politikai, Voljanszkij katonai kérdésekkel foglalkozott. Makarov 45-50 éves volt, jó benyomást keltett, kellemes tárgyalófélnek bizonyult, de szemmel látható volt, hogy mindent utasításra tesz, egyéni kezdeményezést nemigen mutatott.

A beszélgetés – amely németül folyt – azzal kezdődött, hogy Zichynek el kellett mondania, kinek a megbízásából érkezett Zólyomba és kinek a nevében akar tárgyalni. *„A megbízóim* – válaszolta Zichy – *széki és római szent birodalmi gróf Teleki Béla magyar királyi tárcanélküli miniszter, országgyűlési képviselő, az Erdélyi Párt elnöke és báró losonci Bánffy Dániel, országgyűlési képviselő, volt földművelésügyi miniszter őexcellenciája, mindketten a koronatanács meghívott tagjai”.* A címek felsorolása rendkívül fontos volt és imponáló is, miután Zichy kezében nem volt semmilyen megbízólevél. A rangfelsorolás jó benyomást tett és az oroszok szorgalmasan jegyzőkönyveztek. Az oroszok súlyt helyeztek arra, hogy a protokolláris formaságokat betartsák és be is tartassák. Zichy Sztálinról mint *„a Szovjetunió marsallja, a szovjet kormány elnöke öexcellenciájáról”* beszélt és Makarov is *„nagybányai vitéz Horthy Miklós tengernagy, a magyar királyság kormányzója őfőméltósága”* megnevezést használta.

Az oroszokat különösen izgatta – mint Zichy később megtudta –, hogy a Zólyomtól 6 kilométerre levő Szliácson egy angol vagy amerikai személy tartózkodott, aki szlovák munkáskörökben keresett valakit, aki tárgyalás céljából össze tudná őt hozni Horthyval. Ez komolytalan és nevetséges vállalkozás volt, annál is inkább, mert erről az állítólagos kémről mindenki tudott.

Zichynek arra a kérdésére, hogy Makarovnak van-e felhatalmazása fegyverszünetről tárgyalni, ez volt a válasz: *„Igen, a szovjet kormányt képviselem és teljes felhatalmazásom van, hogy a fegyverszüneti feltételeket közöljem."* E feltételek lényege az volt, hogy Magyarországnak vissza kell vonulnia a trianoni határok mögé és háborús kártérítés címén 300 millió dollár jóvátételt fizet. Természetesen azonnal beszünteti a harci cselekményeket a Szovjetunió ellen. Ennek részleteiről is beszéltek, nagyjában abban az értelemben, ahogyan az úgynevezett Makarov levélben olvasható. Arról nem volt szó, hogy Magyarország forduljon a németek ellen és arról sem, hogy az ország hivatalos és felelős szerveinek el kellene tűnniők a színről. Az oroszok láthatóan a hivatalos Magyarországgal akartak megállapodásra jutni és annak képviselőivel tárgyalni. A megbeszélések légköre barátságos volt. Zichynek lelkére kötötték, hogy az eszmecserét tartsa titokban, a megbeszélés anyagát kezelje bizalmasan, ne beszéljen senkivel, a szlovákokkal sem. Igazolványt kapott, amellyel szabadon közlekedhetett. A közlekedés azonban nem volt túl nehéz, a kishatárforgalom működött, tehát minden nagyobb nehézség nélkül jutott át Magyarországra és onnan Szlovákiába. Ébernek kellett azonban lennie, hiszen a németeknek és szövetségeseiknek mindenütt voltak informátoraik, vállalkozásának felfedése súlyos következményekkel járhatott volna.

Zichy az első megbeszélést biztatónak tartotta. A tárgyalásokon azt a benyomást nyerte, hogy az oroszok Magyarországgal szemben is hajlandók a finn megoldást alkalmazni. A finn fegyverszüneti feltételek eléggé kedvezőek voltak. Az ország délkeleti határa ismét a moszkvai békeszerződésben (az 1939-40-es finn-szovjet háború után) megállapított határ, Potsamo a Szovjetunióhoz kerül, Porkkala tengerészeti támaszpontot pedig bérbe adja az oroszoknak ötven évre. (A Szovjetunió 1956-ban visszaadta Porkkalát.) A finn kormánynak hatályon

kívül kellett helyeznie az antikommunista törvényeket és hozzá kellett járulnia ahhoz, hogy a finn kommunista párt haladék nélkül megkezdi szervezkedését. Háborús jóvátételként pedig 300 millió dollárt fizetett a Szovjetuniónak.[27] A fegyverszüneti megállapodást 1944 szeptember 19-én írták alá Moszkvában. Magyar részről ehhez hasonló feltételek elfogadhatónak látszottak, főleg azért, mert nem írták elő kötelességként a németek megtámadását. A német csapatok békésen visszavonulhattak Finnországból. Horthy és bizalmasai előtt egy ilyen megoldás lebegett. Ez nyomban kiderült, amikor Zichy Zólyomból ismét Budapestre utazott és megbízóinak, Teleki Bélának és Bánffy Dánielnek beszámolt missziója eredményéről.

Makarov és Voljanszkij erősen sürgette, hogy a magyar kormány küldjön ki haladéktalanul egy fegyverszüneti bizottságot és Zichyvel abban is megállapodtak, hogy erre a legalkalmasabb az általa használt útvonal. Tehát a bizottságnak Zólyomba kellene utaznia és onnan tovább a Szovjetunióba. Az oroszoknak láthatóan sürgős volt, hogy a magyarokkal fegyverszünetet kössenek. A céljuk az volt, hogy minél gyorsabban nyomuljanak előre és a nyugati hatalmak előtt szállják meg Európa középső részét. A román kiugrás ebben erősen segítette őket. Ha a magyarok is kiválnak, előnyomulásuk üteme még gyorsabb lehetne. A német és osztrák területek megszállásáért folytatott versenyfutásban a magyar fegyverszünet jelentős időnyereséget biztosított volna. Az oroszok nemcsak Zichyn keresztül sürgették a fegyverszüneti bizottság kiküldését, hanem az észak-keleti kárpáti fronton át Dalnoki Miklós Béla vezérezredeshez, az 1. magyar hadsereg parancsnokához is küldtek egy ajánlatot, hogy hajlandók magyar fegyverszüneti bizottságot fogadni.[28]

A szovjet partizánok a tárgyalás után – még aznap éjjel – Zichyt Divénybe vitték, ahonnan másnap reggel lovaskocsin a 18 kilométerre fekvő Gácsra ment vissza. Onnan telefonált Légrády tűzérszázadosnak Losoncra, akitől kocsiengedélyt kapott Budapestre, így érkezett meg délután a fővárosba Bánffy Dánielhez, aki közben visszatért erdélyi útjáról. Ez szeptember 18-án volt. Bánffy nyomban felhívta ifj. Horthy Miklóst és megállapodtak abban, hogy este találkoznak – bridge-party ürügyén – a Várban. Ott ifj. Horthy fogadta a vendé-

geket és miután Zichy elmondta neki zólyomi missziója történetét, lement apjához, hogy tájékoztassa a történtekről. Azzal tért vissza, hogy másnap este Bánffy és Zichy jelentkezzék a kormányzónál, akinél szélesebb körű tanácskozás lesz. A megbeszélést este fél tíz órára tűzték ki.

Az esti találkozón a kormányzón és ifj. Horthy Miklóson kívül jelen volt Ambrózy Gyula a polgári és Vattay Antal altábornagy a katonai kabinetiroda főnöke, Faragho Gábor vezérezredes, a csendőrség felügyelője, Rácz Kálmán országgyűlési képviselő, végül Bánffy Dániel és Zichy Ladomér. Rácz Kálmán orosz szakértőnek számított, Oroszországról igen jó könyvet írt. Nyilas volt, de 1944-ben már a háborúból való kiválást szorgalmazta. Bánffy és Zichy beszámolt a zólyomi megbeszélésekről, ismertette az oroszok fegyverszüneti feltételeit és közölte, hogy Makarov alezredes várja a magyar fegyverszüneti bizottságot. Az átmeneteire legalkalmasabbnak gróf Forgách Antal gácsi birtoka kínálkozik és a bizottság útja Szlovákiába biztonságosnak látszik. Zichy kérte a kormányzót, rendelje vissza a frontról és állítsa a vállalkozás rendelkezésére Forgách Antalt, aki katonai szolgálatot teljesített. A kormányzó a többiek véleményét kérte. Ifjú Horthy Miklós helyeselte Bánffy és Zichy javaslatait, a többiek azonban ellene voltak. Faragho Gábor idegenkedett a tervtől, amit a többiek azzal magyaráztak, hogy ez érthető, hiszen a zsidók elhurcolásában segédkező csendőrség vezetője és könyvet is írt Sztálin ellen. Faraghót nem a kapcsolat felvétele aggasztotta, sokkal inkább, mi lesz a sorsa később. Rácz Kálmán bizalmatlan volt Makarovval szemben, komolytalan, súlytalan, illetéktelen személynek nevezte és azt mondotta, nem érdemes a vállalkozásba bocsájtkozni. Magasabb szinten kellene az érintkezést felvenni. Az arány három-három volt és a kormányzó sem tudott dönteni. Ekkor azonban nyílt az ajtó és a szárnysegéd jelentette, hogy Vörös János vezérezredes, vezérkari főnök várakozik az előszobában. Fontos ügyben azonnal szeretne a kormányzóval beszélni. Horthy átment egy másik szobába, hogy Vörössel beszéljen. A vezérkari főnök közölte, hogy Szlovákiából szovjet részről Salgótarjánnál a magyar katonai parancsnokhoz levelet juttattak el, amelyet egy Makarov nevű szovjet alezredes írt alá. A kormányzó visszament a tárgyalóterembe és elmondta a várakozóknak, mit jelentett az előbb Vörös János.

„Ez az, akivel Ladomér Zólyomban tárgyalt” – vetette oda a kormányzónak Bánffy Dániel. Horthy véleménye azonnal megváltozott. A katonák látták, hogy a kormányzó nézete módosult, tehát csatlakoztak hozzá.

Makarov ennek a levélnek egy másik példányát Ipolyságnál adatta át az ottani parancsnoknak. Teleki Géza szerint Makarov később azt mondta, hogy a levelet – amely a fegyverszüneti feltételeket tartalmazta – Sztálin parancsára írta.[29] Némely feldolgozásban két Makarov levélről van szó. A valóságban csak egy létezett, de két azonos példányban. Makarov abban reménykedett, hogy a kettő közül legalább egy eljut a kormányzóhoz.[30] Teleki Géza és Hennyey Gusztáv volt külügyminiszter úgy tudja, hogy a második példánynak a lévai határvadász zászlóalj parancsnokságon keresztül kellett volna megérkeznie a címzetthez.[31] Ipolyság és Léva azonban oly közel van egymáshoz, hogy a szóban forgó katonai egység lévainak is, ipolyságinak is nevezhető. Nincs tehát ellentét a két verzió között.

A levél a következő fegyverszüneti feltételeket tartalmazza:

„1. A magyarországi városok, helységek és katonai célpontok bombázását mind orosz, mind angolszász részről beszüntetik, ha a fegyverszüneti bizottság Moszkvába érkezik.

2. A bizottság teljes diplomáciai mozgásszabadságot fog élvezni.

3. A bizottság tagjainak számát nem korlátozzák; szabad rejtjel-használatot és saját rádiót engedélyeznek a bizottság számára.

4. Magyarország teljes integritását biztosítják és amennyiben a szovjet-román megegyezés Erdélyt a románoknak biztosítja is, egyelőre, a béketárgyalásokon a Szovjetunió a népszavazás elvét fogja képviselni Erdély területére.

5. Oly területeken, ahol a magyarok a németek mellett nem álltak ki, szabad és független katonai és polgári adminisztrációt engednek meg a hatóságoknak.

6. Sem a hadsereg, sem a csendőrség, sem pedig a rendőrség nem lesz lefegyverezve.

7. Erdélyben a román csapatok azonnal megállnak ott, ahol éppen vannak és csak a vörös hadsereg nyomul előre.

8. Magyarország függetlensége biztosíttatik, kormányformáját maga választja meg, a Szovjetunió nem fog belpolitikai nyomást gyakorolni a kormányzatra.

9. A fegyverszüneti delegáció összeállítása Magyarország belügye, amelybe a szovjet nem avatkozik bele.

10. A magyar fegyverszüneti bizottság Moszkvában mindhárom nagyhatalommal (Szovjetunió, USA, Anglia) fog tárgyalni.

11. A Szovjetunió Európában terjeszkedni nem kíván.

12. A finn, bolgár vagy román fegyverszünet lesz mintája a magyar fegyverszünetnek.'[82]

A Teleki Géza által a moszkvai megbeszélések alatt vezetett jegyzőkönyvben is fel vannak sorolva a Makarov-féle pontok, de szám szerint nem tizenkettő, hanem tizenhat.[33] Érdemben azonban ez a szöveg azonos a fentivel, kiegészítve egy ponttal, amely szerint a szovjet fél kéri, hogy a kiküldendő bizottság a kormányzó teljes bizalmát élvezze.

A kormányzói megbeszélésen a levél megérkezése után a hangulat megváltozott. Azok is a fegyverszüneti bizottság kiküldetése mellett voltak, akik előzőleg még helytelenítették. Ügy határoztak, hogy ellenőrzik a szlovákiai út járhatóságát. Zichy kérte, adjanak mellé valakit, akivel újból átmenne Zólyomba. így is történt. A kormányzó megbízta Kudar Lajos csendőrezredest, hogy a fegyverszüneti bizottság missziójának előkészítésére utazzék Zichyvel Gácsra és Zólyomba. A döntés úgy szólt, hogy másnap indulnak. Kudar csendőrezredes az Államvédelmi Központ vezetője volt és teljes mértékben élvezte a kormányzó bizalmát.

„Minden eshetőségre számítva, kértem a kormányzót, hogy időközben menjen le a csapatokhoz és ezzel biztosítsa a felveendő tárgyalások sikerét és azok keresztülvitelét" – írta 1945-ben Bánffy Dániel a Miklós Béla miniszterelnöknek címzett emlékiratában. – *Miután azonban ő Budapesten kívánt maradni, arra kértem, hogy a németek által történhető elfogatása esetére adjon valakinek új kormány alakítására megbízást. Ezen tanácsomat megfogadva Veress Lajos vezérezredest dezignálta ezen esetre miniszterelnöknek. A megbízólevelet én vittem le Veressnek Erdélybe, akivel a megalakítandó kormányra nézve folytattam*

megbeszéléseket."[34] Az előbb említett értekezleten mások is – a leghatározottabban Zichy – ajánlották a kormányzónak, hogy menjen a csapataihoz, ő azonban váltig hangoztatta, hogy a kapitány nem hagyhatja el a hajót. Teleki Géza szerint már szeptember 14-én elkészült a Bánffy által említett megbízatás és Veress Lajosnak *„homo regius"*-szá történő kijelölése. Ennek az iratnak egy példányát Bánffy Teleki Gézával együtt adta át Veressnek. Egy másik példányt katonai vonalon küldtek Budapestről Kolozsvárra, Veress állomáshelyére. Erről azonban sikerült a náciknak fotókópiát készíteniök és ez a fotókópia okozta később Veress Lajos elfogatását a németek részéről.[35]

Kudar Lajos csendőrezredes és Zichy Ladomér szeptember 25-én délután indult Gácsra. Velük volt Korondy csendőrszázados, Kudar segédtisztje is. Mindnyájan polgári ruhát viseltek. Kudar Lajos gépkocsijának rendszámát állandóan váltották. Az álcázást az is szolgálta, hogy Zichy Ladomér, aki mindig hajadonfőtt járt, kalapot tett a fejére. Este megérkeztek a gácsi kastélyba. A vendégeket Forgách Antal nagynénje, Rostyné gróf Forgách Ilona fogadta. Rostyné, egy volt diplomata özvegye (Rosty-Forgách Ferenc, a későbbi követ, a prágai magyar külképviselet vezetője anyja) a kastélyban lakott, ő vezette a háztartást. Zichy az ezredest mint Török nevezetű ügyvédet mutatta be, kinek a Forgách és Zichy vállalatokkal kapcsolatban volt valami dolga Losoncon.

Először némi zavar volt, mert az oroszok nem várták a magyar küldötteket. Zichy átment Gácsfalura, gyorsan intézkedett, majd visszatért a kastélyba. A közlekedési eszközöket állandóan váltani kellett, mert csak bizonyos lovaknak és kocsiknak volt engedélyük, hogy a határon átmenjenek. Kudarral aztán másnap hajnalban nekivágtak feketén a határnak, amelyet nemcsak a magyar és a szlovák határőrség, de a német SS is erősen ellenőrzött. A két határátkelő – anélkül, hogy bárki észrevette volna – megtalálta a szovjet tiszteket, akik azután autón Zólyomba vitték őket.

Ott Makarov alezredes és Voljanszkij százados fogadta a két magyar küldöttet. A megbeszélések azonnal megkezdődtek. Makarov elégedetten vette tudomásul, hogy levele megérkezett Horthyhoz. Az orosz risztek közölték, hogy hivatalos felhatalmazásuk van a tárgyalásra. Ezt tették a magyarok is, most már

Horthy Miklóst nevezve meg megbízóként. Makarov és Voljanszkij hangsúlyozta, hogy azok a feltételek, amelyeket előzően Zichy Ladomérnak előadtak, a Szovjetunió kormányának hivatalos álláspontját tükrözik. Kudar és Zichy ezt tudomásul vette és ezután áttértek a fegyverszüneti bizottság átmenetele és fogadtatása részleteinek megbeszélésére. Megállapodtak abban, hogy a bizottság tagjai Gácsnál lépik át a magyar-szlovák határt, ott Makarov megbízottai várják és viszik tovább Zólyomba, ahonnan szovjet repülőgépen majd Moszkvába utaznak.

Kudar Zólyomban arról is tárgyalt, mi történjék a fegyverszünet proklamálása után. A csendőrezredes az orosz parancsnokokkal abban állapodott meg, hogy *„Balassagyarmattól északra, a fővárostól kb. 90 kilométerre, a zsélyi Zichy-Forgách birtokok területén az akkor már rendelkezésére álló és általa megszervezett, teljesen megbízható emberekből álló fegyveres csapatot állít fel, akik az orosz parancsnokság alatt álló csehszlovák partizán csapatokkal karöltve, a fegyverszünet megkötése pillanatában a szükséghez képest mint harcoló és rendfenntartó csapatok azonnal bevethetők lesznek és a kis távolságra való tekintettel a fővárosban is azonnal felhasználhatók lehettek volna a németek lefegyverzésére.”*[86]

Kudar látogatása Zólyomban csak rövid ideig tartott. Még aznap, tehát 26-án visszament Gácsra, majd Budapestre. Abban állapodtak meg, hogy Zichy Ladomér a szlovákiai, Forgách Antal pedig a magyar oldalon készíti elő a bizottság megérkezését és tovább utazását. Forgách nemsokára megérkezett Gácsra és várta a bizottságot. Kudar azt mondotta az oroszoknak, hogy 48 óra elegendő a bizottság összeállítására, kellő okmányokkal való felszerelésére és Budapestről való elindítására.

Az ezredes elégedetten tért vissza Budapestre és azonnal jelentést tett a kormányzónak, aki még aznap este megbeszélést hívott egybe a fegyverszüneti bizottság kijelölésére. Többféle elképzelés vetődött fel. Volt, aki azt javasolta, hogy Zichy utazzék Moszkvába a kormányzó levelével, adja át Sztálinnak, majd a marsall válaszával térjen vissza Budapestre. Az értekezleten részt vett Faragho Gábor, Szent-Iványi Domokos külügyminisztériumi miniszteri tanácsos – Ifj.

Horthy Miklós külpolitikai tanácsadója – és Teleki Géza egyetemi tanár is, akiket Horthy már előzőleg számításba vett. Zichy Ladomér Bethlen István kiküldetését ajánlotta. Szó volt arról is, hogy Teleki Béla is utazzék a bizottsággal, de ezt elvetették. Zichy Ladomérről is szó volt, de aztán abban állapodtak meg, hogy ő maradjon Zólyomban és mintegy összekötőként működjék a moszkvai küldöttség és a kormányzó között. Horthy már az első tanácskozáson felvetette a kérdést, nem kellene-e egy kommunistát kiengedni a börtönből és a bizottsággal együtt Moszkvába küldeni. Ezt azonban Rácz Kálmán és Zichy Ladomér hevesen ellenezte és hibának nevezte. Szerintük az oroszok nem a maguk embereivel akarnak tárgyalni, hanem a hivatalos Magyarországgal. A grófokkal es nem a kommunistákkal. A zólyomi szovjet tiszteknek is tetszettek a grófok, azt hitték, mind azok, akik Budapestről érkeztek, még Szent-Iványi Domokost is grófnak szólították. A kormányzó végül úgy döntött, hogy a bizottságot Faragho Gábor vezérezredes – volt moszkvai katonai attasé – vezeti, aki értett valamit oroszul. Tagjai pedig gróf Teleki Géza, a kolozsvári egyetem gazdasági földtan tanára és

Szent-Iványi Domokos miniszteri tanácsos, akit a kormányzó ez alkalomból rendkívüli követté és meghatalmazott miniszterré nevezett ki. Marxista történeti munkákban olykor azt olvassuk, hogy ebben a bizottságban nem volt képviselve a nép. Kállai Gyula is azt mondja az ellenállási mozgalomról írt könyvében, hogy a küldöttségben Faragho Gábor a *„Horthy-vonalat”,* Teleki Géza a *„Teleki-vonalat”,* Szent-Iványi Domokos az *„ellenállási vonalat”* képviselte. *„A magyar nép demokratikus vonalát a bizottságban senki sem képviselte. De erre Horthyék nem is tartottak igényt.”*[87]

Az igazság ezzel szemben az, hogy erre az oroszok nem tartottak igényt. Érdemes elgondolkozni azon, amit Zichy Ladomér ír, visszaemlékezve a fegyverszünetet előkészítő megbeszélésekre: *„Horthy az első várbeli tanácskozáson kérdezte, melyik kommunista foglyot kellene küldeni a delegációval. Ambrózy kezdte már felsorolni a neveket. Nagyon erélyesen tiltakoztam ellene, mondván, hogy erre nem vállalkozom, mert ismerem a zólyomi hangulatot. Ezek képesek azt hinni, hogy rossz viccet csinálok velük vagy Horthy lenézi őket és Sztálint is, hiszen munkást, pláne kommunistát küld s nem grófot, s engem még kivégez-*

nek. Pestnek s a hivatalos Magyarországnak fogalma sem volt arról, hogy az oroszok ezen a téren milyen érzékenyek. A moszkvai követségre a németek pl. Brockdorf-Rantzau és Schulenburg grófot küldték és az eredmény Rapallo és a Hitler-Sztálin szövetség volt. A magyarok vakok voltak mindvégig s a delegációt nem Faraghonak, hanem egy nemzetközileg ismert arisztokratának kellett volna vezetnie. Folyton igyekeztem Bethlen Istvánt proponálni, mint ki a legmegfelelőbb lett volna. Bethlen bujdosott a németek elől, de az volt az érzésem, hogy sem a kormányzó, sem a környezete nem rajongott a gondolatért, miután féltek attól, hogy Bethlen túlságosan nagy szerephez juthat. Ez a politika megbosszulta magát, mert Sztálin nem fogadta a bizottságot. Ugyanabban az időben Moszkvában járt Churchill és Eden. A szomszéd szobában ültek, amikor Molotov a magyar bizottsággal beszélt. Ez például Bethlennel biztosan nem fordult volna elő. öt Churchill és Eden fogadta volna. Teleki Géza grófsága sem nagyon segített, fiatal volt és egyetemi tanár. Ez utóbbi csak hobbynak, mellékfoglalkozásnak tetszett az oroszok szemében."[38]

Az oroszok azokkal akartak tárgyalni, akik ellenük háborúztak és a szovjetellenes politika, a magyar uralmi rendszer fő képviselői voltak. Voltak szovjet politikai és katonai vezetők, akiket különösen érdekelt és impressziónak a közép-európai arisztokrácia. Sztálinról is mondják, hogy például gróf Bethlen Istvánt nagyon kedvelte, becsülte és többször beszélt is vele Bethlen moszkvai kényszertartózkodása idejében, a háború befejezése után.[39] Másfelől az is tény, hogy voltak magyar arisztokraták, akik akkoriban különös reményeket fűztek Sztálinhoz és azt hitték, lehet vele „úri" módon egyezkedni. Ezek az arisztokraták úgy látták, hogy a háború elveszett, a szovjet megszállás elkerülhetetlen, de nem lehetetlen az oroszokkal olyan megállapodást kötni, amely a magyaroknak is biztosít némi szerepet a háború utáni közép-európai politikában. A fegyverszünetet és a megegyezést azért sürgették, hogy Magyarország ezáltal megszerezze a szovjet kormány jóindulatát és segítségét a szomszédos államok esetleges túlzó követeléseivel szemben. Voltak, akik egy közép-európai cordon sanitaire-ről álmodtak, benne Magyarországgal, amely megreformálva, de alapjában megtartva a régi uralmi szerkezetet, baráti viszonyt létesít a nyugati szövetségesekkel és a Szovjet-

unióval egyaránt, mindent elkövetve annak érdekében, hogy a kis-antant országokkal szemben bizton számíthasson Moszkva jóindulatú megértésére. Arisztokrata körökben arról is beszéltek, hogy ilyen várakozások nem illúziók és nagyon is elképzelhető, mégha hihetetlennek is látszik, valamilyen közös nyelv és szóértés Sztálin és a magyar főúri rend között. Hiszen a Dzsugaszviliek is előkelő, főnemesi család voltak Georgiában. Sztálin ezek utóda, ö teremtette meg a szovjet birodalmat. Eközben olyan állam- és rendszervező tulajdonságokat villantott meg, amelyek nem tehetik teljesen idegenné előtte azokat, akiket ugyancsak ilyen erények és tulajdonságok tartottak meg évszázadokon keresztül országaik élén. E remények és várakozások nem váltak be, de mindenképpen érdekes és elgondolkoztató, milyen eszmemenetek és elméleti konstrukciók vezettek némelyeket egy olyan politika oldalára, amely 1944 nyarán és őszén az egyetlen ésszerű és előrelátó politika volt.

A bizottság tehát indulhatott. A formaságok elintézése után Horthy szeptember 27-én este fél 9 órakor fogadta a küldöttség tagjait. Jelen volt fia, ifj. Horthy Miklós és a két kabinetiroda főnöke: Ambrózy Gyula és Vattay altábornagy. A kormányzó megadta az utasításait. Kérte a bizottságot, képviselje azt az álláspontot, hogy Magyarország nem a román, hanem a finn fegyverszüneti megállapodásban reménykedik. Ezt kell kiharcolni Moszkvában. Kívánatos annak elérése, hogy a fegyverszünet megkötése után a német csapatok bizonyos idő alatt bántatlanul hagyhassák el az országot.[40] Horthy átadta a küldöttségnek a megfelelő úti papírokat és Faraghonak a Sztálinhoz saját kezűleg írt angol nyelvű levelet.[41] Ezt megelőzően a kormányzó felkérte a svéd követet, tájékoztassa az angol, az amerikai és a szovjet kormányt, hogy Magyarország véget vet a Szovjetunió elleni katonai hadműveleteknek, fegyverszünetet kér. A svéd követtől azt is kérte, tudja meg, mikor és hol fogadnák a kormány teljhatalmú megbízottját.[42]

A küldöttség magával vitte azt a levelet is, amelyet Makarov írt, ismertetvén benne a szovjet fegyverszüneti feltételeket.

Az utazásra másnap, szeptember 28-án került sor. A delegátusok vadásznak öltözve két kocsiban tették meg az utat és délelőtt, illetve délután indultak. Kudar Lajos gépkocsijában Faragho Gábor és Szent-Iványi Domokos ült. Teleki

Géza egy másik kocsiban utazott Zichy Ladomérral. A kocsik rendszámát útközben háromszor kicserélték. Az iratokat külön autóval a társaság előtt Nyerges Pál csendőrszázados, Kudar titkára vitte. Gácsot nagyon kényelmesen két óra alatt érték el.

Hivatalosan *„szarvasbőgésre”* mentek. Útközben többször igazoltatták őket, de minden simán ment. Többféle papírral voltak felszerelve. Feltűnés nélkül értek Gácsra. Teleki Géza és Zichy érkezett meg elsőnek, kocsijukat egy Siket nevű csendőrszakaszvezető vezette.[43]

Faragho és Szent-Iványi estére érkezett meg. Senki nem gyanított semmit, csak Rostyné tartotta furcsának, hogy a társaság vacsora után útra kelt. A gácsi vártoronyban lévő német őrség nem figyelt fel arra, hogy mi történik a kastélyban. Természetesen a magyar határőrségnek sem volt szabad tudnia semmiről. Az álcázás jól sikerült és a társaság nyugodtan ülhetett asztalhoz, hogy a Forgáchék vacsoráját megegye. Vacsora után körülbelül 22 órakor, a sötétséget kihasználva, Zichy Ladurner, Forgách Antal és Nyerges Pál csendőrszázados – akit Kudar Lajos osztott be a feladatra – átvezette a küldöttség tagjait a határon. Az átmenetel egy olyan ponton történt, amely épp kiesett a szlovák határőrség látószögéből. A szovjet parancsnokság ugyanis teljesen titokban akarta tartani a dolgot és a szlovákoknak sem volt szabad tudniok semmit. A határ túlsó felén már a partizánok egy kis csoportja várta az érkezőket. Kézről-kézre adták őket. Egy meredek emelkedőn, mindenféle akadályokat leküzdve érkeztek az autókhoz, amelyek fedett helyen álltak. A partizáncsoportot Vladimir Zlattner partizánfőhadnagy44 és egy szovjet tiszt vezette. A két tiszt kísérte azután, különkülön kocsival a magyar küldötteket a 45 kilométer távolságra fekvő Zólyomba. Forgách Antal visszamaradt, azzal, hogy jelenti Budapestnek, az akció sikerült.

Zólyomban Faraghóékat Makarov alezredes üdvözölte. A magyar delegáció tagjait Zichy mutatta be a szovjet tiszteknek. A bizottságot egy eldugott villában helyezték el. Két szobában rendezkedtek be. Az egyikben – ez Makarov szobája volt – Faragho és Szent Iványi aludt, a másikban Teleki és Zichy. Mindannyian a szovjet főhadiszállás vendégei voltak. A házból nem tehették ki lábukat, csak orosz kísérettel. Miután szlovák papírjaik nem voltak, az oroszok nem akarták,

hogy esetleg kellemetlenségük legyen a szlovák katonasággal. Egyszer, a tilalom ellenére, mégis kimentek, a szlovákok megállították őket és az oroszoknak kellett kimenteniök a szlovák hatóságok kezéből.

A megbeszélések alapja nem a Makarov levél volt, hanem az, amit Makarov előzőleg Zichynek és Kudar ezredesnek mondott. Három pontról tárgyaltak: az azonnali tűzbeszüntetésről, arról, hogy Magyarország visszavonul a trianoni határok mögé és arról, hogy a háborús jóvátétel 300 millió dollár lesz. A németek elleni fellépésről nem volt szó, az oroszok erről nem akartak beszélni, nem szerepelt a témáik között. *„Majd Moszkvában”* – mondotta Makarov.

A bizottság két napot, szeptember 29-ét és szeptember 30-át töltötte Zólyomban. Szeptember 30-án este 11 óra körül az oroszok Faraghót, Telekit és Szent-Iványit kivitték a Tri Duby (Három tölgy) nevű, a közeli Szliács határában lévő repülőtérre (mai neve: *„A szlovák nemzeti felkelés repülőtere”*) és egy kis szovjet géppel Eperjesre repültek, majd tovább Kijevbe, Kortyev marsall főhadiszállására, ahová a helyi idő szerint október 1-én reggel fél 5 órakor érkeztek meg. A repülőút innen Moszkvába vezetett. A gépet Teleki Géza szerint Sztálin személyi pilótája vezette.

Zichy Ladomér Zólyomban maradt. Mint már említettem, neki kellett volna az összekötő szerepet játszania a Moszkvában tárgyaló bizottság és a Vár között. Arról volt szó, hogy ő kapja szovjet vonalon a bizottság jelentéseit és továbbítja rádión a kormányzó irodájába, és fordítva. Ez a terv azonban megváltozott, a moszkvai küldöttség közvetlen rádiókapcsolatba került Budapesttel.

A küldöttségnek Moszkvába való megérkezésével a magyar-szovjet fegyverszüneti tárgyalások új szakasza kezdődött.

Gróf Zichy Ladomért Divényben érte a partizánuralom és a besztercebányai csehszlovák kormány összeomlása, a németek bevonulása. A német csapatok megszállták egész Szlovákiát. Zichy jól érezte, hogy a németek a fegyverszüneti akció minden résztvevőjét letartóztatják. Nem volt más választása, mint elmenekülni az erdőkbe. Itt találkozott a Lanurien kapitány által vezetett francia partizáncsapattal. Zichy beállt a franciák közé. A csoportnak sikerült Ipolyság környékén áttörnie a frontot és csatlakoznia a szovjet egységekhez. Eljutottak Szol-

nokig. Ott Zichy elvált a franciáktól, akik később Bukaresten keresztül jutottak vissza hazájukba. Zichy egy ismerős földbirtokos feleségével, az oroszul is tudó Himmler Mártával Debrecenbe ment, ahol a szovjet hatóságok vendége volt. A Bika szállóban helyezték el. Himmler Márta később Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszter mellé került titkárnőnek és évekig megmaradt a minisztérium státusában, a miniszteri titkárságon, utoljára mint miniszteri osztálytanácsos. Zichy Ladomér bekapcsolódott a debreceni politikai életbe és Béres János volt kisgazdapárti képviselővel megalapította a Polgári Demokrata Pártot. A pártnak ő volt az első vezetője.

A zólyomi akcióban szereplő személyek után lázas kutatás indult, többeket sikerült is a német biztonsági szerveknek letartóztatniok. Ezek mind azt mondták, hogy Zichy Ladomér – aki szerintük eltűnt, tehát távol volt – mindenért felelős. *„A Gestapo azt képzelte* – így írja Zichy Ladomér –*, hogy én vagyok a legfontosabb személyiség. Ezért irtóztató kutatást rendeztek utánam s mindenütt köröztek. Tervük az volt, hogy a Vérmezőn egy monstrepert rendeznek a kormányzó ellen, a teljes nyilvánosság előtt. Főszereplő nélkül a terv nem volt tökéletes s ezért elhalasztották, amíg engem előkerítenek. Közben az események gyorsabban peregtek és a résztvevők java megmenekült. Az egész dolog természetesen elejétől fogva fárasztó, veszélyes és költséges volt. Engem senki nem finanszírozott, összesen tizenháromszor mentem át titkosan a fronton vagy a határon. Különböző okok, félreértések, stb. miatt körülbelül hússzor akartak kivégezni. A megmeneküléshez szerencse és sok hidegvér kellett. Mindkét lábam lefagyott (minek nyomai ma is megvannak) s a sok éhezés folytán nagyon lefogytam. Óriási károm volt gazdaságilag is. Mindenem zárolva volt. Gépeket, állatokat, bútorokat, ezüstöt, felszerelést elvittek, esztergomi házamat a németek kirabolták és aláaknázták. Nem lehetett utólag rendesen megállapítani, hogy kik voltak a tettesek. Mindenesetre mozgalmas idő volt s szórakoztató utólag végiggondolni, hogyan viseltem álcázás céljából orosz ezredesi ruhát és mint mentem át a német vonalon beteg, öreg szlovák anyókát mímelve rossz gebétől húzott szekérrel.”*[45]

Zichy Ladomér hamarosan kivált a koalíciós politikából. Amikor tudomására jutott a yaltai megállapodás, értelmetlennek látta a további politikai tevékenysé-

get, miután úgy érezte, hogy a liberális politikát, az adott viszonyok között és a várható fejleményeket számba véve, nem lehet folytatni. Az új kormányzattal is összeütközésbe került, ezért Csehszlovákiába ment. Ott Gottwald hatalomra kerülése után vagyonát kisajátították – ez történt egyébként magyarországi, romániai és kárpátaljai vagyonával is –, majd nyugatra menekült.[46]

Bánffy Dániel a fegyverszüneti bizottságnak Budapestről történt eltávozása után Erdélybe ment, majd visszatért a fővárosba. Helyzete azonban nagyon veszélyeztetett volt, állandóan attól tartott, hogy a németek lefogják. Október 15-én elhatározta, hogy családjával együtt átszökik Szlovákiába, a szovjet megszállta területre. A németek azonban útközben, Rétságon elfogták és október 16-án Budapestre szállították. Először az Istenhegyi útra, majd még aznap este a Royal szállóba vitték, harminckét más fogollyal együtt. Két hét múlva a Fő-utcai fogházba került, ahol többször kihallgatták. Még mielőtt kivihették volna Németországba, az oroszok körülzárták a fővárost.

Forgách Antal Gácsról visszatért Budapestre, Kudar Lajostól kapott hamis iratokkal bujkált a németek és a nyilasok elől. December végén azonban hosszas üldözés után sikerült őt is elfogniok a Gestapo embereinek. Bánffyhoz hasonlóan december végén Forgáchnak is sikerült megszabadulnia a Gestapo őrizetétől. Mind a kettőt egy megvesztegetett nyilas és német csoport kikérte kivégzésre a Fő-utcai fogházból. Kiadták őket és amint kinn voltak, eleresztették. Bánffy és Forgách fejenként 800.000 pengőt fizetett ennek a csoportnak. Nem tudni, hogyan osztozkodtak. Bánffy azután mint házitanító rejtőzött gróf Majláth Géza Múzeum-utcai lakásán, amíg az oroszok elfoglalták Pestet.[47]

A gácsi kastélyt a németek bosszúból felrobbantották, de előbb kirabolták. Hét nagy teherautón szállították el az értékeket, melyek között nemcsak a Rostyak és Forgáchok, de Zichy vagyontárgyai is voltak. Elvitték az összes állatot, gépet, felszerelést és rengeteg kárt okoztak. Ezenkívül elhurcolták a 80 éves Rostynét, minden ékszerével, aranyával, ezüstjével, készpénzével. Zólyomban még látták, de aztán nyoma veszett. Csak később jött a németektől a hír, hogy meghalt. Nem tudta, hogy a bizottság mi járatban volt. Utólag azonban biztosan

rájött mindenre, a Gestapo azonban nem hitte el neki, hogy nem tudott semmiről, ő is az 1944-es események tragikus áldozatai közé tartozik.

Tragikus sorsa volt Kudar Lajos csendőrezredesnek is. Október 15-e után egy ideig sikerült kijátszania a német titkos rendőrséget, és mint aktív tiszt támogatta az ellenállási mozgalom tagjait, valamint azokat, akik a fegyverszüneti bizottság kiküldetése ügyében tevékenykedtek. A németek akcióiról tájékoztatta az ellenállási mozgalmat. A Gestapo azonban magyar árulások következtében később lefogta Kudart és a Fő-utcai fogházba zárta. Vele együtt letartóztatták segédtisztjét, Korondy századost és titkárát, Nyerges Pál századost, akik jelen voltak, amikor a fegyverszüneti bizottság átment Szlovákiába. Kudarnak azonban nem sikerült december végén a Gestapo őrizetéből megszöknie. A szétlőtt Fő-utcai fogházból elhurcolták, több helyütt is őrizték, a végén a Vár pincéjében. Akik utoljára látták, azt mondják, a Várban már agyonkínzott állapotban volt. Az orosz csapatok megérkezése előtt kivégezték.

JEGYZETEK

1 V. ö. Nikolaus Horthy: Ein Leben für Ungarn, Bonn 1953; Szinai Miklós-Szűcs László: Horthy Miklós titkos iratai, Budapest 1965; C. A. Macart-ney: October Fifteenth, A History of Modern Hungary 1929-1945, Edinburgh 1961; Kállai Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom 1936-1945, Budapest 1965; Péter Gosztony: Endkampf an der Donau 1944-1945, Wien 1969; Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919-1945, Budapest 1969; Csatári Dániel: Forgószélben, Magyar-román viszony 1940-1945, Budapest 1969; A Wilhelmstrasse és Magyarország, Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933-1944, Budapest 1968; Korom Mihály: A fasizmus bukása Magyarországon 1943-1945, Budapest 1961; Magyarország és a második világháború, Budapest 1966; Stephen D. Kertész: Diplomacy in a Whirlpool, Hungary between Nazi Germany and Soviet Russia, Notre Dame, Ind. 1953; Hennyey Gusztáv: Magyar erőfeszítések a második világháború befejezésére, Köln 1965; Karsai Elek: A budai vártól a gyepűig 1941-1945, Budapest 1965; Ránki György: Emlékiratok és valóság, Budapest 1964; Teleki Géza: A

moszkvai fegyverszüneti tárgyalások, Hírünk a világban, 1955/1-7. sz.; Kovács Imre: Kiugrási kísérletek a második világháborúban, II. Kelet felé, *Új Látóhatár* 1963/3 sz.; Gosztonyi Péter: Magyar-szovjet fegyverszüneti tárgyalások (1944 október), *Új Látóhatár* 1969/5. sz.

2 V. ö. Gosztonyi, Fegyverszüneti tárgyalások, id. m.

3 V. ö. Kovács Imre id. m. és Gosztonyi id. m.

4 A Románia kiugrása utáni erdélyi helyzetről és a politikai összefogásra tett lépésekről kitűnő beszámolót ad Csatári Dániel id. m.

5 Jegyzőkönyv a Minisztertanács 1944. szeptember 8-án tartott rendkívüli üléséről, 174. sz. irat, Magyarország és a második világháború, 432. 1.

6 Magyarország és a második világháború, 440. 1. és 444. 1.

7 Csatári id. m. 413. 1.

8 Csatári id. m. 414. I.

9 Bánffy Miklós iratai I/15. Ráday Levéltár, közli Csatári id. m. 415. 1. 10 Kovács Imre, id. m. 256. 1.

11 A zólyomi tárgyalásokat illetően négy fő forrásra támaszkodom. A legfontosabb az a beszélgetés, amelyet 1970. január 16-án gróf Zichy Ladomérral folytattam, és amelynek során Z. L. részletesen elmondotta szerepét a szovjet tárgyalóféllel való kapcsolat létrehozásában. Ugyancsak jelentős forrásértéke van annak a levélnek, amelyet Zichy Ladomértól 1970. február 16-án kaptam, és amelyben észrevételeit közli e tanulmányom első változatáról. A harmadik forrás két írásbeli dokumentum, amely nyomtatásban a *Délamerikai Magyarság* (Buenos Aires, Argentína) 1954. október 21-i és október 23-i számában jelent meg. Az egyik dokumentum egy nyilatkozat, amelyet Zichy Ladomér, Forgách Antal, Nyerges Pál, Szentiványi Domokos, Faragho Gábor és Bánffy Dániel írt alá. Ebben az említettek a fegyverszüneti bizottság útjának körülményeit mondják el. A második dokumentum Bánffy Dániel emlékirata, amelyet 1945-ben Miklós Béla miniszterelnök címére írt. Mind a két irat Magyarországon, közvetlenül a háború befejezése után készült és a dél-amerikai magyar lap (amely azóta megszűnt) a birtokában lévő fénykép-

másolatok alapján közölte. És végül haszonnal forgattam Teleki Gézának az 1. sz. jegyzetben idézett visszaemlékezését a fegyverszüneti tárgyalásokról.

Itt mondok köszönetet Zichy Ladomérnak az értékes tárgyi adatokért és az események hátterét megvilágító magyarázataiért.

12 V. ö. Jozef Lettrich: History of Modern Slovakia, New York 1955. és Joseph A. Mikus: Slovakia, A Political History: 1918-1950, Milwaukee, Wisc. 1963; A felkelésről a közelmúltban igen kitűnő munka látott napvilágot: Wolfgang Venohr: Aufstand für die Tschechoslowakei, Hamburg 1969.

13 V. ö. Lettrich id. m.; Kurt Glaser: Die Tschecho-Slowakei, Frankfurt-Bonn 1964; Mikus id. m.; Philip A. Hrobak: The Soviet Uprising of 1944, Slovakia, Sept.-Dec. 1954.

14 A németek bizalmatlanok voltak Rakovszkyval szemben, Veesenmayer szerint Sztójay sem bízott benne. Ezt írja Ribbentropnak 1944 augusztus 30-án, beszámolva a Sztójayval folytatott beszélgetéséről: *„Sztójay benyomása, hogy Lakatos lényegében kitart az eddigi kormány irányvonala mellett... Csak Rakovszkyról nyilatkozott negatíve”.* A Wilhelmstrasse és Magyarország, id. m. 901. 1.

15 Zichy Ladomér levele a szerzőhöz.

16 Glaser id. m. 100. 1. és Lettrich id. m. 211-212. 1. Gosztonyi Péter az Endkampf id. m.-ben azt írja, hogy 1944 nyarán néhány hónap alatt 1200 jól felszerelt szovjet partizán volt Szlovákiában. Zichy Ladomér 800 szovjet partizánról tud.

17 V. ö. Hrobak id. m.

18 Mikus id. m. 139. 1.

19 Milos Gosiorovsky: Az 1944 évi szlovákiai felkelés, Századok 1954/4. sz. 593-618. 1.

20 Mikus, id. m. 139. 1.

21 Mikus, id. m. 139. 1. és Lettrich, id. m. 214. 1.

22 Miroslav Propilak, a Szlovák Tudományos Akadémia Történeti Intézetének igazgatóhelyettese.

23 Új Szó, 1964. augusztus 29. Idézi: Harsányi János: Magyar szabadságharcok a fasizmus ellen, Budapest 1966. Zichy azt mondja, hogy magyar partizánnal ő nem találkozott. Számuk nem lehetett nagy.

24 Nógrádi Sándor összefoglaló jelentése a Magyar Kommunista Párt Központi Bizottságának partizánegysége tevékenységéről. Közli: Harsányi, id. m. 399. 1.

25 Harsányi id. m. 516. 1.

26 Konakovot Pintér István említi *„Magyar antifasiszták részvétele a szlovákiai partizánharcokban”* című tanulmányában, Párttörténeti Közlemények, 1959. aug.-nov. 88-134. l.

27 V. ö. Eino Jutikkalo: Geschichte Finnlands, Stuttgart 1964.

28 V. ö. Teleki Géza, id. m. 1. 1.

29 V. ö. Teleki Géza, id. m. 1. 1. Ezt állapítja meg Hennyey is, id. m. 48. 1.

30 Zichy Ladomér szerint az ipolysági példány elveszhetett, mert nem jutott sohasem a kormányzóhoz.

31 V. ö. Teleki Géza, id. m. 1. 1. és Hennyey, id. m. 26. 1.

32 Hennyey, id. m. 48. 1.

38 Gosztonyi, Fegyverszüneti tárgyalások, id. m. 406. 1.

34 Délamerikai Magyarság, 1954. október 23. 3. 1. 85 V. ö. Teleki, id. m. 2. 1.

36 Délamerikai Magyarság, 1954. október 21. 3. 1.

37 Kállai Gyula, id. m. 233-234. 1.

38 Zichy Ladomér levele a szerzőhöz.

39 V. ö. Bethlen Pál: Bethlen István életének utolsó szakasza, Új Látóhatár, 1964/2. sz.

40 Teleki Géza közlése Gosztonyi Péternek, Gosztonyi, Fegyverszüneti tárgyalások, id. m. 403. 1. – Hennyey Gusztáv szerint is a kormányzó szóbeli utasítása ez volt: az ellenségeskedések azonnali beszüntetése és a német csapatok szabad elvonulása. Hennyey, id. m. 26. 1.

41 Horthy levelét közli Gosztonyi, Fegyverszüneti tárgyalások, id. m. 415-416. 1.

42 Kovács Imre, id. m. 258. 1.

43 Gosztonyi, Fegyverszüneti tárgyalások, id. m. 403. 1.

44 Zlattner neve és rangja eltér egymástól a különféle beszámolókban. Teleki Géza azt írja, hogy Zlatnek-nek hívták és százados volt, Gosztonyi Zlatnernek nevezi, rangját nem adja meg, Pintér István idézett munkájában azt írja, hogy *„Vladimír Zlatner csehszlovák partizánhadnagy és egy szovjet tiszt várta a delegátusokat”.* Zichy Ladomér szerint főhadnagy volt, magyarul nem beszélt, csak néhány magyar szót ismert, meg káromkodni tudott magyarul. (Némely forrás szerint tudott magyarul.)

45 Zichy Ladomér levele a szerzőhöz.

46 Fél évig élt Belgiumban, ahol egy gépgyárban tanfolyamot végzett. Aztán kivándorolt Braziliába. Itt megbízták egy 25.000 hektáros birtok vezetésével. Állását 1950-ben felmondja és áttelepszik Argentínába. Az ország északi felében és Bolíviában hosszú expedíciókat tesz és erdőket becsül fel. 1952-ben Tűzföldre kerül, majd Észak-Chilében egy vasbányát igazgat. Utána ismét gazdálkodik, Chile középső részében egy 24.000 hektáros birtokon. 1962-ben tudományos munkába fog és az elmúlt években egy több kötetes könyvön dolgozott, amely kiadásra vár. Jelenleg Rio de Janeiró-ban él.

47 Bánffy Dániel 1955-ben Budapesten meghalt, Forgách Antal nyugatra távozott és jelenleg Belgiumban él.

A zólyomi tárgyalások (1944. szeptember) Új Látóhatár, 1970. (21. évf.) 2. sz. 135-156. o.

1971

Berlin 1945

Der Kampf um Berlin 1945 in Augenzeugenberichten, Herausgegeben von Péter Gosztony, Mit einem Vorwort von Propst Heinrich Grüber, Kari Rauch Verlag, Düsseldorf 1970, 424 lap.

Gosztonyi Péter – vagy ahogyan idegen nyelvű publikációiban nevezi magát: Péter Gosztony – immár a második kötetet állította össze abban a sorozatban, amelyet a düsseldorfi Kari Rauch Kiadó a történelmi ismeretek terjesztése és népszerűsítése érdekében néhány évvel ezelőtt elindított. E sorozatban a kiadó a világtörténelem nagy eseményeit és fordulatait a kortársak tanúvallomása segítségével akarja megismertetni és megértetni. Gosztonyi Péter négy évvel ezelőtt az 1956-os magyar forradalomról szerkesztett ilyen módszerrel egy dokumentumkötetet; tavaly pedig hasonló eljárással a Berlinben és Berlinért folyó 1945 tavaszi harcokat elevenítette fel. Több mint négyszáz oldalon azokat szólaltatja meg, akik a berlini ütközetet előkészítették, abban részt vettek, vagy felelős pozícióban az ütközet kimenetelében érdekelve voltak. A kötet – akárcsak a sorozat többi kötete – a történelmi események iránt érdeklődő avatatlan nagyközönségnek készült; olyanoknak, akiknek sem idejük, sem türelmük, hogy történelmi munkákban elmélyedjenek. A négyszázvalahány oldal elolvasásával megtakaríthatják maguknak a berlini csata immár polcokat megtöltő irodalmának tanulmányozását.

Gosztonyi Péter valóban hatalmas írott anyagból válogatta ki azokat a részeket, amelyek alkalmasak arra, hogy a katonai dolgokban járatlan, a politikának legfeljebb a felülete iránt érdeklődő, a történelem indítékai és az emberi magatartás motívumai kutatását fáradságosnak tartó és ezért mellőző, de azért tájéko-

zottságra törekvő közönségnek megmutassa, hogyan indult meg a csata Berlinért és hogyan hódította meg a vörös hadsereg a birodalom fővárosát. Gosztonyi természetesen figyelmen kívül hagyta a katonai és politikai elemzéseket, a háttér megvilágítását szolgáló elmefuttatásokat, helyettük azonban annál nagyobb kedvvel és eredménnyel merített abból az anyagból, amely az események lefolyását világítja meg. Szándékát és a szerkesztési elvet figyelembe véve kitűnő gyűjtőmunkát végzett és nem igen hagyott idézés nélkül olyan visszaemlékezést, amely hitelesen vall az 1944 november eleje és 1945 április vége közötti fél évről. A közszereplők, kor- és szemtanúk vallomásainak sorozata Sztálin 1944 november 7-i moszkvai ünnepi beszédével kezdődik és a Berlin bevételét hírül adó moszkvai ünnepi jelentéssel zárul. Az olvasó szinte napról-napra nyomon követheti a szovjet hadsereg előnyomulását német területen, három hadseregcsoport átkaroló mozdulatát, a birodalmi főváros körülzárását, a német csapatok védelmi erőfeszítéseit és kitörési kísérleteit, a kancellári bunkerban Hitler irányításával dolgozó vezetőgarnitúra utolsó heteit, a Führer kétségbeesett próbálkozásait, házasságát és öngyilkosságát, végül a város elestét és a győztes csapatok berendezkedését. A szerkesztő ennek érzékeltetésére német, szovjet és más vezetőférfiak memoárjaiból, politikai és katonai személyiségek visszaemlékezéseiből, a katonai parancsnokok jelentéseiből, korabeli hírlapi cikkekből, később nyilvánosságra hozott naplókból, katonai és politikai jegyzőkönyvekből, egyszerű katonák és polgárok vallomásaiból idéz. Több olyan szovjet anyagot is felhasznál, amely eddig nyugati nyelven nem jelent meg. Jó arányt tart a különféle szemelvények között és az olvasónak valóban az az érzése, hogy igaz, a valóságnak megfelelő, minden torzítási szándéktól mentes képet kap az eseményekről.

Heinrich Grüber, a náciellenes mozgalom tevékeny tagja és az önkényuralommal bátran szembeszálló berlini evangélikus főlelkész a *„Bevezetés”*-ben elismeréssel állapítja meg, hogy majd mindenki szóhoz jut ebben a könyvben. Két csoport azonban hiányzik és nem a szerkesztő mulasztásából – tehetnők hozzá. Nem halljuk azok hangját, akik nem vallhatnak, mert Berlin romjai között hagyták életüket és a város történetének új szakaszát már nem érhették meg. És nem jutottak szóhoz azok sem, akik mindazt, amit megéltek és megszenvedtek, még

nem tudják úgy visszaadni, hogy belső konfliktusaikat az utókor meg is értse. Heinrich Grüber ezzel összefüggésben és mintegy a német ellenállás fő dilemmáját is érintve, melankolikus hangon szól sokak belső gyötrődéséről, arról ugyanis, hogy a totalitárius rendszer megdöntése csak az egész állami és katonai gépezet totális vereségével volt elérhető, a totális vereség meg ugyanakkor az egész ország totális pusztulását is magában foglalta.

Grüber nehéznek nevezi azt a feladatot, amelyet a kötet összeállítója magára vállalt. Nehéz, mert elkeseredett küzdelmet kell vívnia a történelmi tárgyilagosságért. Ez annál problematikusabb mennél inkább kortárs a történész és az sem segít rajta, ha csak hivatalos iratok, dokumentumok és élménybeszámolók között válogat. A veszedelem, hogy a tárgyilagosság elhalványul vagy elvész, annál nagyobb, minél hatalmasabb az a tömeg, amelyből válogatnia kell és mennél kevésbé ismerhető fel a beszámolók szubjektív színezete. Gosztonyi Péter, úgy érzem, sikeren birkózott meg feladatával. A válogatást cseppet sem érzem elfogultnak, egyoldalúnak, hézagosnak. Külön dicséret illeti, hogy olvasójának semmilyen állásfoglalást nem sugall, a dokumentumokat összekötő és a hátteret megmagyarázó szövegeivel takarékos, azokban pusztán tárgyi adatok közlésére szorítkozik és hagyja, hogy a dokumentumok önmagukért beszéljenek. A jó válogatás következtében hosszú összekötő szövegek nélkül is folyamatosan olvasható az egész gyűjtemény.

Berlin 1945 [Gosztonyi Péter (Hrsg.): Der Kampf um Berlin 1945 in Augenzeugenberichten c. könyvéről] Új Látóhatár, 1971. (22. évf.) 1. sz. 70-71. o.

A PÓDIUMON

– két emlék –

Ha jól emlékszem, a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején a népi írók közül Németh László volt a leggyakrabban hívott és legtöbbet szereplő előadó. Talán azért is, mert a hívásoknak szívesen tett eleget, ellentétben például Illyés Gyulával, aki sohasem szeretett nyilvánosan beszélni.

A háború előtt és alatt az ifjúsági és értelmiségi egyesületek, körök, társaságok, szövetségek egymással versengve rendeztek irodalmi esteket, vitákat, konferenciákat, szemináriumokat, tanulmányi napokat, amelyeken főleg az időszerű politikai, társadalmi és irodalmi problémák, valamint az akkoriban szenvedélyesen tárgyalt magyar lét- és sorskérdések kerültek megbeszélésre. Amikor 1938 őszén a budapesti tudományegyetemre kerültem, engem is magával ragadott ez a hullám és a következő években alig telt el hét, hogy két-három estét végig nem ültem rideg előadótermekben, zsúfolt egyesületi helyiségekben, füstös kávéházi vagy vendéglői szobákban. Mi, akkori diákok, mohón érdeklődtünk minden iránt, ami a nép helyzetével, sorsával, jövőjével összefüggött. Fáradhatatlanul kerestük a válaszokat az elénk tornyosuló kérdésekre, vártuk az eligazítást az eszmék és elméletek bozótjában, lestük a megváltó szót, amely megvilágítja elménket, eloszlatja a kételyeket és rendet teremt az agyunkban. Az előadások és vitaestek rendezői sehol sem panaszkodhattak az érdeklődés hiányára. A termek majd mindig megteltek. Jól emlékszem, hogy például a Szabó Dezső vacsorákon a Marcibányi-téri Lövőház vendéglőben nemcsak a nagyterem telt meg emberekkel – ott ült a hosszú főasztalnál, olykor zakó nélkül, felgyűrt ingujjal a mester –, hanem a szomszédos szobák is. Az előadás alatt mély csend lepte el az egész vendéglőt, hogy Szabó Dezső szavait ott is hallani lehessen, ahol látni már nem

láthatták. Mikrofon és hangszóró akkoriban még nem volt olyan természetes és elterjedt, mint ma.

1938 és 1943 között majd minden budapesti előadóesten ott voltam, amelyen Németh László beszélt. A fiatalok kedvelt előadói közé tartozott és szereplése mindig esemény volt. Vekerdi László abban a kitűnő, nagy ismeretanyagról és tehetségről tanúskodó kötetben, amelyet nemrégen a Szépirodalmi Könyvkiadó *„Arcok és vallomások”* című sorozatában Németh Lászlóról írt, érinti az író előadói tevékenységét is. Részletesen és aprólékosan beszámol szerepléséről ifjúsági gyűléseken és táborokon, vidéki városok előadói pódiumain és szűk körű értekezleteken. Vekerdi szerint Németh elsősorban azt iparkodott az ifjúságnak megmagyarázni, mi az értelmiség szerepe és feladata az elképzelt és megtervezett új, szocialista társadalomban. Hadd tegyem hozzá, hogy ezekben az előadásokban a magyar társadalom és a magyar szellem majd minden kérdése szóba került. Németh ezekre mindig és mindenütt a maga pontos, szabatos és lényegre tapintó fogalmazásában adott választ.

Elment például Sopronba, ahová a kohó- és erdőmérnöki kar és az evangélikus akadémia diákjai hívták. Debrecenbe, ahol Gerencsér István fiatal piarista tanár körül gyülekező diákok és fiatal értelmiségiek hallgatták eligazító szavait, Budapesten egy körúti tejcsarnokban munkásifjakkal beszélgetett a jövő társadalmáról, Nagyváradon egy szórvány internátus javára rendezett esten lépett fel. Járt Cegléden, Békéscsabán, Pécsett, Kolozsvárt, Szegeden, Pápán és még sok más városban, ahol mindenütt különleges figyelem és rokonszenv fogadta. És részt vett mind a két szárszói táborozáson. Gulyás Pállal, Veres Péterrel és Nagy Istvánnal 1942 nyarán és a híres 1943 augusztusi találkozón, amelyen már majdnem az egész populista írói és politikai csoport felvonult. Többször szerepelt Budapesten is. Ezek közül a budapesti szereplések közül hadd idézzek fel kettőt. Oly pontosan megmaradtak emlékezetemben, mintha tegnap történtek volna. Az egyik 1940 novemberébe, a másik 1941 májusába visz vissza minket.

A budapesti egyetem jogi karán – amelynek hallgatója voltam – 1940 őszén, nem sokkal a tanév megkezdése után, előadássorozatot hirdetett a Verbőczy Bajtársi Egyesület. Ez a Turul Szövetség tag-szervezete volt, a jogászhallgatók

turulista csoportja. Az egyesület élén akkor egy lelkes, szervezni tudó, politikai ambícióktól fűtött kolléga állott, akiről tudtuk, hogy híve a népi íróknak és a népi mozgalomnak. A Turul jobboldali szellemű és tájékozódású diákszövetség volt, amelyet kormánypárti képviselők és a harmincas évek nacionalista politikájának hangadói irányítottak. Volt azonban a Turulnak, mint ahogyan az akkori kormánypártnak is, egy szárnya, amely észrevette az ország egészségtelen társadalmi szerkezetét, a nagybirtok és a nagytőke áldatlan hatását, a szociális ellentéteket, a parasztokat és munkásokat őrlő bajokat. Ez a csoport nem a meglévő társadalom konzerválását, hanem reformját sürgette. Tagjai között voltak, akik a népiek felé tájékozódtak, a hazafias szólamokat igyekeztek jó irányú tettekkel felváltani. Többen közülük olvasták a népi írók könyveit, segítették a társadalmi kérdések ébrentartását, a faluról felkerült parasztdiákok tanulását és elhelyezkedését. Érdemük például a népi kollégiumi mozgalom felkarolása, a későbben Györffy István professzor nevét felvevő Bolyai Kollégium megalapításának anyagi támogatása. Ilyen szellemű turulisták rendezték 1940 novemberében a szóban forgó előadássorozatot. Én nem voltam tagja ennek az egyesületnek, de az előadássorozat valamennyi estjére elmentem és elejétől végéig figyelmesen végighallgattam. Két hétig tartott, hetenként 3-4 vitaesttel. Színhelye a Turul egy helyisége volt, a Vámház körút végén, a Ferenc József híd pesti hídfőjének pincéjében.

A földalatti, nedves, rossz levegőjű, hosszúkás, boltíves előadótermet minden alkalommal teljesen megtöltötte a közönség. Főleg diákok, fiatal tanárok, tanítók, papok, írók, tisztviselők, technikusok, újságírók, egyetemi tanársegédek. Legtöbbjüknek semmi köze se volt a Turulhoz. Az előadók és az előadások témája vonzotta őket és az, hogy minden előadás után vita volt. A népi írók közül többen megjelentek és szerepeltek. Megérdemelt sikere volt például Veres Péter és Kodolányi János előadásának, Kovách Aladár az úgynevezett úri középosztályt ostorozó éles kritikájának, valamint annak a szellemi párbajnak, amelyet Matolcsy Mátyás, a radikális földreformot sürgető agrárszakíró és politikus a nagybirtok egy ismert védőjével, Scherer Péter Pállal folytatott. Az éjfélig elhúzódó vitában Matolcsy a mezőgazdasági kisüzemek gazdaságosságát és embereltartó

erejét hangsúlyozta, a nagybirtokok haladéktalan felosztását követelte. Scherer Péter Pál – aki a Pallavicini őrgrófok sövényházi hitbizományának intézője volt és az OMGE támogatásával több könyvet jelentetett meg a nagybirtok védelmében – amellett érvelt, hogy a nagybirtok többet termel, mint a kisbirtok. Matolcsy Mátyás logikus okfejtéssel és meggyőző adatokkal szinte lehengerelte Scherert, a közönség – amelynek többsége földreformpárti volt – pedig tombolt. Kiss István, a tehetséges fiatal közigazgatási jogász, Magyary professzor adjunktusa – aki Szárszón 1943-ban mint a katolikus reformnemzedék képviselője lépett fel – dörgő hangon kiáltotta bele a terembe kedvenc szólamát: *„latifundium esse delendum”.* A hallgatóság tapsviharral helyeselt. A kiküldött rendőrtisztviselő nyugtalanul feszengett székén, de mit tehetett, a gyülekezetet védte a kormány kegyeit élvező befolyásos diákszövetség.

A sorozat kétségtelenül legmaradandóbb hatású előadását Németh László tartotta *„Magyar radikalizmus”* címen. Telt ház előtt beszélt. Lassan lépett fel a rögtönzött emelvényre, komótosan helyezkedett el az előadóasztal túlsó felén és vette ki zsebéből a szépen összehajtogatott kéziratot. Érdekes, Németh Lászlót sohasem hallottam nyilvánosság előtt szabadon beszélni. Minden előadását leírta, gondosan kidolgozta, nyomdakész állapotba tette. Azt hiszem, ez volt hatásának egyik titka. A közönséget lenyűgözte és fogva tartotta a ragyogó stílus, a hajszálpontos fogalmazás, a szabatos, minden fogalomra a legtalálóbb és legillőbb kifejezést használó világos beszéd. Előadásából hiányoztak a szabadon előadók hibái: a fogalmazásban fellépő bizonytalanságok, henye mondatszerkezetek, a szinonimák olykor szerencsétlen megválasztása és az olcsó szónoki fogások kísértése. Németh lassan, egyenletes tempóban, néha kissé halkan beszélt, hangját csak nagy ritkán és csak különleges hangsúlyok jelzésére emelte fel, de akkor sem volt hangos. Ez az előadási mód, megtetézve a mondandó tömör szövegével arra kényszerítette a közönséget, hogy érdeklődését megfeszítse, önmagát a témának teljesen átadja és figyelmét egy pillanatra se engedje ellankadni. Az előadás végén felcsattanó taps és éljenzés a feszültség feloldódását és az idegek nyugalmi állapotának visszatérését is éreztetni engedte.

A Turul pincéiében elhangzott előadás egy magyar radikális eszmerendszer körvonalait és fő jegyeit villantotta fel. Nincs helyem részletesen ismertetni (Püski Sándor Magyar Élet Kiadóvállalata által megjelentetett *„Kisebbségben”* negyedik kötetében elolvasható), legfeljebb csak annyit említenék meg, hogy Németh a magyar radikalizmus következő három fő tulajdonságát sorolta fel. 1. *„Innen, ezért a földért és erről a földről nézett és gondolkodott. ... Szemszöge innen nyúlt, Budapestről, vagy ha úgy tetszik Kecskemétről, Debrecenből, Farkaslakáról”,* tehát hungarocentrikus volt a szemlélete és vizsgálódási iránya. 2. *„Élő romokat érzett a magyar népen, amelyeket a szabad légvételért el kell takarítani. Nem egyszerű szocializmus volt ez, amilyen nyugaton hajtotta a munkásosztályt a polgárság ellen. Egy sokkal súlyosabb fuldoklás, amely nemcsak uralkodó osztályokat tud magán, hanem egy ráomlott rendszert, mely keletkezésében is nemzetellenes volt s bukásában is ott maradhatott a nemzet fölött.”* Németh a Habsburg uralomra gondolt és azért bajlódott még akkoriban is oly sokat vele, mert ez alá a gyűjtőfogalom alá sorolta be nemcsak a sokszázéves történeti folyamatot, hanem a nagybirtokból, nagytőkéből és klerikalizmusból álló természetellenes építményt is, amelynek romjai alá szorult a nemzet. *„Ahol ez a három erő szövetségre készül lépni* – mondotta –, *azonnal felmerül a legitimizmus eszméje.” „A magyar radikalizmus* – folytatta Németh –*, amikor reformokat, átalakulást sürget, nem elvont elméletekből vagy világdivatokból, hanem ebből a fuldoklásból és ebből a romból indul ki.”* 3. A magyar radikalizmus célja *„nemcsak a javak igazságosabb elosztása, hanem egy új, emberségesebb lakás, testi és lelki lakás az egész nemzetnek. A jó lakásnak pedig az a legfőbb tulajdonsága, hogy önmagára, a legszebb pillanataira, legnemesebb hajlandóságaira emlékezteti az embert: belőle épül szinte és az ő tovább éléséhez ad keretet.”* Németh arra figyelmeztetett, hogy a régi magyarság emlékeiben, néhány nagy írónk és muzsikusunk műveiben, valamint a magyar nép épebb szigeteiben kell megkeresni az új közös szállás tartópilléreit, gerendáit és berendezéseit.

Az előadás után még hetekig beszéltünk és vitatkoztunk erről a témáról. Engem azonban akkor legalább annyira érdekelt a közönség, mint az előadó és a témája. Lesz-e hordozója és tömegereje ennek a magyar radikalizmusnak? Meg-

lepő volt, hogy ebben a – joggal – jobboldalinak nevezett gyülekezetben milyen egészséges érzékkel reagált a hallgatóság az előadás lényeges pontjaira és kulcsszavaira. A közönség kellemes meglepetésemre azokra a kijelentésekre és megállapításokra ütötte össze tenyerét vagy bólogatott helyeslően, amelyek szemben álltak az uralkodó áramlattal és a demokratikus társadalmi változás irányába mutattak. Mi volt ez? Eretnekek a hívők között, baloldali *„happening"* egy jobboldali környezetben, egy új konjunktúra meglovaglása? Persze, hogy nem. Valami más, ami elég jelentős és izgalmas ahhoz, hogy az 1945 előtti korszakról differenciáltabban gondolkodjunk és méltányoljuk azokat az erőket, áramlatokat, egyéni és közös vállalkozásokat, amelyek az adott légkörben és körülmények között a későbbi társadalmi és politikai fordulatot előkészítették.

*

Ez volt a benyomásom azon a másik esten is, amelynek ismét Németh László előadása volt a fénypontja. Ez 1941 májusában volt az Egyesületközi Együttműködés által rendezett *„Él az örök magyar szellem"* című ünnepségen. Az Egyesületközi Együttműködésről talán annyit, hogy 1938-ban alakult és 1941-ben, amikor az előbb említett ünnepi estet meghirdette, már huszonkét egyesületet tömörített magába. Az előzmény néhány társadalmi és ifjúsági egyesület tevékenységének egybehangolása volt, ehhez később mások is csatlakoztak és így született meg a röviden EKE-nek nevezett laza társulás. A tagok között volt például a Bartha Miklós Társaság, a Nemzetpolitikai Társaság, a Honszeretet Egyesület, a Széchenyi Szövetség, a Soli Deo Glória Szövetség, a MEFHOSZ, több más országos diákszervezet, valamint számos értelmiségi hivatási szövetség. Az EKE 1938-as programja eléggé ködös volt, mindenféle zavaros eszméket tartalmazott, társadalmi és politikai ábrándok sugallták. Tényleges tevékenysége azonban ennél reálisabbnak, egészségesebbnek, józanabbnak bizonyult. Az elvi programnyilatkozat senkit sem befolyásolt abban, hogy a maga útján menjen és a tagegyesületek java lényegében népi reformista szellemben működött. (Én 1941-42-ben a Széchenyi Szövetség kulturális alelnöke voltam és az EKE kulturális tevékenységét közelről megfigyelhettem. Az elvi programnyilatkozatot sohasem láttam, már csak külföldön bukkantam rá és olvastam el. A munkánkat egyálta-

lán nem befolyásolta.) Az EKE elnöke Donáth György budapesti kormánypárti képviselő (az 1947-es úgynevezett összeesküvési per fővádlottja) volt. Mint már említettem, akadt néhány jobboldali konzervatív politikus, aki rokonszenvezett a népi mozgalommal, a falukutatókkal, vagy egyik-másik népi íróval. Ilyen volt Teleki Pál miniszterelnök, Zsindely Ferenc miniszter és felesége, Tüdős Klára – akiknek hathatós támogatása a Györffy Kollégium fennmaradását biztosította –, Schandl Károly volt államtitkár, felsőházi tag, aki a Széchenyi Szövetség falu-vizsgáló tevékenységét fedezte és segítette, és ilyen volt Donáth György is, aki érdeklődéssel kísérte a népi irodalom kibontakozását és a népi mozgalom térhódítását.

Az Egyesületközi Együttműködés rendszeres irodalmi, művészeti, tudományos és politikai előadásokat, felolvasó esteket, vitákat rendezett, amelyeken néhány népi író és gondolkodó is előadott (Németh, Veres, Karácsony). A legfényesebb és legsikeresebb a minden évben egyszer (összesen háromszor) megrendezett *„Él az örök magyar szellem”* ünnepi est volt.

Az elsőre 1941 májusában került sor a budapesti Városi Színházban. Hely nem maradt üresen. Az ünnepség hatalmas demonstrációvá vált a népi gondolat és a reformpolitika mellett. A műsor annak az új szellemiségnek a képét villantotta fel, amely már a fiatalok tízezreit lelkesítette és készen állott, hogy az ország értelmiségének javát hódítsa meg. A zenekar Bartók és Kodály műveket játszott. A Psalmus Hungaricust Kodály Zoltán vezényelte. Kodolányi mondott elöljáró beszédet, majd Veres és Darvas tartott életrajzi elemekkel színezett előadást. Timár József és Toronyi Imre – a Nemzeti Színház két tagja – Szabó Dezső és Móricz Zsigmond egy-egy rövid írását olvasta fel. Somody Pál előadóművész Illyés és József Attila verseket szavalt, a felejthetetlen Kulcsár Irma pedig oly tehetségesen és annyi átéléssel adott elő Erdélyi és Sinka költeményeket, hogy a közönség sokáig a hatása alatt maradt. (Erdélyi és Sinka verseinek nem volt értőbb tolmácsolója, mint a fiatalon elhunyt Kulcsár Irma.) Az estet Németh László zárta, mégpedig a Debreceni Káté felolvasásával.

A Debreceni Káté 1941-ben már több mint hét esztendős volt, mégis kevesen ismerték. A Városi Színház ünnepi közönségére leírhatatlan hatást tett. A felol-

vasás után oly frenetikus taps tört ki, amilyent írói esteken nem igen tapasztaltam.

Ez a rövid írás 1933 október végén született. Németh László akkor egy hetet Debrecenben töltött. Gulyás Pált látogatta meg és ott akarta megírni a *Tanú* 1934-es évfolyamának bevezetőjét. Gulyás Pál tanár volt Debrecenben és rajta keresztül Németh sok diákkal jött össze. Gyűlésekre és megbeszélésekre is elvitték. Ami azután történt, azt kitűnően leírja Vekerdi László már említett Németh László-könyvében. *„Egyik délelőtt Gulyás Pál, aki a Burgundia és a Csapó utca sarkán lévő iparostanonc-iskolában tanított, bevitte az órájára, hadd lássa, hogyan és kiket tanít ő. Megnézték az iskolát, s azután Németh papírt és tintát kért, s az irodába bezárkózva, megfogalmazta a debreceni forrongóknak kérdés-felelet formájában – talán a sok hallgatás után az itteni sok élő beszéd hatására –, amit szerinte minden magyarnak tudni kell népe sorsáról. Még jóformán el sem készült az írás, délután már fel kellett olvasnia a szöveget egy tucat ember előtt.*"

A szöveget a baloldali szellemű debreceni diákok nyomban elkérték és Debreceni Káté címen kinyomtatták *Új Vetés* című lapjuk 1933 novemberi számában. A közlésből botrány keletkezett. A diákújságot a helyi hatóságok betiltották, fellelhető példányait elkobozták és a kiadásért felelős diákokat kizárással fenyegették. A Debreceni Káté azonban hamarosan ismertté lett írói és politikai körökben. Mint Vekerdi beszámol róla, Kodolányi lelkesen gratulált a pesti írók nevében, Bajcsy-Zsilinszky ismertette *Szabadság* című lapjában, a szerzőt pedig meghívták a budapesti Central Kávéházba, a népi írók rendszeres találkozóira. Ezt hadd egészítsem ki azzal, hogy én ennél is pozitívabbnak érzem Szekfű Gyula reakcióját. Azt, hogy a kitüntető figyelem jeleként és az írás rendkívüli jelentőségét felismerve bőven idézte és kommentálta *„Három nemzedék"* című könyvének 1934-ben *„Három nemzedék és ami utána következik"* címen megjelent bővített kiadásában. Ennél nagyobb megbecsülésben Németh László akkor aligha részesülhetett. Szekfű az idősebb és a fiatalabb nemzedék közötti szakadás mélységét és jóvátehetetlenségét akarta dokumentálni ezzel az irattal, amelyben – mint írta – *„egy a húszas és harmincas mezsgyén álló művelt lélek írta össze a magyarság sorsát illető ifjúsági alapelveket".* Ma talán mosolygunk azon, hogy

Szekfű a Debreceni Kátében pusztán ifjúsági alapelvek foglalatát látta. Ám, ne felejtsük el, hogy voltaképpen igaza volt, hiszen valóban ifjú ember írta és az ifjúságnak szánta.

A népi írói mozgalom ifjúsági mozgalom volt, hiszen a legöregebb tagjai is csak a harmincas évek közepén-végén jártak. A falukutatók és szociográfusok – Kovács Imre, Erdei, Darvas, Szabó Zoltán – éppen hogy kikerültek az egyetemről vagy pályájuk elején álltak. Németh 32 éves volt, amikor megírta a *Debreceni Kátét*, Veres 39, amikor megjelent a *Számadás*, Illyés 34-35, amikor a *Puszták Népén* és a *Petőfin* dolgozott, Kovács 23 éves fejjel írta a *Néma forradalmat,* Szabó Zoltán 24 évesen a *Tardi helyzetet* és Erdei 28 éves volt, amikor a *Parasztok* című könyve megjelent. Ezekben a művekben és az egész mozgalomban valóban az ifjúság, a fiatal nemzedék hallatta szavát, olyan színvonalon és szellemben, hogy nemcsak az ifjúság, de a társadalom egy jelentős hányadának gondolatait, érzelmeit, vágyait tükrözték.

A Debreceni Káté teljes szövege megtalálható a *Minőség Forradalma* IV. kötetében. Helyt állhat-e és hogyan állhat helyt a magyarság? Erre igyekszik válaszolni Németh László. *„Ki kell egyenesednie ... hagyományai belső udvarára kell húzódnia ... Át kell építenünk társadalmunk hatalmi struktúráját, hogy a gerinc megint a test középvonalába kerüljön és olyan főt, vezető réteget kell uralomra juttatnunk, melynek tudomása van a testről és helyzetéről."* Kiegyenesedni, a gerinc a test középvonalába kerüljön! Nekem erre mindig Martin du Gard *„Thibaud család"*-jának az a passzusa jut eszembe, amelyben arról ír, hogy nincsen felemelőbb dolog, mint amikor egy elnyomott nép kiegyenesíti a derekát. Erre törekedett Németh és ehhez szolgált némileg vezérfonálul egész életműve.

Németh azután a maga lassú, egyenletes, minden érzelgősséget és pátoszt kerülő, csaknem monotonnak ható előadásmódjával mázsás vádakat vágott a fennálló rend képviselőihez. *„A mai magyar kormányzó réteg alkalmas-e a magyarságnak erre a sorsba állítására?* – kérdezte. – *Nem; lehetnek használható tagjai, de az egész réteg, erkölcsi és közszelleme miatt, jövőnk legnagyobb akadálya."* Dermedt csend borult a hatalmas színházteremre. Minden szem a baloldali földszinti páholyok egyike felé fordult, amelyben a kormány képviselői – miniszte-

rek, államtitkárok – ültek. Harminc év távlatából már csak arra emlékszem teljes bizonyossággal, hogy Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter ott volt, de azt hiszem, hogy Antal István igazságügyi és Zsindely Ferenc miniszterelnökségi államtitkár is abban a páholyban ült. Az előkelőségek mozdulatlanul, halott sápadtan hallgatták a lesújtó kritikát. Arcuk meg sem rezdült, tekintetük mereven a színpadra szegeződött. A kínos helyzetet és pattanásig feszült légkört még robbanékonyabbá tette, hogy sok száz szempár meredt feléjük, lesve, hogyan reagálnak a súlyos ítéletre. A feszültség hatalmas tapsban oldódott fel, amikor Németh így folytatta: *„Miben bízhatnak mégis, akik helytállásra erőltetik a magyart? A lappangó jobbakban és a magyar nép aránylag érintetlen tömegeiben."*

Az ünnepi est után nem lehetett kétség afelől, hogy a reform és a társadalmi változás vágya immár megközelíthetetlennek hitt rétegeket is elért, benyomult az uralkodó renddel addig azonosuló és azt támogató körökbe, megkezdődött a vezető és középrétegek belső szakadása, amely nélkül tekintélyi rendszerekben békés, fegyvertelen forradalmi fordulat nem indulhat el.

Mi vitte Németh Lászlót az emberek közé, milyen meggondolás sugallta, hogy a hívásoknak eleget tegyen, a pódiumra álljon, az arénába lépjen és élő szóval is megerősítse, amit műveiben megfogalmazott? Ö is érinti ezt a *„vándorelőadó"*-korszakot a *Negyven év* című pályatörténetben. De csak annyit állapít meg, hogy *"... az ifjúsági szervezetek németellenes csoportjainak író előadó kellett"*, meg, hogy ő egy volt *„a négy-öt ember közül, aki az ifjúság s a jogos elégedetlenség átállását a német oldalra megakadályozta".* Ezt szeretném én is szerény tapasztalataimmal igazolni, jóllehet ilyen igazolásra sem Németh Lászlónak, sem az ügynek, amelyet képviselt, nincs szüksége. De hadd vallják mégis amellett, hogy Németh Lászlónak nagy része volt a fiatalságban érlelődő radikalizmus egészséges irányba terelésében. Fenyegetett ugyanis a veszély, hogy az értelmiségi ifjúság elégedetlensége, türelmetlensége, forradalmisága – most hagyjuk figyelmen kívül, hogy az akkori baloldal tehetetlensége vagy tehetségtelensége következtében, vagy más okok miatt-e – a szélsőjobboldal vitorláit dagasztja, annak szállít parancsnokokat, hadnagyokat, és vívó hadakat. A népi írók és közöttük igen nagy mértékben Németh László érdeme, hogy ez nem történt meg, illetve

csak kevesen voltak, akiknek születésük, képzettségük, lázadó indulatuk balra mutatott utat, mégis a szélsőjobboldalon kötöttek ki. Az arány nem volt roszszabb, mint a parasztoknál és a munkásoknál. (Értelmiségről beszélek és nem középosztályról.) A népi forradalmiságot megtestesítő írók munkájának eredménye, hogy amikor bekövetkezett a negyvenötös fordulat, a parasztság és munkásság nem állott egymagában, hanem oldalán tudhatta a szerepe és teljesítménye értékét ismerő, kisebbrendűségi érzésektől mentes, öntudatos értelmiséget.

A pódiumon – két emlék Új Látóhatár, 1971. (22. évf.) 2. sz. 245-251. o.

SZÁZADUNK ÉVFOLYAMTÁRSA

Julius Háy: Geboren 1900, Erinnerungen, Christian Wegner Verlag, Hamburg 1971, 384 lap

Valamikor 1945 végén vagy 1946 elején a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság a szovjet szellemi elit élet- és munkakörülményeiről szóló előadást hirdetett. A rendezők elsősorban nem-kommunista magyar értelmiségiek megjelenésére számítottak, hiszen az előadás nyilvánvaló célja az volt, hogy eloszlasson a szovjet szellemi emberek helyzetével kapcsolatos hiedelmeket, félreértéseket, rossz véleményeket. A Társaság a moszkvai emigrációban röviddel azelőtt hazatért három olyan jeles férfiút kért fel előadónak, akik személyes tapasztalatból ismerték a szovjet állapotokat. Név szerint Lukács Györgyöt, Háy Gyulát és Perényi Imre építészt (jelenleg a budapesti Műszaki Egyetem rektora). A nevezetteknek a magyar szellemi életben elfoglalt helye és tekintélye biztosítéknak látszott arra, hogy mondandójuk meg fogja győzni a hallgatóságot. Az egyesület központjának egy tágas termét teljesen megtöltötte a közönség, főleg írók, újságírók, tanárok, tisztviselők, diákok. Az előadók egy sarokban, kerek asztal mellett ültek és a közönség kisebb-nagyobb csoportokban ugyancsak asztalok körül. A diszkusszió kötetlen volt. Mi kérdeztünk, a három volt moszkvai emigráns válaszolt. Körülbelül két óra hosszat tartott az egész és mindenről szó esett, ami egyiknek vagy másiknak eszébe jutott. Emlékszem, milyen lelkesen ecsetelte például Lukács György, hogy a szovjet írók annyit kereshetnek, amennyit akarnak, bankbetétjük, Moszkvában lakásuk, vidéken dácsájuk van, autót is tarthatnak, a társadalomban kivételes rang és hely illeti meg őket. Persze, vagyonukat nem kamatoztathatják, munkanélküli jövedelemre nem tehetnek szert. Ettől függetlenül azonban ragyogó a sorsuk.

Nekem feltűnt, hogy a beszédes Lukács és a mindenre helyeslő Perényi mellett Háy Gyula milyen csendes, hallgatag, szófukar volt. Csak akkor felelt, ha valaki közvetlenül hozzá intézett kérdést. Akkor is röviden, szárazon, minden belső tűz és meggyőződés nélkül.

Ez a negyed évszázad előtti apró epizód jutott eszembe, amikor németül írt visszaemlékezéseit olvastam. Azok a moszkvai évek ugyanis nem voltak olyan derűsek és vidámak, mint ahogyan a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság láttatni akarta. Háy bizonyára jó adag lelki gátlással ülhetett amaz asztal mellé és nyilván eléggé elkedvetleníthette, amikor megbízói kívánságára olyasmit is mondania kellett, amiről más volt a véleménye.

Erről az igazi és valódi véleményéről vall most abban a kötetben, amely hetvenedik születésnapjára jelent meg. Már a cím is jelzi – *„Született 1900-ban”* – hogy egyidős évszázadunkkal. Ez azt is lehetővé teszi, hogy évszámot ne mondjon, ha tehát önmagát mint *„H. Gy. 30.”*-at aposztrofálja, tudjuk, hogy 1950-ban történt az eset, amelyről beszél. Háy ebben a könyvében átfogja és megvilágítja egész életpályáját; a fiatalság korát, a rövid és nem túl jelentős szerepet a 19-es tanácsköztársaságban, aztán a hosszú emigrációt, amely Németországba, Ausztriába, Svájcba és végül a Szovjetunióba vezette, végül az 1945 után ismét Magyarországon töltött éveket, majd a forradalom előtti és alatti tevékenységet, a börtönt, a szabadulást és az újabb emigrációt. Gazdag pálya, ha az életrajzi adatokat, gazdag élet, ha a sok élményt, tapasztalatot, szenvedést nézzük. Háy megjegyzi, hogy az emlékezést mint műfaji meghatározást szó szerint érti. Csak olyasmit írt le, amire spontán emlékezett. Tehát nem azt kapja az olvasó, ami a tárgyalt hét évtizedben a szerzővel és az őt körülvevő világgal történt, hanem azt, ami ebből az idővel és felejtéssel dacolva az emlékezetben megmaradt.

Megindító, elgondolkoztató, tanulságos olvasmány Háy Gyula könyve. Hiteles vallomás arról is, hogyan lett kommunista, mi tartotta sokáig ez eszme megszállottjának és hogyan ábrándult ki végül mindabból, amiben ifjú korában oly lelkesen hitt. Háy munkájának különleges erénye az őszintesége és a kendőzetlen nyíltsága. Beismeri, hogy hite tévutakra terelte, mint írót is megtévesztette önnön tehetségének irányát, alkotói szerepét és lehetőségeit illetően. Bevallja, hogy

sokszor selejtet írt, és ami még rosszabb, ezt jónak hitte, a kielégültség érzése töltötte el, amikor sikerült *„marxista”* módon írnia, vagyis olyannak ábrázolni a világot, amilyennek pártfelettesei látni és láttatni akarták, és nem olyannak, mint amilyen a valóságban. A csalódások, emberi és írói megaláztatások, az elmélet és gyakorlat összeütközései, a kiábrándító élmények és tapasztalatok után, még az ötvenes években, keserűen kérdi Háy *„egyáltalán elérhető-e mindaz, amiért évtizedekig harcoltam és szenvedtem, azon az úton, amelyre egykor ráléptem és amelyen ma is haladok”.* A helyzet azóta tovább romlott és 1956 után be kellett látnia, hogy eszményeit az addig követett úton nem szolgálhatja. Háy nem a szocializmus eszméjéből ábrándult ki, hanem abból a formából, ahogyan mindeddig megvalósult. Az emberarcú szocializmus még ma is megdobogtatja szívét, de keserűen tapasztalja, hogy a valóságban – legalábbis ott, ahol hazája fekszik és az erősebb akarata uralkodik – ennek a nemes eszmének nem sikerül megvalósulnia. Főleg annak a lelketlen, tudatlan, szellemellenes és csökönyös hivatalnoktípusnak az uralma miatt, amelyet oly találóan nevezett *„Kucserának”.* Háy szerint a jövendő problémája, hogy a kommunizmus az emberek vagy a kucserák (azaz a bürokrata hatalmi apparátus) ízlését és igényét akarja-e kielégíteni.

A könyv bővelkedik érdekes, színes, izgalmas részletekben. Mivel Háy mindenekelőtt drámaíró, érthető, hogy figyelmét az életpálya áttekintésében is a színház foglalja le elsősorban. Sokat időzik darabjai előzményeinél, születési körülményeinél, a korabeli színház problémáinál. Bőven és részletesen ír Brechttel való kapcsolatairól, aztán néhány híres szovjet rendezővel való találkozásairól. Rendkívül érzékletesek és hitelesek a moszkvai évek, főleg a tisztogatások, a félelem elterjedésének leírásai, jóllehet ezekben a fejezetekben jóval kevesebb a leleplezés, titkok vagy ismeretlen részletek felfedése, mint például Sinkó Ervin moszkvai naplójában vagy legutóbb Sík Endre visszaemlékezéseiben. Mindkettőnél jobban és művészibben formálja meg azonban mondanivalóját. Némileg kielégítetlenül hagyja Háy a magyar olvasót az 1945 utáni események, az 1955-56-os évek, majd pedig a forradalom, a letartóztatás, a per, a fogság és a szabadulás leírásában. Mintha csak kis hányadát mondaná el annak, amit tud, amit látott

és átélt. Hátborzongató a Nagy Imre-tárgyalásról szóló rész és milyen kár, hogy nem tudunk meg még többet erről a perről.

A könyv német nyelven jelent meg. Kívánjuk, legyen egyszer magyar kiadása is.

Századunk évfolyamtársa [Háy Gyula: Geboren 1900, Erinnerungen c. könyvéről] Új Látóhatár, 1971. (22. évf.) 5. sz. 554-556. o.

1972

MAGYAR IRODALOM, OLASZUL

László Pálinkás: Avviamento alio studio della lingua e letteratura ungherese, Bibliográfia italiana, Edizioni Cymba, Napoli 1970, 140 lap

Úttörő jellegű és a maga nemében páratlan értékű az a munka, amelyet Pálinkás László, a firenzei egyetem magyar intézetének vezetője ennek a tetszetős külsejű, finom papírra nyomott bibliográfiának az összeállításával végzett. Sok esztendős kutatómunka eredményeként, íme, rendelkezésünkre áll egy majd másfélszáz oldalas gyűjtemény, a magyar nyelv és irodalom olasz tolmácsolásának teljes felmérése. A kötet a nápolyi egyetem kebelében működő keleti főiskola Tóth László vezetése alatt álló finn-ugor szemináriumának a kiadványsorozatában jelent meg és Pálinkás Lászlónak többek között olyan segítőtársai voltak, mint a már említett Tóth László, Várady Imre, Ruzicska Pál, Balla Ignác, Guglielmo Capacchi és a neves magyar bibliográfus, Kozocsa Sándor. A gyűjtemény nemcsak az olasz fordításban megjelent magyar lírai, prózai és drámai műveket sorolja fel, de a nyelvkönyveket, szótárakat, gyűjteményes munkák magyar anyagát, folyóiratokban megjelent magyar műveket, magyar szerzőkről vagy irodalmi témákról szóló olasz nyelvű cikkeket, tanulmányokat, olasz „hungarológusok" dolgozatait, sőt az olasz egyetemeken tanuló diákok magyar tárgyú doktori értekezéseit és diplomamunkáit is. A gyűjtemény több mint ezerkétszáz címet tartalmaz. Úttörőnek azért nevezem a kötetet, mert ilyen alapos és részletes bibliográfia idegen nyelven magyar alkotásokról és magyar tárgyú írásokról tudtommal európai országban nem jelent még meg. Pálinkás László példáját érdemes lenne másutt is követni. Reméljük, serkentően hat hasonló vállalkozások elindítására.

A kötetben lapozni igazi szellemi élvezet. A gyűjtőmunka 1969 január 1-én zárult. A bibliográfia tehát az 1968 végi állapotot rögzíti. Az első olasz nyelven kiadott magyar nyelvtan – Deáky Zsigmond munkája – 1827-ben jelent meg Rómában. A mai napig megjelent tizenhat nyelvkönyv közül a legújabbak és legbővebbek a Várady Imre által Firenzében 1949-ben megjelentetett *„Grammatica della lingua ungherese"* és a Tóth László által írt *„Grammatica ungherese",* amely 1964-ben Bariban látott napvilágot. (Ez a munka egyébként az 1939-ben először kiadott *„La lingua magiara"* új kiadása.) Az első magyar-olasz szótár 1884-ben, az első olasz-magyar szótár pedig 1887-ben jelent meg, mind a kettő Fiúmében, csaknem azonos szerkesztőkkel. 1967-ig huszonötre nőtt a magyar-olasz és olasz-magyar szótárak száma. A legterjedelmesebb és legfrissebb a budapesti Akadémiai Kiadó által kiadott magyar-olasz szótár (Koltay-Kastner Jenő munkája, 1963) és az 1967-ben megjelent olasz-magyar szótár, amelyet Herczeg Gyula szerkesztett. Ezeknél sokkal korábbi egy olasz résszel is rendelkező többnyelvű szótár, amelyet Bécsben adtak ki 1538-ban. összeállítója Pesti Gábor, vagy latin nevén Gabriel Pannonius Pestinus volt, aki *„Nomenclatura sex linguarum"* címen latin, olasz, francia, cseh, német és magyar szóanyag kölcsönös fordítását adta. Pálinkás László összeállítása szerint huszonkilenc a többnyelvű szótárak, az olasz szakszótárak, szólásgyűjtemények és társalgásokat tartalmazó kötetek száma. Az anyag az ilyen műfajú munkákban eléggé gazdag, gondolom, egyenrangú a nyugati világnyelvekkel, tehát a némettel, angollal, franciával.

Olasz nyelvű magyar irodalomtörténetek címszó alatt huszonhárom művet találunk, kezdve a Boldényi M. J. szerkesztésében Pistoiában 1852-ben kiadott *„La Ungheria antica e moderna"* című munkával, folytatva – hogy csak a jelentősebbeket említsem – Várady Imre két kötetes művével (*La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria*), Hankiss János 1937-ben Torinóban *„Storia della letteratura ungherese"*-jével, a Várady Imre által szerkesztett és Milánóban 1956-ban kiadott *„Theatro ungherese"*-vel, Ruzicska Pál több mint nyolcszáz oldalas magyar irodalomtörténetével (*Storia della letteratura ungherese*, Milano 1963)

egészen Folco Tempesti *„La letteratura ungherese”* című, 1969-ben megjelent könyvéig.

A gyűjtemény szerint az első magyar költői antológia 1896-ban jelent meg Páduában (*Teza Emilio: Voci popolane dall'Ungheria*). A harmincas és negyvenes években is több antológia jelent meg, 1945-től mostanáig pedig tizenegy lírai és prózai antológia látott napvilágot, részben magyarok (Várady, Balla Ignác, Tóth László, Márffy Oszkár stb.), részben olasz fordítók (Antonio Villetti, Folco Tempesti, Mario de Micheli, Paolo Santarcangeli stb.) szerkesztésében. Igen szép azoknak az olasz világirodalmi antológiáknak a száma is, amelyekben magyar költők és írók is szerepelnek.

A költők közül legismertebbnek és legnépszerűbbnek Petőfi Sándor látszik, hiszen 1868 és 1965 között 27 kisebb-nagyobb kötet válogatás jelent meg verseiből. Adytól eddig öt kötet jelent meg, a legterjedelmesebb és legújabb Paolo Santarcangeli fordításait tartalmazza. Ugyancsak 5 kötettel szerepel Arany János, ezek közül három a Toldi, kettő pedig balladás-könyv. Három-három önálló kötet jelent meg Illyéstől, József Attilától, Kosztolányitól és Vörösmartytól. Kissé meglepő, hogy Babits Mihálytól, akit annyi szál fűzött az olasz művelődéshez, csak hat oldalnyi versfordítás jelent meg olaszul, az is egy vékony különlenyomat a *Corvina* című folyóirat 1955-ös évfolyamából. Ha a magyar költőkről írt tanulmányokat és cikkeket nézzük, ismét Petőfi népszerűsége ötlik elsőnek a szemünkbe. Attól kezdve, hogy Helfy Ignác már 1866-ban megjelentette Petőfiről szóló cikkét, a mai napig további 70 cikk és tanulmány íródott a nagy magyar költőről olaszul. Adyról 21, József Attiláról 16, Babitsról 11 és Aranyról 10 cikket és tanulmányt sorol fel a bibliográfia. A prózaírók közül Herczegről 12, Jókairól 9 és Déryről 7 cikk és tanulmány jelent meg. Feltűnő, hogy például Tamási Áronról még senki sem írt olaszul. (Tamásinak egyébként csak az *Ábel trilógiája* jelent meg Olaszországban, szerepel azonban a legtöbb prózai antológiában egy-két rövidebb írással.)

A regényírók és novellisták között az olasz fordítások számában Jókai áll az élen 23 művel. Az első – *„A láthatatlan seb”* – 1863-ban jelent meg Helfy Ignác fordításában. Herczeg Ferenctől 14, Földi Mihálytól 12, Zilahy Lajostól 10

könyvet adtak ki az olaszok. Feltűnő itt Földi Mihály előkelő helye. Az említett 12 könyv 1933 és 1946 között jelent meg, majd kivétel nélkül a milánói Baldini & Castoldi cégnél, amely úgy látszik Földire specializálta magát. Körmendi Ferenc 7, Molnár Ferenc és Heltai 6-6, Mikszáth és Déry 5-5 könyvvel szerepel ezen a listán. Egyetlen könyve sem jelent meg olaszul Krúdynak, Illyéstől sem adtak ki prózát és a német nyelvterületen oly sikeres Márainak is csak 3 könyve jelent meg olaszul. A folyóiratokban igen sok magyar elbeszélő szerepelt novellával vagy regényrészlettel. Ebben Herczeg Ferenc vezet 25 közleménnyel. Az ifjúsági regények szerzői közül Molnár Ferenc messze kimagaslik, hiszen a Pál utcai fiúknak 1929 és 1968 között nem kevesebb, mint 27 kiadása volt.

A drámák közül Madách *„Az ember tragédiája"* öt kiadást ért meg, Molnár *„Liliom"*-ja pedig négyet. A folyóiratokban közölt magyar drámai munkák és vígjátékok sorában ismét Molnár darabjai állnak az élen. összesen 20 műve jelent meg nyomtatásban folyóiratok hasábjain, őt Fodor László követi 14 és Herczeg Ferenc 6 színdarabfordítással.

A bibliográfia adatait összegezve és elemezve azt látjuk, hogy a két világháború közötti időszakban az olaszul megjelent magyar irodalmi művek között igen szép számban szerepeltek az akkori idők bestsellerei és igen gyakran eléggé silány könyvek is. Az ötvenes és hatvanas években a válogatás jóval igényesebb volt, ám elsősorban a már befutott és írói ranggal rendelkező, idősebb alkotókra korlátozódott. A fiatalok hiányoznak. A legfiatalabbak (Fejes, Hernádi, Sánta) is jóval túl vannak a negyvenen. E tekintetben más európai országok kísérletező és vállalkozó kedve nagyobb volt.

Magyar irodalom, olaszul [Pálinkás László: Avviamento allo studio della lingua e letteratura ungherese c. könyvéről] Új Látóhatár, 1972. (23. évf.) 3. sz. 271-273. o.

Illyés-breviárium

Illyés Gyula egy helyütt a magyar irodalomnak arról az érdekes jelenségéről beszél, hogy legnagyobb íróink mondanivalója máig sem avult el és a műveikből kihámozható gondolati mag nem vesztette el időszerűségét.

Illyés Gyula műveiben igen sok a gondolat és mondanivalóját mindig úgy fogalmazza meg, hogy későbbi olvasók is okulhatnak belőle. Műveiből tehát nem nehéz olyan idézetgyűjteményt összeállítani, amely nemcsak a mai, de a későbbi nemzedékeknek is nyújt gondolkodásra serkentő és az eszmék vadonában eligazító anyagot. Illyés is az örökké időszerű gondolkodók és írók közé tartozik.

A ma hetven éves alkotót nemcsak a magyar múlt és jelen alapos ismerete, a nép és az irodalom bonyolult összefüggéseiben való biztos eligazodás, a rendkívüli írói érzékenység és felelősségtudat, hanem a gondolkodásbeli tisztaság és a nyelv kezelésének páratlan művészete jellemzi. Az olvasó ebből a szerény válogatásból is láthatja, milyen nagy képességű gondolkodóval és magát mily kristálytisztán kifejező íróval van dolga.

Illyés műveiből köteteket kitevő szemelvénygyűjteményt lehetne összeállítani. Olyat, mely csak fontos témákat érintene és egy pillanatig sem untatná az olvasót. Ez a kis gyűjtemény csak része egy könnyen összeállítható esetleges nagyobb Illyés-breviáriumnak, az író érdeklődésének csak egy szűken körülhatárolt területét öleli fel és ebben sem igényelheti, hogy teljesnek és tökéletesnek tartsuk.

Miután e breviárium terjedelme korlátozott volt, csak Illyés értekező prózáját tekintettem át és teljesen figyelmen kívül hagytam verseit, szépprózáját és drámai munkáit. Az értekező prózából is csak olyan idézeteket választottam ki, amelyek a magyar nép sorsára és jelenlegi helyzetére, a világban játszott szerepére, a más

népekkel váló viszonyára, a nemzeti tudatra és érzésre, a magyar nyelvre, valamint a magyar irodalom néhány vetületére és irányára vonatkoznak.

A válogatás elejétől végéig az én munkám, abban Illyés Gyula semmilyen szerepet nem játszott. Az összeállítás – az alkalomból folyóan – az ő tudta és beleegyezése nélkül készült. A felelősség teljes mértékben az enyém. A felelősség főleg azért a képért, amely Illyésről ez idézetgyűjtemény alapján az olvasóban kialakulhat. Bizonyos, hogy bárki más ugyanezekről a témákról más gyűjteményt állított volna össze. Az is nyilvánvaló, hogy ha Illyés szerkesztene egy ilyen breviáriumot, az különböznék minden más hasonló vállalkozástól. Az összeállító a szemelvények kiválasztásával maga is vizsgázik, hogyan látja az idézetek szerzőjét, mit értett meg műveiből és miként ítéli meg eszméit. Egy ilyen breviárium – miután a válogatás szempontjai önkényesek – legalább annyira próbája az összeállítónak, mint a szemelvények írójának.

A válogatás magán viseli azokat a jegyeket is, amelyek az összeállító lakóhelyéből következnek. A munka külföldön készült. A külföldön élő magyarok legfőbb gondja – életük fenntartásán és hivatásukon kívül – nyelvük és nemzeti sajátosságaik megőrzése. A nyelv romlásának és a nemzeti tudat elhalványulásának a veszélye itt a legnagyobb. Természetesnek és logikusnak tetszik tehát, hogy e breviárium szerkesztője Illyés gondolataiból és felismeréseiből elsősorban azokat gyűjtötte egybe, amelyek véleménye szerint az idegenben magyarként való éles problémájával függnek össze.

Bár lenne ez igénytelen munkának minél több olvasója, főleg a gyermekkorban külföldre jutott vagy már külföldön született magyar fiatalok körében, hiszen őket segíthetnék leginkább és legjobban Illyés Gyula gondolatai a magyar nyelvről, a magyar nép és a magyar irodalom jellegéről, szerepéről, múltjáról és mai állapotáról.

1972. november 2.

Borbándi Gyula

Alkudni, nem megalkudni

1

Mást s mást jelent finoman megkülönböztető magyar nyelvünkben alkudni és megalkudni. Alkudni lehet becsületesen is: ha két ember addig latolgatja a kicserélendő portéka értékét, amíg az egyezségben az igazság oly egyenesen nem áll, mint a mérleg-serpenyők közt a mérleg nyelve. A megalkuvásban valaki mindig feláldozza az igazságot, kényszerből, vagy nemtelen érdekből; elég a megrovásra, ha csak meggyőződését áldozza fel. Ezt kerülnünk kell. Becsületes alkura kell törekednünk.

Ennek első feltétele, hogy senkit jogában ne sértsünk; szerzett jogában sem. (1941)

Anyagi erősödés

2

67-ben aránytalanul nagyobb a jólét az országban, mint 47-ben, az ember mégsem meri egymás mellé tenni a két képet: a szellemi elszegényedés megdöbbentő. Hová lettek a húsz év előtti értékek? Másutt a polgárosodás még az anyagi megerősödés előtt is a nemzet morális megerősödését jelenti – nálunk az ország csak szemre hízik, sőt puffad: belső izomzata egyre satnyul, végül már épp az satnyítja, aminek táplálnia kellene: a háj. (1936)

Csoda, hogy vagyunk

3

„Isten csodája, hogy még áll hazánk." Petőfi nem hitt vallási csodában; a csoda neki egyszerűen ésszel föl nem foghatót, illogikust jelent, valami olyast, ami kívül esik a józan, az érdeket, a következményeket latolgató gondolkodáson. A magyarság magatartása valóban ilyen. Létét vakmerő harcainak köszönheti. E harcok kezdettől fogva mindig védekező harcok, az idő teltével mind kétségbeesettebben védekező szabadságharcok. Valamennyi reménytelen. A meglepő az, hogy kitörésük pillanatában a legreménytelenebbek; az ellenség mindannyiszor legalább húszszor erősebb, a józan ész visszatántorodnék ilyen vállalkozástól. A

higgadtságáról, tárgyilagos szemléletéről híres nemzet látja, hogy nekiugrása csak kudarccal végződhet s mégis újra és újra nekiugrik a Góliátnak. Balsejtelme mindannyiszor valóra válik, de ebből a leckéből sem okul. Történelmünk nem logikára oktat. Arra oktat, s ez benne a vigasztaló és magasztos, hogy nemzetek életében olyan fogalmaknak is van értelme, mint bátorság, merészség, ideákhoz való ragaszkodás. Ezer esztendőket még a népek is csak csodák révén élhetnek; a főniksz mintájára. (1938)

Duna-medencében

4

Prohászka s utána sok, véle rokonszellemű gondolkozó isten végtelen bölcsességének jelét látja abban, hogy bennünket ő épp ide vezérelt az északi és déli szlávok közé, majd váltakozva a törökök és németek s aztán a szlávok és németek közé, keskeny földnyelvnek, megakadályozni azok összekoccanását vagy testvéri ölelkezését. Feladatnak elég hősi feladat, bár hasznát véges emberi elmémmel nem igen látom: mi jó van abban, hogy megakadályozzuk, ha valaki ölelkezni akar? Még a verekedők szétválasztása sem sikerült, sőt ráadásul a mi portánkon verekedtek össze, jobbról-balról pusztítva bennünket is, még ma is. Azt hiszem, jobb dolgunk lett volna valami békés völgyben, isten kegyelméből. (1933)

Egyszerű emberek valóságérzéke

5

Bizonyos, hogy az elmének nagyjából mindegy, mi neveli legpontosabb teendőjére: a jónak a rossztól való minél árnyalatosabb és gyorsabb megkülönböztetésére. Egy kőmívesnek, egy asztalosnak van annyi, ismerettel telített agyrekesze, mint egy görög tanárnak, ezt ma már a pszichológia is tudja. Nem kétséges, melyik teendőt választaná a halandók kilenctizede: ha egy színdarabot kellene taglalnunk megdönthetetlen bírálat erejéig, vagy pedig egy süldőt, a kolbász és hurka kitöltéséig. De ez – ha csak bizonyos mennyiségű adat áll adattal szemben – még nem indokolná, hogy éppen a kétkeziek véleményét hallgassuk megkülönböztetett figyelemmel; mert a jelenség, azt hiszem, általánosítható. Mikor hagy-

juk abba az újságolvasást, a vonaton? Amikor szomszédaink beszélgetéséből valami hitelesre érez föl a fülünk. Amikor egy vincellér részletezi, hogyan sikerült neki egy újfajta metszés, amikor egy esztergályos mondja el kalandját egy álnok satuval, amikor, úgy van, egy juhász adja elő a birkalékelés egy kivételes esetét vagy azt, hogyan szalonnázott neki még az apja is igazi erdei járdalokkal. Ezek szájából még a mese is hitelesebb. Még a Háry-féle nyilvánvaló lódítás is. Mert maga a tréfa hiteles: pályája, célja, föladata van.

Figyelni örök tanítványként az egyszerűek valóságérzékére, mely náluk mintha – ez a szó – finomabb volna; fölfogni igazságérzetüket, amely náluk, akár a gyermekeknél, mintha érzékenyebb volna – hányszor újult meg ettől az iskolától az irodalom és – társadalom?! A mi irodalmunk mindig ettől a leckétől csinált figyelemre méltót, s vállalkozott volna rendkívülire, már a művészet területén kívül is. *„Ha a nép uralkodni fog az irodalomban ... !”* Tragédiánk, hogy a tétel második fele maradt újra és újra költői ábránd.

Nem minden költőnek ábrándja ez, de magyar költő még nem volt, aki irányjelző három csillaga közé ne vette volna be ezt is. Én azok közé tartoztam, akik azt hitték, tán ezzel az eggyel is el lehet boldogulni. Mindenesetre ezzel az egygyel indultam neki. (1942)

Ember és műve

6

Bizonyos, hogy alkotás akkor válik művé, amidőn eleven, egész ember tűnik föl mögötte és felel érte. De ez az ember is a mű által teremtődik. Szegény Kerényi is énekelt a Szabadságról, vérét is ontotta, ötszörte mártírabb, hátborzongatóbb halált halt érte, mint a segesvári áldozat (lakástalanul, tébolyultan négykézláb egy kemencébe mászott be s ott égette agyon magát Amerikában) s még sem ő lett a Szabadság nagy költője. Az ember igazolja a művet, de előbb magát kell igazolnia a művel. Nemcsak Segesvár magyarázza Petőfit, de megfordítva is. (1938)

Emelkedő nép

7

Annak idején a magyar népet egy gyengülő, múltjához képest hanyatló, majdnem hogy elkorcsosuló népnek éreztem, olyan népnek, amelyet betegségek pusztítanak, szolgaság nyűgöz, megrázkódtatások gyöngítenek. Úgy láttam, hogy azért ez a nép kitűnő tehetségeket áraszt magából, mint a bűzhödt láp, amelyből buborékok szállnak ki. Azóta megváltozott ez a pesszimista véleményem. Nem hiszem, hogy oly sok volna a tehetség, de hiszem, hogy a nép maga életerős, szívós, s ezt oly jelek mutatják, mint a magyar munkás munkaszeretete, szakértelme, a parasztság életszeretete, a középrétegek érdeklődése. Életerős, felfelé menő népnek érzem ma a magyar népet. (1962)

8

Bízom a magyar nép erejében. Bizonyos vagyok abban, hogy ez a nemzet nem romlása, hanem épülése felé halad, bármily próbák érték is; hisz nem kis mértékben épp próbái megállásával jelezte életerejét s világra valóságát. Nem tudom, mit hoz a holnap, de részletes képem van arról, amit a századnak kell hoznia. Bizonyos vagyok abban, hogy a föld népei az osztály nélküli társadalom útján haladnak. Szerves egyesülésük első állomása a teljes egyenjogúság. Egymást becsülő felek közt egyenjogúságot megteremteni másképp, mint szóértéssel, vagyis békével, képtelenség, mert hisz önmagában ellentmondás. Egy tizennégy-tizenöt milliós nyelvközösség nem megvetendő munkaterület még a világ népeinek együttesében sem. Bizonyos vagyok abban, hogy a magyar népnek ügyét szolgálva, az emberiségnek soron lévő fenti két célját szorgalmazzuk mi magyarok éppúgy, mint akiknek rokonérzését és segítségét – vállalkozásainkban s nehézségeinkben – megnyerhetjük. Bízom tehát abban, hogy van okunk szívósan és jókedvűen dolgozni halálunk pillanatáig. (1971)

9

A magyarság nem pusztuló és nem halálba menő nép, hanem olyan történelmi szenvedésektől meggyötört nép, amelyik képtelen volt eddig betölteni mindazt, amire igénye volt. (1970)

Fajta

10

Olyan külső, testi ismertetőjelet nem lehet találni, amely csalhatatlanul megmutatná, hogy ki francia, ki angol, német vagy magyar. De azért a németre, oroszra vagy olaszra gondolva, elképzelünk egy hús-vér alakot, valami általános olaszt, vagy oroszt. Láttunk már fekete németet is, de a németeket általában szőkéknek képzeljük. Minden népről van ilyen képünk. Mert minden népben van egy kisebb-nagyobb csoport, amelyet joggal, vagy jogtalanul arra a népre jellegzetesnek tartunk, a többitől elválasztunk. Egy magyart és egy németet még összetéveszthet az ember, de ki tagadná, hogy nincs különbség a magyar és a német nép között? (1939)

11

Mert ha valamiből, megnyugtatóan a lelki magatartásból lehet megítélni, hogy ki milyen fajtához tartozik, vagy egyáltalán tartozik-e valahova. Hogy pedig egy nép micsoda fajta, az szintén a szellemben, a nép szellemében és szokásaiban mutatkozik meg. Van erre is ismertetőjel.

Minden egészséges nép fejlődik. Nő, mint a fa, azzal a különbséggel, hogy a nép valóban az égig akar nőni: az igazi nemzet nem ismeri a halált, magát örökéletűnek érzi. Ez a szép benne, ez a vigasztaló a halandó ember számára; ezért érdemes nemzetbe tartozni. (1939)

Falusi iparosok

12

A magyar falvak szellemiségének igazi, gyakorlati vezetője az értelmiségnél is jobban a falusi iparosság volt. E réteg művelődési szerepéről eddig nem igen

emlékeztek meg, vagy ha igen, akkor is lebecsülő vagy gúnyoló hangon. Mert versenytárs volt? A politikus és a csizmadia szavak egymás mellé téve mosolyt fakasztottak, az osztálygőg-puffasztotta arcon. Holott, azokban a nagy politikai időkben épp a csizmadiák, a falusi kádárok, asztalosok, kovácsok, kötélverők és kocsigyártók magatartásában rejlett a nemzet helyes politikai ösztöne. Több újságot járattak, mint az értelmiségiek. Vasárnap délelőtt a pappal s jegyzővel ültek egy asztalnál, délután a parasztokkal. Az első falusi könyvtárakat ők létesítették. Tudásukat rögtön közvetítették a népnek. Nagyrészt az ő sorából kerültek ki. (1940)

Faluvizsgálat

13

A falukutató szó nem helyes, mert falukutató az, aki falu után kutat, az pedig felesleges, mert a falvak megvannak, nem vesztek el. A szótól nemcsak azért idegenkedem, mert magyartalan: nyilván házkutatásból léptették elő. A helyes kifejezés a faluvizsgálat, ez legalább az orvos munkájára emlékeztet. (1940)

Fiatalok

14

Nálunk sosem volt könnyű fiatalnak lenni. Ma különösen nehéz. Irigylem és sajnálom a mai fiatalokat. Irigylem a számomra már aligha megérhető lehetőségeiért, a kozmoszig ívelő távlataiért, amely mindennapos megszokássá szelídül – egyszerűsödik. Ugyanakkor sajnálom őket, és megrendültséggel elegy rokonszenvvel nézem küzdelmüket önmaguk megteremtéséért. Nincs könnyű dolguk. A korábbi nemzedékek erős és természetes megtartó-nevelő közössége, a család maga is válságos időket él. A még egy nemzedékkel ezelőtti nagy formáló-jellemalakító erő, az osztályöntudat ma már gyakran frázis vagy érvényesülési lehetőségként alkalmazott adu. Nemzeti tudatuk – szemben a környező országok fiataljainak nemzeti tudatával – fejletlen, tisztázatlan, rossz befolyásoktól terhes, nem egyszer szégyellt, lesajnált érzés. Érthetetlen módon nem adjuk meg – nem tudjuk vagy nem akarjuk megadni? – nekik a nemzethez tartozás, a nemzeti ön-

tudat és jogos büszkeség érzését. így nem csoda, ha ideáljaik nincsenek, vagy ha vannak, gyakran hamis ideálok; néha kiszolgáltatottjai mindenféle hazug soviniszta ideológiának éppúgy, mint a mindent tagadó kiábrándultságnak és az anarchikus álforradalmárságnak...

Ha ez a nemzedék jónéhány hibát, tévedést, balhitet cipel, nyűgként, s ha – ne kerülgessük a szót! – sokszor boldogtalan, annak, mint szinte mindig, ha egy fiatalság sorsa nehéz, jórészt az apákban keresendő az oka. Értük az előző nemzedék felel, s az apák bűnei, hibái most megbüntettetnek. S vajon az apáknak könnyű volt-e? Ők nem csalattattak-e meg ideáljaikban? És ha igen, akkor hogyan adhatták volna ezeket a megcsalatott ideálokat tovább a fiaiknak? Furcsa játéka a sorsnak, hogy ezek az apák most számon kérik fiaiktól az át nem adott, mert át nem adhatott ideálokat, és rossz néven veszik, ha fiaiknak –, mert az előttük járóktól nem kaptak, vagy nem megfelelőt kaptak – nincsenek ideáljaik, vagy gyakran rossz ideáljaik vannak.

Nem egyszer aggódom, mi lesz velük, mert a tiszta eszmék csontváza hiányzik belőlük, vagy igen sokukból, mégpedig enélkül hogyan bírják majd tizenöthúsz év múlva a dolgok rendje szerint az ő vállukra nehezülő országos terheket? (1970)

Fiatal költők

15

A mai életről is tudnak valami olyat, amit csak fiatal költő, és csak fiatal magyar költő tudhat. Vannak köztük, akik szívesen indulnak külföldi – jó vagy rossz, új vagy csak újnak tűnő – minták után. De akikben csak ez munkál, kevesebbre jutnak azoknál, akik a legjobb és legújabb világirodalmi törekvéseket képesek szintézisbe hozni magyarságukkal. Én azt becsültem az előző nemzedékben, Nagy László, Juhász Ferenc és társaik költészetében, hogy amikor tudták, mi van az európai költészetben, s azzal szinkronban is voltak, egy pillanatra sem feledték, hogy magyarok és magyar talajból – magyar költői, nemzeti etnográfiai, történelmi talajból – nőttek ki. Azt szeretném, ha a fiatal irodalom általában is

igényesebb lenne, küzdőképesebb; ha küzdene az utánzás veszélyeivel, és megküzdene a saját eredményeiért. (1970)

Fiatalok nyelve

16

Óriási baj volna – szerintem a halál jele –, ha a fiataloknak nem volna meg minden korban a maguk frissebb, fordulatosabb, sajátos nyelvük. Ha kimerülne a nyelv teremtő ereje. Ha a folyton megújuló világgal együtt nem újulnának meg kifejezéseink is.

Csak épp föladatuk törvénye szerint újuljanak.

A szavak és kifejezések föladata, hogy a közlendőt azonnal közérthetően, minél világosabban, minél árnyalatosabban idézzék közénk. Minél szuggesztívebben! A villámfény élességével dobálva elménkbe a valóság képeit. De az érzelmekét, a gondolatokét is.

Szavaival az köt le bennünket, aki ezeket a villámfényű képeket olyasféle módon tudja sorjáztatni, mint a jó film. ötletesen, fordulatosán. És persze – legfőbb törvényként – az anyanyelv szellemében: a mi szűkebb közízlésünk szerint.

Mert hisz számunkra ezen alapszik az az emberi csoda, hogy hangok útján megértjük egymást.

Magyar anyanyelvünk sajátságosan képszerű, nem egyedülien persze a földön. Mégis, csaknem szabályként fogadhatjuk el, minden szó és kifejezés helyes – magyaros –, ami valamiféle képet ízlésünkre idéz elénk. Ez fő ereje költészetünknek is. A magyar meglepő módon a láttatás nyelve; magasabb fokon a látomásé, a vízióé.

Nyelvünk változatlan teremtő erejét mutatja, hogy képeit a modern életből – az iparéból – éppoly könnyedén veszi, akár hajdan, amikor főleg a természet nyújtotta az anyagot.

Fiataljaink kifejezéseit tehát teljességgel azon rostálhatjuk, megfelelnek-e nyelvünk már-már költői követelményeinek. Nem holmi olimpuszi szinten persze. Ott, ahol röpködnek. A gyárakban, a tanyákon, a kollégiumokban... (1965)

Folytonosság az irodalomban

17

Az irodalmat a folyó menetéhez lehetne hasonlítani, amelybe életkorra való tekintet nélkül lépnek be a költők, és az egységes kép nem az egyes költők kora szerint alakul ki. Annyira nem, hogy célravezetőbb is volna egy-egy év keresztmetszete szerint vizsgálni a termést. Hogy példát mondjak, a Nyugat nemzedéke, Adyt is beleértve, de Ady halála után is egy majdnem szecessziós hangban fejezte ki igen érdekes, bonyolult emberi érzéseit. Így volt ez, de amikor az úgynevezett népiesek feltűntek, a még működő Nyugat-béli költőknek a líráján, pontosan ki lehetett mutatni az utánuk következő nemzedéknek a hatását, ha ugyan erre a jelenségre a hatás szó az igaz, hiszen ez valami lebecsülést is jelent. Olyan hatásra gondolok, amely előfeltétele a jó irodalomnak, biztosítja a szerves fejlődést. Ilyen értelemben mondom, hogy az akkori fiatalabb nemzedék is hatott az idősebbekre. Tóth Árpád utolsó versein észre lehet venni azt a versalkotó formát, amelyet

Erdélyi József valósított meg, illetőleg hozott vissza a magyar irodalomba, és Babits, a szinte hírhedetten legkitűnőbb formaművész is számolt az új vívmányokkal. Életének második felében mintegy zakatolóvá tette a verset, hogy mélyebb emberi hitelt adjon neki. És József Attila is visszahatott, talán még Kosztolányira is, aki őt igen sokra értékelte. Nincs hát egyéni kor szerint szétválasztható irodalom, hanem van egy óriási folyam, ahol kölcsönös hatások vannak. Az az egészséges tulajdonképpen, ha valaki átveszi az eredményeket, azokhoz hozzátesz, és így adja tovább. így alakultak ki a nagy irodalmak, ilyen volt a magyar irodalomnak minden nagy korszaka.

Igaz viszont, hogy ettől függetlenül jelentkeznek néha olyan költők, akik nem ebbe a vonalba esnek bele, hanem ahogyan Ady magáról is mondta, mintegy isten szörnyetegei. Hirtelen vulkánmód törnek ki, ami – noha a képzeletben a vulkánszerű többet mutat – szintén nem értékmérő. Ezek a költők egyszeriek, őket, például Rimbaud-t vagy Adyt nem lehetett folytatni. Ha egy kis eredményüket átvette egy utánuk következő, rögtön és méltán az epigont sütötték rá. (1970)

Forradalom

18

Minden forradalmár idealista, minden forradalmár, akár eszméiből, akár neveltetéséből indul ki, akár élettapasztalatai indíttatják lázadásra, eszményekben hisz. Viszont a forradalom a legdurvább cselekvés, elkerülhetetlenül zavarba hozza az úgynevezett idealistát. Mi az a pillanat, amikor az ember joggal kritizálhatja meg a forradalmi tettet, mert azt hiszi, ha megszüntet egy igazságtalanságot, akkor az igazságot érvényesíti. Ez nem olyan, mint a varrás: egy öltés ide, egy öltés oda... Magadnak is zsarnoknak kell lenned, hogy a zsarnokságot megdöntsd. Ezek a mi problémáink: ezen áll vagy bukik sok helyütt a forradalom sorsa. Ez tántorított el sokakat a forradalomtól: látták, a forradalom is vért ont, mint az a rend, melyet meg akar dönteni. És nem tud, nem tudhat oly tiszta maradni, mint mi mindnyájan, mint minden igazi forradalmár óhajtaná. (1972)

Hírünk a világban

19

Nyugat rokonszenve már jóval negyvennyolc előtt a velünk ellenséges népeké: elég, ha csak Herderre, az illyr-népdalok divatjára, a szláv testvéresülés nagy hullámaira gondolunk, övék már eleve a hitel is. Hírnevünk sose volt kedvező Európában; a középkor legendái után legfeljebb sajnálat volt a részünk, a török-dúlás miatt. De bennünket még Bakunin is eltörölne a föld színéről. Negyvennyolcban – negyvennyolcban, ő! – ellenünk izgatott az északi határon. Tévedésből persze, de hisz épp erről beszélünk.

A gyűlölet kora – szerintem – a nemzeti érzés feltámadásával kezdődik. Nem nemzetiségi politikánk miatt, hisz eladdig, amíg nemzeti érzés nem volt, nemzetiségi politika sem lehetett. Ha egy szál kisebbségünk nincs, a rólunk kialakított kép nagyjából ugyanolyan, mint ma; mint ahogy a német nyelvterületen már Mária Terézia korában is nagyjából olyan volt. Egyszerűen azért, mert a nemzeti érzelem szoros tartozéka a nemzeti versengés; ennek pedig gyalázkodó ágában egykettőre alulmaradtunk. A magyar türelmes nép, tűrte a mocskolódást. S volt még egy körülmény.

Európa népei, ha tágabb atyafisági alapon is, de rokonai egymásnak. A feketítésben mértéket kellett tartaniok, mert a túlságos hévvel kivágott szó saját magukra, saját ősibb fajtájukra, nyelvükre freccsenthetett vissza: egy eredet voltak. A magyar „testvértelen ága nemének", egyedül állt; bátran a legmesszebb lökhették. (i943)

20

Elmondtam egyszer, milyen röptű vita keletkezett egy sereg svéd, lengyel, bolgár, olasz, horvát diák közt Párizsban afelett, hogy melyikük nemzete védte meg a nyugati kereszténységet a barbár Kelettől. Mindegyik védte, de mind elsősorban önmagáért – ezt a Nyugat éppoly jól tudja, mint mi; mint lelke mélyén az az ártatlan magyar is tudja, aki megmosolyogni-megsiratnivaló mozdulattal esőstől várja az elismerést és dicsőséget; ott, ahol egy perc múlva jó, ha az első csapdán átesik, valahogy.

Hírünk a világban riasztó; alig más, mint az *„et saggitis hunga-rorum..."* idején, ezzel számot kell vetnünk. Végzetes bűn volna tovább is áltatni magunk. Számot kell vetnünk azzal, hogy valahányszor ezeréves múltunkat emlegetjük, a külföld ajkán elnéző mosoly jelenik meg: melyik nép nem ezeréves? S mi érdem van abban? S általában a múlt ilyen emlegetése! Alig különbözik ez attól, mint mikor az egyén úton-útfélen őseivel kérkedik, pársz áz éves nemességével van nagyra. Szomszédaink felé vágunk vissza vele? Tájékozatlanságunk e téren is végzetes.

Kialakítottunk egy-egy képet a környező népekről, s abban a hiszemben élünk, s kint is úgy viselkedünk, mintha a világ is úgy látná őket. Nem, a világ merőben más színben látja őket, az ő ügyes viselkedésük és hírköltésük következtében, ahogy – ugyancsak az ügyes hírköltés meg a szerencsétlen körülmények következtében – bennünket is jó ideje másképp lát, mint hisszük. (1943)

„Hitler utolsó csatlósai”?

21

A világirodalomban nem tudok még egy lírikusról, aki egy Ady dühével átkozta s verte volna a nemzetét. Bár ő verné ma is. Előreverte, bátran. Egyértelműen; egy álláspontról.

Így, különös módon, Ady ütései nekem például nem fájtak. Sőt, valamiféle elégedettséget éreztem csattanásaikkor. Úgy kell! Helyes. Csak az elevenére!

Nem volt közöm azokhoz, akiknek az ütéseket Ady szánta? Dehogynem. Mert bizony nemcsak a föld, a pénz s az ostobaság mágnásait verte.

Vert engem is közvetlenül; a tunyaságomért, a közönyömért.

Voltaképpen hát a tunyaságomat csépelte.

Voltaképpen az én álláspontomról.

Ezekre a frissebb keletű ostorozásokra föl-fölszisszenek. Osztogatóikra bíz nem úgy nézek, mint Adyra.

Először is rosszul fogalmaznak. A szólam például, hogy mi magyarok voltunk Hitler utolsó csatlósai, ott hat iskolásaink fejében is, holott csatlós legfeljebb Szálasi „kormánya” lehetett volna; ha azt is, a nemzet legázolásával, nem éppen Hitler erőszaka hozta volna ránk bilincsnek.

Aztán – nyilvánvalóan abból a siető hanyagságból, amellyel a fogalmakat összehányják – összedobálják még az adatokat is. Hogy csak az előbbi szólam példájánál maradjunk, mely szerint mi magyarok voltunk Hitler utolsó csatlósai, az történelmi ténynek sem igaz. Még az országok, a „kormányok” – is olyan sorrendben szűntek meg csatlósok lenni, amilyenben a győztes szovjet hadsereg előrenyomult, s kiűzte az egyes fővárosokból a németeket. E sorrendben Pest messze nem az utolsó volt.

E bírálók álláspontja nem az enyém. Mert Adyé sem. Ezek a folyamatosan egyoldalú kifogások nem előremutatnak, még közvetve sem, hanem csak gáncsolnak, egyre közvetlenebbül. Művelőik – a hely s a körülmény nyilván öntudatlan elhanyagolásával – mivel csak csüggesztenek, még jó pillanataikban sem serkentenek.

Aztán állandóan, már-már gépiesen, könnyebb végénél fogják meg a dolgot. A tanács, hogy rövid kardunkat toldjuk meg egy bátor lépéssel, katonáknak készült. Láttuk, mily rombolást végez, aki csak a büszkeséget hamarkodja kérkedhetnékké. Százával mondhatnám a példát, amikor a könnyebb siker – az olcsóbb hatás – dobat sötét színt olyan ábrázolásokra, melyekhez az árnyalásnak is csak a mesterei nyúlhatnak. Közepes tehetségek nem is oly régen általuk szociálisnak vélt színekkel mesterkedtek kiadásra-előadásra műveiket. Nem szeretném, hogy bárki most a magyar feketítést használhatná ilyesmire az érvényesülés lázában. (1967)

Ha népellenes hatalmak megfosztanak akaratától egy népet, akkor nem az a nép a népellenes – a fasiszta vagy prefasiszta –, hanem a megfosztói. (1968)

Holnapvárás

23

Gondoljuk el és döbbenjünk meg, hogy ami ebben az ingatag kis Magyarországban szép és nemes szándék volt, irodalomban és közéletben egyaránt, a jelenből kitessékelve, szinte törvényszerűleg, mindig a jövendő felé szorult. Alig volt nemzedék, mely csak gondolni is mert volna arra, hogy a jelenében valamit megvalósítson, és ha mert, meg is adta az árát. Nemzedékek susogták vágyukat következő nemzedékek fülébe s azok az őket követőkébe, apáról fiúra adva a súlyos örökséget, mely az idők folyamán aztán szépen elkallódott. Vagy ha néhanéha lett is belőle valami, idejét múlta, használhatatlan dolog lett, mire úgyahogy megvalósították.

Mi lett Petőfi nagyszerű örökségéből, melyet ma is félve emlegetünk, a népből, melynek az irodalmon át kellett volna harcra vonulnia? Jövendő. Ez az örökös holnapvárás a titka annak a híres magyar fiatalosságnak, örökös ifjúi nagyot akarásnak, melyet igazi szóval örök kiskorúságnak, balekságnak kellene nevezznünk. Megérthető, ha ez a nagyra hivatott jövendő egyszer csak elkezd idegeskedni, elhárítja a dicső jóslatokat és a dörgő megtiszteltetést. Ha annyira szíveteken van az a jövő – válaszol –, ne csak tanácsokat adjatok. Végezzétek el már egyszer a munkát, amit az idő ma rátok ró! Ha tavasz van a nép életében, akkor a

vetést; ha ősz van, akkor az őszi szántást. Az elvégzett munkáról akarjuk látni, hogy kik jártak előttünk. (1932)

Irodalmi baloldaliság

24

A művészet szerencsés természetéből folyik, hogy az alkotás (az „igazi") nem bírja el a hazugságot, de még a leplezést sem, de még a régit, az utánzást, az egyszer már megcsináltat sem. De még az a szándék is, jobb- és baloldali előbb-utóbb sötét fekélyekként kiütközik rajta. Csak az igazat írhatod és ráadásul még csak az újat, tehát bárhova tartozol is, végeredményben csak újító, csak leleplező lehetsz és bizonyos értelemben csak „romboló". S mivel csak igazat mondhatsz és csakis a magadét, nem simulhatsz. Vagy ha életeden át sikerül is elhitetned, hogy simulsz, mint Mikszáth például, műveid, ha művek lesznek, elárulják, hogy tőrt rejtegettél. A jobboldaliság, a maradiság, a tekintélyek tisztelete mindig időszerűség; a baloldaliság, az óhatatlan firtató és bíráló hév örök. Társadalmi tényezők tekintélyének tisztelete és irodalom oly ellentétesek, mint tűz és víz...

A baloldaliság vérmérséklet dolga is, a minden béklyótól húzódozó szellemé, kielégíthetetlen türelmetlenségé, akárcsak az irodalmi tehetség. Korlátok között nincs szabad szellemiség, és nincs irodalom, e kettőnek egy a feltétele. Ez párosítja őket.

Nincs jobb- és baloldali irodalom, de maga az irodalom szelleme még a jobboldali pártállású írók műveiben is rokon azzal a szellemmel, amit mi baloldalinak nevezünk. (1933)

Írói felelősség

25

Minden harmadik magyar neki idegen nyelvű környezetben él, már a puszta ténynél fogva műveltségileg, szellemileg hátrányban. Számuk nemzedékenként a szabadesés gyorsulásával apad. Nyelvünk évszázados őrzője, a parasztság eltűnőben. A versek, dalok, prózai szövegek, melyek a nép ajkáról kelve különös légi szárnyalásukban az úgynevezett magyar glóbust kialakították s fönntartották, ma

nálunk is gépekből áradnak, egy bérháznál alig nagyobb területről. A szellemi élet nálunk is teljesen az értelmiség kezébe került. Az irodalomtörténészeink szerint ennek az értelmiségnek viszont mi is az irányítói vagyunk, betűértők, a betűvetés művészei. Ebből az állításból mindnyájunknak először is felelősséget kell éreznünk. Bár megfelelhetnénk neki. Mert van valóban minden nép életében működés, melyet csak a szellem emberei láthatnak el. Főleg olyanban, amelynek biológiai léte került próba alá; amely – múltjában kapott sebek és fertőzések folytán – számbelileg is évről évre fogy.

Ha Herder nem a jozefinus esztendők észleletei szerint teszi meg diagnózisát, hanem százhatvan-százhetven évvel később – jóslata talán még komorabb lenne. De – eszméltetőbb is, oly általánosan, mint az a hajdani?

Az a szándéktalanul sötét vészmadárhang akkor, a dialektika vigasztaló szabálya mentén hajnalt hozott ránk: Batsányi, Kármán,

Kazinczy, Csokonai, Verseghy (és Széchenyi, Teleki s Eötvös apja) ébred rá, hogy a szellemi élet több, mint literátoroskodás.

Ilyesmi a mi dolgunk is. Ápolni, továbbfejleszteni egy egészséges, szabad közösséget, amelyben a magyar nyelv kerengeti az embervédő eszméket, nemcsak annak a tizenötmillió embernek, akiket a tüzetes statisztikák magyar anyanyelvűnek rubrikáznak; mindenkinek, aki – bármely nep fiaként – magyarul is ért. Ha van eredendően nemzetközi lelkületű lény, a tollforgató az. Soha nem sok neki az olvasó, s mindegyiket meg akarja nyerni, azaz tudja felelősségét – ha csak egy kicsit is igényes – mindegyik iránt. (1970)

26

Mi megörököltünk valamit és ehhez méltónak kell lenni. Néha roppant kényes a helyzet. Tőled, mondjuk, a sárbogárdi termelőszövetkezet dolgozója, amikor olvassa rólad, hogy költő vagy, elvárja, hogy rögtön megértse, amit írsz. Node, te úgy akarsz írni, mint Eliot – ez a gondod. Tehát rögtön megint itt vagy kettős malomkő között, amit nem lehet letagadni. Te azt mondod: nem, én úgy fogok viselkedni, mintha Londonban élnék. Akkor tulajdonképpen Mucsán élsz. Akkor nem realizálod a helyzetedet, levegőben vagy; pedig állandóan dupla érzé-

kenységnek kell megfelelned. Ott kell lenned a legmagasabb nívójúak között, de ugyanakkor számolnod kell az itteni funkcióddal. Mert ha ezt nem teljesíted, akkor nem vagy ember. Nem felelsz meg a népek várakozásának, nem szolgálod meg a fizetésedet. Fizetésen értem, persze, azt a megbecsülést, amit akaratlanul is megint a klasszikusok jóvoltából, Arany, Petőfi és Berzsenyi révén szerzett csekkek aláírásával te itt élvezel, mint hitelt a nemzet tudatában. (1971)

27

Az egész francia szürrealista irodalom, amely pedig a legjobban elvonatkoztatta magát a realitástól – hiszen maga a neve is „valóságfölötti" volt – szinte gázolva ment vissza a valóságba és az ellenállásnak a legnagyobb verseit Aragon, Eluard, Desnos és a többiek írták. És ugyanígy megvan – számomra ez éppoly eklatáns példa – ennek a Césaire-nek az esete, ennek a néger költőnek, akit Breton fedezett fel, kiváló szürrealista volt és aki egész életében másról sem ír, mint a maga négritude-jéről; a maga néger-voltának a fájdalmait mondja el, tehát visszamegy pontosan abba az állapotba. Ha elképzelem, hogy ennek az egész négerségnek még nincs egy állama, nincs alkotmánya, amely mindenütt védi, ez természetes következmény. Nézd meg a színes költőket, a színes írókat. Majdnem mind a fajáról, a társadalmi osztályáról ír, tehát egy engagée irodalmat művel. Hogy ha aztán jobban megnézem, hogy mit jelent angazsáltnak lenni, akkor ahány népet, vallást, fajtát üldöznek, ott akaratlanul az íróra egy ilyen szerep vár, hogy ezt is tudatosítsa. Nem nézem le azokat az írókat, akik ezt nem teljesítik. De hogy ha egy egész irodalomban senki sincs, aki ezt teljesítse, ott nagy baj van. Annak a közösségnek a tudatában olyan belső törés ment már végbe, ami katasztrófát jelez, arra figyelmeztetni (1971)

28

A Rajnától Vladivosztokig Európában alig volt nemzet, amelynek egészséges állami élete volt. Értve ezen azt, hogy a közösségnek a funkcióit elvégezte jól a történelem során kialakult egy-egy közösségi szerv: bíróság, parlament, önálló szellemi élet. Vannak seregestől – és főleg voltak a múltban – állam nélküli né-

pek; vagyis olyan keretnélküli nemzeti egységek, amelyek valamikor virágzó államok voltak, mint teszem azt, Szerbia, Bulgária, de főleg Magyarország a középkorban. Ezek, itt ebben az esetben idegen beütésre, a török támadásra, elveszítették az államiságukat, de megmaradtak nemzetnek. A nemzeti tudatot az állami szervek elhalásával, illetve összetörésével, ki vehette át? A középkor folyamán az egyház és az irodalom, ideértve a népdalt is, de később a szépirodalom. Tehát az irodalom fejezte ki évszázadokon át ezeknek a népeknek a tulajdonképpeni szellemi vágyát, akaratát, majdnem azt mondhatom, még a törvényét is. Ezekben az államokban az lett igazán jogos, amit nem kódexbe, hanem mondhatni rímbe foglaltak. Az emberek megszokták – mivel nem volt törvényhozás, parlament, önálló bíróság –, hogy a költőiket, a szellemi vezetőiket fogadják el tényleges társadalmi vezetőiknek. Ez igen érdekes kettősséget rótt az írókra. Azt kell mondani, ez még ma is hat ezekben az országokban. Nincs meg például az a luxusunk, mint mondjuk egy nyugat-európai írónak, hogy függetlenítsük magunkat az erkölcstől. Villon-féle költő nyugodtan lehetett – bár ez nem épp a legjobb példa – akár útonálló is, senki sem ítélte el, senki sem vonta „kontextusba" a verseivel. De még kortárs író is rengeteg akad Nyugaton, aki felszabadíthatja magát attól, hogy ne hazudjon, ne csaljon, ne legyen tisztességes „állampolgár", egyszóval, ne legyen valamiképpen – példakép. Én utálom ezt a szót és ezt megkötöttségnek érzem, de – elkerülhetetlen. Vannak tehát államok Európában, ahol az író nem hazudhat mert abban a pillanatban, hogy rajtakapják, hogy a művében hazudik, azt a mű is megszenvedi, elveszíti társadalmi hitelét... Megszűnik hatásos író lenni. A közösség elutasítja... A magyar irodalomban volt, például, egy Kuthy Lajos; nem volt tehetségtelenebb, ember, mint számos kortársa. De mivel a negyvennyolcas szabadságharc után arcátlanul osztrák zsoldba állt, a nemzet egyszerűen kitörölte a tudatából... Igen jelentős író volt—vegyük a legkirívóbb példát – Knut Hamsun. Rám ifjúkoromban igen nagy hatást tett, igen nagy írónak tartottam s tudom, hogy ezt a véleményemet sok országban sokan osztották. Ö is elárult valami kötelező közösségi törvényt – mire Knut Hamsunt Európa egyszerűen kidobta a tudatából. Roppant kegyetlen dolog, dehát... Mi írók azt mondjuk, hogy saját területünk van: az esztétika más, mint

az etika. És, íme, az etika beüt az esztétikába és hiába rázzuk a rongyot, hogy tiltakozzunk ez ellen, nem tudunk mit tenni, mert akkor a szerepünket nem töltjük be. Tehát, aki ezeket a nemes korlátokat nem látja, az itt nem tud igazán működni ebben a mesterségben. (1971)

Írók vátesz-szerepe

29

Képzeljük el, hogy egy kiváló tehetségű ember arról ír regényt, hogy mit szenved egy falu a Duna kiöntései miatt. Csak gratulálni tudunk, hogy művészetével ilyen nemes tárgyat emel föl. Képzeljük el aztán, hogy ugyanannak a népnek legnagyobb drámaírója arról ír tragédiát, miért nem sikerült valakinek a Duna áradásait megakadályozni. De a legnagyobb költő is arról írja első, második, sőt tízedik verseskönyvét, hogy a Dunát sürgősen szabályozni kell. Majd a kritikusok is azon a mérlegen mérik az alkotások értéksúlyát, hogy milyen fokban szolgálják azok az árvizek meggátlását s mindannak a népbetegségnek, közlekedési, mezőgazdasági és közoktatásügyi bajnak, amit a zabolázatlan folyók okoznak. Elképzeljük mi is a hangot, amely az áradások s azok kifogyhatatlan következményeinek huszadik ábrázolása után ingerülten fölcsattan: Hát hol a vízügyi hivatal? Hol az egészségügyi miniszter, a földművelésügyi, a hadügyi? Érthetetlen, miért gyötri magát ezekkel épp az irodalom?

Ezt a különös jelleget – mint mondtuk – nemcsak a magyar irodalom mutatja. S nemcsak a szerb-horvát, a bolgár, a szlovák, vagyis a többi Duna menti nép irodalma. Ezt mutatja a lengyeleké, a cseheké és minden olyan népé, amely a történelem folyamán évszázadokat élt úgy, hogy országa ugyan volt, de állama nem. A nemzetek életműködése alig különbözik az emberi test működésétől. Ha egy-egy szervünk nem működik, átveszi vagy átérzi egy másik. A vak az ujjaival olvas, a süket a szemével hall. Hogy egy nép rímekbe foglalja az alkotmányát és igazi szokásjogát, sőt igazi törvényeit is népdalokban hirdesse, ez nyilván nehezen érthető egy olyan országban, amelynek hadügyét már egy tenger is ellátja, de tán nem fölfoghatatlan egy oly nép fiainak, amely hosszabb-rövidebb ideig *résistance*-ra kényszerült.

A magyar irodalom szinte első megnyilatkozásai óta *résistance* irodalom. Első fönnmaradt – latinba bebalzsamozott – nagy verse Dzsingisz kánnak áll ellen; a tatárok elleni harcában hívja Krisztus és Európa segítségét; oly kevés eredménynyel – megértéssel –, mint aztán később is hosszú századok folyamán a török- és a németellenes függetlenségi harcaiban...

Engagé mindannak szolgálatára, amit nyugaton már a reneszánsz meghozott, *engagé* az emberi jogok kiküzdéséért: az említett népek íróinak a legutóbbi időkig is ez jelentette azt, hogy nemzeti. A nyugati olvasó tán sokall ennyi végeznivalót egy lírikus számára. Az említett országok olvasói keveslik, annyira el vannak kényeztetve e téren. Úgy megszokták, hogy gondjuknak-bajuknak méltó hangot a literátorok adjanak – akiket ők még ma is szívesen bárdoknak, váteszeknek neveznek –, hogy nemcsak az isteni: a lelki csapások szenvedése közben néznek várakozón az írók felé, hanem akkor is, amidőn a természet vagy a történelem sújt. (1963)

Írók „vétke”

30

Évek, események, hadmozdulatok irányítói járnak emelt fővel, de az íróra elsőnek lecsapnátok! Politikusok tegnapi pálfordulással nyernek feloldozást, de az író céltábla egy húsz év előtti szóért – amelynek talán következménye sem lett. De hagyjuk ezt. A lényeget bontva, vagyis – ahogy a jogászok mondják: feltéve, de meg nem engedve – menjünk el addig, hogy talán valóban volt „vétkük”. Nem az útszéli fölbújtást védem. Nem a közjogi bűnt. Az esetleges szellemi vétekkel szegezném szembe az értéket. A magyarságnak nincs annyi kincse, hogy vakon – minden indulatnak – eldobálja. Nézzük meg jól, mit ejtünk a talp alá. Ha biztosítékunk van arra, hogy ez az érték, azután a mi, a szabad magyarság értéke lesz, tartsuk meg okvetlenül magunknak. Ne gyújtsuk fel a malmot, amely holnap nekünk őröl, csak ezért – mert hitetek szerint tegnap másnak is őrölt.

Megkaptam a választ: nem lehet kivétel! A nagyobb tehetséggel kell járni épp nagyobb felelősségnek, s mert ennek híján vétkének hatása nő – nőjön hát büntetése is!

Nem kérek kivételt – mondtam én –, bár a nagyobb tehetség már önmagában is kivétel. Arányt kérek én is mindenben. Mindenhez az odaillő modort és eszközt. Baltával fába vágjatok, de ne faliórába. Elismerem, hogy a nagyobb tehetségtől nagyobb felelősséget várhattok, de ne feledjétek, hogy az eddigi társadalom nem nevelte erre az íróját. Ez nem mentő körülmény? Vegyétek tekintetbe, hogy környezete Homérosz óta arra biztatta az írót, hogy mondja ki a titkos gondolatait és érzelmeit is, sőt épp csak a legtitkosabbakat, a legrejtettebbeket mondja ki, azokat, amelyeket más – elsősorban a politikus – mindig okosan megtart magának. Mondja ki a kéteseket, a kuszáltakat is, vagyis az indulatait is. Fedje fel a családi életét, szerelmét, gyengeségét, szégyellnivalóját, tévedését, hogy ti okulhassatok rajta, sőt erőt nyerjetek belőle. S most hirtelen „leleplezitek", lecsaptok rá, még erősebben, mint másra, épp ezért, mert érték. Engedjétek meg, hogy legalább ennek jogosságában kételkedjem. A milói Vénusz nagyobb érték, mint egy tuskó, de nem hiszem, hogy több csapást bír el nála. Egy betörőnek nem kottyan meg hétévnyi börtön, de egy Ányos belepusztul...

Az író ellenfél kezeiben nem bénítja meg a kardot a megkötözés, ahogy a halál sem. De megkötözött emberrel szemben nem is állok ki viadalra; az elesett fagyott kezéből nem verem ki a fegyvert. Ha vegyész volnék, és Magyarország legnagyobb vegyésze börtönben ülne, szégyellnék lombikjaihoz nyúlni, ha Magyarország legnagyobb élő költője ülne börtönben szellemi tévedésért, a tollhoz is szégyellnék nyúlni. Épp ezért, mert versenyezni akarok vele. Tévedése leküzdéséért is. Adjátok vissza ellenfeleimet, a méltókat, hogy harcolhassak. (1945)

Katolikus irodalom

31

A katolikus irodalom is csak akkor irodalom, ha művészileg, tartalmilag is egyenrangú a többi irodalommal, ha igyekszik azt – ha lehet – még magasabb fokon művelni. A feladata is végeredményben ugyanaz, mint a többié – még ha más eszmék és szenvedélyek fűtik is —: a világot magyarázni, értelmezni az ember és világ kapcsolatát, létünk értelmét vizsgálódva keresni. Sajnos, hosszú időn át ezt a szerepét nem tudta betölteni ... a katolikus irodalom átlaga megrekedt a

szentimentalizmusban, a hitigazságok monoton ismételgetésében, s azt hiszi, ha sokszor leírja: Uram! Uram!, vagy sűrűn használja Isten nevét – eleget tett minden formai és tartalmi követelménynek. (1971)

32

Voltak katolikus vallású költőink; íróink legnagyobb részéről megállapíthatjuk, hogy vallásos világszemléletű volt; olyan költőt azonban, akinek költészete jellegzetesen katolikus, nem ismerünk. Ki merné akár Vörösmartyt, akár Vajdát, akár a Kisfaludyakat oly értelemben katolikusnak minősíteni, ahogyan e fogalmat manapság értelmezzük? Alkatukban, jellemükben (a híres dunántúli alkat), ha elárultak is némi katolikus vonást, ez nyilvánvalóan környezetük és neveltetésük nyoma; eszméikben, költői munkásságukban legkisebb gondjuk is nagyobb, mint a katolicizmus jelene és jövője. Az Egyház, de még a katolikus hitvilág is mint sajátosság, távol állt a magyar irodalom érdekkörétől. (1933)

Kinek tegyük, amit teszünk?

33

Alig hat rám érvelés ellenszenvesebben, mint azoké a hírlapi magánlevelezőké, akik utcáink elhanyagoltsága ellen azért emelik föl szavukat, mert azon a társaságukban lévő külföldi szeme is megakadt; akik a sör langyosságát, az autóbuszok túltömöttségét is párizsi vagy londoni nézőpontból érzékelik. Az elhanyagolt város magyar mivoltomban sújt le, a rossz kiszolgálás ellen, mint a magyar társadalom tagja tiltakozom. Elsőrendű világszínvonalú magyar irodalomra nem másokért, azaz nem hiúságból vagy sznobságból tartok igényt; csakis a magam és a népem érdekében. (1971)

Kis népek

34

Ez a „kis” szó máris provokáció és sértettség. Általában ugyanis az emberek összetévesztik a tömeget az értékkel. Ha valami nagysúlyú, nagytömegű, hatalmas, rögtön azt következtetik belőle, hogy abba a végzet valami kvalitást is tett.

Tizenötmilliós népnek a fia vagyok s a gondolatom az, hogy épp az utóbbi században a kis népek kerültek erkölcsileg fölénybe a nagy népekkel szemben, pusztán azért, mert a bűnöket, a hibákat, a tévedéseket a sors a nagy népekkel követteti el. Nyilván kis népek is elkövetnék ezeket a végzetes hibákat, de mivel a sors bennünket ettől elütött, hát megadott valami erkölcsi ítélőszéket számunkra. Tévednek tehát a nagy népek, amikor azt hiszik, abban a dölyfben élnek, hogy az ő hatalmas számuk egyben valami presztízst is jelent a világon. Ellenkezőleg. A nagy népek erkölcsileg kisebbségben vannak, mégpedig súlyosan az én szememben. Ismétlem azért, mert őnekik van a világ kormányzása a kezükben és ez a kormányzás rosszul megy.

Tudomásul kellene venniök a nagy népeknek, hogy az úgynevezett kis népek nemcsak hogy nem alázattal, hanem éppenséggel abban a pillanatban, amikor a közös szellemi nívót elérik, felülről néznek a nagy népekre. A tapasztalat azt mutatja, hogy általában a kis népek szellemi élete frissebb, szélesebb körű, mint a nagy népeké. Ez magától értetődő... hogy – csak egy példát mondjak – Dante nincs lefordítva élvezhetően franciára vagy angolra, viszont remek fordítása van horvátban; magyarul pedig, ahogy mostanában mondják: egy az egyhez – mert egy lángelméjű költő minden erejét beletette abba, hogy Dantét áthozza hozzánk. A kis népek az egész világot szemmel tartják s így ők vannak a jourban, ők tudják, hogy mi történik a világban, mert egészséges kisebbségi érzetüknél fogva mindent követnek, amit a világ produkál. (1971)

35

Hogy a kis népek összefogjanak, megértsék egymást, végzetesen fontosnak tartom. Sajnos nem lehetek optimista, mert végzetesen elromlott a kis népek közt, főleg a Dunavölgyében, a helyzet. Talán évtizedek kellenek ahhoz, hogy a fájdalmakat, a sebeket kitisztítsuk. Illúzióm nincs, de annál nagyobb kívánalmam és vágyam, hogy ez a kibékülés megtörténjék. (1971)

Korszerű magyarság-tudat mit követel?

36

Helyünk és helyzetünk reális ismeretét, nemzeti értékeink, hazaszeretetünk ápolását és elmélyítését, állandóan növelve szellemi kincseinket, a nép kulturáltsági fokát, intelligenciáját, amelynek következményeképpen nemcsak az egyes ember kapcsolata finomodik, válik sokoldalúbbá, türelmesebbé és megértőbbé a másik iránt, hanem országon belül az egyes társadalmi csoportoké is, sőt országon kívül az egyes embereknek és nemzeteknek a más népekhez, nemzetekhez fűződő viszonya is. Ezzel azt is akarom mondani, nem szabad szégyellni azt, hogy magyarul beszélünk, de abba sem szabad beletörődnünk, hogy bárhol a világon szégyellni kelljen azt, ha valaki magyar anyanyelvű, és emiatt hátrányos megkülönböztetésben részesüljön. (1971)

Közösségi érzés

37

Megszoktuk, hogy a közösségi érzés – a nemzeti érzelem – eredőit általában a történelem- és a társadalomtudomány fedje föl. A lélektan eredményeinek egybe kell vágniok az utóbbi két tan megállapításaival.

Megint a filozófushoz fordulok.

A tétel iskolásán egyszerű. Alaptermészete s így az emberekhez viszonya attól senkinek sem változik meg, hogy gyermeket hoz a világra. Semmi okunk nem volna hát, hogy szüleinket más lényeknek tartsuk, mint a többi halandót. Szörnyetegnek ítéljük mégis azt, aki anyját is csak olybá veszi, mint a világ többi más teremtését, s nem részesíti fokozott – gyermeki – szeretetben. Ám lehetne még holmi táj-esztétikát is teremteni: tárgyilagos ismérveket fölállítani, hogy melyik vidéket kell szebbnek tartanunk – és mégsem lehet. A világirodalom lángelméi állnak ki megannyi koronatanúként, hogy a bolygó legellentétesebb helyei lehetnek a legszebbek: a mi Petőfinknek a magyar alföld; Puskinnak az o-rosz halmok, méghozzá havasán; Baudelaire-nek a párisi úgynevezett gyanús sikátorok, éjszaka; Burnsnek a skót fölvidék, haj cibáló szélben. A látszólagos ellentmon-

dást egy közös ok magyarázza. Az, ami a gyermek sajátos ragaszkodását szüleihez.

Életünk első három-négy évében mindnyájan lángelmék vagyunk. Agyunk ezalatt annyi ismeretet fogad magába, hogy ha ezt a képességét csak három évtizedig megtartaná, mindnyájan Mezzofantik és Bolyai Jánosok lennénk. Mintha érzelmi befogadóképességünk is ily varázslatosan nagy teljesítményű volna. Mert lám, első élményeinkhez szeretetünkkel is ragaszkodunk.

Így anyanyelvünket szinte szívünkbe is befogadjuk. Azokkal, akik velünk azt az elsőként hallott nyelvet beszélik, valóságosan egy családban érezzük magunkat. És valamiképp közös ősünknek valljuk mindazokat, akik valaha ezt a nyelvet beszélték.

Függetlenül mégpedig attól, hogy személy szerinti eleink valóban ezt a nyelvet használták-e. A magyar nyelv nem egy bámulatos kezelőjének édesanyja törve beszélte a magyart. A nyelv szelleme nem a verség, nem a „fajiság" vonalán száll ránk. De akikre – bármily úton – rászáll, azokat valóban determinálja, mélyebben, mint ahogy akár a bölcselet föltételezné. (1967)

38

Az ember társas lény. Tíz ember elkülönítve egymástól: tíz rab. Együttesen egy kis vigalom, egy kis esküdtszék, egy kis eklézsia. Az ótestamentum istene tíz ember gyülekezetét kívánta, hogy megnyilatkozzék. Tízen együtt többek vagyunk, mint számbeli összességünk. Az ember – a legkisebb is – a közösség közegében lett nagybetűs Ember: világváltoztató. Ahogy a madarak szárnyas lények, úgy vagyunk mi társas lények.

Jövőnk alakulásának – alakításának – első föltétele, hogy milyen közösséget teremtünk. Közösség nélkül nincs jövő.

Emberi közösség nélkül semmiféle emberi jövő nem képzelhető el.

Ám ahogy társaságba: közösségbe is természetesen csak olyanba vágyódunk, amelyben jól érezzük magunkat. Jobban, mint külön-külön való magányunkban. Amelytől tehát kapunk valamit. Nem utolsósorban tanácsot, hogy miképp visel-

kedjünk. Amelynek segítségére számíthatunk, már csak viselkedésünk viszonzásaképpen is.

Emberi életünk leglényegesebb teendője tehát, hogy kedv- és lélekemelő közösséget alkossunk. Mégpedig minél tágabbat. E-együtt végül nemcsak országunknak és bolygónknak – a teljes világmindenségnek is! – minden lakójával.

Az embernek Emberré válását a történelem útján figyelemre méltóan jelzi, hogyan sikerült az ilyen jó csírájú közösségnek határait fokozatosan szélesíteni. Minél több embert egyenrangúvá tenni. Már csak azért is, mert hisz az egyén helye annál biztonságosabb, minél nagyobb az egyének együttesének – a közösségnek – az ereje. (1970)

Lenni – nem lenni

39

Legnagyobb költőink hangja abban a pillanatban, mikor a legmagasabb skálára érkezik, egyszerre vibrálni kezd, az éterire tisztult dallam a döbbenet, nem egyszer a zokogás staccatoit idézi. Ez a riadt lüktetés – a különböző idők korszerű dalaiban annyira meglepő hasonlósággal tér vissza, hogy valóban elfogadhatjuk egy olyan időfölötti lény élettünetének, amilyen egy nemzet.

Az el-elakadó hang mindannyiszor a magyarság lenni és nem lenni kérdését üti meg és a nemzet fönnmaradásáért szorong. Néha olyan időben csendül meg, amikor a nemzet látszólag a legnagyobb biztonságban él. Mi indította Ady Endrét, hogy a ferencjózsefi korszak legderűsebb szélcsendjében, a magyar történelemnek állítólagos legáldottabb napsütésében, amikor a félkézkalmár egykét tavasz alatt iparmágnássá, a kültelki Harpagon bankárrá serdült, egyszerre hangot váltson s a finom párizsi szólamot, mely neki is, környezetének is úgy megfelelt volna egy életen át, kétségbeesett, szinte már eszelős jajongásra cserélje, hogy vége lesz Hunniának? Honnan ez a szorongás, ez a halálfélelem, mikor az akkori nemzetből csak olyan quantité négligeable indult romlásnak, illetve az óceán túlra, mint a parasztság? Ismer ilyet más nép irodalma? Norvég és dán kevesebb él a földön, mint magyar, de nem tudok arról, hogy a norvég vagy dán irodalom főmondanivalója az és évszázadokon át az volt, hogy egyik napról a másikra el-

tűnhetnek a föld színéről. Mit rejteget, mitől szenved az a nemzet, mely ilyen lázálomszerű szavakat küld íróinak ajkára, akik akárhogy csűrjük-csavarjuk, a nemzet lelkületének mégis leghitelesebb kifejezői? Igazuk volt? (1935)

40

A legújabb népszámlálás rádöbbent mindannyiunkat: határainkon belül a magyar anyanyelvű lakosság gyöngébben szaporodik, mint bármely szomszédos országban az ott élő magyarság.

A mi lakosságunk tíz év alatt csupán 350.000 lélekkel növekedett – ezt is csak annak köszönhetjük, hogy az orvostudomány fejlődése hosszabb ideig tartja életben az öregeket. Ha egy országban az öregek lesznek többen, akkor az az ország tulajdonképpen fogyatkozik. Hogy is lehetne megtartó erő a „haza a magasban", a szellemi haza, ha nem lesznek agyvelők e szellem hordozására?

Úgy érzem, ezt a veszedelmet mi, akiknek a toll a fegyvere és munkaeszköze, nem tudatosítjuk eléggé. Megmutatom Veres Péter utolsó levelét. *A Tiszták* olvasása után írta. Befejező mondata így hangzik: *„lenni vagy nem lenni – ez itt a kérdés."* Pedig Pétert nem lehetett olyan sötéten látással vádolni, mint engem, aki úgy látom, hogy hazánkban a magyar anyanyelvűek közössége nemmel felel a jövőnek. Kardinális, lényegbe vágó intézkedésekre volna szükség, de ilyeneket csak akkor lehet életbe léptetni, ha maga a nép is belátja helyzetét, ha érti, akarja a segítséget, mert különben a népi érzület visszautasítja azt. (1970)

Magyar „becsület"

41

Mi elsősorban lojálisak vagyunk, a lojalitásnak külön magyar értelmezésében, vagyis úgy, hogy hajlandók vagyunk, sőt boldogok, ha érdek nélkül, ingyen, a legkisebb ellenszolgáltatás nélkül föláldozhatjuk életünket és vérünket. (1938)

Magyar és szerb

42

A szerb és a magyar nép a középkorban, de még Vitkovits idejében is, békében, sokszor testvéri közösségben élt. Volt idő például, amikor a magyar királyi udvarban szerbül beszéltek. Volt egy magyar antropológus, Cholnoky Jenő, aki azt állította, hogy különb vérkeveredés nem lehetséges emberfajták között, mint a magyar és a délszláv között. Én dunántúli vagyok, ott annyi az ics, vics nevű, hogy az magyarnak számít. (1971)

Magyar írók feladata

43

Érdeklődésem mindig és egyértelműen társadalmi. Valahogyan mindig a szenvedő közösségek iránt éreztem vonzalmat. Ha valahol szenvedést fedezek fel – erkölcsi ütést kapok. Ez a morális érzékenység nem új vonása irodalmunknak, ez az erkölcsi szemlélet Balassitól Ady Endrén keresztül élő folytonosság. (1969)

44

Mint minden nemzetnek, nekünk is megvannak a saját problémáink, a saját szenvedéseink s az írónak az a dolga, hogy ezekre figyeljen, ezeket próbálja kifejezni, méghozzá nem is akárhogyan, hanem úgy, hogy hatni tudjon vele. A magyar íróknak a nemzet kérdéseit kell képviselniük Európa és a világ horizontjáról. (1969)

45

A magyar irodalom nagyon egészséges. Egyik legnagyobb erényének azt látom, hogy önellátó. Ha valaki csak eredeti magyar munkákat olvas napjainkban – már akkor is értesülhet arról, ami az emberiséggel történik. Ez óriási dolog. Hozzátenném ehhez: a mi irodalmunkat nem kell ösztökélni, valahogyan mindig előtte jár az elvárásoknak. Ezért is alakulhatott ki egy olyan helyzet, hogy nálunk a közönség nemcsak írókat, hanem műveket is felfedezhet. (1969)

46

Ahhoz, hogy a haza a magasban, tehát a költészetben és a tudatban éljen, ahhoz előbb alapozás kell a mélyben, az életben, valóságban, közérzetben. Tettre és áldozatra kész, öntudatos hazafiságot csak úgy remélhetünk. De ehhez nélkülözhetetlen, hogy az irodalom őszintén, becsületesen, kendőzetlenül tárja fel, mik a gondjai annak a közösségnek, melyet én a magyar anyanyelvűek közösségének nevezek. (1970)

47

A mi történelmünk évszázadok óta, újra meg újra sorsdöntő szituációk drámai ellentétei között hányta-vetette népünket. Irodalmunk java mindig is e sorsfordulók köré sűrűsödött, ezekről az élet-halál kérdésekről vallott, Balassitól József Attiláig. És nem is maradt más lehetőség számára, minthogy e kérdésekről valljon. Azt hiszem, az író feladata éppen ezeknek a kiélezett, sorsdöntő helyzeteknek a hű, átélt, megszenvedett ábrázolása. (1970)

48

Magukról írjanak, saját problémáikról beszéljenek – s azzal szolgálják az emberiséget. Sokan azt hiszik – rosszul, hogy csak a nagy népnek vannak, lehetnek nagy eszméi. Ha a kis népek problémáit összeadjuk – a legnagyobb néppé válnak. Hazai problémákat európai szinten megoldani – így kell hazai szinten európainak lenni. (1970)

49

Nálunk az emberek többet várnak az irodalomtól, mint másutt. Itt a nemzet akarata, a társadalom gondolkodásmódja jobban beleszövődött az irodalomba. Az olvasók elvárják a költészettől a saját érzéseik – majdnem azt mondhatnám: honpolgári érzéseik – kifejezését. (1968)

Magyar írók időszerűsége

50

Nem hiszem, hogy van még egy irodalom, amelynek régi nagyjai oly keveset veszítenek frissességükből, időszerűségükből, mint a mieink. Mennyire a mai kornak, nekünk beszél valamennyi; tanításaik, tanácsaik mennyire érvényesek. A magyarázat egyszerű: körülményeink alig változtak, a nemzet helyzete s így lelki magatartása századokon át csaknem ugyanaz. A régiek más szóval a mi gondjainkat, a mi mondandóinkat mondják, észrevételeiket ma is szemmel láthatjuk. Tán ez magyarázza azt is, hogy alig van irodalom, mely oly keveset törődik régi nagyjaival, mint a miénk. A régiek, majdnem mind ugyanazt mondják, azt, amit mi is tudunk, egyre közvetlenül, első kézből. Mind megmarad embernek, egy sem válik legendává. Egész múltunk eleven, rengeteg, beláthatatlanul sok a meggondolkoztató, a nyugtalanító, az élő írónk. Jelenünk Mátyásig nyúl vissza; és a jelent is állandóan történelmileg kell élnünk. Ez a mi „folytonosságunk". (1938)

Magyarnak lenni

51

Érzelmeknek és fogalmaknak alig lehet csüggesztőbb zavara, mint amelynek folyamányaként valaki azt hiszi: a népek összebékülését szolgálja, ha a sovinizmust leküzdendő, a maga népéről ami gyalázó csak az indulat fűtötte fejébe villan, azt a tényt ellenőrzése és a következmény mérlegelése nélkül sikoltozni kezdi. Nem a népek ügyét segíti elő; hanem legfeljebb egy másik nép sovinizmusát s annak visszahatásaként pedig épp azt, amit ő maga elfojtani akart: a saját népének a sovinizmusát; vagyis a népek még izzóbb testvérharcát.

Palágyi Lajost a szocialista líra magyar előfutárai közt tiszteljük. Én ezért neki még hódoló kézfogással is tiszteleghettem. Ezt az epigrammát, mely ma is egyenest talál rejlő gennygócokba, a századfordulón ő köszörülte ilyen remekül hegyesre.

Magyar, ki hónát megveti, És mindent, ami nemzeti, Mindegyre szid, mindegyre mar: Óh az még nem nemzetközi, Csak rossz magyar.

Vagyis jó magyarként kell nemzetközinek lenni? Miért nem mond itt ellent a nemzeti a nemzetközinek?

Mert következetes nemzetköziként sem ellentmondás magyarnak lennünk. Sőt.

A fasizmus tömör megfogalmazása ma tán így hangozhatnék: fasiszta az, aki a maga nyelvi, nemzeti közösségének több jogot szán, erőszakkal is, mint a többinek.

S hogy jellemezhetnénk azt a típust, akire Palágyi Lajos sorai vágnak? Azt az embert, aki a maga anyanyelvi közösségét szinte önkéntesen kevesebb jogra és megbecsülésre érdemesíti?

Rá se mondhatunk mást, mint az előbbire. Mentsége ennek csak az lehet, hogy nem érzékeli a szavak súlyát; a fogalmak valóságos tartalmát. (1967)

Magyar nyelv

52

Az emberek általában azt hiszik, hogy szépen, „művészien" írni azt jelenti, hogy egyszerű gondolatait is az ember jól fölcifrázva, bonyolultan adja elő. Ennek éppen az ellenkezője az igaz. Szépen az ír és beszél, akinek sikerül még a bonyolult gondolatait is egyszerűen és világosan előadni. A művészet pedig ott kezdődik, ahol az ember az ilyen előadással még élvezetet is szerez hallgatóinak.

A magyar nyelv természeténél fogva az egyszerűséget és a világosságot kívánja. Nem minden nyelv ilyen. Vannak nyelvek, amelyek nem is annyira az észhez, mint inkább az érzelmekhez akarnak szólni. Vannak még csavaros, sőt köntörfalazó természetű nyelvek is.

A magyar nyelvnek a maga sajátos természete onnan van, hogy kialakításában vajmi kevés része volt az alkuszoknak, kereskedőknek, fiskálisoknak s más efféle csűrő-csavaró beszédű embernek. Jobbára kétkezi emberek nyelve volt a magyar ...

jó magyar írás és beszéd tanítását voltaképpen a helyes gondolkodás tanításával kell kezdeni. Ki gondolkodik helyesen? Aki az igazat keresi.

Az írás és a beszéd módja mindenkit leleplez. Jól beszélni és írni magyarul, ez tehát igazánból: jellemkérdés.

Az íróság ott kezdődik, mikor az ember felelősséget érez egy alany és egy állítmány összefűzésekor is; mert az is becsületvizsga; állítás, amiért helyt kell állni. Egy életen át! Egy nemzet életén át! (1954)

Magyarok

53

Egy-egy népet nem a testi hasonlóság, hanem a közös múlt, a hasonló gond, az egy haza levegője egyesít s választ el egy más múltú és más jelenű néptől.

Magyar az, akinek nyelve és esze magyarul forog. Becsületesen nem lehet más vizsgát találni arra, hogy kit tartsunk igazán magyarnak. Nem könnyű vizsga ez. Sokkal nehezebb annál, ami elé a fajta testi jegyeinek kutatói állítják az embert. Itt a lelket kell kitenni.

Ami ennél is nehezebb, a lelket kell megvizsgálni. (1939)

54

A magyar az, aki bátran szembenéz a nép bajaival: a nemzet fejlődésének akadályaival. Aki a szabadságot ma is minden téren meg akarja valósítani. Aki a népnek műveltséget, egészséget, jólétet akar. Aki a földművesnek földet, a munkásnak méltó hasznot, mindenkinek emberi bánásmódot kíván, egyéni érdeke ellenére is. Aki egy nyomorult, éhező, vagy jogfosztott láttán saját magát is sértve érzi, emberi, magyari mivoltában...

Magyar én előttem az, aki nem bírja a homályt, sem a börtönben, sem a gondolatban. Magyar az, aki az értelmet szereti, aki szenvedélyét csak akkor engedi szabadon, midőn a szó már nem használ az igazság elfogadtatására. Minden nép közösség. Jó magyar az, aki emberi, jó tagja a magyar közösségnek. (1939)

55

Ha megvizsgáljuk a magyar lelki tulajdonságait, valamennyi alján a szabadság szeretetét leljük. Ezt találjuk nemcsak erényeiben, hanem fogyatékosságaiban is.

Ezért konok, hallgatag, elhúzódó, sőt egyenetlenkedő. Ezért bizalmatlan. A függetlenség, a különállás a legnagyobb kincse.

Nyilván más népnek is fontos ez. De nem sok nép van, amely szenvedéssel, vérrel, annyi bizonyítékát adta szabadságszeretetének. E téren a különben megfontolt nemzet sohasem ismert alkut, belátást, vagy érdeket. Fontosabb volt ez neki az életnél is. Fontos volt külön-külön a nép minden fiának is.

Aki a szabadságot szereti, az becsüli és szereti más szabadságát is. A magyarság már a honfoglalás korában ilyen türelmesen és testvériesen volt szabadságszerető. A szabad, veszélyes pusztákon szokott még hozzá? Ezer nagy és apró szokásban nyilvánul meg ez is. Megnyilvánul ott is, ahol legkönnyebben lehet egyik ember zsarnoka a másiknak: a szerelemben, a házasságban. Sok ősi szavunk van, amelyre büszkék lehetünk, de legnagyobb büszkeséggel a feleség szót mutathatjuk fel a világnak. Azt hirdeti ez a szó, hogy már abban az időben, midőn a világ legtöbb népénél az asszony még rabja, vagy szolgálója, vagy ágyasa volt csak a férfinak, a magyar férfi mellett örömben, bajban, de jogban is feles társként állt. (1939)

56

Hogy egy nemzet milyen fajta, az a viselkedésén ismerszik meg. A fajtakutatás legizgatóbb feladata annak a magatartásnak a megvizsgálása volna, melyet egy-egy századokon át, szinte törvényszerűen mutat. Rejtelmes kimondani, de mégis úgy van, hogy vannak bátor és gyáva, udvarias és goromba nemzetek, vannak izgágák és türelmesek, akárcsak az emberek közt. Vannak szolgaiak és szabadságszeretők. Ezeket a tulajdonságokat észre lehet venni nemcsak a nagy történelmi pillanatokban, hanem abban is, hogy egy-egy nép hogyan énekel, udvarol, szeret, hogyan fogadja a halált. Ezek a tulajdonságok az évszázadokon való együttélés, a közös életkörülmények és környezet hatása alatt fejlődnek ki. Bizonyos, hogy a mi magyar tulajdonságaink már itt Magyarországon lettek jellegzetesen magyarosak. Itt csiszolódtak ki. De ezen a téren is van örökségünk.

Szellemünk is két gyökérből táplálkozik: nyugatiból és keletiből. Mi magunk sem sejtjük, mi minden él még elevenen képzeletünkben, fülünkben, mozdulatainkban abból, amit egykor őseink az ázsiai pusztákon elsajátítottak. (1939)

Magyarok külföldön

57

Ötmillió magyar olvasó – vagyis minden harmadik a tizenöt millióból – hatáskörünk határán kívül, kint, a világban él. Sivár, néha megalázó helyzetben. Nyomás alatt, mely nem is mindig kulturális, hogy elszakadjanak a magyar nyelvű irodalomtól. Ám irodalmi műveltség fő csatornája, láttuk, mégiscsak az anyanyelv! Emberiesség és tisztesség kívánalma, hogy ezek felé az anyanyelv melegét, a közösség e hűségét a legemelkedettebb – legvilágirodalmibb – szinten sugározzuk. Erre van képességünk, s ez nem kis dicsekednivaló. (1963)

58

Évtizedekig távol élni az anyanyelvi közösségtől, ez olyan hegedűhúron való játszás, amely nem hangszekrény fölött, hanem puszta falapon feszül. író számára ennél alig van tragikusabb helyzet: nemcsak a szavak zengése, hanem bíz maguk a szavak is kiszöknek az ujjai közül. (1971)

59

Poklunkká válik a sír, ha nem lesz erőnk legalább annyi üdvre, amennyi jó munka tudatára: mindent megtettünk, hogy a magyar anyanyelvi közösség is az eszményekben való hit erejével lássa el tagjait. Hogy ez a közösség magyar sajátosságai megvallásával s érvényesítésével valóban megállja helyét a többi közösségek közt.

Hogy egy irodalom megoszlik, s csoportok választékát nyújtja, ezen riadozni alig más, mint egy vendéglői étlap kínálatain. Az ötven év múltáni szellemkutatóknak mégis tanácsolhatnék két – statisztikával is ellenőrizhető – föltárást.

Közszereplő íróink zömét osztályozni lehetne aszerint is, kik nem írták le, de véletlenül sem egymás nevét. Babits sem írta le Herczegét, hacsak irodalmi rossz

pontozással nem, holott érintkezésük jól, a lovagiasság aranyszabályai szerint folyt: 1917-ben a militáns antimilitarista Babitsot nem kis részben Herczeg mentette meg a börtöntől.

A másik föltárás már súlyos tünetként ábrázolhatja az egység hiányát. Az esztendők során, amikor történelmi megpróbáltatásainak a közös anyanyelv tán legcsonttörőbb kínjait élte, hogy lehetett megoszlás aszerint: ki írt le erről, hacsak egy célzást, s hova lövőt? Illetve kik s miért nem írtak le egy igét sem épp annak a négyötmilliós közösségnek ségrégation-járól, mely szemünkhöz, fülünkhöz legközelebb folyt.

Ennek az egységnek kereteit s alapjait nem az esztétika adja. E kérdésben így – noha elsődlegesen irodalmi is – nem lehet megoszlás. E kérdésben való együttműködés nélkül nem lehet egészséges irodalmi élet. Hisz működési anyagunk valamennyiünknek az anyanyelv. Hisz mindnyájunkat ez az anyanyelvi közösség táplál.

Iszonyú időket éltünk át a múltban és a közelmúltban, nem volt közösség, amelyben a ségrégation nem tombolt; s nem hagyta benn a miazmáit. Fegyelem kellett: előrelátás, önmegtartóztatás a mi irodalmunkban is helyreállítani azt az – esztétikán is felüli – egységet, amelynek híján nemcsak irodalmi élet nem, de semmiféle szellemi élet nem teljesítheti föladatát. (1971)

60

Ilyen diaszpórája egyetlen anyanyelvnek sincs. Ez azt jelenti, hogy a magyarság sorsáért egy harmadrészben már a kintiek felelnek. Minden diaszpóra csoport egy-egy tükör, ők mutathatják nekünk, kik vagyunk a világban, ők sugározhatják szét a világba, ami nálunk érték és fény. (1966)

Magyarság közösségi kerete

61

Aki nem tagja a tartós magyar közösségnek, aki nem érzi – főleg nem akarja érezni – a magyar lelki sajátosságot, aki mindenekelőtt nem a közös magyar kultúrában akar élni, az attól még kitűnő ember lehet. Lehet kitűnő forradalmár s

talán – nem tudom – kitűnő szocialista is. De csalatkozik és szándéktalanul is csal, ha önvizsgálat nélkül épp ott akar tevékenykedni, ahol a nemzet legféltettebb ügye forog kockán, ahol már-már az ösztönnel és idegzettel kell pillanatonként eldönteni, mi a magyar érdek, a magyar igazság – mi kell a magyarnak. Az út itt válik ketté. A század új közösségi kereteket teremt. A nemzet világszerte közösségi keret.

Emberi föladat, hogy a magyar nemzet közösségi keretét megújítsuk, korszerűvé tegyük. (1945)

Mit szól az ország?

62

Olyan kifejezésnek, hogy „mit szól ehhez az ország", még képletesen is alig van értelme. Az ország nem szól hozzá csip-csup dolgokhoz, annál sokkal rátartibb. Vagy zárkózottabb? Nagy dolgokra is rendszerint csak biccent, néma szemhúnyással jelzi, mit helyesel, akár a fejedelmek. Elvárja, hogy még azok is, akik segíteni akarnak rajta, tülekedjenek, hangoskodjanak, kínálgassák magukat és terveiket; ő csak választ; nevében az beszél, akit megtűr. Ez a mentség a politikusok önkelletésére, amely különben viszolygatóan szemérmetlen volna. Magától megszólalni egy-egy ország pihegve, fújva csak akkor szokott, indulatszavakkal, amikor már cselekszik is; ez a forradalom. (1938)

Munkásmozgalom és parasztság

63

Az első világháború előtt a magyar munkásmozgalom roppant érdekes volt, működött akkor még egy igen erős agrárrésze is. A nyugat-európai munkásmozgalom elemeivel megjelent aztán az idealizált, majdnem arkangyallá minősített kalapácsos ember, aki leüti a börtönről a lakatot, és fölszabadít mindent. Ez az eszmény nemzetközi erő volt. Azt se feledjük el, hogy a szakszervezetek, a munkásegyetemek, maga a munkásmozgalom valóban tudott embereket – jellemeket – nevelni. Akkor még olyan apostolai voltak, mint Jaurès, akire egy egész ország tekintett.

Mindez azonban, épp a proletárdiktatúra tragédiája következtében, a két háború között megszűnt. A szociáldemokrata pártnak nem volt ereje, szemlélete sem, és akkor már összeköttetése sem a parasztsággal. Változatlanul glorifikálta ezt a kalapácsos embert. És a munkásmozgalom igényelte továbbra is, hogy ő nevelje az embereket. De intellektueleket nevelt. Ha az ember megnézi a két háború közötti Népszavánk a körét, ott inkább egy rokonszenvesen lázadó polgári réteg gyülekezett, mintsem munkás, és főleg nem paraszt. Ezek teljesen elhanyagolták, sőt gyanakodva, ellenséges szemmel nézték a parasztságot. Amikor mi a parasztság helyzetének ismertetésével jöttünk, ők rögtön a német völkischre gondoltak. A magyar polgárság, ha tudta is, hogy van nagybirtok – de azt már nem ismerte, hogy azon ki él, vagy hogy az hogyan működik. Erről szinte fogalmuk sem volt. Azt hitték, a parasztság azt is elműveli a többi között. (1968)

Munkás-paraszt téma az irodalomban

64

Nem elegendő, amit ma erről a magyar irodalom mond. Fehér holló például egy regény, egy novellakötet a nemzet két alapvető osztályának, a munkásságnak és a parasztságnak az életéről, problémáiról, pedig ma sem könnyű, ma sem problémátlan az életük. Sőt, mi több, az ilyen írásoknak nincs is elég becsületük. Eluralkodtak az értelmiségi – sokszor felnagyított, mondvacsinált – problémák, s ebben jócskán ludas a mai fiatal prózaíró nemzedék is. Annak idején a két háború közötti fiatal generáció sokkal jobban ismerte az országot, s pontosabb képet adott róla, mint a maiak ... Ez az ország soha ennyit nem áldozott a szellemi életre és soha ilyen keveset nem kapott vissza a szellemi élettől. Az értelmiség, a szellemi élet jelentős része elszakadt a fizikai rétegtől. Ez nem rémlátás, ez sajnos tapasztalatom. Ráadásul erről, valami érthetetlen óvatoskodás miatt, szinte nem is illik beszélni. Pedig ennek húsba-vérbe vágó vonatkozásai is vannak. A fizikai rétegekből származó középiskolások, egyetemisták hátrányos helyzete közismert, az egyes egyetemeken egyre csökkenő számú munkás-paraszt hallgatók problémája úgyszintén. És erről sem ad hírt irodalmunk, vagy ha igen, akkor sem a valós megközelítésben, a megfelelő komolysággal, felelősséggel. (1970)

Műveltség

65

A műveltség ma szorosan összefügg s főleg – a szavak henye használata folytán – össze van keverve a polgárosultsággal, de lényegében mégis független attól: az egyik a szellemet, a másik a kényelmet szolgálja.

Nem kell mondanom, hogy lehet lelki műveltség – vagyis tudás, becsület, megértés – testi kényelem nélkül, mert az embernek fapadon épp úgy támadhat nemes gondolata, akár bőrkarosszékben. Sőt az emberiség legtöbb nagy szelleme egész életében fapadon ült s karosszékben leginkább kövér császárok és kalmárok ültek. Lehet műveltség tehát a polgárosultság előtt, után, azaz nélkül is.

Viszont polgárosultság nem lehet műveltség nélkül. Annak híján nem keletkezhet s annak elvesztésével maga is elvész, mert ellentétbe kerül az emberiség céljával, amely e szerint, úgy látszik – ha már választani kell –, nem a kényelem, hanem a lélek emelése. Az ősmagyarok például nem laktak városban, mégis igen műveltek voltak: vallást, törvényt, közösségükben rendet teremtettek. A falusi parasztoknak is megvolt a kezdettől fogva a maguk műveltsége, sőt hajdan különb volt, mint ma: saját szokásaik szerint, saját művészetük vigaszában éltek. A műveltség mai legkitűnőbb ápolói viszont azt hangoztatják, hogy napjainkban a polgárosultság sok téren ellensége a műveltségnek: válságba sodorta. (1940)

Nacionalizmus

66

Pontosan az az értelme – az a haszna –, ami minden egészséges közösségi érzésnek. Mert, sajnos, lehet közösségeket verbuválni ártalmas, egészségtelen érzésekkel is.

Faji és vallási elfogultsággal; fasizmussal, szegregációval, nyelvi türelmetlenséggel.

És – nacionalizmussal?

Ez a szó nemcsak a köznapi magyarra, de a köznapi franciára sincs mindmáig lefordítva. Jelentése merőben ellentétes aszerint, hogy milyen korra vonatkoztatjuk. Aztán pedig, hogy kikre.

A feudalizmussal szemben a plebejus forradalmak zászlain tündököl.

És ma?

Érthető a gyanú, mely hallatára összevonatja a szemöldököt. Boldogan helyeseljük, hogy a nemzeti büszkeség minden szívet fölmelegítsen.

De iszonyodva figyeljük, nehogy az a meleg egy fokkal följebb szálljon; nehogy a nemzetünk iránti túl sok büszkeség, minőséget váltva, más népek gyűlöletébe csapjon át.

Mert mi a tartós biztosíték az ellen?

Magamban én tudom a biztosítékot. A mienket; a hazait.

A magyar irodalomnak nem mindennapi dicsősége, hogy ezt a határvonalat a jó és rossz között kezdettől fogva keményen meghúzta, s minden időben megtartotta. Balassitól, Zrínyitől, Csokonaitól Petőfiig, Adyig, József Attiláig a nemzeti érzés a magyar szellemiségben félreérthetetlenül egy jelentésű. Sose a kirekesztést jelenti; mindig az egybetartozást. (1967)

67

Minket gyakran vádolnak nacionalizmussal, meggyőződésem, hogy ma igaztalanul. Ideje volna, hogy történészeink is abbahagyják az örökös önostorozást, azt, hogy mindig bennünket feleltetnek meg. Mert nem nacionalizmus az, ha a nemzeti érzés védekezik! Támadni pedig senkit sem akarunk és nem is tudnánk. Hol van ma olyan kívánságunk, mely a más rovására óhajtana érvényesülni? Mi magyarok, a nép és a költők békességet szeretnénk, összefogást, őszinte barátságot. (1970)

Nemzeti érzés

68

Szónoki kérdés, hogy ki nem látná a nemzeti érzésnek – mindenfajta közösségi érzésnek – a veszélyeit. Hisz mindnyájan megtapasztaltuk; mondhatnánk: alig tapasztaltunk meg mást belőlük, mint azt, amivel ártani is tudnak. Ha nem tartjuk e szent indulatokat is – ahogy Kossuth mondta: *„önző énünk e legyőzői”*-t – rövid gyeplőszáron. Mert ki ne emlékeznék a pillanatokra, amidőn egy-egy

nemzet jogos, sőt szükséges büszkesége hirtelen nemzeti türelmetlenségre váltott át? Amikor egy-egy közösség összetartó ereje, mely eredendően emberinek indult, egyszerre bontó erővé, másokat már-már állati vicsorgassál kimaró ragállyá romlott? A századforduló óta nincs fél év, hogy valamely nemzeti kisebbség jajpanasza ne riasztaná az emberiség lelkiismeretét, igen gyakran világhírességek szaván át követelve gyökeres beavatkozást. S ki ne emlékeznék, hogy az ilyen gyökeres beavatkozások rettenetes háborúkat jelentettek, azok pedig sokszor csak újabb – mintegy szerepcseréből támadt – nemzetiségi fájdalmakat? Mi következik hát ebből?

Semmiképp a végletnek a véglettel való összeszikráztatása; nem az a rövidzárlatos logizmus, hogy a büszkeség-türelmetlenség veszélyeinek elhárításául magát a nemzeti érzést, a csordaösztön meggátlásául magát a közösségi érzést fojtsuk vissza; hogy a nemzetiségi bajok föl tároit nyomban háborús uszítóknak, revancheur-öknek bélyegezzük. Ezzel épp a bajt növeljük, az erőszak eszközeit működtetjük a magunkéi helyett.

Korunk tele gordiuszi csomóval; jövendőnk van beléjük kötve. Megoldójuk ma sem az önhitt kard, hanem a találékony agy és ujj. Nemcsak az ipar dolgozik munkamegosztással. Az orvoslat is, a bajok megszüntetésének tudománya. Véleményem, hogy az emberi társadalmunk imént említett újabbkori bajainak már a kivizsgálása is ilyenfajta modern munkamegosztást kíván. A kezelés még inkább. Rég rá kellett volna ébrednünk, nekünk, íróknak kiváltképp; Európa e táján élő íróknak még hamarébb. Sajátos területünkön több értelemben is érintve érezhetjük. (1970)

Nemzeti kérdés, nemzetiségi kérdés

69

Századunk tán legmegrázóbb csalódásaként az a forradalmi kívánság, hogy minden nép a maga portája előtt söpörjön, vagyis hogy mindegyik maga távolítsa el a szemetet, odafajult, hogy a nacionalizmus fájdalmas újjáéledése folytán a söprűk a port világszerte egymás portájára, sőt egymás ablakába verik, leghevesebben természetesen a legközelebbikre. Súlyos megállapítást teszek, alázattal

várom a cáfolatot. Mi, szellemi életünk munkásai, elmarasztalhatok vagyunk abban, hogy nem a por elhessegetésében, hanem hosszú évekig mondhatni az ablakok még szélesebb kitárásában segédkeztünk. Hajlamosán arra, hogy a port szinte szemenként akár mikroszkóp alá vegyük: hátha érték rejlik benne, bárhogy marja az ilyenre érzékeny szemet. Nyomjam meg még jobban a tollat. Érzékelhető – távolabbról főleg – bennünk, magyar írástudókban, olyan hajlam is, mely különös érzékcsalódással még ma is egy egész népet vél penitenciára szorítható-nak az 1919-től 1945-ig tartó úgynevezett Horthy-korszakért. Verjük le végre ezt a cégért. A századelő Oroszországa nem II. Miklósé volt; hanem Tolsztojé, Csehové, Gorkijé is. Az a mi kérdéses korszakunk Móriczé és Babitsé is, hogy csak azokat mondjam, akiknek már akkor megvolt közösség-kormányzó hatásuk a nyelv erejével. (1972)

70

Van magatartás Magyarországon, amely beteges szemérmességgel félrenéz egy-két tény elől, amely szinte jó modor elleni vétségnek véli, csak a gondolatot is például arról, hogy a határokon túl változatlanul több milliónyi magyar nemzetiségű él. Ady forradalmi magyarságának követői nem ezt vallják! A nemzeti kérdést minden vonatkozásban óriási jelentőségűnek tartjuk. Nem hisszük, hogy a társadalmi szabadságért folyó harc összeütközhetne a nemzeti szabadsággal. Nem erőltetjük senkire a nemzeti érzést. Elképzelünk embereket, akik megvannak nélküle, tisztelni is tudjuk őket. De tiltakozunk az ellen, hogy azok, akikben nincs meg ez a nemzeti érzés, a nemzet nevében szóljanak vagy cselekedjenek; – nemcsak a nemzetet vezetik félre, hanem a többi nemzetet is. Félrevezetik önmagukat is!

A reakciót szolgálja, aki a nemzetiségi mozgalmakkal szemben ma csak a közömbösség álláspontjára helyezkedik – semmi okunk, hogy ezt ilyen kereken ki ne mondjuk. Szembefordulunk azokkal, akik a maguk kisebbrendűségi érzéseit be akarják oltani akár az itthoni, akár a kisebbségi sorsban maradt magyarságba!

71

Így akarják talpra állítani ezt a népet? Állandó gánccsal? Csak a bűnök emlegetésével ott is, ahol érdemeinket is lehet emlegetni? Irtózunk a nacionalista büszkélkedéstől; főképp az ilyen büszkélkedésre való izgatástól. De minden bűnt és érdemet egybevetve, büszkén vallhatjuk magunk e forradalmi magyarság tagjainak – a világ valamennyi nemzete előtt! (1945)

A nemzeti-nemzetiségi érzést sokan afféle tömegérzelemnek tartják; alacsonyrendűnek tehát.

Miért is hagy, valóban, közömbösen annyi embert, még a haladó gondolkodásúak körében is a nemzeti kérdés? Sőt: miért fogadják közülük némelyek eleve türelmetlenséggel a kérdésnek a puszta fölvetését is?

Mert, noha brutálisan itt van és a jövőt fenyegetheti, idejétmúltnak érzik. Még az esetleges vitázok is azt tartják, hogy elavult eszmék nem veszélytelen összecsiholtatása – már csak azért is kár teret adni neki. A tömegszenvedélyek olyanféle kirobbanására s elvadulására nyújthat ugyanis alkalmat, amilyenre a labdarúgópályák közönségét ingerli egy-két ország, sőt városrész eredetileg ártatlan vetélkedése. Haladása útján az emberi agy a bolygók meghódításának módozatain munkál. Szégyenletes, hogy ebben a korban eszmék ilyen torzulataira kell szót pazarolnunk.

Nem volt idegen jó ideig tőlem sem ez a fölfogás. A társadalmi kérdések fontosságát aszerint mértem, hogy azok anyagilag hány embert nyomorítanak meg, ha megoldhatatlanok; azaz hányat boldogítanak a megoldásukkal. A nemzeti lét kérdéseit olyan üres szócsatározásokkal azonosítottam – pinceszereken és paszitákon beszeszelt nagybácsik említett kuruckodásának, iskolai ünnepélyek bombasztj ainak emlékével fülemben –, amelyeknek semmi közük a valósághoz.

Maga a valóság riasztott rá tévedésemre. Ha a társadalmi kérdések fontosságát ugyanis változatlanul – mert teljes joggal – aszerint mérjük, hogy megoldatlanságuk miatt az emberek milyen tömegei kerülnek anyagilag is emberhez méltatlan helyzetbe, századunk égető bajai közt a világ nem egy helyén a nemzeti kérdés nyomul föl. S a vele egygyökerű nemzetiségi kérdés.

Hogy ember ne zsákmányolhasson ki embert pusztán a társadalmi hatalmánál fogva: ennek megvannak a gyógymódjai; mindaz, amit a szocializmus kidolgozott.

S ha emberek azért zsákmányolnak ki s nyomorítanak meg embereket, megtetézve mintegy az osztályhelyzetük okozta szenvedést, mert az utóbbiak az arcszínük, a vallásuk, az anyanyelvük folytán is kedvezőtlenebb állapotúak?

Nem kétséges, hogy ennek kérdése és megoldásra sarkalló föladata is társadalmi; szociális. Sőt: szocialista.

Milliókkal és milliókkal mérhetők azok a dolgozó tömegek, melyeknek tagjai egy életen át azért keresnek az átlagnál is kevesebbet, azért nem élhetnek meghitt környezetükben, gyermekeiket azért nem nevelhetik kívánságuk szerint, hivatalokban s a törvény előtt szenvednek hátrányt, sőt megaláztatást, mert besorolhatók a fenti osztályozás valamelyikébe, s ezért valamiféle hatalom külön is elnyomja őket, visszaél a védtelenségükkel.

Aki tehát e kiáltó gazdasági tények közepette a nemzeti – szűkebben a nemzetiségi – kérdést akár holmi grammatikusi szóviadalnak, akár veszélyes, de üres demagógiának nézi, és a rossz iskolamesterek, a romantikába ragadt írók, a hordószónokok, no meg a neves góllövők sajátos területére tolná át: ugyancsak elmaradt a korától. Elmaradt különösképpen annak számbavételétől, hogy milyen riasztó mértékben harapódznak és fajulnak el ezek a tünetek, már nemcsak a tengereken túl... (1970)

72

Majdnem kétszáz esztendeje orrunk előtt van ez a különös jelenség, nem akarom se jobbra, se balra elítélőn mondani, nevezzük hát egyelőre tünetnek, amit felváltva nemzeti érzésnek, patriotizmusnak, nacionalizmusnak, nem tudom mi mindennek hívhatnánk megjelenési formája szerint. Anélkül, hogy az emberiség komolyan szembenézett volna vele vagy felismerte volna pusztító veszélyeit. Első világméretű robbanása... a hitlerizmus volt. Ügy lepte meg a világot, mint a pestis vagy mit tudom én... olyan volt, mint egy kolerajárvány a legcivilizáltabb országok egyikében vagy mintha földalatti rejtekutakon sakálok, krokodilok törtek

volna be London kellős közepébe, a Trafalgar térre. A máglyarakó Középkor mélytudatából buktak fel a szörnyetegek. Jócskán hozzájárult e tünet zabolátlan megjelenéséhez a mi teljes tévhitünk, hogy rég ismerjük, a helyére tettük, túljutottunk rajta. A múlt századnak, sőt már a tizennyolcadiknak voltak rá magvas észrevételei, merőben anyagi kérdés, mondták, ha megoldódnak az anyagi bajok s eltűnik az ok, hogy ember az embert ezért vagy azért hátraszorítsa, automatikusan felszívódik a nemzeti gyűlölködés. Magam is szentül hittem, ezért toltam félre a problémát. Holott nem tüntette el az anyagi kérdések megoldása, s a merőben ideológiának jelzett vagy ábrázolt tünet – nevezzük még mindig annak – gazdaságilag is pusztító, úgy értem: a nacionalizmus ma döntően belejátszik abba, hogy ember az embert anyagilag elnyomja. Van állam, amely kimondja: szakmunkás csak az lehet, aki hibátlanul tudja az ország uralkodó nyelvét. Tökéletesen. Még akkor is, ha mondjuk milliószámra élnek egy tömbben másajkú emberek. Mi a következménye? Mivel a vizsgáztatók nem a nemzeti kisebbséghez tartoznak, akkor utasítják el a jelentkezőt, amikor akarják: eredj, mert nem tudsz tökéletesen a nyelvemen! Ha mondjuk egy „t"-vel és két „l"-el írja az alatt szót. Takarodhatik, akármilyen kitűnő ... mondjuk... asztalos, szerelő, cipész ...

Nem leszel asztalos, nem lehetsz cipész, zsákhordó lehetsz vagy homokkeverő, szellemi pályára soha az életben nem kerülhetsz, lenyomom őt, megnyomorítom, rosszabb föltételek alá sodrom, mintha korbáccsal verném, jobban gyötröm, mint ahogy gyötörte a zabolátlan kapitalizmus. Ezt mi régebben nem vettük észre, azt hittük s hitték még a marxisták is, hogy puszta „felülépítmény”. (1972)

Népi írók, népi irodalom

73

Ez volt a magyar irodalom; Balassi, Csokonai, Petőfi vonala. Mindenki, aki a magyar nép közösségének problémáival foglalkozott, ide tartozott. Az, hogy Szabó Lőrinc „népi” költőnek számított, a legjobban bizonyítja, hogy mennyire felületes szempontból szabták meg a táborokat.

A 19. században, nemcsak nálunk, Európa majdnem minden részében úgy látszott, hogy a parasztság mint osztály letűnik. Ennek ellenére a parasztság épp

a mi századunkban adott néhány nagy költőt: egy Jeszenyint Oroszországnak, egy Lorcát Spanyolországnak. De ha megvizsgálod a kisebb népek történetét, ott is találni egy időszakot, tíz-tizenöt évet, amikor főként a parasztság sorsa foglalkoztatta az embereket. Minthogy Magyarországnak a parasztság volt a legfontosabb problémája – a magyarság fönnmaradása a szegényparasztság létéhez volt kötve –, a parasztsággal való foglalkozás nagyjából közéleti kötelesség volt. Épp ezért, mert senki sem foglalkozott vele; a kormány és a szociáldemokrata párt között, mint tudjuk, megegyezés volt: a szociáldemokraták nem szervezhettek parasztmozgalmakat. De nem is tudtak a parasztság helyzetéről. Csak Móricz Zsigmond írta a novelláit meg a regényeit, egyedül ő tudósított erről.

Ezt mi megörököltük, és ezt próbáltuk folytatni. Akkoriban még volt remény, hogy a parasztságot a benső erőkből lehetséges annyira forradalmasítani, hogy ezáltal nemcsak ő maga, hanem az egész ország megújuljon. Olyan gond ez, amelyhez odatársult mindenki, aki valamennyire megértette a magyar nép helyzetét.

Külön átok volt, hogy ugyanakkor megerősödött a hitlerizmus is, ami szintén ilyen völkisch és nem tudom, milyen jelszavakkal jött, és az alsóbb néprétegeket is megmozgatni akarta. A magyar polgári réteg azt hitte, hogy a mi mozgalmunk is ilyen. Innen származtak a különféle csúnya torzsalkodások, amelyek majdnem minden esetben félreértésen alapultak ...

Visszatekintve, nyugodt lelkiismerettel mondhatom, hogy egykét jelenségtől eltekintve, ami szinte az őrület vagy a halálfélelem határán jelentkezett, az egész népi mozgalom igen derekasan megállta a helyét, tisztességesen viselkedett. Amikor már a Magyar Csillag körül toborzódott-tömörült a gárda, akkor már félreérthetetlenül kitűnt, hogy – más lapja nem lévén a népfrontszemléletnek – éppen a népiek lapja és mozgalma kinyitotta kapuit minden becsületes író előtt. (1970)

74

Nekem az az érzésem, mintha valamennyien, akik akkor oly buzgón, oly határozottan, annyira célunk-tudva végeztük utunkat, egy óriási szervezet vérsejtjei

lettünk volna. Vagyis hogy igazánból mit akartunk, azt nem mi tudtuk, nem is a rajtunk kívülállók – bírálóink és szemlélőink –, hanem az az eleven nagy test, amelyben keringtünk.

Ez a nagy test a magyar nemzet volt. Mi pedig, a sejtjei, azért mozogtunk oly roppant hévvel, mert ez a szervezet beteg volt. Jelentkezésünk s működésünk egyszerre hirdette a veszélyt és az erőt. A halált és az élniakarást. A gyógyulás lázenergiája voltunk, egy halálra sebzett nép meglepő eszméletre rándulása. Ezért volt örvendetes, hogy ezek a sejtek oly gyors szaporodásnak indultak, s ezért volt fájdalmas, hogy oly későn ...

A „falukutató irodalom", kívülről tekintve, a parasztság személy szerinti, mintegy testi belépése a magyar szellemi életbe.

Mikor kezdődött vajon a falukutató irodalom, illetve annak bevezetője (s egyben örököse) az új „népi" irodalom? Erőforrásai, magányos képviselői régtől voltak. A falukutatás műfajának – az irodalmi igénnyel írt szociográfiának – Franciaországban éppúgy megtaláljuk a hagyományát, akár Oroszországban vagy bármely agrárkérdéssel küzdő országban. A falukutatás magyar műfajának – a vidéki helyzetjelentésnek – stílusgyökerei ott vannak Petőfi úti leveleiben, sőt Kazinczy útleírásaiban – szinte minden idők magyar útleírásaiban, Táncsics remek visszaemlékezéseiben. A népies irodalomé pedig? Már Orczy hősi klapanciáiban, ha úgy akarom. Mennyi kérkedni való, ha azt nézem, hogy mióta invitálja irodalmunk belépésre a parasztot. S mennyi szégyellni való (társadalmi elmaradottságunk miatt), ha észbe veszem: az első szegényparaszt származék, aki osztályától el nem szakadva, azt pillanatonként vállalva kezd meg és fut be rangos irodalmi pályát, az – forgathatjuk bármiképp – Erdélyi József, ö a mi Jeszenyinünk, egyebek közt abban az értelemben is: az ajtót, amit a szent csarnokba nyitott, mögötte már nem lehetett bezárni. (1971)

75

A mi igényeinket és követeléseinket valóban semmiféle politika nem tudja kielégíteni, mert egy kormány sem valósíthat meg annyit, aminél mi még többet ne kívánnánk. A mi eszmevilágunkban a magyarság fogalma a legmagasabb emberi

eszmékkel keveredik, melyeket az irodalom maga elé tűzött. Támadnak bennünket – én csak örülök a támadásnak, most derül ki, kinek mennyi köze van – közülünk is, támadóink közül is – a néphez, a dolgozókhoz. (1935)

76

Ez az írói csoport – amelyet leszűkítenénk és megcsonkítanánk azzal, ha csak falukutatóknak vagy népieseknek vagy népieknek neveznénk – a nemzet lelkiismeretének akart hangot adni.

Nem igaz, hogy ez az irányzat kizárta magából az „urbánusokat". A *Válasz* megjelenése körül ott van Pap, Gelléri, Halász, Cs. Szabó, sőt Szerb, sőt Hunyady is. Lapozzuk át a folyóirat első esztendeit, s elámulhatunk, kikből toborzódtak, kiket hívtak útra a magyar „népiesek". (1955)

77

Annak idején önkényesen elkeresztelték a magyar irodalom egyik szárnyát népinek, a másikat urbánusnak. Végzetes zavart idézett elő, hatása olyan ködösítő volt, mint a felelőtlenül használt és tisztázatlan nemzeti-patrióta-nacionalista szavaknak. Abban persze az égvilágon semmi veszedelem nincs, ha oszlik egy irodalom. Kívánatos, hogy oszoljék, hiszen osztódással szaporodik, mint a sejtek s annál gazdagabb, minél több részre tagolódik. Akár hadakozó szomszédvárakra. A szörnyű tévedés az volt, hogy erkölcsileg determinálták. Egyidőben az urbánus volt jó és a népi rossz, morálisan, aztán megfordult, a népi volt jó, az urbánus rossz, aztán egyik sem, jöjjön a szintézis! Egyesüljünk megint... majd azt mondtam: az anyanyelvben. Hozzá nem értő, irodalomellenes szemléletek, irányzatok zavarták meg a helyzetet. Én véletlenül népinek számítottam. S az én megítélésem szerint nem igaz, hogy volt két irodalom. Volt köztünk, aki a népiek nyelvét használta, de voltak népiek, akik egyáltalában nem használták vagy egyikről átváltottak a másikra. Az úgynevezett népi irodalom volt egyszerűen a magyar irodalomnak az a része, amely a harmincas és negyvenes években országos problémákra vetette magát, nem mindig szerencsésen, nem mindig eredménnyel, de majdnem mindig az emelkedett nagy irodalom igényével. (1972)

78

A két háború közt föllépő és az urbánussal szemben lekicsinylően ábrázolt, sőt mindmáig nem egyszer gyanúba kevert irodalom nem paraszti, nem provinciális, nem is népi irodalom volt, de nem is urbánus, hanem az volt a magyar irodalom ...

A népies elem az ország akkori irodalmában? Alig több, mint a mindenkori magyar irodalomban. Vagy csak annyival erősebb, amennyit a kor hatására Adyék, Móriczék, Babitsék hozzátettek. A nemzet élet-halál kérdését a szófecsérlés helyett a tettek felé, az erőgyűjtésre irányítva végre.

De hát mi is a vízválasztó a két nevezetes irányzat közt? Mi volt az eszme és főleg a gyakorlat, a praxis a „népies"-ek meghatározására? Roppant egyszerű és megcáfolhatatlan. „Népies"-ek-nek számítottak, akik a „népiesek" harci folyóiratába, a *Válasz*ba. dolgoztak vagy dolgozhattak volna.

S oda vajon ki nem dolgozhatott? Soroljuk föl a munkatársakat? Elég a szúrópróba. Ki volt a kor legurbánusabb írója? Hunyady Sándor. Mi a címe a legurbánusabb írásremekének? A *Piroslámpás ház.* Hol látott napvilágot? A *Válasz*ban.

A népiesség nem holmi szervezett tábor volt tehát, hanem egyrészt időszabta föladat; vagyis akkor a németveszély visszanyomása, másrészt megörökölt kötelesség: a magyar irodalom, a magyar szellem, a magyar föld függetlenségének védelme, igény és ízlés dolgában is, körmünk szakadtáig ...

Ez volt a mi „népies" nemzedékünk, és most már tán világos, hogy az ilyenfajta partizántáborokba nem közös hadparancs viszi az embereket, hanem a közös hit, még akkor is, ha a tábor tagjait természetük – és múltjuk – eltávolítja vagy vitába keveri. Ki foglalta rímbe, de szinte tételenként a „népiesség" szociológiai föltételeit és politikai követeléseit? József Attila, utolsó életévében. A magyar tájakon különlegesen pusztító egyke, az öngyilkossági ragály, a tanyák önkényes lerombolása, a félelmetes kivándorlás, a falu egészségtelen elnéptelenedése és mind a népbetegség, mely miatt – ahogy ő maga is leírta – „pusztul szép fajunk", nem urbánus gond volt, nem is „népies": általánosan magyar ...

Ismétlem, e nemzedék tagjai lehettek, s nyilván voltak is egyénileg olyanok, amilyenek, személy szerint nagyon is mások és mások, de a cél, a közös győzelem mindnyájunkat áthatotta. (1971)

79

1956 után őket tették felelőssé, holott 1956-ban éppen ők voltak a legmérsékeltebbek. Emlékezz Németh Lászlóra. Nem nevezem meg azokat a kommunistákat, akik könnyekig meghatva olvasták cikkeit. Vagy vedd Féját, Sinkát, a felgyűlt keserűségüket, lett volna okuk indulatba jönni. Nem tették. Mégis rájuk akarták fogni 1957-ben és 1958-ban, hogy ők a hibásak. Kevéssel a második világháború után már tartottak néhányukra vadászatot, de nem a kommunisták, hiszen fő ideológusuk, Révai József már-már szerelmesen húzott a népiekhez. Politikai kívánalom lehetett, nem tudom miért, hogy a népieket megint elmarasztalják. A kívánalmat meg is fogalmazták, de a három fogalmazó közül egy ma már egészen másként gondolkozik. Mégis változatlanul bent él a köztudatban és csendesen tovább fertőz. Ezt mondtam el a diákoknak Németh László hetvenedik születésnapján... nem tarthatjuk magunkra az örökkévalóságig kötelezőnek irodalomtörténész egyházatyák döntését ebben a kérdésben. (1972)

Népiség

80

A népiesség nem csak nálunk divat. De van köze a magyar népiességnek ahhoz a népiességhez, melyet most európa-szerte járnak? Nyilván semmi. A völkisch jelszóhoz, melynek misztikumától a harmadik német birodalom várja a csodát, a francia populizmushoz, melynek legjellegzetesebb képviselői népen a külvárosok proletárságát értik, csak az rokoníthatja, aki nemzetek fölötti széles látóhatárában minden országgal számol, csak a magáéval nem ...

Csak azért, mert valahol egy diktátor is népet emleget, most már diktatúrarajongással vádoljunk mindenkit, aki a népről beszél? Félelmetesen hasonlít ez ahhoz a másik magatartáshoz, amely kommunistát kiált mindenkire, aki a mun-

kás, sőt a kenyér szót kiejti. Nyugodjunk bele, hogy a kérdések is asszimilálódhatnak.

Magyarországon az „új népiesség", melynek tehát nemcsak divatos kihasználóitól kell óvakodnunk, hanem már-már félrebeszélő rettegőitől, megvolt már akkor is, midőn a külföldi népiességnek még csírája sem ütötte fel a fejét. Az országban, melynek szellemisége legnyugatibb emelkedésében is a néphez fordul szót tanulni, amely a föld, a híres földkérdés miatt nem tud mozdulni, ott a népiesség, ami nekem a nép anyagi és szellemi helyzetével való foglalkozást jelenti, nem új és nem régi. Ott a népiesség nem kérdés, hanem állapot. Ott nemcsak az népies, aki ősi nyolcasban ír, ahogyan nem szükségszerűen népies, aki abban ír. De szükségszerűen mindenki az, aki „jobbra tör". (1935)

Népszaporulat

81

A primitív fokú gazdálkodásban – a manuálisban főleg – kívánatos a sok gyermek: ingyen vagy legalábbis olcsó munkaeszköz. Az egyén és a közösség érdeke itt magától egybevág. Semmi kétség, a közösségek nyernek azzal, ha nagyok, erősek. Főleg addig, míg verseny lehet köztük, bármiféle. Fordulhat úgy, hogy átmenetileg csak a közösségnek áll érdekében a népszaporulat fejlődése, és nem – pillanatnyilag – az egyénnek. Nem lehet vitás, hogy ilyenkor a közösségnek kell e magasabb rendű érdekeltségbe belevonni az egyéneket is, föloldva őket szűkebb – szándékkal nem mondom, hogy alacsonyabb – érdekeik szorításából. Semmi sem oly közös, mint jövőnk. Hogy abban jó házak és gépek legyenek, azt már a közösségtől várjuk el, nem az egyénektől. Hogy a házaknak lakói, a gépeknek kezelői – boldog lakói és egyészséges kezelői – legyenek, ez épp úgy közösségi gond. És föladat, hogy most meg a teher szót kerüljem el. (1965)

Gyermektelenül élni akkor is, amikor volna rá mód, olyasféle ízléshiány, mint giccset akasztani a falra. De vállalni az életet, fegyelmezetten, s ha kell, áldozattal, ez valamiképp úgy van benne a levegőben, akár az igényes zene és film stílusának igénye. (1965)

83

Hogy egy közösség utódot neveljen – ami a legnagyobb s legfontosabb nemzetgazdasági befektetés –, azt éppoly kevéssé lehet külön-külön egy-egy személyre hárítani, akár a hídépítést vagy a közbiztonság ellátását. Noha csak egyénenként, azaz családonként valósítható meg. A közösség feladata tehát, hogy az egyéneknek módjuk is, hitük is legyen e feladat vállalására. Magyarán: ott, ahol az egyén a közösségért van, a közösség dolga, hogy a gyermekeket ellássa a családban, az egyéneknél is. Nyomban virágzásnak indul az a közösség, amely erre az alapra képes ráépíteni a tudatnak azt a szép várát, hogy jó és értelmes – a puszta egyéni létnél gazdagítóbb és erősítőbb – egy ilyen közösségben élni és munkálkodni. (1965)

Nézni a nemzetet

84

Úgy kell néznünk a nemzetet, amelyhez tartozunk, mintha kívülről néznénk; úgy kell magunkba tekintenünk, mintha idegen szemmel tekintenénk. (1938)

Nyelvi megkülönböztetés

85

A nyelvi megkülönböztetés a legtöbb fülnek még üres szólam. Nincs különb dolguk azoknak a vallonoknak-flamandoknak, déltiroliaknak-északolaszoknak, katalánoknak-spanyoloknak, görögöknek-törököknek? Tanulják meg egymás nyelvét és pont.

Csak egy tényt, elgondolkodtatásul. S ha akadnak mégis országok, amelyek az anyanyelvi megkülönböztetéssel honpolgárok százezreit – ha nem millióit – a társadalmi létra mélypontjára nyomják: nem engedik föl például a szakmunkások szintjére sem? Mert, hogy a szakmai képesítés elnyeréséhez is ipariskolát kell végezni, ahhoz pedig az állam nyelvének tudása kell, olyan területeken is, ahol azt napi járóföldekre nem beszélik, sose beszélték? Világos, hogy ez az osztályharc újabb formája s már nem nemzetien, hanem nemzetközien érvényes elvek

szerint vizsgálandó és ítélendő meg. Itt immár kenyérkeresőkről van szó s nem katalánokról, flamandokról vagy vallonokról. Vagy magyarokról. (1967)

Nyelvvédelem

86

Nincs nép, amelynek ne volna nyelvvédő mozgalma. Ezek azonban sehol sem érik be pusztán a nyelvtani szabályok óvásával. Voltaképpen a gondolatnak helyénvaló – az illető nép esze járása szerinti – kifejezésért küzdenek. Magyarán a nép lelkületének – szellemi életünkben mindeddig szinte gyanúval kerülgetett— lelki alkatának érvényesítésével. (1972)

87

A nyelvvédelemnek többféle módja van. Elképzelhető úgy is, hogy valami szellemi gépfegyver és jó néhány patron birtokában szemmel tartok egy fölvonulási utat – a „fejlődés menetét" – és szorgalmasan lődözöm a nekem nem tetsző – azaz kifogásolható – szavakat és kifejezéseket. Vagyis föltételezem, hogy vannak örök törvények. Mivel azonban ilyenek a szavak birodalmában sincsenek, alkalmasabbnak kínálkozik az a módszer, amely nem holmi isteni kőtáblát tart irányadónak, hanem a fejlődés célját; ebben az esetben a szavak menetének irányát. S aszerint ítélkezik, hogy mi a jó és mi a rossz. (1965)

Nyugaton

88

Magyarrá a magyart... kétségtelenül nyugat tette. Ide érkezve vált igazán mássá, itt kapta a legtöbb súrlódást és sértést, itt kellett legtöbbször visszavágnia; azt hogy ki, azt itt tudta meg, úgy hogy tudtára adták. A Don-vidéken még rokon volt, s ha ott marad, könnyen megtörténhetik, hogy szétszívódik a rokonnépek egyre tágabb köreiben. Nyugaton már, mint idegenre csak a pusztulás várhatott rá, vagy saját értékeinek felfedezése után az azokhoz való ragaszkodás, az önállóság, a külön lét. Ha nem akarta legyilkoltatnia magát, magyarrá kellett válnia. Az utóbbi sikerült. (1938)

Öreg népek, fiatal népek

89

Nincsenek ellankadt és friss népek. Lankasztó és frissítő helyzetek vannak, „öreg” és „fiatal” nemzetek sincsenek, már csak azért sem, mert öregeknek általában azokat a nemzeteket mondta a szóhasználat, amelyeknek évezredes műveltségük van, vagyis amelyekben volt rugékonyság, hogy megtartsák és fejlesszék azt a rangot, amelyhez a népek kamaszkorában jutottak. Csak fiatalító és öregítő helyzetek vannak. Egy szó elég a bizonyítékra. Egyéneik egyik helyzetből a másikba átkerülve, akár millió szám, a mindenkori környezethez idomulnak.

Ez a „helyzet”, a társadalmi építménynek ez a fundusa alakíthatja úgy a népeket, hogy ebben a fiatalok vannak s lesznek egyre inkább többségben, abban az öregek. Ilyen szempontból, valóban csoportosítani lehet az országokat. De ez sem egészségükre vagy betegségükre vall. (1965)

Őserő

90

Az irodalom kétéltű eszköz. Budapestre került őstehetségeink fájdalmas hangon panaszolták nekem, hogy székvárosunk szebb keblű hölgyei, az őserő kifejezés valami különös félremagyarázásával, mily túlzott igények kielégítését várták volna el tőlük, épp csak tőlük. Felvilágosult korunkban balga hiedelmük odáig terjedt, hogy a földmívelők némely testrésze már természettől nagyobbra nő, mint például egy adószámvizsgálóé. Meg lehet állapítani, hogy hiedelmüket olvasás közben szerezték. Sok ilyen félreértés van. Egy ismerős családnál például étkezés közben sokáig arasznyi hosszúságú, vékony, méregerős paprikát tettek elém, s oly magától értetődően várták el, hogy azt ott helyben meg is egyem, mint a fakírtól, hogy tüzet fújjon. Az irodalom ilyenfajta hatása nem kívánatos. (1942)

Ötágú síp

91

A magyar irodalom ötágú síp, összehangolatlan. Eléri még vajon a mi nemzedékünk, hogy egy jó munka mind e nemcsak külön-külön, de más és másként is szóló sípot egyszer ismét összehangolja, illetve az eldugulástól megmenti? A közelmúlt esztendei a föladat nehezülésére vallanak. Nézzük meg egy azonos írói mondandónak kifejeződését – a vers ezt különös élességgel mutatja – Kassán, Kolozsvárt, Szabadkán, Dél-Amerikában, és szemmel látjuk, hogy a különben gazdagító távolság hogy szegényíthet; közös mérce híján. (1971)

92

A magyar irodalom öt részre van szakadva; mindenütt alkalmazkodnia kellett a környezetének irodalmához. Ez az alkalmazkodás igen használható tüneteket mutat. Nem kell külön tanulmányoznom, mi a szellemi áramlat Belgrádban, Bukarestben vagy Prágában, elég, ha ezeknek a lapoknak a vezércikkeit elolvasom. Mind más, de itt mégis egy. Egész Közép-Európa helyzete kiolvasható ezekből a tünetekből.

Az a benyomásom, hogy a nemzetiségek nem a saját bajaikról-problémáikról beszélnek. Mintha egy befagyott tavon, a jégen értekeznének a jég alatt levő halakról. De amennyire tragikus ez, annyira át lehetne fordítani hasznosra.

Képzeld el, hogy összehívok minden magyar írót egy konferenciára – tartózkodási helyre való tekintet nélkül. Annál tarkább és különösebb szellemi társaságot nem tudsz ma a világon elképzelni. Ez mutatja, ez a fonák oldal az egész nép különös helyzetét. S a tanulság? Vagy lesz itt Európa és szocializmus, s ha igen, akkor ezeknek az ellentéteknek föl kell oldódniuk, mert akkor nem lehet nemzeti hátrány – vagy megeszi az egészet az ördög. Foglalkoznunk kell ezzel a kérdéssel, mert hisz még háborús veszélyek is jöhetnek, és ha nem készülünk fel, akkor megint ki lesznek szolgáltatva ezek a népek egymás rohamkésének, mint ahogyan eddig ki voltak szolgáltatva. Tehát épp ebből a széttagoltságból lehetne valami jót kicsiholni; majdnem az összekötői lehetnénk ennek a négy nemzetnek. (1970)

Parasztrajongás

93

Ahogy a történelmi könyvek mutatják, a parasztrajongás országok szerint átlag nyolcvan-kilencven évnyi közökben szokott fellépni, elharapódzása néha évekig eltart s mióta az emberiségnek írott emlékei vannak, elsősorban igen hosszú körmondatokat, édes kis dalocskákat és csapnivaló színdarabokat eredményez. (1941)

Parasztság

94

A paraszt a legfüggetlenebb lény a földön, mert keze munkáját rögtön a szájába teheti és földjéből mindent megkaphat, amire testének szüksége van. (1941)

95

A parasztság az emberiségnek az az ősi folyama, amely mint holmi homokszigeteket összehordta az úgynevezett magasabb társadalmi képződményeket, az egyiptomi papi államot, a kínai nemességet, a római patriciusságot, aztán a hűbériséget, a polgárságot. A szigetek zöldeltek, virágoztak, tetszetős városokat és francia kerteket sarjasztottak. Nőttek, összeolvadtak, de aztán sorra bomlani kezdtek és elúsztak, nem egyszer teljesen nyomtalanul. A folyó épp csak megmegörvénylett, de különben nyugodtan hömpölygött tovább: szakadt a földből s libegett, párolgott a felhőkbe. (1941)

96

Földmíves, paraszt már nincs. Vannak milliószámra emberek, akik még szántanak és vetnek, akik kezükkel, lábukkal, beszédmódjukkal még földmívesek, de olyanok, akik szívükkel, fejükkel, egész emberségükkel és emberi méltóságukkal, vagy ahogy ma mondják: világszemléletükkel földmívesek volnának, olyanok gyászmagyarkák módjára már csak mutatóba vannak. A falu megadta magát. Jelenével, jövőjével, erkölcsével, világszemléletével és életformájával egyetemben

testestől-lelkestől behódolt, kiszolgáltatta magát. De a világban mégis úgy van, mint az ablakfa: se kint, se bent. (1941)

Parlamenti rendszer

97

A parlamenti rendszert... nem ritka ez a jelenség – ellenzői teszik rokonszenvessé. Érdemeit a rákent gyalázat domborítja ki. Jövőjét épp az látszik biztosítani, hogy mit javasolnak helyébe...

A parlament-szóban a beszélni, megbeszélni ige rejlik s így a kifejezés alapjában megbeszélést, tanácskozást jelent. Tanácskozásra mindenütt van szükség. Még a legteljesebb hatalmú uralkodó is tart tanácsot, csak attól függ, hogy kivel. Az antik polgárosultság tanácskozásaiban a döntés kezdetben a népé volt; az újkori parlament sok próbálkozás után szintén azt a reményt villantotta meg, hogy a döntő szó benne a dolgozó népé lesz. Ezért hívjuk a parlamenti rendszert népképviseleti rendszernek. Ragaszkodnunk kell ehhez a reményhez, ehhez a szóhoz. Mi, akik hiszünk az értelem és a meggyőzés erejében, legfeljebb a népképviselet tökéletesítéséről tanácskozhatunk, de semmi esetre sem a megszüntetéséről. Nem az intézményben, nem az eszközben van a baj, hanem bennünk: az eszközt nem használjuk elég célszerűen. Mint minden eredményt a földön: a népképviseleti rendszert is csak felülmúlni szabad. Jobb a folt is, mint a lyuk. (1941)

Patriotizmus

98

Szeretem a hazámat, de nem vagyok nacionalista. Patrióta vagyok – kezdte esztendők előtt – (a német fenyegetés napjaiban) Svájc legnagyobb írója, a parasztábrázoló Ramuz megrendítő hittevését a maga három népből összegyúrt nemzete mellett. Azt mondta el benne, mennyivel több önfeláldozást, hűséget és lelkességet kíván az a patriotizmus, az a hazafiság, amely a nemzetet nemcsak saját maga előtt, hanem nemzettársai, sőt ellenségei előtt is megbecsültté akarja tenni.

Nem mondott vele új dolgot. A német faji elmélettel, az „úrnép” elvének eszelősségével szemben – amelyet méltán tekintenek sokan a nacionalizmus utolsó, pusztulás előtti nagy görcsének – ezt vallották a világ szabad nemzetei, annál erősebben, minél előbbre voltak a társadalmi szabadság, a társadalmi forradalmasulás útján.

Ezt kell vallani ma is. A világ összefügg; nem tesz tehát jó szolgálatot más nemzetnek az, aki a maga nemzetét rosszul szolgálja. Valamennyi nemzet jogából ad fel az valamit, aki a maga nemzetének jogaiból csak egy szemernyit is fölad. (1945)

99

Nemzetemhez – bármely végzet adta közösséghez – azzal óhajtok tartozni, hogy vállalom. Valósággal vállalni kényszerülök. Mégpedig minél sanyarúbb helyzetben van, minél kevesebb jóban tud részeltetni, annál inkább. Ahogy a pubertás szertelenségei után igenis vállalom szüleimet: épp azért, mert szintén sanyarú helyzetben éltek; inkább a szenvedést, a rosszat kóstoltatták meg velem, mintsem a jót. Ahogy ki fogok tehát tartani szülőföldem mellett is, annak ellenére, hogy ...

Annak idején, még a Puszták népe eleven hatására D. T. barátom és írótársam kíváncsi lévén a helyszínre, lejött velem, szemmel látni a híres tájat, melynek szépségét – a nyomor csúfságának ellentétéül – nem győztem dicsérni. – Ez az?! Ez a trágyabűzös porfészek? Körülnéztem a tekintete nyomán, s már-már – igazat adván átvettem a szemléletét. De aztán megembereltem magam. Ki mellé álljak vigasszal, biztatással? Akár dicsérettel? Amellé, aki rászolgált vagy aki rászorult?

Itt tért, ha csak szerény külön ösvényre is, az én patriotizmusom.

Ha mindenben kielégítettnek érezném a hazámat, bizony alig pazarolnék külön szót rá. Van egyéb gondom bőven. Először is saját magammal.

De így? Röstelkedhetnék, ha elfordulnék tőle bár egy rezzenettel.

Árulónak érezném magam.

Milyen váddal?

Azzal, hogy még egy beteg kutyát is feldúlt lélekkel hagyunk az útfélen. Hát még anyánkat. (1967)

100

Patriotizmus és nacionalizmus, nemzeti büszkeség és nemzeti türelmetlenség: tudjuk, hogy már e szavak mennyire össze vannak kuszálva: korszak és színhely szerint mily veszélyesen mást jelentenek; csaknem oly veszélyesen, mintha abban a hiszemben, hogy macskát hívok, tigrist invitálok be.

Az eddig elmondottak után talán nem kell külön megindokolnom az én nem mai keletű különbségtevésemet a nacionalista és a nemzeti érzésűek közt. Nemzeti, aki jogot véd; nacionalista, aki jogot sért.

Bármikor és bárhol.

Hogy pedig maga a cselekvés mivel határozható meg, de hajszálpontosan? Kitűnhetett már az is. Nacionalista az a bármily kicsi vagy nagy csoport, amely fokozza a tudományos szocializmus által megvilágított osztálykülönbséget egy másik csoporttal szemben annak arcszíne, vallása vagy anyanyelve miatt. Nemzeti, aki ezt a magatartást oda teszi, ahova való: az elnyomás épp hogy a szocializmust sértő tünetei közé.

A nacionalista jogot sért (más népekét, önző előnyért); a patrióta jogot véd (voltaképpen nem is a maga népét, hanem az Emberét, az Emberiségét). (1970)

Pesszimizmus

101

Schöpflin mutatott rá, hogy – az egy Petőfit kivéve – nincs irodalmunknak nagy szelleme, aki reménységgel nézte volna a jövendőt, és – most már Petőfit sem véve ki – nincs egyetlen, aki ne állandó rettegéssel figyelte a magyar nép sorsát. Gondoljunk Berzsenyire, gondoljunk Kölcseyre, Vörösmartyra, Aranyra, Eötvösre, Szalayra, Keményre, minden fölkészült szellemünkre. Torkukban dobog a szívük, ha a magyarság jövőjéről szólnak.

Mintha a nemzet állandóan szakadék szélén imbolyogna, honnan egy vigyázatlan lépés, de egy váratlan vihar is felbuktathatja, nem a nyomorba és sötétség-

be, de az örök elmúlásba. Tömegével sorolhatnám az idézeteket. Ezt a szorongást és félelmet egy nép irodalma sem ismeri. Nem ismerik a nálunk kisebb nemzetek sem. A magyar testvértelen ága nemének – panaszolja Vörösmarty, és ez a testvértelenség tán egyik oka a rettegésnek.

Nincsen sok dicsekedni valónk ázsiai származásunkkal. Szellemünkben alig van már ázsiai, de ez a szorongás, ez a valóban az idegenbe szakadt testvértelen fiú szorongása, aki sehol sem lát barátot, csak ellenséget, s nincs hova visszatérnie sem. Csak természetes hát, hogy meghatva fogadja a szózatot, mely minden nép testvériségét hirdeti, mint mentőkötélbe kapaszkodik belé, s a népek testvériségével együtt elfogadja az emberek, a fajták, vallások, osztályok testvériségét és egyenlőségét is, és mindazt, ami ebből következik. (1933)

102

Majdnem minden költőnk „pesszimista" volt, kezdettől fogva, a protestáns prédikátoroktól máig – legalábbis így lehet ábrázolni. A múlt század minden nagy költője tulajdonképpen Herderrel vitázott, nagyon is szívére véve Herdernek azt a különben visszavont jóslatát, hogy a magyar nyelv el fog veszni. Vörösmarty, Berzsenyi, Ady, Babits mind azt látták, hogy a magyarság pusztul, megy lefelé. Ennek az igazi oka az volt, hogy költőink nagyon magasra néztek; örökségük ez volt: milyen magasra lehetne emelni ennek a nemzetnek az erkölcsi-szellemi magatartását. S mivel ez elmaradt, fogva tartotta őket az az érzés, hogy katasztrófa fogja érni a népet.

S ez meg is történt, sajnos, ezek a katasztrófák bekövetkeztek. Az, hogy a magyarságot az idegen világképű arisztokrácia és a még idegenebb érdekű nagytőke bele tudta vinni az 1914-es háborúba, hogy diplomatáink és politikusaink olyan tehetségtelenek, olyan ostobák – olyan „idegenek" – voltak, s nem látták meg egyszerű képletekben sem, hogy hova kellett volna állítani a nemzetet, ez végzetes igazságtalanságokat hozott az országra is. (1970)

103

Micsoda erő van ebben a pesszimizmusban! Vette észre, hogy általában ezek a pesszimisták dolgoznak? Széchenyi magántársaságban, naplójában csak úgy ontja magából a reménytelenséget, de két jajpanasz közt Lánchidat csinál, Aldunát szabályoz, lóversenyt rendez. Könnyeit törli, hogy írni lásson, de szakszerű utasításokat ír a gyáriparról, a hitelügyről. Kossuth, az optimista, az építés közben is elsősorban csak optimista. Védegyletének alaptőkéjét az első szélhámos elsikkasztja. A tényleges munkát másra bízná, ő csak irányít. Csak a jövőnek él. Valóságban a jelent a múlt kétségbeesettjei viszik előre. (1938)

104

Pesszimista vers ... magyarán fából vaskarika, bölcseletileg pedig contradictio in adjectio: önmagát cáfoló állítás. Ha a pesszimista a jég, a vers a tűz. Az ember lehet pesszimista, a vers maga soha, lévén a jó tett minden formájában életigenlő. A borász vagy a hentes merülhet sötét gondokba. A jó bor és a jó disznósajt nem sötét gondot terjeszt.

A jó bor, a jó hurka; tehát a jó vers. Van mérgező írásmű is, gyártódván romboló lőre és destruktív – rossz anyagú – szalámi is. De hát az más – tisztiorvosi terület. Alkotásoknak elfogadott, élvezhető versnek minősülő versekről van szó.

Annál inkább, mert úgynevezett borúlátó vers leginkább ezek közt akad. A fércművek általában optimisták. Lármásan terjesztik az életörömöt, a harci kedvet, a hitet, a reményt és a szeretetet. Illetve csak szeretnék terjeszteni, mert hisz hazugok. Valójában tehát bemocskolják ezeket az szent erényeket.

Még csak egyet ezen az elemi iskolás szinten, Arisztotelész kedvenc okfejtő módján. Minek minősül egy jaj? Semmi kétség, a gyönyör akarásának, hisz segítséget kér a kín ellen. És egy haláljaj ? Az hív C9ak mentést, az szavaz csak igazán a jövő mellett!

Aki panaszkodik, az vigaszt vár. Minél megrázóbban érzékelteti állapotát, annál szenvedélyesebben tagadja azt. A Pessimismus – a latin malus szó rendhagyó fölsőfokából ered – azt jelenti: lehető legrosszabb. A lehető legjobbra kész az

is, aki a lehető legrosszabbul érzi magát. Magában a panaszban tehát nincs kivetnivaló. ('954)

Polgárság

105

Az újabb kori magyar társadalom fejlődésének első alapfogyatékossága, hogy – amiként mindnyájan tudjuk, s a gondolatsor kellő pontján leckeként fújjuk – nem volt polgársága. Legújabb kori fejlődésünk második alapfogyatékossága, hogy amikor aztán mégis lett polgárságunk, ez akkor sem vált a nemzet szerves részévé, akkor sem végezte azt a működést, amely az európai országok fejlődésében a polgárságnak a hivatása volt. Nem mintha ez a mi késve kialakult, de végül mégiscsak kialakult polgárságunk nem működött volna. Éppen csak nem hivatásszerűen, nem történelmi feladatát teljesítve működött, hanem – késése miatt – kezdettől fogva sután, mint az az egész korszak, amelyben kifejlődött, amely létét meghatározta.

Hogy kezdeti polgárságunk és gyári proletárságunk eredetre nézve nem magyar nyelvű, leckeszerű közhely ez is. De mint az előbbinek, ennek is van fontos folytatása. Az pedig, hogy e két osztály megmagyarosodása, a nemzet életébe való begyökeresedése nem egyenlő gyorsan folyt le. A hajdani Volksstimmét olvasó nagyapa unokái az első világháború végén már nem ismertek más nyelvet és életlehetőséget, mint az angyalföldi ízeivel is jellegzetesen idevalót, amely úgy keveredett a magyar vidék szegénységének nyelvével s életformájával, mint a víz a vízzel. A városi polgárság zöme ugyanakkor még csaknem kétnyelvű volt...

A gyári proletárság nem magyar részének volt mihez szervesen, egészségesen idomulnia; ott volt a magyar proletárság nyelve, életformája, jövője. A nem magyar eredetű városi polgárság elé a történelem e tekintetben nehezebb utat szabott. Mivel polgárság nem volt, magyarosodása folyamán ez a polgárság legfeljebb a dzsentrihez idomulhatott, visszafelé, s ez nevetség is volt, pusztulás is volt. Megmaradt hát különös, föl nem olvadt tömbnek akkor is, amikor már maga is őszintén hitte s hallgatta a nemzeti jelszavakat az egyik oldalon Vázsonyi Vilmos, a másik oldalon – később – Wolff Károly ajkairól. A történelem talaj löké-

sei mutatták meg, hogy ennek a még nyelvében is épp csak hogy magyar polgárságnak merre van még nehézkedése.

Az első ilyen rázás a proletárdiktatúra leverésének korszaka volt. A proletárdiktatúrát nem a polgárság döntötte meg, hanem a külső ellenség. Harcot ebben az időben a polgárság legfeljebb a koncért folytatott, egymással. A tárgyilagos, a Bessenyei módjára vizsgálódó „magyar néző" csakis a Mohács előtti s utáni időknek kijáró undorodással idézheti fel, miképp akarta ez a két tábor kitúrni egymást az állami koncessziók, a szabad lopás és a magyar nemzet vezetésének privilégiumából, miképp köpdöste le, majd – megosztozván a kiváltságokon – ölelte át egymást, biztos talajnak érezvén azt a jégtáblát, amely Magyarország volt a két világháború közti eseményzajlásban. (1955)

Sajtószabadság

106

Védeni fogom a sajtószabadságot, de még mielőtt vérem ontom érte, gyorsan elárulom, hogy én halálát kívántam e sajtónak akkor, amidőn a legszabadabb volt, amikor a legszabadabban prostituálta magát. A legjobb esetben egy üres tartályt védek, abban a reményben, hogy valamikor egyszer talán mégis megtelik. Harci buzgalmamat ez erősen megcsappantja. Tiltakozom, de mennyire, a könyvégetés ellen, de elárulom, hogy mielőtt e veszély fenyegetett, én a kultúra meggyalázása keltette pillanatnyi indulatomban nemcsak e könyvek nagyrészét, de szerzőiket is máglyára kívántam. Becsukják a színházakat? Legtöbbjüknél ezzel legfeljebb a világítók és a díszletezők rövidülnek, a Múzsa nem, onnan őt már rég kiutasították. Harcba tehát úgy indulok, hogy igyekszem megbocsátani védencemnek, szemet hunyok neki, rá se nézek, nehogy leköpjem, mielőtt meghalok érte. (1938)

Sorskérdések

107

Mik is ezek a sorskérdések? Nyilván azok, amelyek egy nép történelmében lényegileg a társadalmi rendek változásával sem változnak automatikusan, hanem

csak külön erőfeszítések árán; noha csaknem minden ilyen változás hívei a megoldásukat rögtöninek remélik, szinte messzianisztikusan. Tán a nép helyzetéből, értve: különös elhelyezkedéséből erednek ezek a kérdések, talán lényük más különösségéből...

Vannak népek, országok, sőt világrészek, amelyeknek bizonyos helyzeti vagy örökségi adottságán – ahogy az imént mondtam – a társadalmi változás sem változtat automatikusan, hanem csak esetenkénti küzdelem, különleges odaügyelés és eljárás útján ...

Én lennék az első elítélni, ha valaki a magyar nép helyzetéért, földrajzi-területi és múltbeli adottságaiból származó kérdések azonnali meg nem oldásáért a szocializmust marasztalná el. De első lennék változatlanul visszautasítani azt az álláspontot is, hogy a szocializmus így hát ne is foglalkozzék külön ezekkel a kérdésekkel, mert ezeket úgyis megoldja majd a kérdések együttes, általános rendezése. (1971)

108

Hogy manapság Magyarországon van a legtöbb öngyilkosság, Magyarországon születik a legkevesebb gyermek, ez tulajdonképpen majdnem olyan, mint az elefántok utódgyilkolása. A nép nem fogadja el a „történelem" által rászabott föltételeket, és inkább lemond az életről. Én ezeket nem kétségbeejtő jeleknek látom – ez a szembenállás jele: egy magasrendű élet igényét fejezi ki...

A magyarság nagy kérdéseinek megoldása nemcsak egy kormányzat feladata, egy rezsimé sem; sokkal mélyebb szellemű tudatosodásnak kell itt beállnia. Az irodalomra is óriási és nagyon szép szerep vár: az egységesítés, ezeknek a problémáknak a kitisztázása; megvilágítani például, hogy miért van ez a pesszimizmus; miért van ez az állítólagos halálvágy, amit én éppen az élet mellé állásnak értelmezek ...

A sztálini korszak politikája úgy ábrázolta a helyzetet, hogy ezek a kérdések rég meg vannak oldva, itt semmi hiba nincs. Egy-egy kérdésre rögtön azt a választ kaptuk, hogy egynapi türelem, és ezeket a problémákat a „fejlődés" önként, azonnal meg fogja oldani. Közben pedig embertelen dolgok történtek. (1970)

Szabadság

109

A szabadságot nem lehet kétféleképpen értelmezni. Egy nemzet sem követelhet magának a népek sorában több szabadságot, mint amennyit ő ad különkülön minden fiának. A szabadság belülről épül kifelé, mint az almára a héj, a csigára a ház. Vannak népek, melyek jólétüket és szabadságukat nem belső szabadságuknak köszönhetik, hanem annak, hogy más népeket elnyomnak és kiuzsoráznak. (1939)

110

Kívülről jövő támadás ellen a nemzet a szabadság gondolatkörében válik egységessé, válik nemzetté, ezt valósítja meg a világban. Elsősorban tehát a világnak tesz szolgálatot. Magára nem igen gondol: a Szabadság gondolatát befelé nem igen tudta megvalósítani... Történelmi véletlenek özönével lehetne magyarázni, miért nem került erre is sor, miképp alakult ki a magyarságnak ez a kifelé-más befelé-más természete. Gondom azonban nem a magyarázat, hanem a biztatás: hogy befelé is olyan magatartást tanúsítson, mint kifelé, hogy a szabadságot ne csak héj módjára viselje, de húsává-vérévé váltsa. Kezdettől ez a magyar jobbak gondja. Megfordítva a „kis nép, nagy nemzet" szép mondatot: kis nemzet mivoltunkból nagy nép lehetünk, ha a ránk rótt szerepet végig betöltjük. Azzal, ha sorsunkkal azonosulunk, ízig-vérig; ha a Szabadságot magunkra is alkalmazzuk. (1938)

Szegények varázsa

111

A szegényeknek varázsuk van. Ezren és millión vonzódnak hozzájuk nemes érzelemmel is. Nem említem bővebben, mert külsőségesnek tartom a festők és általában a képzőművészek érthetetlen ragaszkodását: kültelki ráncos proletárasszonyokat és visszavonult betörőket ingyen hússzor is lefestenek s szoborba gyúrnak, ám ugyanakkor szemgyönyörködtető belvárosi fiatal hölgyek és csupaértelem arcú közéleti férfiak megörökítéséért pénzt kívánnak, vagy ehhez hason-

lóan düledező viskókat rajzolnak, holott az új városrészekben seregestül állnak a legjobb anyagból készült, vadonatúj paloták. A szegények azonban a szem előtt is a szívet vonzzák.

Ez érthető. A titokhoz, hogy mi az élet, csak rajtuk át lehet hozzáférni, ök még összeköttetésben vannak azzal, amiért a teremtés történt. Minden ellentétes látszattal szemben fenn kell tartanom, hogy az életet csak a szegények élik: csak ők ismerik, csak ők azonosulhatnak vele. Természetesen nem olyan ismeretekre gondolok, mint egy juan-les-pins-i golfpálya, vagy hogy miképp kell ananászkoktélt rázni. Ezek mellékes és nélkülözhető ismeretek. A szegények a lényeget ismerik meg, azt, aminek megízlelése nélkül ha valaki meghal, annyi mintha meg sem született volna, mert élete alig különbözött egy finom estélyi ruha vagy egy szép fülönfüggő életétől. Igazánból csak a szegények tudnak emlékezni is, egy májgombócos becsinált levesre, egy derék kályhára, egy kézfogásra, vagy – tíz esztendők távolságából – egy ajándékba kapott Portorico-szivar ízére. Emlékeznek természetesen a pofonokra és koplalásokra is. Különösen a megaláztatásokra emlékeznek vissza, néha – igen meglepően – évszázadnyi távolságból is. Érzékszerveik csodálatosan működnek. Éppígy működnek lelki érzékszerveik is. Bármily különös, ez utóbbi szerveik összehasonlíthatatlanul finomabbak, mint a gazdagoké. A szenvedés valóban nemesít, ma már egyedül csak az nemesít; ezenkívül az élesíti az elmét, fogékonyabbá tesz a tapasztalaton túli fogalmak iránt. Ki tapasztal ma önfeláldozást, minden érdektől mentes szeretetet? A szegények igen kevés törekvéssel és szerencsével rengeteg önfeláldozást és egyenességet ízlelhetnek, becsületet és hűséget érzékelhetnek, a szeretet melegéből kaphatnak étványgerjesztőt. Az ember ezen a koszton nő emberré, ettől edződik arra a legnagyobb próbára, hogy nyugodtan fogadja a halált. (1942)

Szellemi ismerkedés

112

Annak, hogy egy nép megismerjen egy másikat, mindössze egy föltétele van. Hogy a még nem ismert nép érdeklődést tudjon támasztani abban a népben, amely még nem ismeri őt. Ez az egyszerű föltétel azonban egyúttal az elengedhe-

tetlen is. E nélkül a belső érdeklődés nélkül nincs szellemi ismerkedés. S rögtön belátjuk, hogy soha nem is lehet, ha eszünkbe idézzük: az irodalom – a művészet – befogadásának is alapja a tetszés. A szellemi tetszés törvénye pedig, úgy látszik, alig különbözik a szerelmi tetszés törvényeitől. Magunk irodalmi szépségét mutogatni – magunkat kelletni – törvényszerűen azt a hatást kelti, akár a szépnem magukat kellető egyedei. Ha ártatlanok, nevetségesek; ha tudatosak, undorítók. (1956)

Szociális feszültségek

113

Könnyű volt nekünk ellenzékinek lenni annak idején, amikor mindent irodalommal kellett kifejeznünk, más eszközünk nem volt. Ma, amikor más eszközök is vannak, a szociális feszültségekre, azt hiszem, nehezebb írói módon reagálni. Nehezebb, de szükséges mindenképpen. Vannak olyan területek, amelyeknek a problémáit az államszervezet képtelen belátható időn belül megoldani, örökölte ezeket, és (megoldásukhoz, meglehet) egész generációk munkájára lesz szükség. Én ezekre a problémákra is ráirányítanám az írók figyelmét. Más kérdés, hogy a régit itt sem lehet csak folytatni. Van a magam számára egy kifejezésem: úgy szoktam magamban mondani, hogy a proletariátus ma fotografálhatatlan. Azt értem ezen, hogy nem lehet egyszerűen lefényképezni, nem lehet durva vonásokkal oda állítani, hisz a külsőségekben már oly kevés érhető tetten. Feszültségek viszont ma is, ennek ellenére is vannak. És közel férkőzni hozzájuk, föl kell tárni őket a tudat számára.

És nemcsak a gyorsabb megoldás kedvéért kell ezt megtenni. Van az irodalomnak egy varázslatos hatása, amivel eddig nem foglalkoztunk eléggé, mert ez majdnem a szociológiát is behozná a művészet területére. Ez pedig az, hogy ha az ember a fájdalmas jelenséget művészileg ábrázolja, szinte a fájdalom is elviselhetőbb lesz. Én kezdettől fogva olyan alkat voltam, olyanra nevelődtem, hogy minden közös fájdalomra úgy reagáltam, mintha én volnék felelős, ha nem múlik el. Nem tudtam nyugodni, ha valakivel igazságtalanság történt, de ha már nagy csoporttal történt igazságtalanság, akkor a lázadásig boldogtalan voltam, ha nem

mondhattam ki, ha nem szólhattam ellene. Ezt neveztük később néha úgy, hogy a vélt igazság kimondhatósága. Meggyőződésem, hogy ez az egyik legnagyobb motor az élet elviseléséhez, de tulajdonképpen az emberi fejlődéshez is. (1970)

Szolga és tirannus

114

Minden időkben a szolga szüli a tirannust. Vagyis: az abszolút monarchiának a feltétele az abszolút szolga. (1962)

Szomszédok

115

Hogy népeket a nacionalizmus milyen bűnökbe sodorhat, arról a Duna menti nemzetek közül épp a magyar szellemi élet kapott tüzetes leckéket haladóbb irányzatú bírálóitól a második világháború után. Oktató hevületre ritkán volt ilyen kevés ok. A körülöttünk élő másnyelvűek megbecsülése – adott esetben a védelme már a *Nyugat*, a *Huszadik Század* vezérelvei közt ott volt. A *Válasz* körének pedig valóságos jelmondata lett, hogy vigyázó szemünket ne Párizsra vessük, még kevésbé Londonra vagy New Yorkra, hanem szomszédaink fővárosaira. A második világháború utáni magyar szellemi élet nemcsak a jóhiszeműen nyíló szem, hanem a kézfogást kínáló kéz, az ölelést kínáló kar mozdulatában volt.

Lehetett része ennek a rajongó magatartásnak is abban, hogy tudatába ennek a szellemi életnek, szinte a mai napig nem jutott el az, amit a vártak helyett valóságosan kapott; hihetetlen híreket, itt faluvezetők tönkön toporral való lefejezéséről, ott az értelmiség modern gettóba zárásáról, amott parasztok vonatszámra történő elhurcolásáról oly körülmények közt, amelyre a hitlerizmus adott példát, dolgozott ki szörnyű módszert. Ábrázoltunk hideg napokat, pontosan megállva mindig ott, ahol azok miatt éppoly ártatlanok dermesztő heteket szenvedtek. Miközben valamiféle madárnyelven sose folyt hangosabban valamiféle szellemi érintkezés a bankettre betolt mozifelvevőgép előtt, majd a vásznon az íróknál sokkal tájékozottabb nézők homlokráncai előtt.

Én a legjobb szerb költővel sétálva a Kalimegdán bástyáiról vethettem egy körpillantást a dunai népek irodalmi egymásra találásának, művészi érintkezésének valóságos képére. Bárki utánam csinálhatja, négy-öt ország összehasonlító könyvtárstatisztikájával kezében. A Kárpát-medence irodalmi közeliségének hőfoka rég nem nő az idővel. Már Adyék korában nem volt oly erős, mint Kollár és Vitkovics idején és az is csökkenés Zrínyi, Balassi, majd a néprománcok évszázadaihoz képest. Akkor értettük igazán egymást, akkor voltunk igazán együtt, amikor nem írtunk.

Eredményes változás itt sem tőlünk indulhat. A keveset, amit egy-egy generáció ilyen dologban tehet, mi csökkenően is megtettük. (1971)

Táj

116

Nekem ember csinálta táj kell. Szelídnek, kezesnek, meg-idomítottnak, szinte háziállatszerűnek szeretem a vidéket. Emberies természetre vágyom. A táj nekem ott kezdődik, s ott végződik, ahol ész és emberi kéz nyomát látom rajta, zöld lucernást, sárga tarlót, a dombon sarkosra vágott erdőt, szép fekete barázdákba fésült szántókat. Nekem még a mocsarat is tegyék rendbe, nyírják róla a sást és a nádat, mert különben söpretlen szobában érzem magam, kócos asszonyok és purdék között. (1942)

Város

117

Irodalmunk korán kimondta, hogy nem jól működik a város. De nem mi magyarok mondtuk ki először! Szent Ágostontól Baudelaireig mindig élesen városellenes volt a szellemi élet Flaubert és barátai, Taine, a Goncourt testvérek, mit soroljam, hajmeresztő írásokban örökítik meg az erkölcsi végkiárusítást Párizs kirakodó vásárán a Második Császárság alatt. Vérbaj, tüdőbaj, alkoholizmus a Szajna-parti Babilonnal azonosult a vidéki franciák képzeletében. S a Kommünben ezt a „bűnös" várost akarták vérbefojtani, fojtották is, mészárlással, deportálással, a magukat tisztalelkűnek képzelő provinciák képviselői. S emlékezz Ri-

chárd Dehmel, a berlini költő mondására a század elején, hogy a városok csak a bűnt sokszorozzák. Mivel legkönnyebben ott volt észlelhető a nyomor, ott volt legjobban tömörítve az emberek szenvedése, mivel ott székelt a kormányzás – előtted pereg Madách londoni jelenete, előtted állnak Gustave Doré fogvacogtató rajzai a viktoriánus London éjjeli menedékhelyeiről –, azt hitték, hogy ott tanyázik a Rossz. Mikor azt mondtuk, hogy Pest bűnös, nem azt mondtuk, hogy bűnösek a kereskedők. Aki így értette, az csúnyán félrehallott...

A minisztérium, rendőrség, csendőrség, a nép elnyomó szerveinek a központja, a bankok, az OMGE, a nagybirtok központja volt a város, ezért támadtuk. (1972)

Világirodalmi hely és szerep

118

A nemzeti irodalmakat sokszor elöntötte csoportszenvedély, helyi érvényű vagy pillanatnyi erejű igazság érzete. Minél „világirodalmibb" egy alkotás, tárgya annál eredendőbben maga az ember; úgy is, mint egyén, úgy is, mint a legtöbbre hivatott halandó.

Sokan úgy képzelik – s fordításról hallva közbe-közbe is vetik –, hogy a világirodalomba kerülni azt jelenti, emlegessenek egynéhányat a mi íróink közül is a nemzetközi nagyságok sorában. S mivel ilyen világirodalmi hatású magyar mű, valljuk meg, nincs, ebből holmi nemzeti sérelem, nemzeti ügyefogyottság hangulat származik; sőt vád – a hírverés alkalmazottai ellen! Az egész szemlélet hamis. A fordítás nem tukmálás, hanem szükséglet dolga. Ha az angolok, mondjuk, a mi líránkat nem ismerik, megmosolyogtató, ha azon mi búsulunk s nem ők, akiknek líráját mi igyekszünk megismerni. „Belépni" a világirodalomba, ennek legjobb útja, ha továbbra is lankadatlanul mi fordítunk, hogy elérjük a legmagasabb szintet. Mert így tudunk csak valami többet, valami eredetit mondani. Hisz eszünkbe juthat, hogy nemcsak verseknek van fordítása, hanem eszméknek, irányzatoknak is, s a külföldi nagy írókat voltaképpen azok is „fordítják", akik visszhangozzák és fölhasználják. Naturalista regényeinknek a franciáknál azért nem volt sikerük, mert – le is írták – egy átplántálás visszaplántálásának érezték,

olyan időben, amidőn ők már mást – s szerintük jobbat – termeltek. De különben is! Jövője csak annak a hiúságmentes állapotnak lehet, ha a népek teljes egészükben járják a világirodalom berkeit s nem egy-egy hírességükkel, olyanformán, mint a maharadzsák a metropolisokat. Hafiz és Omar Khájjam, a két perzsa, bent van hatékonyan a világirodalomban. Petőfi és Madách nincs, és tán sose lesz benn, ne alakoskodjunk. De engem az nyugtalanítana, ha Magyarország népe viszonylana úgy a világirodalomhoz, ahogy, értesülésem szerint, a mai Perzsiáé.

Világirodalmi hír nélkül is lehet író éppúgy, mint nép világirodalmi. Hisz a hírre jutottak sem hírre törekedtek! Mélyebbre és magasabbra. Az irodalom mindenütt s mindig azonos föladatának betöltésére. Az emberiség, hogy szabadságban éljen, jó törvényekre törekszik. Ügy, hogy folyton rombolja és újítja, tágítja és árnyalja őket: minden jó vers egy-egy föllebbezés az igazság és az élet tökéletesedéséért. (1963)

119

A magyar nép, amely – hasonlóan a körötte élő népekhez ontotta, amikor annak volt sora, a szenteket és Európa védelmében a mártírokat, az utóbbi időben csak egy-egy zenésze, egy-egy tudósa kiemelkedésével vonta magára a világ figyelmét. Szépirodalma – megint csak együtt a szomszédaival – legfeljebb elismerésben részesült. Megértésben, befogadásban, olyanfajta asztalhoz ültetésben, amikor fesztelen és kölcsönös az eszmecsere, soha. (1963)

120

Azon a lapon, amelyen a különféle népek irodalmának nyugati hatását osztályozzák (nem mi, hanem a nyugatiak), a mi rovatunkban évek, évtizedek, évszázadok óta konokan megismétlődő határozott és vaskos zéró látható. Hiúságunk ezt nehezen viseli el. De vajon hiúságunkat kell-e szolgálnunk vagy jövőnket? Emlékszem egy beszélgetésre; képzett társaságban folyt, még a két világháború közt. Ennek a beszélgetésnek lett későbbi folyománya a Hírünk a világban címmel ismertté vált ankét. Még azok a képzett fők, tárgyilagossá mívelődött elmék

is belehökkentek egy percre – egy percre, amíg nem ellenőrizték – az én összefoglalásomba. Szépirodalmunknak, sem a klasszikusnak, sem a mindenkori modernnek Nyugat-Európában maradandó, vagyis említésre méltó hatása soha sehol semmi féle nem volt, ezt mondtam. Hadd ismétlem meg itt is: maradandó soha, sehol, semmi. Minden olyan kísérletünk, hogy akár költészetünket, akár prózánkat méltóan megmutassuk, eredménytelen maradt, nemcsak Párizsban vagy Londonban, hanem a szomszédos Bécsben is. (1956)

121

Ne hajszoljuk magunkat holmi kisebbrendűségi érzésbe azért, mert se a múltban, se a jelenben nem vagyunk bent abban a bizonyos körben, amit világirodalomnak neveznek. Mert hisz lényegében benne vagyunk. A magyar irodalom a múltban is följutott és szívósan megállt, majdnem minden korszakában a felvilágosodás után, azon a fokon, ahol gazdasági, földrajzi fekvése folytán állnia kellett. A magyar írók európai módon tudták teljesíteni a maguk feladatát, anélkül, hogy rákacsintottak volna arra, vajon bekerülnek-e ténylegesen a nemzetközileg emlegetett írók sorába. Ezt Ady még hetykén fogalmazta meg – az Értől az Óceánig jutni –, Babits már ingerülten, Németh László ismét reménnyel, mint vigaszdíjat a tragikus diaszpóra ellenében; irodalmunk európai betörésével akart igazságot szerezni, hitet adni egy szétszórt népnek. Valóban, aki a század elejétől Adyék korszakáig, de még azután is, a harmincas évek végéig nézi a magyar irodalmat: csodálatos kibontakozást láthat; egy olyan európai nívónak a megvalósulását, amely kivívhatja a büszkeséget is, a mellőztetettség miatt való megbántódást is. Olyan költők támadtak, olyan regényírók, de olyan igényű olvasók is, hogy ki-ki méltán mondhatta: én, aki értékelni tudom Flaubert-t, és melléje tudom tenni, mondjuk, Móricz Zsigmondot, majdnem sértőnek érzem, hogy miért nem áll Móricz Zsigmond olyan helyen – a világirodalomban is – mint a nála nem nagyobbak. Ennek, ismételni sem érdemes, egyszerű és durva okai vannak. Az egyik, ahogy mondtam, csaknem lefordíthatatlanok vagyunk.

A másik a bennünket övező nemzetieskedő gyűlölet meg az általa keltett rossz hírünk a nyugati világban. Ez utóbbihoz mi magunk is jócskán hozzájárul-

tunk. Magyarországot hosszú évtizedeken át külföldön mint fasiszta, elmaradott, azelőtt grófi mulatozókból, szellemi szolgákból álló országnak ábrázolták. Történt ez oly buzgón és oly folyamatosan, hogy a nyugati átlagolvasókban nem támadt irodalmi érdeklődés irántunk; meg volt a képük rólunk. Ezért nem sikerült „betörnünk" a legjobbak köztudatába sem olyan mértékben, ahogyan már a század elején megindult irodalmunk megérdemelte volna. Így azzal lényegében elkéstünk ...

A tanulság mindebből: nem kell szégyenkeznünk vagy zavart éreznünk amiatt, hogy nem vagyunk rajta egy olyan irodalmi ranglistán, melynek irodalmon kívüli okai is vannak, viszont mégis e listába jutás révén is törekedjünk az érdeklődést fölkelteni magunk iránt; azáltal, hogy hívek maradunk azokhoz a problémákhoz, amelyeket ez a mi környezetünk ad a kezünkbe, bíz a lelkiismeretünkre. Ebben az égvilágon semmi újdonság nincs; mióta az irodalom irodalom, minden jó irodalom ezzel élt. (1969)

122

Ha nem leszünk hívek a saját helyzetünk adta kérdésekhez, ha mást se keresünk, mint rögtön a nyugati – mert főleg arról van szó, a világirodalomról beszélve – olvasóközönségnek az ízlését-, nem hiszem, hogy ebből jó irány fejlődnék ki. Hogy miért nincs helyünk a világirodalomban, ennek az okát százszor leírtuk: nyelvünk el van zárva a többi európai nyelvtől. Helyzetünk azt nézve nem hasonlítható össze a dán, a svéd, a norvég irodalommal, mert azok oly rokon nyelvei az angolnak, illetve a németnek, hogy egyrészt a dánok, svédek játszva megtanulják ezeket az idegen nyelveket; irodalmukat. Így könnyen le tudták fordítani, vagy tudtak arról beszélni a nagy nyugati kiadóknak. Kontaktusuk tehát elevenebb és közelibb volt. A mi esetünkben a leglényegesebb akadály az, hogy kivéve Gara László vállalkozását, nem volt olyan fordítói tábor, amely a magyar verseket méltó módon át tudta volna adni nyugat-európai olvasóknak. Hiába kerülgetjük újra és újra ezt a problémát, addig, amíg Nyugaton nem lesznek kellő számban őslakos betűértők, akik magyarul is tökéletesen tudnak, nem remélhetjük, hogy iro-

dalmunk bejut abba a szent körbe, ahová különben – ezt a hiúság csitításául mondom – szomszédaink sem jutottak be jobban.

Miképp sikerülhetne mégis? Éppen a helyi problémáknak, a „provinciális" helyzetnek kegyetlen, éles ábrázolásával. A legnagyobb igénnyel; a nemzetközileg is, a világirodalmilag is legmagasabb nívón. A próza itt több eredményt remélhet. Mert hisz Nyugat-Európában a honi költőknek sincs nagy olvasótáboruk.

Ady a maga korának nemcsak úgy volt legmodernebb költője, hogy a legeurópaibb emberi indulatokat fejezte ki, de ugyanakkor vállalta a legjobban helyhez kötött, legmagyarabb problémákat is. Mintául szolgálhatott arra, hogyan képviselje a világirodalomban a maga korát a magyar költő. Bármennyi a jó fordítás, az a bizonyos hatás elmaradt. Igazságtalanul, mert tökéletes fordítása nyugaton például Puskinnak sincs. A tanulság mégsem az, hogy ne ezt az utat kövessük. Meggyőződésem, hogy a magyar írónak ahhoz, hogy világirodalmi rangot kapjon, az útja változatlanul az, hogy világirodalmi szinten az itt levő, és főképpen csakis itt levő problémákat, az itt kialakult egyéni és közösségi lehetőségeket ábrázolja. (1969)

123

Megfelel-e a magyar irodalom, helyesebben szólva megfelelnek-e a magyar irodalmak, az egymástól látszólag már-már organikusan elvált részek, annak az igénynek, ami tőlük világirodalmi szinten elvárható? Mert föladatuk óriási. Van ezek közt a feladatok közt még nem irodalmi is, mégpedig olyan, amelyet ma csak az irodalom tarthat fölszínen. Olyan tudat-teremtés, egyebek közt, minőről literatúránk a reformkor verbuválódása idején adott példát...

A világirodalomban sosem az kapott helyet, aki világirodalmi helyre pályázott. Ennek epigon a neve. Hanem az, aki a maga helyén végezte el a saját ideje által rámért munkát úgy, mintha a világirodalom nevében csinálná. (1971)

AZ IDÉZETEK LELŐHELYE (cím, lapszám)

Csizma az asztalon, 60.

Magyarok, I. köt. 200—201.

Magyarok, II. köt. 285.

Magyarok, I. köt. 23.

Ahova az olvasó ezúttal vitetik, Ebéd a kastélyban, 34—35.

Magyarok, II. köt. 310.

Látogatóban, Kortárs, magyar írók vallomásai, Budapest 1968, 122.

Visszapillantás, Hajszálgyökerek, 65

A világosság szürrealistája, Hajszálgyökerek, 530.

Ki a magyar? 31.

Uo. 39.

Lélek és kenyér, 49.

Uo. 9.

Beszélgetés a Magyar Ifjúság szerkesztőivel, Hajszálgyökerek, 557—558.

Uo. 555-556.

Állati szép és oltári jó, vagy: hogyan beszéljünk fiatalul? Népszabadság, 1965. jan. 17, 8.

Nemzedékek az irodalomban, Hajszálgyökerek, 544—545.

E. Fehér Pál: a Dózsa testvérekről, Beszélgetés Illyés Gyulával, Népszabadság, 1972. jún. 4.

Hírünk a világban, Ingyen lakoma, I. köt. 414—415.

Uo. 412—413.

Hajszálgyökerek, Hajszálgyökerek c. kötet, 264—266.

Amerikában, Hajszálgyökerek, 192.

Móricz Zsigmond, Ingyen lakoma, I köt. 137.

Van-e jobboldali és baloldali irodalom? Ingyen lakoma, I. köt. 171—173.

Szakvizsgán nacionalizmusból, Hajszálgyökerek, 458—459.

Tábori Pál: Beszélgetés Illyés Gyulával, Új Látóhatár, 1971. júl. 15. 279.

Uo. 277.

Uo. 274—275.

Az Iszony francia kiadásának előszava, Ingyen lakoma, I. köt. 287—289.

A felelősség tudatában, Hajszálgyökerek, 19—20.

Hegyi Béla: A Vigilia beszélgetése Illyés Gyulával, Vigília, 1971. júl. 459.

Katolikus költészet, Ingyen lakoma, I. köt. 177—178.

Adottság és lehetőség, Hajszálgyökerek, 355.

Tábori Pál: Beszélgetés Illyés Gyulával, Új Látóhatár, 1971. júl. 15. 273.

Sava Dabic: „Gyalázatból bontsuk ki a tisztaságot...", Beszélgetés Illyés Gyulával, 7 Nap, 1971. jan. 1. 13.

Hegyi Béla: A Vigilia beszélgetése Illyés Gyulával, Vigilia, 1971. júl. 460.

Hajszálgyökerek, Hajszálgyökerek c. kötet, 246—247.

Szakvizsgán nacionalizmusból, Hajszálgyökerek, 447—448.

Magyarok, I. köt. 141—142.

Bozóky Éva: Beszélgetés Illyés Gyulával, Könyvtáros, 1970. június, 355.

Magyarok, II. köt. 296—297.

Sava Dabic: „Gyalázatból bontsuk ki a tisztaságot...", Beszélgetés Illyés Gyulával, 7 Nap, 1971. jan. 1. 13.

Fodor Gábor: A virág is szélben porzódik, Négyszemközt Illyés Gyulával, Magyar Hírlap, 1969. márc. 16. 6.

Uo.

45- Uo.

Bozóky Éva: Beszélgetés Illyés Gyulával, Könyvtáros, 1970. június, 355.

Beszélgetés a Magyar Ifjúság szerkesztőivel, Hajszálgyökerek, 555.

Tamás Menyhért: Itthon európainak lenni, Interjú Illyés Gyulával, Népszava, 1970. dec. 25. 13.

A világosság szürrealistája, Hajszálgyökerek, 527.

Magyarok, II. 432—433.

Hajszálgyökerek, Hajszálgyökerek c. kötet, 254—255.

Magyar beszéd, Ingyen lakoma, II. 79—80.

Ki a magyar? 35.

Uo. 47-48.

Uo. 45-46.

Uo. 39—40.

Helyünk a világirodalomban, Ingyen lakoma, II. köt. 369.

Hidas Antal és a többiek, Hajszálgyökerek, 268.

Uo. 270—271.
Levél a németországi magyar középiskola diáklapjának, 1966.
Forradalmi magyarság, Hajszálgyökerek, 25—26.
Magyarok, II. köt. 326.
A világosság szürrealistája, Hajszálgyökerek, 518—519.
Beszélgetés a Magyar Ifjúság szerkesztőivel, Hajszálgyökerek, 556—557.
Csizma az asztalon, 65—66.
Hajszálgyökerek, Hajszálgyökerek c. kötet, 248-249.
Bozóky Éva: Beszélgetés Illyés Gyulával, Könyvtáros, 1970. június, 356.
Szakvizsgán nacionalizmusból, Hajszálgyökerek, 451-452.
A Magyar Nyelvőr ünnepére, Népszabadság, 1972. jan. 16. vasárnapi melléklet, 6.
Forradalmi magyarság, Hajszálgyökerek, 24-25.
Szakvizsgán nacionalizmusból, Hajszálgyökerek, 443-444.
Illyés Gyula – Cs. Szabó László: Három téma, Új Látóhatár, 1972. márc. 31. 3.
A világosság szürrealistája, Hajszálgyökerek, 515-517.
Visszapillantás, Hajszálgyökerek, 38-39.
Magyarok, I. köt. 144.
Sárközi György, Ingyen lakoma, II. köt. 174.
Illyés Gyula – Cs. Szabó László: Három téma, Új Látóhatár, 1972. márc. 31. 10.
Németh Lászlóról, Egyetemi lapok, 1971. febr. 8. 1.
Illyés Gyula – Cs. Szabó László: Három téma, Új Látóhatár, 1972. márc. 3i- 13-
Magyarok, I. köt. 152-153.
Válasz egy válaszra, Népszabadság, 1965. jún. 19. 8.
Élet a romokon, Népszabadság, 1965. jún. 5. 9.
Uo.
Magyarok, II. köt. 292.
Hajszálgyökerek, Hajszálgyökerek c. kötet, 255.
A Magyar Nyelvőr ünnepére, Népszabadság, 1972. jan. 16. vasárnapi melléklet, 6.

Állati szép és oltári jó, vagy: hogyan beszéljünk fiatalul? Népszabadság, 1965. jan. 17. 8.
Magyarok, II. köt. 265.
Élet a romokon, Népszabadság, 1965. jún. 5. 9.
Örökös örökség, Ebéd a kastélyban, 79-80.
Hidas Antal és a többiek, Hajszálgyökerek, 267.
A világosság szürrealistája, Hajszálgyökerek, 533-534.
Csizma az asztalon, 21-22.
Uo. 51.
Uo. 30.
Uo. 35-36.
Uo. 85-86.
Forradalmi magyarság, Hajszálgyökerek, 23-24.
Hajszálgyökerek, Hajszálgyökerek c. kötet, 252-253.
Szakvizsgán nacionalizmusból, Hajszálgyökerek, 445-446.
Van-e jobboldali és baloldali irodalom? Ingyen lakoma, I. köt. 169-170.
A világosság szürrealistája, Hajszálgyökerek, 530-531.
Magyarok, II. köt. 348.
A pesszimista versekről, Ingyen lakoma, I. köt. 96-97.
Sárközi György, Ingyen lakoma, II. köt. 160-163.
Magyarok, II. köt. 277.
A „Sorskérdésekről", Illyés Gyula levele Lukács Györgynek, Népszabadság, 1971. febr. 14. vasárnapi melléklet, 6.
A világosság szürrealistája, Hajszálgyökerek, 531-532.
Ki a magyar? 46.
Magyarok, II. köt. 300.
Mint a darvak, Ebéd a kastélyban, 175-176.
Önismeret, Ingyen lakoma, II. köt. 258-259.
Nemzedékek az irodalomban, Hajszálgyökerek, 550-551.
Gách Marianne: Tihanyi beszélgetés Illyés Gyulával, Film-Színház, 1962. júl. 13. 16.

Adottság és lehetőség, Hajszálgyökerek, 356-357.

Ahova az olvasó ezúttal vitetik, Ebéd a kastélyban, 6.

Illyés Gyula – Cs. Szabó László: Három téma, Új Látóhatár, 1972. márc. 31. 11-12.

Helyünk a világirodalomban, Ingyen lakoma, II. köt. 368-369.

Az Iszony francia kiadásának előszava, Ingyen lakoma, I. köt. 286.

Önismeret, Ingyen lakoma. II. köt. 257.

Magyar irodalom – világirodalom, Hajszálgyökerek, 572-573.

Uo. 565-566.

Adottság és lehetőség, Hajszálgyökerek, 359.

A FELHASZNÁLT ILLYÉS-KÖTETEK ADATAI

Csizma az asztalon; Nyugat, Budapest 1941. 162 1.

Ebéd a kastélyban; Egy életregény fejezetei, Szépirodalmi, Budapest 1962, 340 1.

Hajszálgyökerek; Szépirodalmi, Budapest 1971, 601 1.

Ingyen lakoma; Tanulmányok, vallomások, Szépirodalmi, Budapest 1964, I. köt. 431 1., II. köt. 424 1.

Ki a magyar? Régi magyarok könyvtára, Mefhosz, Budapest 1939, 48 1.

Lélek és kenyér; Nyugat, Budapest 1940, 262 1.

Magyarok; Naplójegyzetek, I-II, Nyugat, Budapest 1939, 469 1.

Illyés Gyulának, köszöntésül a hetvenedik születésnapjára

Illyés-breviárium Új Látóhatár, 1972. (23. évf.) 4. sz. 281-346. o.

1973

Szirmai Károly emléke

Fél esztendő múlt el azóta, hogy Szirmai Károly – 82 éves korában – meghalt. Halála nagy vesztesége volt a vajdasági magyar irodalomnak, de távozásával az egyetemes magyar irodalomban is űr keletkezett. Érdekes, eleven, színes egyéniség volt: érzékeny lelkületű költő, kitűnő szemű megfigyelő, a rövid elbeszélő műfajok mestere, a látomások, álmok, szorongások kivételes képességű ábrázolója, kényes ízlésű és biztos ítéletű szerkesztő.

Az irodalomtörténészekre nagy és megtisztelő feladat vár: Szirmai írásainak összegyűjtése és rendszerezése, írói és szerkesztői munkájának felmérése, valódi szerepének és jelentőségének elemzése, irodalomtörténeti helyének megjelölése. Annyi máris biztosnak látszik, hogy kivételes hely illeti meg a magyar literatúrában és a vajdasági irodalmi megújulással kapcsolatban neve immár elválaszthatatlanul összekapcsolódik Szenteleky Kornél nevével. Amit Szenteleky elkezdett, Szirmai folytatta és diadalra juttatta. Kettejük munkássága nélkül bizony jóval színtelenebb és szegényebb lenne Vajdaság irodalmának története. Az ő érdemük, hogy a Kalangya tehetséges, színvonalas, széles látókörű és maradandó értékű folyóirat volt. A folyóiratot és a vajdasági irodalmi életet megmentették attól, hogy a provincializmusba süllyedjen.

Szirmai életének és munkásságának megírása csábító téma lehetne egy fiatal irodalomtörténésznek. Azok a rövid életrajzi jegyzetek, amelyeket 1970-ben *„Önkeresés”* című vékony füzetében közzétett, bizonyítják, milyen mozgalmas és izgalmas volt ez az élet és ez az írói pálya és mily fontos volna felderíteni a szerző által olykor csak éppen érintett, de kellően fel nem tárt mozzanatokat is, például

az író igazságtalan meghurcoltatásának részleteit. Reméljük, ennek is eljön az ideje.

Fia, a Stuttgartban élő Szirmai Endre főorvos mindent elkövet, hogy a hagyaték épségben megmaradjon és a Szirmaival kapcsolatos emlékek ne kallódjanak el. Ez mindenképpen megkönnyíti a majdani kutatók munkáját. Az a terv, amelyet Szirmai Endre apja emlékének ébren tartására elkészített, rendkívül gazdag és igényes: Szirmai-archívum, emléktábla Temerinben, a szülőfaluban és Verbászon, ahol élete nagy részét töltötte, utca- és iskola elnevezések, a lakás berendezésének megőrzése és esetleg múzeummá való átalakítása, irodalmi díj magyar és szerb művek jutalmazására, a kiadatlan kéziratok megjelentetése, idegen nyelvű fordítások, főleg pedig Szirmaira vonatkozó minden anyag összegyűjtése.

A vajdasági magyar, de a szerb lapok és folyóiratok is elismerően írtak Szirmai Károly életművéről. Magyarországon is megemlékeztek róla, a külföldi magyarok úgyszintén. Talán érdemes megemlíteni Szirmairól, hogy a magyar irodalom egységét végtelenül komolyan vette, nem szavakkal, de tettekkel vallotta. Nem beszélt róla kérkedve, követelve, de következetesen gyakorolta. Halála pillanatáig földrajzi határoktól függetlenül kapcsolatot tartott a magyar irodalom minden rétegével és csoportjával. A nyugati magyar írókkal is levelezett, folyóirataikat olvasta, munkájukat figyelemmel kísérte és ezeket a folyóiratokat olykor felkereste írásaival. A személyes érintkezésre is súlyt helyezett, jóllehet élete utolsó szakaszában betegsége következtében már nemigen tudott Verbászról kimozdulni, de hívott magához mindenkit, minden országból. A kis Verbászt ő emelte be a magyar irodalomtörténetbe. Érdeklődése a világ minden részében élő magyar írók iránt nem felső sugallatra ébredt fel és nem is függött engedélyektől, vagy hatósági elnézésektől. Jugoszlávia politikai közállapotai lehetővé tették, hogy ne kelljen ebben az érintkezésben különféle hivatalokra sandítania, de némely közeli írótársának vállalása a mi esetünkben olykor többet követel meg, mint a merő udvariassági formákat. Amit tett, őszinte emberi és írói meggyőződésből tette. A ma oly sokszor emlegetett irodalmi párbeszédet és az országhatárokon keresztül történő emberi, írói érintkezést minden önös érdek, hátsó gondolat, rejtett szándék nélkül folytatta.

A megbecsülésnek különleges jele, hogy nem sokkal halála után az újvidéki *Szerb Matica* (*Matica Srpska*) *„A ma könyvtára”* című sorozatában szerb nyelven kiadta Szirmai *„A csend víziói”* című elbeszélés-gyűjteményét. Ez a gyűjtemény – amelynek szerb címe: *Vizija tisine* – 244 oldalon az író 44 novelláját tartalmazza. *„A csend víziói”* magyarul az író hetvenötödik születésnapjára készült el 1965-ben. A mostani szerb kiadás munkáit Alexander Tisma költő, a Matica irodalmi szerkesztője és Szirmai barátja irányította. A szép és hű fordítást Varga József, az újvidéki egyetem magyar tanszékének tanársegédje, a budapesti jugoszláv követség kultúrattaséja végezte. A gyűjtemény elé Bori Imre irodalomtörténész írt ismertető és méltató bevezetőt.

Ez a kötet bizonyára elősegíti, hogy Szirmai olvasottsága ne a vajdasági magyarokra korlátozódjék, hanem munkássága iránt szerbek körében is érdeklődés támadjon. Szirmai őszinte és meggyőződéses híve volt a két nép barátságának és együttműködésének, elbeszélései és regényei nagy részének a színhelye is az a táj, amelyen együtt élnek magyarok és szerbek. Életműve ugyan magyarul íródott, de ennek ellenére nemcsak a magyar, de a jugoszláv népek irodalmának is szerves része. Szép volna, ha emlékét nemcsak mi, magyarok tartanánk ébren, de a szerbek is, akiket őszintén és szívből becsült és akik, íme, *„A csend víziói”* megjelentetésével tanújelét adták annak, hogy a rokonszenv és megbecsülés kölcsönös volt.

Szirmai Károly emléke Új Látóhatár, 1973. (24. évf.) 1. sz. 78-79. o.

A Párt és a Nemzeti Parasztpárt

Tóth István: A Nemzeti Parasztpárt története, 1944-48, Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1972, 326 lap

Tóth István, a budapesti Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa több esztendős kutatásának és tanulmányának eredménye ez a húsz íves könyv. Tóth néhány évvel ezelőtt már megjelentetett egy tanulmányt a Parasztpárt 1945-ös működéséről. Már ez az írása éreztetni és sejtetni engedte, milyen szempontok és módszerek szerint dolgozik a szerző. A témaválasztás mindenképpen dicséretes, hiszen egyfelől a háború utáni magyar történelem egy fontos és érdekes mozzanatára vet fényt, másfelől bátorítást és ösztönzést nyújthat olyan témák és gondolatok megvitatására, amelyek ma is sokakat foglalkoztatnak.

A szerző jelentős mennyiségű anyagot gyűjtött össze. Nagy hiánya viszont a könyvnek, hogy Tóth István csak írásos dokumentumok alapján ítél eseményekről és személyekről. A háború alatti és utáni magyar történelemnek még igen sok élő tanúja van, akinek emlékezetében a hajdani események olykor másképpen maradtak meg, mint ahogyan a dokumentumokból elénk tárulnak. Egy olyan korban ugyanis, mint amilyen az 1944 és 1948 közötti időszak volt, a napi politikai taktika gyakran mást vetett papírra (jegyzőkönyvekbe, nyilatkozatokba, hírlapi cikkekbe), mint ami a közszereplők valódi véleménye és szándéka volt. Egy történésznek tehát ebben az esetben nem szabadna megelégednie a levéltárakban fellelhető iratokkal, hanem ezek kiegészítéseként a közvetlen forrásokból is merítenie kellene, nevezetesen, meg kellene kérdeznie az élő tanúkat. Az előttünk fekvő kötetből nem derül ki, hogy Tóth István beszélt-e volt parasztpárti politikusokkal és írókkal. Ennek sehol semmi nyoma. Amiből dolgozott, az csak írott anyag.

A második észrevételem az lenne, hogy ebben a műben is – mint a legtöbb hazai történeti feldolgozásban – a következtetések és ítéletek nem a közölt dokumentumokból folynak, hanem különféle – napi politikai célra készült – párthatározatokból és irányelvekből. A dokumentumok nem fedik a következtetéseket, az írásos anyagból kibontakozó valóság és a szerző véleménye között gyakran ellentét mutatkozik. Tóth István is alkalmazkodik ahhoz, amit a párt hivatalos szervei előírnak, a jelen esetben ahhoz, amit a népi írókról kiadott határozat megállapít, és kevéssé törődik azzal, hogy mit bizonyítanak a dokumentumok. Ez kétségtelenül nagy fogyatékossága a munkának.

A Nemzeti Parasztpárt előtörténetéről szólva Tóth István is átveszi azt a felülről sugallt és mintegy kötelező tételt, hogy a népi írók kommunistáktól bátorítva indultak a politikai küzdelembe és nemcsak a függetlenségi mozgalom, az ellenállás, de a népi írók önálló politikai vállalkozásai is kommunista ösztönzésre születtek. Szerinte minden valamirevaló népi kezdeményezés mögött az illegális kommunista párt állott. A Márciusi Front is mint a kommunista népfrontpolitika szüleménye szerepel. Ezzel szemben az igazság az, hogy – miként a hajdani népi írók közül többen megírták – a kommunista párt szerepe rendkívül szerény volt ezekben a kezdeményezésekben. Tőle függetlenül születtek meg. Nem zárkóztak el azonban (pl. a Márciusi Front, a Szabad Szó, a szárszói táborozás stb.) a népiek felé hajló illegális kommunisták közreműködésétől és részvételétől. Ebben az időben nem a népiek voltak a kommunisták társutasai, hanem a kommunisták a népi íróké és politikusoké. Kállai Gyula, Donáth Ferenc, Losonczy és a többiek a mozgalom peremén foglaltak helyet; a népi intézmények, vállalkozások és akciók megtervezésébe alig volt beleszólásuk. A népi írók akciói nyitottak voltak, szívesen vették mindenki részvételét, aki ezekkel rokonszenvezett. A kommunisták ajánlkozását sem hárították el. A vezetést és ellenőrzést azonban mindvégig maguknak tartották fenn.

A Nemzeti Parasztpárt 1945 utáni működését tárgyalva a szerző sokat foglalkozik az értelmiségi réteg párton belüli helyzetével. Úgy állítja be a dolgokat, mintha a paraszt tagok következetesen a baloldali – értsd: a kommunistákkal való szoros együttműködést szorgalmazó – irányzat, az értelmiségi – főleg fővárosi –

elemek pedig a jobboldali irányzat hívei lettek volna. Néhol azt a látszatot igyekszik kelteni, hogy az általa jobboldalinak nevezett Kovács Imre-Farkas Ferenc-Illyés Gyula irányzat a „polgári", „nacionalista, olykor „antiszemita fertőzöttségű" értelmiségi csoportokat tűrte és támogatta, míg a baloldal – ahová elsősorban Erdeit és Darvast sorolja – ellenük váltig küzdött. Nos, a helyzet nem ennyire egyszerű. A párton belüli választóvonal – főleg abban a kérdésben, hogy milyen legyen a kommunista párthoz a kapcsolat – valamennyi rétegen áthúzódott. A párt autonómiájának és önálló politikájának ugyanolyan erős szegényparaszti bázisa volt, mint értelmiségi háttere és fordítva, a kommunisták felé hajló politika hívei éppen úgy toborzódtak értelmiségi, mint paraszti tagokból. Ami pedig a valóságos jobboldalnak és antiszemitizmusnak tett szolgálatot illeti, sokan emlékeznek még rá, hogy nacionalista vagy antiszemita érzületek felkeltésére némileg alkalmasnak nevezhető egyetlen beszédet, 1945 kora őszén a Városi Színházban, éppen a „baloldali" Darvas József tartotta. Taktikai okokból, kétségtelenül. Ma, visszapillantva a negyed század előtti eseményekre, teljesen félrevezető bizonyos jelenségeket vagy a napi politikai érdek diktálta lépéseket az egyik vagy másik csoport jellegét meghatározó vonásnak nevezni. Tóth István nagy hibája, hogy a kritika tárgyává tett nyilatkozatokat és intézkedéseket nem egy önálló politikai párt akkori érdekéhez és céljaihoz viszonyítja, hanem ahhoz, mi volt a kommunista párt és főleg akkori vezetői érdeke. Egy párt tevékenységét csak önnön céljain és tervein lehet megmérni, másfelől azon, hogyan védi a közmegegyezésen alapuló nemzeti akaratot és országos érdeket. Tóth szerint annál jobb és sikeresebb lett volna a parasztpárti politika, mennél jobban hasonlított volna Rákosi és Gerő elképzeléseihez.

Szerinte a Parasztpárt „nagyjában-egészében forradalmi baloldali párt volt, de nem mindenütt következetesen, illetve nem mindenütt és nem minden kérdésben". Ez csak abban az esetben lenne igaz, ha forradalminak azt a politikát tekintenők, amelyet a kommunista párt általában vagy valamely adott kérdésben folytatott. A Nemzeti Parasztpárt kétségtelenül forradalmi volt, de nemcsak abban, amiben a kommunistákkal egyezett, hanem abban is, amiben a két párt nem értett egyet. Voltak ügyek, amelyekben a parasztpártiak forradalmibbak

voltak, mint a kommunisták, kis párt lévén nem kellett olykor annyi engedményt tenniök, mint a nagy pártoknak, ám forradalmi volt a nemzeti érdekek védelmében is, különösen oly súlyos kérdésekben, mint a békekötés és a szlovákiai magyarok kitelepítése. Azt se felejtsük el, hogy 1945 nyarán, az akkori politikai légkörben, a „nemzeti" Magyarország pusztulása után a Parasztpárt volt az első párt, amely nyíltan és bátran kitűzte mindenüvé a nemzeti zászlót. Nem nacionalizmusból, hanem abból az őszinte és társadalomtanilag is megalapozott meggyőződésből, amely a társadalmi és nemzeti felemelkedést egységben látta, egyazon szándék és törekvés két vetületének fogta fel.

Részrehajló Tóth István abban is, hogy míg a kommunistáknál igen helyesen az adott helyzettel magyarázza a politikai engedményeket, olykor ellentmondó döntéseket és lépéseket, a parasztpárt esetében a napi szükség parancsolta fordulatokat, különösen, ha a jobboldalinak nevezett irányzat képviselőitől indultak ki, bűnös jeleknek nevezi, melyek azt bizonyítják, hogy a parasztpárt demokrata, szocialista és forradalmi jellege nem volt egyértelmű és meggyőző.

A párton belüli ellentét ügyében a tájékozatlan olvasónak az a benyomása támad, mintha a következetesen „baloldali" és „demokratikus" Erdei-Darvas szárnnyal szemben a jobboldalinak minősített másik csoport a negyvenötös vívmányok gyengítésére és nacionalista igények kielégítésére törekedett volna. A valóságban a frontok nem voltak ilyen merevek és minden kérdésben másképpen alakultak. Ezt némileg Tóth István is elismeri, de azzal a fenntartással, hogy a „jobboldal" mindannyiszor „kénytelen volt" valamely „baloldali" követelés mellé állni, illetve a helyzet, a realitás ilyen vagy olyan lépésre „szorította". Tehát, amit tett, nem a dolgok alapos mérlegelésével és a helyzet józan felmérésével, hanem mindig mások – a párton belüli balszárny, vagy a munkáspártok – nyomására tette. Ezzel szemben, véli Tóth, a baloldal mindig helyes politikai következtetés és jól átgondolt terv alapján cselekedett.

Teljesen hamis, ahogyan a szerző Bibó István szerepét és működését megítéli. Itt sem mondhatta azt, amit a források sugallnak. Változatlan formában átveszi az 1956 utáni pártdokumentumok hangját és téziseit. Bibó 1945 és 1948 között írt tanulmányairól szólva, azt írja, hogy „Bibó koncepciójának ellentmondásai

éppen onnan erednek, hogy nem látta meg és nem ismerte fel, vagy legalábbis nem akarta tudomásul venni a folyamatban lévő változások nagy horderejét, forradalmi jellegét, pedig az általa kifogásolt »visszásságok" is ezekkel álltak a legszorosabb összefüggésben." Bibó nagyon is jól látta a változások menetét és értelmét. A visszásságok, amelyeket emlegetett – és amelyeket nem tudni miért tesz Tóth István idézőjelbe –, abból a politikai gyakorlatból következtek, amelyet ma már Magyarországon is szabad a hatalommal való visszaélésnek, törvényszegésnek, sztálinizmusnak, rákosizmusnak nevezni. Kommunista történészek – mint a Parasztpárt történetének szerzője is – gyakran esnek abba a hibába, hogy jóllehet ma elítélik a sztálinista-, rákosista politikát, nem hajlandók megértéssel kezelni azokat a kritikákat és politikai lépéseket, amelyek a törvénytelenségek, a hatalommal való visszaélés, a személyi kultusznak nevezett önkényuralom ellen azok elkövetése idejében hangzottak el, illetve történtek.

Tóth többek között azt is szemére veti több parasztpárti vezetőnek, hogy ellenezte a proletárdiktatúrát, másokról meg elmarasztalóan állapítja meg, hogy hatalomra törtek. Mi mást tehettek volna? Ha már egyszer arra vállalkoztak, hogy megteremtik a parasztok pártját és igyekszenek diadalra vinni e párt politikáját? A párttagok mindenesetre furcsállották volna, hogy van egy párt, amely a paraszti érdekek képviseletét ígérte meg és mégsem ennek az osztálynak az érdekében működik, hanem egy másik osztály uralmát mozdítja elő. A Parasztpárttól igazán nem lehetett elvárni, hogy a proletárdiktatúrát készítse elő. Aminthogy a kommunista párttól sem várta senki, hogy a polgári demokráciáért szálljon síkra vagy a szociáldemokratáktól, hogy a nagytőkét támogassák. Minden párttól csak azt lehet számon kérni, aminek képviseletére létrejött és amit híveinek megígért. Ha viszont a kommunista párt vezetőinek olyan ábrándjaik és reményeik voltak, hogy a Parasztpárt csatlósuk lesz („fiókpártjuk", ahogyan a Parasztpárt jobboldali bírálói és ellenfelei mondták), akkor az egyfelől rossz tájékozottságukat, másfelől illuzionista politikájukat bizonyítja. Semmiképpen sem vallana realizmusuk mellett, ha a velük együttműködő kis „baloldali" csoportot összetévesztették volna a párt paraszti és értelmiségi többségével. Ami pedig Tóthnak azt a kifogását illeti, hogy némelyek hatalomra törtek, ahhoz csak annyit lehet hozzátenni, hogy min-

den párt hatalomra törekszik, ez a jellegéhez és a természetéhez tartozik, hiszen az a fő célja, hogy az általa képviselt politikai eszme és gyakorlat győzzön, és ez csak akkor következhet be, ha a szóban forgó párt a hatalom birtokosa vagy részese lesz.

A szerző részletesen leírja az 1946-os pártértekezletet, amelyen élesen csapott össze a párton belüli két koncepció és frakció. Az egyik a párt önállóságának és autonómiájának megtartása mellett kardoskodott, a másik hajlandó volt Rákosinak engedni és mintegy a kommunista párt segédcsapatává válni. Az kiderül Tóth István beszámolójából, hogy a párt többsége az előbbi álláspontot vallotta és a legtöbb parasztképviselő az autonomista törekvéseket képviselő Kovács Imre mellé állott. Ezen az értekezleten a centrista Veres Péter is inkább Kovács Imre, mint Erdei Ferenc nézete felé hajlott. Hogy mégsem ennek megfelelő döntés és határozat született, annak nem az volt az oka, hogy – mint Tóth írja – az úgynevezett jobboldal beadta a derekát és elfogadta a baloldali platformot. A dilemmát nem a vita eredménye oldotta fel, hanem külső beavatkozás. A párt olyan kényszerhelyzetbe került, amelyből másképpen nem tudott kimenekülni, mint azáltal, hogy engedett a párton kívüli nyomásnak. Az történt ugyanis, hogy a határozathozatalt megelőző estén Szviridov. szovjet tábornok, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke magához hívatta Veres Pétert és közölte vele, hogy a Parasztpárt politikájában esetleg bekövetkező irányváltozásnak messzemenő következményei lehetnek. Veres Péter másnap hat órás beszédben kérlelte a konferencia résztvevőit, ne vigyék törésre a dolgot, fogadják el a kompromisszumos megoldást és az ország és a párt helyzetére való tekintettel ne hívják ki maguk ellen a végzetet. Mindenki tudta, hogy Veres Péter mire gondolt, hiszen a Szviridovnál tett látogatás híre futótűzként terjedt el a delegátusok között. A döntés tehát ennek volt a következménye, nem pedig az Erdei-Darvas szárny sikerének.

Részletesen érinti Tóth István azokat az eseményeket is, amelyek az 1947-es választások és a párt működésének 1949 elején történt beszüntetése között történtek. Ebben az időben kétségtelenül nőtt a párt taglétszáma. Ez azonban nem annak volt a következménye, hogy – miként Tóth sejtetni engedi – a Parasztpárt végre a helyes útra, tehát a kommunistákkal való együttműködés útjára lépett,

hanem annak a körülménynek, hogy a Kisgazdapárt szerepe és befolyása végzetesen lecsökkent és az a veszély fenyegetett, hogy végleg kiszorul a politikai életből. A kisgazdapárti parasztok tehát másfelé kezdtek orientálódni és sokan közülük a Parasztpárthoz csatlakoztak, nagyobb túlélési lehetőséget remélve benne, mint a Kisgazdapártban. A pezsgő belső aktivitás, amely Tóth szerint ebben az időben a Parasztpártban észlelhető volt, csak igen rövid ideig tartott és az 1948-as év közepétől kezdve a pártmunka már csak formális összejövetelekben merült ki. A párttagok mindjobban visszahúzódtak a nyilvános szerepléstől.

A szerző javára írható azonban, hogy a Parasztpárt megszüntetését nem minősíti a politikai fejlődés szükségszerű eredményének, hanem hibának, tévedésnek, annak ami valójában volt: a Rákosi-féle Magyar Dolgozók Pártja eleve helytelen politikája következményének. Ezt írja szó szerint: *„A polgári pártok kategóriájához való sorolást nemcsak a Kisgazdapártra, hanem a Parasztpártra is kiterjesztették, holott ekkor már valójában az volt a politikai élet egyik sajátos és figyelemreméltó vonása, hogy az egységes és vezető marxista munkáspárt mellett a Nemzeti Parasztpárt révén lényegében még egy másik olyan párt is létezett, amely dominánsan paraszti társadalmi bázisra támaszkodott, de már szintén a marxizmus elvi alapjaira helyezkedett. E párt megalakulásától fogva egy markáns marxista töltetű maggal is rendelkezett, s a vezetés e színvonalas vezető garnitúra révén szilárd kezekben volt."* Tóth itt arra a tényre utal, hogy 1948 közepétől – még inkább azóta, hogy Veres Péter a „Paraszti jövendő" című könyvét ért támadások miatt az aktív politizálástól visszavonult –, a Parasztpárt mindinkább magáévá tette a kommunista párt nézeteit és helyeselte cselekedeteit, így többek között a két munkáspárt egyesülését, a Tito-ellenes kampányt, a kisparaszti birtokok felszámolását. Ebből Tóth azt a helyes és logikus következtetést vonja le, hogy a Parasztpárt teljesen az MDP járszalagjára került, következésképpen felesleges volt ezt a politikai erőt kikapcsolni. *„A realitásokat figyelmen kívül hagyó koncepció értelmében* – írja – *az MDP most már határozottan a volt koalíciós partnerek elsorvasztására törekedett ... Az MDP szövetségi politikájában 1948 nyarát követően zajlott le az a hibás fordulat, amelynek a Parasztpárt sorsa csak egy részét képezte."* Valóban, kommunista szempontból baklövés volt a Paraszt-

párt kiírtása, kérdéses viszont, hogy a parasztságnak tudott volna-e használni egy marxista-leninista paraszti alakulat, amely éppen úgy a transzmissziós szíjak szerepét játszotta volna, mint a kommunista pártirányítás és ellenőrzés alá került szakszervezetek és társadalmi tömegszervezetek. Ebből a szemszögből nézve, a párt működése megszűnésének nem volt politikai jelentősége.

A Párt és a Nemzeti Parasztpárt [Tóth István: Nemzeti Parasztpárt története c. könyvéről] Új Látóhatár, 1973. (24. évf.) 1. sz. 67-71. o.

KÉT BIBLIOGRÁFIA

Magyar történettudomány válogatott bibliográfiája 1945-1968, *Akadémiai Kiadó, Budapest* 1971, 856 *lap*
Varga Rózsa-Patyi Sándor: A népi írók bibliográfiája; Művek, irodalom, mozgalom (1920-1960); *Akadémiai Kiadó, Budapest* 1972, 940 *lap*

Történészek, írók, kritikusok, történelem- és irodalomtanárok, valamint a történelem és irodalom iránt érdeklődő avatatlan olvasók egyaránt hálásak lehetnek az Akadémiai Kiadónak, hogy a magyar történettudomány nyolcésfélszáz oldalas és a népi írói mozgalom több mint kilencszázoldalas bibliográfiáját kinyomtatta. A két vaskos kötet kiállításában is tetszetős és impozáns mű, a magyar könyvkiadás újabb nagy jelentőségű teljesítménye. Mind a kettő hiányt pótol és csak elismerés illetheti azokat, akik a munkában részt vettek.

*

A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében készült. Az intézet munkaközössége több éves munkával összegyűjtötte, rendszerezte és a szükséges információs adatokkal ellátta az 1945 után Magyarországon megjelent történeti forráskiadványokat, feldolgozásokat, tanulmányokat és szakcikkeket, jó eligazítást nyújtván ezáltal mindenkinek, aki tájékozódni akar a második világháború befejezése utáni történeti irodalomban. A gyűjtemény 8840 címet tartalmaz, ezek közül 7329 cím a magyar, 1511 cím az egyetemes történelem tárgykörébe tartozik. A munkát nagy létszámú együttes végezte, az összeállításban Hanák Péter, Kutas László, Lackó Miklós, Makkai László, L. Nagy Zsuzsanna, Niederhauser Emil, Ránki György és Varga János vett részt.

A bibliográfia első változata 1960-ban készült, mégpedig a stockholmi nemzetközi történészkongresszus alkalmából francia nyelven a külföldi történészek tájékoztatására. (Bibliographie d'oeuvres choisies de la science historique hongroise 1945-1959, Études historiques 2. köt. 487-765 l. Akadémiai Kiadó, Budapest 1960. Különlenyomatként is megjelent 279 oldalon, ugyanabban az évben. E bibliográfiának egy bővített változata – 1963-ig tekintve át a tudományos termést – ugyancsak francia nyelven 1965-ben jelent meg.) A Magyar Történettudományi Intézet 1960-ban elhatározta, hogy a bibliográfiát, átdolgozva és kibővítve magyarul is kiadja. A gyűjtőmunka 1968-ban zárult és majd három évbe tellett, míg a kötet megjelenhetett.

A bibliográfia két fő részre oszlik. Az egyik a Magyarország történetére, a másik az egyetemes történelemre vonatkozó írások adatait tartalmazza. A magyar rész első fejezete az általános munkákat, a többi fejezet kronologikus sorrendben a magyar történelem különböző periódusaira vonatkozó műveket tekinti át. Az ötödik fejezetig a szerkesztők a periódusokat névvel is megjelölik (pl. magyar őstörténet és honfoglalás, a magyar feudális állam, a késői feudalizmus kora), a hatodik fejezettől kezdve azonban csak évszámokat adnak meg (pl. 1790-1849, 1849-1918 stb.). A bibliográfiában nemcsak az önálló kötetben vagy füzetben megjelent munkák szerepelnek, hanem a folyóiratokban, szaklapokban, tudományos közlönyökben és értesítőkben kinyomtatott tanulmányok, adatközlések és szakcikkek is.

Némi hiányérzetet kelt, hogy nincs lista azokról a folyóiratokról és más időszaki termékekről, amelyeket a munkatársak átnéztek és amelyekből anyagukat vették. Van ugyan egy lista, ez azonban csak azokat a kiadványokat tartalmazza, amelyeknek neve rövidítve jelenik meg a címszavakban. Kitűnő ötlet, hogy a szokásos címleírásokat többnyire hosszabb-rövidebb annotációk követik, amelyek eligazítanak a szóban forgó munka tartalmáról. Ez főleg akkor hasznos, ha a tartalom a címből nem derül ki. Az is helyes volt, hogy a szerkesztők nem szorítkoztak a tudományos igényű munkákra, hanem felvettek a gyűjteménybe olyan írásokat is, amelyek ismeretterjesztő és népszerűsítő szándékkal íródtak. Amint-hogy dicséretes az is, hogy a bibliográfiában helyet kaptak a rokontudományok,

valamint az irodalom és a művészetek olyan természetű alkotásai, amelyek történeti eseményeket és személyeket érintenek.

A szerkesztők hangsúlyozzák, hogy válogatott bibliográfiát akartak az érdeklődők kezébe adni és ezt tartották szem előtt, amikor szelektáltak. Arra törekedtek azonban, hogy ne maradjon ki egyetlen olyan mű sem, amely " ...tekintet nélkül terjedelmére és megjelenési helyére bármiféle új eredménnyel (adalékkal, értékeléssel vagy eredeti koncepcióval) gazdagította tudományágunk valamely területét." A bibliográfia tehát nem teljes, a kutatók tudományos igényét nem elégíti ki. Ez nem baj, hiszen a fő cél az volt, hogy az érdeklődők szélesebb köre jusson könnyen kezelhető kézikönyvhöz. Nem róhatunk meg tehát senkit sem, hogy ez vagy az a munka hiányzik a gyűjteményből. Az olvasónak azonban olykor mégis hiányérzete támad, mert az előszóban a szerkesztők azt mondják, hogy a történettudományt új eredményekkel – adalékokkal, értékeléssel, koncepcióval – gazdagító munkák helyet kaptak a gyűjteményben. Ha ez volt a szempont, akkor nem értem, miért hiányoznak például Bibó Istvánnak 1945 és 1948 között a *Válasz*ban és másutt írt tanulmányai, amelyeknek fontossága történelmünk egy-egy szakaszának megítélése szempontjából, gondolom, nem vitatható. Bibótól csak *A keleteurópai kisállamok nyomorúsága* című tanulmány szerepel a bibliográfiában. Hiányoznak többek között a történettudományi szempontból is jelentős tanulmányok a békeszerződésről, a zsidókérdésről, a 45-ös demokrácia válságáról, a magyar társadalomfejlődésről. Legfájóbb azonban az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című tanulmány hiánya. Hiányoltam ezenkívül Márkus István két folytatásban közölt tanulmányát a Parasztpártról (*Parasztság és politika, Valóság* 1947) és Gyapay Gábor kitűnő kis írását Jászi Oszkárról a *Válasz* 1947 decemberi számában. Úgy érzem, ezeket érdemes lett volna felvenni a bibliográfiába, hogy csak olyan munkákról szóljak, amelyek a kötet lapozgatása közben azonnal eszembe jutottak.

Megakadt a szemem Leo Valiani egy tanulmányára vonatkozó címszón. Jóllehet a magyar történelem egy kitűnő ismerőjéről van szó, aki Fiúmében született, magyar iskolába járt, jó ideig Magyarországon is élt, ma is folyékonyan be-

szél és olvas magyarul, de mégis csak olasz és így nem tudom, milyen címen került a bibliográfiába, amely csak magyar szerzőket vesz figyelembe.

A kötet végén elhelyezett *Mutató* nemcsak az összes szerzőket sorolja fel, de a gyűjteményben szereplő hely- és tárgynevek – tehát témák – tekintetében is eligazít. A tájékozódást és a bibliográfia használatát ezzel nagy mértékben megkönnyíti. Némi zavart okoz azonban, hogy a szerkesztők nem néztek utána eléggé az azonos nevű szerzők kilétének. A Mutató lábjegyzete szerint a szerkesztők az azonos nevű szerzők különválasztására törekedtek, de – mint mondják – ezt néhány esetben nem lehetett bizonyossággal megtenni. Kétségtelen, hogy a legtöbb helyen a különválasztás megtörtént, úgy, hogy az azonos nevű szerzők után zárójelben szerepel a hivatás pontos megjelölése, több esetben a születési év is. A két Hegedűs András esetében például megtudjuk, hogy az egyik közgazdász, szociológus és született 1922-ben, a másik irodalomtörténész és született 1923-ban. A Szabó Miklósoknál is fel van tüntetve, melyik az agrártörténész, melyik az ókortörténész és melyik az, akit a szerkesztők egyszerűen történésznek neveznek. A Kardos Lászlók, Papp Lászlók, Sándor Pálok, Tóth Zoltánok, Tóth Tiborok esetében is megtörténik ez az elkülönítés. Van viszont négy Szabó László és három Rácz István, akikről semmi közelebbit nem tud meg az olvasó. Ami nyilván annak tudható be, hogy a különválasztást nem lehetett bizonyossággal megtenni. Nem tudom, nem lett volna-e érdemes ennek mégis utána járni. Annak eldöntése viszont aligha okozott volna akadályt vagy nehézséget, hogy a két Pintér István közül melyik a történész és melyik a Népszabadság rendőri, kém és emigráns ügyekben illetékes munkatársa. (Csak zárójelben: csodálkozom a történész Pintér Istvánon, hogy semmit sem tesz a hírhedt névrokonával való felcserélés ellen, különösen azután, hogy az utóbbi újabban szívesen választ témának olyan tárgyakat, amelyek a történész Pintér érdeklődési körébe tartoznak.)

Végül nem hallgathatom el, hogy a magyar történettudomány bibliográfiája is a territoriocentrikus szemlélet jegyében született. Szerkesztőinek az magyar, ami magyarországi. Igaz, az előszóban közük, hogy a magyarországi történettudomány negyedszázados termésére kívánnak tájékoztatást nyújtani. Ám, miért csak erről, amikor a magyar történettudomány Erdélyben, Szlovákiában, Vajda-

ságban, a nyugat-európai országokban és Amerikában is nagyszerű teljesítményt nyújtott, jeles művekkel gazdagította a történeti irodalmat? Egy ilyen kitűnő és nagy vállalkozást érdemes lett volna teljesebbé tenni és nem szemet hunyni az elől, ami a határokon túl született. Különösen azért, mert egy ilyen kézikönyvnek legfőbb célja és feladata mégis csak az, hogy a magyar nyelvű történeti irodalomban eligazítson, nem pedig az, hogy a hírverés és a propaganda céljait szolgálja, nagyhangú melldöngetés legyen, lám, ilyen gazdag és tekintélyes a magyarországi történeti kutatás és publikálás. Mindenesetre maradandóbb lett volna egy olyan bibliográfia, mely – válogatva – áttekintést ad egy-egy kérdés magyar irodalmáról, mint ez az egyébként szívet gyönyörködtető szép kötet, amely mégis csak csonka és csak abban igazít el, hogy mi készült Magyarországon. Kár, nagy kár, hogy magyar helyett csak magyarországi történettudományi bibliográfiával ajándékozott meg a Történettudományi Intézet.

*

Magyar és nem magyarországi viszont az Akadémiai Kiadó másik briliáns kiadványa *A népi írók bibliográfiája,* amelyet Varga Rózsa és Patyi Sándor állított össze. A mű a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében készült. Az intézetet elismerés illeti, hogy szakítva a territoriocentrizmussal a gyűjtési és rendszerezési munkában nem állt meg a mai Magyarország határán és az érdeklődőknek majdnem hiánytalan és hibátlan bibliográfiát adott. A gyűjteményben olyan írások is szerepelnek, amelyek Erdélyben, Szlovákiában, Vajdaságban és a nyugati országokban készültek. Ha tehát valaki valamely népi íróra, a népi irodalom némely problémájára vagy történetének eseményeire kíváncsi, megkapja a teljes irodalmat, nemcsak azt, amely Magyarország határain belül született. Kétségtelen, hogy itt is vannak hiányok és fogyatékosságok – különösen, ami a nyugaton megjelent anyagot illeti – ám látszik, hogy a szerzők mindent elkövettek, hogy bibliográfiájuk minél teljesebb legyen és valóban egy-egy kérdés átfogó irodalmát adják. Reméljük, ez nem marad egyszeri vállalkozás, amolyan partizán akció, hanem a territoriocentrikus gondolkodást felváltja egy egészségesebb és ésszerűbb magyarságszemlélet.

A népi írók bibliográfiájának az ötlete 1958 szeptemberében a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi (akkor Irodalomtörténeti) Intézetének egy ülésszakán vetődött fel. 1958 júliusában jelent meg az MSZMP-nek a népi írókról szóló állásfoglalása. Nem sokkal utána az intézetnek is határoznia kellett, hogyan valósítja meg a párt kívánságait. Az irodalomtörténeti feladatok és a tudományos terv egyik programpontja volt a népi irodalom bibliográfiájának elkészítése. A munka 1960-ban kezdődött el. A gyűjtőmunka az 1920 és 1960 közötti időt ölelte fel. A törzsanyag összegyűjtésével és rendszerezésével 1964 tavaszára készültek el. A végleges rendszerezést, kiegészítést és ellenőrzést 1969-70-ben végezték. A kötet 1972-ben jelent meg. Az olvasó első észrevétele mindjárt az, hogy a gyűjtési és rendszerzési munka közben miért nem vették figyelembe az 1960 után megjelent anyagot is és miért ragadtak meg az 1960-as évnél. A kérdés felvetődésére nyilván számítottak a szerkesztők, mert megjegyzik, hogy „munkaszervezési okok" miatt kellett az anyaggyűjtést 1960-nal zárni. Volt azonban más ok is. Az 1960 után megjelent irodalom feldolgozására nem vállalkozhattak – írják –, de „ezt elvi, történeti szempontból nem is tartottuk feltétlenül szükségesnek. A mozgalom, mint aktív ideológiai, politikai, irodalomtörténeti irányzat ekkor már történetileg végleg lezártnak tekinthető. Eredményei, tanulságai bizonyos mértékben továbbra is benne élnek a népi írók munkásságában, de az 1960 utáni publikációk már mindenképp csak az egyes pályaképekhez tartoznak" (17-18). Nem hiszem, hogy ez a magyarázat bárkit is meggyőz. Függetlenül attól, hogy ki hogyan ítéli meg a népi írók 1960 utáni szerepét, lezártnak vagy le nem zártnak tekinti a mozgalom történetét, a bibliográfiának az a feladata, hogy információkat szolgáltasson és ez a feladat nem szűnik meg azzal, hogy egyének, irányzatok, mozgalmak értékelésében, elhelyezésében, súlyuk és jelentőségük kérdésében bárki időlegesen vagy akár a véglegesség szándékával ítéletet mond. Már az is vitatható, hogy e tekintetben lehetséges-e végleges döntés. Az ötvenes évek elején sok kommunista ideológus és gyakorlati politikus ugyanúgy lezárt fejezetnek tekintette a népi irodalmat és mozgalmat, mint *a* mostani bibliográfia szerkesztői. Később aztán láthatták, milyen korai volt az ítéletük. Ki mondhatja meg ma, hogy a mozgalom lezárt fejezete-e *a* magyar irodalomnak és

történetnek? És ha előre nem látható történeti események következtében esetleg újjászületik? Korai, tehát tudománytalan és könnyelmű dolog lezártságról és befejezettségről beszélni.

A befejezettségnek ellentmondanak a tények is. Nemrégen a népi mozgalom történetén dolgozva át kellett tekintenem az 1960 utáni irodalmat is. Csodálkozva láttam, milyen óriási az az anyag, amely az elmúlt 12 évben népi írókról, a népi irodalomról és mozgalomról megjelent. Tömegével jelentek meg olyan írások is, amelyek az irányzat és a mozgalom történetére vonatkoznak és nem pusztán az írói pályaképekhez tartoznak. Kár volt tehát a munkát 1960-nal lezárni és még nagyobb kár, hogy a két szerkesztő erre oly naiv és gyermeteg magyarázatot ad.

A bibliográfia négy fő fejezetre oszlik. Az elsőben megtaláljuk a népi írók műveit, nemcsak a magyarul, de az idegen nyelven megjelenteket is. Az adatok igen részletesek, kimerítőek, szabatosak. A második fejezet *a* népi írókról szóló írásokat tartalmazza. A harmadikban a mozgalomra, *a* negyedikben az előzményekre és a rokonmozgalmakra vonatkozó anyag szerepel.

Az első részben 17 szerző teljes életművét kapjuk, kivéve azokat az írásaikat, amelyek a Mozgalom című fejezetbe kerültek. A 17 író kiválasztásához lenne pár észrevételem. A szerkesztők népi íróknak tekintik azokat, akik „ideológiai, politikai, irodalmi tevékenységének középpontjában a magyar parasztkérdés, mint minden mást ennek alárendelő nemzeti probléma állt" (18). Ez a definíció nem nagyon meggyőző, hiszen *a* népi írói mozgalomnak voltak olyan tagjai is, akiknek érdeklődése és életműve középpontjában nem a parasztkérdés „mint minden mást ennek alárendelő nemzeti probléma" állt. Úgy érzem, sokkal helyesebb és megnyugtatóbb lett volna a népi írók közé azokat sorolni, akik önmagukat *a* népi írói mozgalomhoz tartozónak nyilvánították. A népi írói mozgalom irodalmi és irodalompolitikai irányzat volt, tagjának tekintendő tehát mindenki, aki szolidáris volt ezzel az irányzattal és működésében részt vett. A bibliográfia szerkesztőinek vitatható szemlélete következtében nem találjuk a népi mozgalom vezető tagjai között Szabó Lőrincet, Sárközi Györgyöt és Bibó Istvánt. Igaz, egyikük munkásságának a középpontjában sem állott a parasztság, de Szabó Lőrinc

mindvégig a népi írói csoporthoz tartozónak tekintette magát, munkatársa volt majd minden jelentősebb népi folyóiratnak. Sárközi György évekig szerkesztette a népi írók folyóiratát, azonkívül a Magyarország felfedezése című falukutató sorozatot és részt vett az írók közéleti harcaiban is. Bibó Istvánt pedig háború utáni történeti és társadalomtudományi iratai a legjelentősebb populista politikai gondolkodóvá avatták. Mindhármukat tehát joggal illette volna meg a kiemelés, amely abban nyilvánult meg, hogy a művek és a művekről szóló írások külön fejezeteket kaptak. A 17 kiemelt népi író között szerepel azonban Juhász Géza, Nagy Imre és Sértő Kálmán. Juhász Géza érdemes tagja volt a mozgalomnak, de szerepét nem lehetett kiemelkedőnek tekinteni, akárcsak Nagy Imréét, aki jeles költő volt, a népiek a magukénak tekintették, de jelentősége és munkássága mégis csak szerényebb volt, mint a többieké. Sértő Kálmán pályája meg alig érintkezett a népiek mozgalmával, hozzájuk csak paraszti származása és költői témavilága kötötte, semmi több. A népi írók irodalompolitikai és politikai küzdelmében egyáltalán nem vett részt. Szabó Lőrinc és Sárközi György sokkal inkább volt népi, mint a paraszt származású Sértő Kálmán. Ismétlem, azon az alapon, hogy a népiség nem volt azonos a paraszti származással és paraszti tematikával. Fő eleme a népi mozgalom céljaival és törekvéseivel való azonosulás, az irodalmi és irodalompolitikai program vállalása volt. Ortutay Gyula sem volt a népi mozgalom tagja, jóllehet a szerkesztők ennek látszatát iparkodnak kelteni.

Szépséghibája a bibliográfiát bevezető előszónak, hogy értékelésében és ítélkezésében teljesen átveszi az *1958*-as pártállásfoglalás tételeit, úgy téve, mintha ez az utolsó szó lenne és rajta immár semmi sem változhatik. Ezek a tételek már 1958-ban sem állották meg helyüket, hiszen tudományosan be nem bizonyított érvekre épültek. Ma meg különösen avultnak bizonyulnak, hiszen már megfogalmazói sem gondolkodnak úgy, mint 1958-ban, nem is szólva a párt- és irodalmi hivataloknak a 15 év előttitől eléggé elütő mai magatartásáról. Minek tehát továbbra is fújni a régi nótát?

Érdekesek és tanulságosak viszont a bevezetőnek azok a részei, amelyekben a szerkesztők a népi írók művei műfaji meghatározásának nehézségéről, az írói csoport szabadcsapat jellegéről és a periodizáció kérdéséről írnak. A periodizáció-

ról, vagyis arról, honnan számítandó a népi mozgalom megindulása, régóta vita folyik a szakirodalomban. Az előttünk fekvő bibliográfia szerkesztői „A mozgalom kialakulása” című fejezetet a népi írók első, általánosan megfogalmazott társadalom- és irodalompolitikai programjával, Németh László 1928-ban megjelent *„Új reformkor felé”* című cikkével, s a népi írók első közös, nyilvános fellépésével, a Bartha Miklós Társaságban 1929 februárjában tartott Magyar Föld szerzői estről szóló beszámolóval nyitják meg.

Az adatok között néhány pontatlanság szemet szúrt és talán érdemes felhívni rá a figyelmet. A 29. oldalon szó van „a vásárhelyi találkozónak a népi írók népfrontmozgalmára gyakorolt hatásá”-ról. Tudomásom szerint a népi íróknak nem volt semmilyen népfrontmozgalmuk. Népfrontmozgalmuk a kommunistáknak volt, azután hogy a Komintern kiadta ezt a jelszót és megindult a barátkozás haladó, baloldali és szociáldemokrata személyekkel és csoportokkal. A 33. oldalon „Nagy Ferencék összeesküvésének leleplezésé”-t emlegetik a szerkesztők, jóllehet immár kommunista történészek is óvatosabban fogalmaznak és Kovács Bélával, Nagy Ferenccel kapcsolatban már nem igen használják az összeesküvés szót. Néhány évvel ezelőtt a *Századok* című történettudományi folyóirat egy munkatársa igen meggyőzően mutatta ki, hogy a Kisgazdapárt vezetői helytelenítették a Magyar Közösség helyzetelemzését és kibontakozási tervezetét, tehát alaptalan a magyar közösségi és a kisgazdapárti törekvések közé egyenlőségi jelet tenni. Ugyanazon az oldalon azt olvashatjuk, hogy „A Nemzeti Parasztpárt baloldali vezetői – Erdei Ferenc, Darvas József, Veres Péter – kezdettől együttműködtek a kommunista párttal.” Ez a fogalmazás semmit sem mond, hiszen a „baloldali” és az „együttműködni” igen tág fogalom. A kommunista párttal bizonyos kérdésekben, helyzetekben és időben a Parasztpárton belül mindenki együttműködött, nemcsak a „baloldal”, de a „jobboldal” is, hiszen a párt tagja volt a koalíciónak, partnere a kommunista pártnak. Viszont Veres Péter együttműködése egészen más természetű volt, mint Darvasé vagy Erdeié. Ez utóbbiak abban látták a párt szerepét, hogy támogassa és segítse a kommunisták törekvéseit, míg Veres, akárcsak a „jobboldali” Kovács Imre, Bibó István, Farkas Ferenc szeme előtt két egyenrangú – ha nem is egyenlő erejű és súlyú – párt közötti partnerség

lebegett. Az ő együttműködésük a kommunistákkal addig tartott, amíg a partnerségre a kommunista párt is hajlandó volt és nem kezdte el partnerei kisemmizésével a teljes hatalomátvételt. 1972-ben már erről is illett és lehetett volna differenciáltabban írni. A 34. oldalon az előszó szerzői „a Nemzeti Parasztpártnak az 1956 októberi újjászületési kísérleté”-ről beszélnek. A Parasztpárt újjáélesztése (és Petőfi Párttá történt átkeresztelése) nem kísérlet volt, hanem befejezett tény, más kérdés persze, hogy az újjáalakult párt a közbejött események miatt csak nagyon rövid ideig működött.

A bevezető sorokban dicsérettel illettem Varga Rózsát és Patyi Sándort, mert teljes bibliográfiára törekedtek és gyűjtésüket nem korlátozták Magyarország területére. Azt a törekvésüket azonban, hogy a Magyarországon kívüli irodalomról is képet nyújtsanak, csak hiányosan tudták megvalósítani. Szemmel láthatóan azért, mert a külföldi magyar irodalomnak csak egy töredékét vizsgálták meg. így például a folyóiratok közül csak az Új Látóhatárt (beleértve elődjét, a Látóhatárt), az Irodalmi Újságot és a Katolikus Szemlét. Az is észrevehető, hogy nem álltak rendelkezésükre a teljes évfolyamok. Nagyon sok tanulmány és cikk kimaradt. Kovács Imre és Szabó Zoltán szerepel azok között a népi írók között, akiknek összes műveit pontos adatokkal közli a bibliográfia. Mind a kettő esetében azonban a szerkesztők csak a Magyarországon megjelent termést vették figyelembe, tehát hiányoznak a külföldön írt könyvek és tanulmányok. Mind Kovács Imrétől, mind Szabó Zoltántól a bibliográfiában csak azok a kisebb írások szerepelnek, amelyek a népi írói mozgalomról szólnak. És végül csaknem teljes mértékben hiányoznak azok a cikkek, amelyek a nyugati magyar sajtóban a népi írók 1956-os szerepéről és az ellenük indított 1958-as kampányról megjelentek. (Hadd jegyezzem meg, hogy hiányoznak a bibliográfiából Bibó István 1956-57-es iratai is, jóllehet valódi „populista” alkotások voltak és legtisztábban fejezték ki a népiek akkori politikai tájékozódását és helyzetelemzését.)

Két bibliográfia [Magyar történettudomány válogatott bibliográfiája 1945–1968; Varga Rózsa-Patyi Sándor: A népi írók bibliográfiája… 1920–1960] Új Látóhatár, 1973. (24. évf.) 2. sz. 167-174. o.

MAGYAROKRÓL, ANGOLOKNAK

Paul Ignotus: Hungary, Ernest Benn Ltd, London 1972, 333 lap

Az ismert londoni könyvkiadó *„The Nations of the Modern World Series"* nevű sorozatában Ignotus Pál írta a Magyarországról szóló kötetet. A kiadó választása találónak mondható, hiszen Ignotus valóban alapos ismerője a magyar viszonyoknak és mindenképpen illetékes arra, hogy egy ilyen színvonalas sorozatban közreműködjék. A több mint háromszáz oldalas mű nemcsak sokoldalú és részletes ismeretek foglalata, hanem tiszteletet parancsoló kutatói és írói munka eredménye is. Az olvasót lenyűgözi Ignotus hatalmas tudása, az újabbkori magyar társadalmi és művelődési fejlődésnek az ismerete, a kor fontosabb problémáiban való jártassága és sok közszereplővel való személyes kapcsolatából adódó otthonossága mind a politika, mind pedig az irodalom dolgaiban. Hogy a könyvet mégsem tudtam azzal az érzéssel és meggyőződéssel letenni, hogy, íme, van egy Magyarországról készült mű, amelyet nyugodt lelkiismerettel adhatunk minden angolul tudó idegen kezébe, annak oka, hogy a szerző ebben a munkájában sem tudott szabadulni néhány régi előítéletétől. Hajdani rokon- és ellenszenvei tovább élnek benne és sokhelyütt árnyat vetnek a sok tudással és írásművészettel készült mű tárgyilagosságára. Ignotus Pál mélységes meggyőződéssel, tehetséggel, hallatlan szenvedéllyel és olykor a fanatikusok dühével képviselt egy irodalmi és politikai magatartást, ami mindenképpen tiszteletére és becsületére válik, de az ebből fakadó elfogultságok és részrehajlások nem a legjobb tanácsadók, amikor kort, embereket, helyzeteket, eseményeket kell külföldiek számára elemezni, mérlegre tenni és megítélni. Erről azonban még lesz szó.

Ami engem leginkább impresszionált, az az írás nyelvezete volt. Ignotus könyvét olvasva, az volt az érzésem, hogy nem magyar, hanem angol író szól

hozzám. Nemcsak világosan, szabatosan, pontosan fogalmaz, hanem lefegyverző biztonsággal használja az angol politikai nyelv fordulatait, kifejezéseit és szavait. Még nem olvastam magyar szerzőtől olyan idegen nyelven írott könyvet, amely ennyire elfeledteti a szerző nemzeti és nyelvi hovatartozandóságát. Magyar szerzők idegen nyelveken megjelent műveiben gyakran találkozunk eredendően magyar gondolatmenettel, a dolgoknak magyar megközelítési módjaival és nyelvünk különféle sajátosságainak mesterséges átültetésével. A magyar majd mindenhol átüt az idegen szövegen és talán ez lehet egyik oka annak, hogy miért oly sikertelenek magyar szerzők nem magyar nyelvű munkái. Ignotus könnyen, biztosan, fölényesen bánik az angol nyelvvel és történelemről, politikáról, irodalomról, gazdaságról úgy ír, ahogyan angolok írnak. Azzal a fogalmi és szókészlettel, amellyel a szigetországban dolgoznak és nem azzal, amelyet Magyarországról menekítettünk át nyugatra, és amelytől oly nehezen tudunk szabadulni. Ez pedig a külföldiekkel való szóértés nagy akadálya. Azok a magyarok, akik az állandó meg nem értésre panaszkodnak, megfontolhatnák, hátha bennük van a hiba, mert úgy adják elő mondanivalójukat, ahogyan azt idegen nem vagy nehezen érti meg. Ignotus szerencsés kivétel. Úgy érzem, történészeink, közíróink, politikusaink tanulhatnának tőle, hogyan kell magyar témát angolul beszélők számára is érthetően és megérthetően előadni. Azt is a szerző különleges érdemei közé sorolnám, hogy magyar jelenségeket gyakran angol párhuzamokkal és hasonlatokkal tesz világosabbá és érthetőbbé.

Ignotus az előszóban elmondja, hogy eredetileg – a sorozat jellegének megfelelően – a mai Magyarországról akart könyvet írni. Rá kellett azonban hamarosan jönnie, hogy a mai magyar viszonyok nehezen érthetők meg az előzmények nélkül és az újabb fejlődés bemutatása a múlt tárgyalása nélkül lehetetlen. Éppen ezért az eredetileg a mai Magyarországról szóló tanulmány helyett a magyar történelmet összefoglaló munka lett, amelyben annál részletesebb és alaposabb az események előadása, mennél közelebb kerülünk a mai korhoz. A könyvnek körülbelül egy harmadát foglalja el a honfoglalástól az első világháború végéig terjedő történelem, a második harmadban tárgyalja Ignotus a két háború közötti eseményeket, a második világháborút, a koalíciós, majd 1956-ig terjedő sztálinis-

ta korszakot, végül az utolsó harmadban ismerteti az 56-os forradalmat és az utána következő másfél évtizedet.

Terjedelmes fejezet foglalkozik az 1848 és 1918 közötti korszakkal, köven és részletesen ismertetve a régi Magyarország társadalmi és politikai viszonyait. Nem kétséges, hogy az akkori politikai légkör sokkal rokonszenvesebb volt, mint a két háború közötti, mégis a magyar olvasó kissé túlzónak tartja azt az elnézést, amellyel a szerző a ferencjózsefi Magyarországot szemléli és azt a nosztalgiát, amely minden sorából sugárzik. A régi dzsentri világ megszépül Ignotus előadásában, és míg a két háború közötti időszak vezető osztályainak minden bűne kellő bírálatban részesül, az első világháború előtti uralkodó rend szociális közönyének és elmaradottságának csupán gyenge megrovás jut.

Előkelő helyet kap a könyvben a zsidóság szerepe és jelentősége a magyar társadalmi, politikai, szellemi és gazdasági fejlődésben. Ignotus felkészülten, körültekintéssel, tárgyilagosan kezeli a kérdést. Méltatja azt a fontos szerepet, amelyet a zsidóság az ország gazdasági haladásában, az iparosításban, a városiasodásban, a művelődési és civilizációs gyarapodásban játszott, de nem hallgatja el azokat a hibákat sem, amelyek nem kis mértékben táplálták az antiszemitizmust. Mégis az a benyomásom támadt, hogy Ignotus szemléletét és tollát amolyan „zsidókomplexum" irányította. Ennek több jelét láttam. Egyik az, hogy a politikai, gazdasági és irodalmi közszereplőkről sohasem mulasztja el megemlíteni, hogy zsidók voltak, ha történetesen azok voltak. Miért van erre szükség? Miért kell az antiszemitákat követni abban, hogy a származásra felhívjuk a figyelmet? Nem tudom, helyes-e az ilyen megkülönböztetés, függetlenül attól, hogy negatív vagy pozitív értelemben történik? Némi elfogultságot látok abban is, hogy néhol a „zsidó" mivolt majdnem egyenlő a „demokrata" és „liberális" szemlélettel, magatartással, holott itt két különböző dologról van szó. Ignotus igen helyesen megsemmisítő bírálatot mond a Horthy-rendszerről. Rámutat azokra az erőkre, amelyek ezt a rendszert életben tartották és működtették, elfelejtkezik azonban a zsidó nagy- és középpolgárság szerepéről, amely egészen addig, ameddig a zsidóüldözés el nem kezdődött, szervesen beleépült a két háború közötti uralmi rendbe és a nagy részben zsidó kézben lévő nagytőke, tehát a bankok, gyárak,

kereskedelmi vállalatok szintén hozzájárultak annak az egészségtelen társadalmi rendszernek, az elnyomásnak, a szegénységnek a fenntartásához, amelyet Ignotus méltán és igen meggyőzően pellengérez ki. Ragyogó érveléssel ostorozza a közállapotok elmaradottságát és a rendszer – demokrata külsőségek ellenére is – antidemokratikus mivoltát, de ezért a munkást kizsákmányoló nagyiparos éppen olyan felelős volt, mint a parasztot megalázó nagybirtokos. Ignotus a szabad vállalkozás és verseny mellett igen sok és meggyőző adatot sorol fel, de elnézi azokat a károkat, amelyeket némely magyarországi képviselője okozott. A Horthy-rendszer – amelyről helyesen állapítja meg, hogy nem diktatórikus, hanem tekintélyuralmi jellegű volt – sokkal összetettebb és bonyolultabb hatalmi szerkezet, mint ahogyan Ignotus érzékelteti.

Alapos és részletes a század irodalmi mozgalmainak bemutatása. Ignotus sokat időzik a *Nyugat*-nál, méltatja a polgári radikalizmus érdemeit, hosszan ismerteti azokat a törekvéseket, amelyeknek célja Magyarországnak a nyugati áramlatokkal való megismertetése volt. Ez a rész gazdag ismeretanyagra vall. Nem lehet viszont egyetérteni Károlyi Sándor inkvizítori hevű elítélésével és ugyanakkor az ifjabb Andrássy Gyula felmagasztalásával. A két férfiú között nemigen voltak alapvető szemléleti különbségek, mégis Ignotus hajlandó az utóbbit megérteni és a haladó mozgalmak partnerének elfogadni, de az előbbit megrögzött reakciósnak bélyegzi, aki csak azért szervezett szövetkezeteket, hogy maradi beállítottságától sugallva harcoljon a szabad vállalkozás, a szabadkőművesség és a zsidóság ellen. Ignotus nem tart Károlyi Mihállyal, aki ugyan szemben állt nagybátyjával, de elismerte, hogy ő volt az, akitől Marxot kapta olvasmányul. Nem nagyon meggyőző Ignotus magyarázata arra, hogy apja, az öreg Ignotus miért nem tartott a politikában Adyval és Jászival. Szerinte Ignotus egyetértett követeléseikkel, de nem látott reményt megvalósításukra, anélkül, hogy közös ügyet csináljon legalább néhány befolyásos mágnással, olyanokkal, mint amilyen például Andrássy Gyula volt.

Vitathatónak tartom, hogy Ignotus a huszadik századi Magyarország legjelentősebb drámaírójának Molnár Ferencet nevezi. Zsolt Béláról pedig csak a legnagyobb elismerés hangján ír, jóllehet ez a neves közíró és szerkesztő mara-

dandót nemigen alkotott és inkább szenvedélyes elfogultságaival, mint gondolkodásának mélységével vagy írói nagyságával tűnt ki.

A polgári liberalizmus és az urbánus írói csoport tárgyalása sok helyet foglal el, ami érthető és indokolt, hiszen Ignotus ebben a körben mozgott, ezt ismerte a legjobban és közvetlen tapasztalata is itt volt a legtöbb. Érdekesen, színesen írja le ennek a csoportnak a történetét és mutatja be legfontosabb szereplőit. Az „irodalmi baloldal" megjelölést erre használja, kizárva ebből az irodalmi baloldalból a népieket, akikről aztán kevés jót mond. A két háború közötti korszak közszellemét szerinte Szekfű Gyula és Szabó Dezső alakította. Mindkettőt erősen bírálja, különösen Szabó Dezsőt, akit rossz írónak, zavaros gondolkodónak, de nagy demagógnak nevez. (Csak zárójelben: árulkodó jel, hogy a könyv bibliográfiájába Szabó Dezsőről csak Nagy Péter könyvét vette fel, de hiányzik Gombos Gyuláé. Egy tárgyilagos szerző mind a kettőt megemlítette volna.) Nem kevésbé elítélő Ignotus véleménye Németh Lászlóról. „Harmadik oldal" elméletét a fasizmussal és a nemzeti szocializmussal rokonítja, „minőség forradalmáról" meg azt írja, hogy a fasizmus magyarországi változata volt. Némi rosszindulatot érzek Ignotusnak abban a megjegyzésében is, hogy a falukutatók elődeinek íve „Móricz Zsigmondtól és Nagy Lajostól Szabó Dezsőig és a Társadalomtudományi Társaság radikálisaitól a húszas évek ébredőiig" terjed. Ignotus tudtommal az első, aki az ébredőket a falukutatás előzményeihez sorolja. Nyilvánvaló az az igyekezete is, hogy a népi mozgalom tagjait politikában zavaros és ingatag embereknek, hol kriptonáciknak, hol kriptokommunistáknak tüntesse fel. Nem tudom, miért, de talán azért, hogy angol olvasóit elriassza tőlük. (Illyés – írja – középiskolás korában kommunista volt, Matolcsy nyilas lett, Erdei kommunista, Féja a fasisztabarát kormány lapjának munkatársa, Kerék Mihály a nagybirtokosok szervezetének tisztviselője, Kovács Imre ugyan harcolt a nácik ellen, de konzervatív lap munkatársa volt és egyaránt rokonszenvezett a szovjettel és a nyugati demokráciákkal, Veres Péterért – aki egyeztette a dialektikus materializmust a „turáni" fajisággal – versenyeztek a pro- és az anti-náci szervezetek, majd koalíciós partnere lett a kommunistáknak.) A Márciusi Frontról azt írja, hogy 1937-ben a Válasz néhány írója alapította – „mint később kiderült: kripto-kommunisták által vezetett" –

egyetemi ifjakkal. Kár, hogy Ignotus nem nézett utána a Márciusi Front történetének, mert akkor kiderült volna, hogy az alapításnál jelen volt budapesti egyetemi ifjaknak semmi közük sem volt a kommunistákhoz és csak később, a Front debreceni csoportjában játszott szerepet néhány illegális kommunista. Az sem rokonszenves, hogy a kommunistákkal való együttműködést a népiekkel kapcsolatban állandóan felhánytorgatja, holott ő is együttműködött velük évekig, másfelől 1945-tel kapcsolatban „népi" illúziókról beszél, ismét elmarasztaló értelemben, elhallgatva, hogy – mint személyes sorsa mutatja – némi illúziói neki is voltak.

Ignotus érdeklődése elsősorban az értelmiségi és polgári mozgalmak, kezdeményezések, vállalkozások felé irányul. A munkások sorsának alakulásáról keveset tudunk meg, még kevesebbet a parasztságról. Látszik, nem ismeri és nem is nagyon érdekli. Ám, ha röviden is, a két háború közötti agrárnyomorúságot megemlíti és a nagybirtokrendszer árnyoldalaira is rámutat. A földreform követeléséről szólva csak a szociáldemokraták mezőgazdasági programját említi és hozzáfűzi, hogy a polgári liberálisok és radikálisok (Rupert, Nagy Vince, Buza Barna, Vámbéry Rusztem, Zsolt Béla) ugyanúgy látták a kérdést, mint a szociáldemokraták. Ám egyetlen szó sincs Eckhardt Tibor, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Matolcsy Mátyás és Kerék Mihály földreformtervéről, amelyek a két háború között a legalaposabb és legrészletesebb javaslatokat tartalmazták az egészségtelen birtokmegosztás megszüntetésére és kisparaszti birtokok létesítésére.

Akad a könyvben néhány apróbb tévedés is, amelyet talán érdemes helyesbíteni. A „kuruc" szóval kapcsolatban a szerző azt mondja, hogy eredete visszanyúlik a Dózsa-felkelés idejére és a parasztkatonák által viselt keresztre (a latin: crux) utal. Az újabb kutatások megcáfolták ezt a feltételezést. „A magyar nyelv történeti és etimológiai szótára" is megállapítja, hogy „szótörténeti és hangtani okokból elfogadhatatlan az a Bél Mátyás óta hagyományozódó feltevés, amely szerint a latin crux „kereszt" főnévre, illetőleg annak crucius vagy cruciatus „keresztes" származékára megy vissza és eredetileg Dózsa György keresztesseire vonatkozott. Az adatok ennek minden kétséget kizáróan ellentmondanak". A kuruc szó ismeretlen eredetű. A háborús területgyarapodást tárgyalva azt írja Ignotus, hogy

Erdély visszacsatolásával „az erdélyi magyarság túlnyomó többsége, vele együtt nagy tömegű román, ukrán, szlovák, német (szász) és jiddis” került Magyarországhoz. Nem tudok róla, hogy a jiddis szóval népet is, nemcsak nyelvet szokás megnevezni. Egy helyütt azt írja, hogy „1947 elején új választásokat tartottak”. E választások augusztus végén voltak, tehát nem az év elején. Hegedűs András sem volt „szociológus” mielőtt miniszterelnök lett volna. Agrárszakértő volt; szociológussá csak a forradalom után, moszkvai tartózkodása alatt képezte át magát.

Talán még néhány szót a legújabb fejlődést tárgyaló fejezetről. Ignotus találóan jellemzi a jelenlegi helyzetet, és ha némely megállapítása ellenvetésre ingerel is, nagyjában-egészében hű képet kapunk a mai állapotokról. Különösen sikerült a gazdaságirányítási rendszer reformjának elemzése és bírálata.

Magyarokról, angoloknak [Ignotus Pál: Hungary c. könyvéről] Új Látóhatár, 1973. (24. évf.) 3. sz. 274-278. o.

MAGYAR REMEKMŰVEK KÜLFÖLDÖN

Gombos Gyula: Huszonegy év után, Aurora Kiskönyvek, München 1972, 93 lap
Hanák Tibor: A filozófus Lukács, Magyar Műhely, Párizs 1972, 120 lap

A magyar értekező próza az 1972-es évben két maradandó értékű művel gyarapodott. Az egyik Gombos Gyula *Huszonegy év után* című politika esszéje, a másik Hanák Tibor értekezése Lukács György bölcseleti munkásságáról. A külföldi magyar szellem két olyan munkával gazdagította a politikai és filozófiai irodalmat, amely nemcsak a Magyarországon kiadott legjobb művekkel vetekszik, de arra is érdemes, hogy későbbi nemzedékek is tanuljanak és okuljanak belőle. A mainál kedvezőbb történelmi és világpolitikai helyzetben Gombos Gyula könyvének megjelenése az egész magyar értelmiséget és minden gondolkodó főt megmozgató esemény lett volna, Hanák Tibor művét pedig a bölcseletet tanuló egyetemi hallgatók forgatnák és tudományos közlönyökben vitatnák. A magyar diaszpórának mindenképpen nagy dicsősége, hogy két ilyen munkával dicsekedhetik és olyan kitűnő gondolkodókat és írókat tudhat magáénak, mint Gombos Gyula és Hanák Tibor. Mind a két könyv megérdemelné, hogy ne csak a külföldi magyarok olvassák, de eljusson Budapestre és más magyar városokba is, hiszen nemcsak rendkívül értékes szellemi alkotások, de nagymértékben befolyásolhatnák egy egészségesebb és kiegyensúlyozottabb nemzeti közgondolkodás kialakulását is.

Gombos Gyula művének fő értéke abban van, hogy a magyar nép mai állapotáról, az ország helyzetéről és világpolitikai esélyeiről páratlanul hű és meggyőző képet fest. Gombos pontosan ismeri az elmúlt évtizedek történetét, tisztában van a nemzetközi erők működésével, otthonos a mai politikai irodalomban és fölényes biztonsággal igazodik el korunk minden útvesztőjében. Logikája kristály-

tiszta, érvei megtámadhatatlanok, az elemzés tudományos igényű. Művét csak Bibó István 1945 és 1948 között írott tanulmányaihoz tudom hasonlítani, azzal a Gombos javára szóló különbséggel, hogy a szöveg irodalmi színvonala felülmúlja Bibó szövegeinek stiláris értékét. Gombos szemléletében, a gondolkodás könyörtelen realizmusában és a tudományos módszerben mindenképpen Bibó méltó társa. Nagy igénnyel és művészi ihlettel megalkotott magyar prózája közvetlenül Kosztolányi, Illyés és Németh László mellett jelöli ki helyét. A politikai értekező prózát olyan magaslatokba emeli, ahol régen nem volt. Szövegei tiszták, szabatosak, világosak, a fogalmazás pontos és lebilincselő. A legbonyolultabb kérdések is nyomban megvilágosodnak Gombos előadása nyomán. A henyeségnek, tisztátlanságnak, homálynak, többértelműségnek és zavarosságnak sehol semmi nyoma. A stílus annyira tökéletes, hogy valóságos művészi élvezetet kelt és nagy mértékben hozzájárul ahhoz, hogy az érvelés magával ragadjon, és a következtetés meggyőzzön minket.

Pedig ahhoz, hogy Gombos érvelését és következtetéseit elfogadjuk, nincs szükség a stílus hajtókerekére. Annyira magától értetődő és kézenfekvő, amit a mai magyar helyzetről és a nemzetközi viszonyok nyújtotta lehetőségekről ír, hogy a szöveg különleges szépsége nélkül is megnyerhetné az olvasók egyetértését. Az egyenes és ezért könnyen követhető gondolatmenet, a tudományos vizsgálódási módszer és a szenvedélyektől mentes, példásan nyugodt előadás még akkor is fogva tartaná az olvasót, ha mindez nem történnék olyan szép magyar nyelven, amelyen napjainkban magyar nyelvi környezetben is csak kevesen írnak.

Az esszé megírására az indította Gombos Gyulát, hogy *Húsz év után* című könyve a vártnál nagyobb visszhangot keltett és a legkülönfélébb ellenvetéseket váltotta ki. Eredeti terve csupán az volt, hogy válaszol bírálóinak és tisztázza a felvetődött problémákat. E válasz azután nagyobb terjedelmű művé nőtt, amelyben immár másodlagossá vált a kritikusoknak adott válasz, a munka gerincét egy alapos és részletes világpolitikai áttekintés alkotja. Ebben Gombos olyan fontos kérdésekről mond véleményt, mint a külföldi magyarok körében észlelhető torz politikai szemlélet, a nemzetközi ellenőrzéssel tartott szabad választások követelése, az önrendelkezési jog, Oroszország és Kína viszonya, a Szovjetunió belső

helyzete, a Magyarországgal szomszédos országokban élő magyarok ügye, a világpolitikában az elmúlt években bekövetkezett változások értelme és végül a nyugat-európai egység megvalósulásának esélyei.

Gombosnak tökéletesen igaza van, amikor emigráns politikusokat és közírókat abban marasztal el, hogy csak a világgal, tehát másokkal szemben lépnek fel követelésekkel, önmagunkkal – tehát velünk magyarokkal – szemben viszont nincsenek igényeik. E szemlélet szerint a világ hallgasson meg minket, méltányolja követeléseink helyességét és szolgáltasson nekünk igazságot. Ugyanilyen egészségtelen az a gondolkodás is, amely másoknál és másutt végbemenő változásoktól várja a magyar problémák megoldását és a magyar sors javulását. Gombos kitűnő okfejtéssel mutatja ki e szemlélet és magatartás oktalanságát és eredménytelenségét. És abban is igazat kell neki adnunk, hogy a magyar a tizenkilencedik század eleje óta hajlik az önámításra, de ez *„az elemi gondolkodást kiszorító”* magatartássá csak Hatvanhét után vált. *„Amit az emigránsok politikán értenek* – írja –*, ritkán több, mint követelések öblös eregetése, mely a világtól egy külön nekünk szóló igazság érvényesítését várja el; vagy üres spekuláció, mely a nemzetközi politika mozzanatait önkényes értelmezéssel mindig úgy rakja ki – akár a kártyavető asszony kitanult keze a lapokat –, hogy abból az áhított fordulat – az ország felszabadítása vagy felszabadulása – legyen jövőként kiolvasható.”* Ehhez én csak azt tenném hozzá, hogy ez a kitűnő, találó jellemzés nemcsak a kinti, de a hazai magyarok nagy többségére is áll. Az előbbiek esetében az illúziókat és az önámítást növeli a sokszor kínzó tehetetlenség, az utóbbiak esetében pedig a kellő szabadság és cselekvési lehetőség hiánya. Elszomorító, hogy magyarországi magyarok olykor mily naiv elveket vallanak nemzetközi kérdésekben és mennyire nem látják lehetőségeiket, esélyeiket és feladataikat. Persze, még szomorúbb a hasonlóan gondolkodó emigránsok viselkedése, miután ők – szemben a hazaiakkal – legalább tájékozódhatnának, hiszen minden információhoz hozzájutnak, de nem teszik, mert lusták, tohonyák, vagy félnek az igazsággal és a valósággal szembenézni. Akik pedig mégis tájékozódni próbálnak és ki is mondják, amit látnak, tapasztalnak, észlelnek, ugyanúgy járnak, mint Gombos Gyula, akit majdnem hogy árulással vádoltak, mert megfigyeléseinek és vizsgálatainak

végeredménye nem egyezett némely emigráns körök álmaival, ábrándjaival, csalóka reményeivel. Talán nem hat szerénytelenségnek, ha saját esetemre emlékeztetek, arra, hogy 1956-ban az emigráns közéletből való kiközösítés és egzisztenciám elvesztésének veszélye fenyegetett, mert le mertem írni azt a nyugaton minden gondolkodó fő számára nyilvánvaló tényt, hogy egy esetleges magyarországi felkelés vagy zavargás nem számíthat nyugati politikai és katonai segítségre. Jóllehet az események igazolták ezeket, a világpolitikai erőviszonyokból és hatalmi érdekekből reálisan levont következtetéseket, az ábrándos és délibábos politika magyar követői semmit sem tanultak, másfél évtizeddel később ismét értetlenség, merev elutasítás és rosszhiszemű gyanúsítás fogadta a mai helyzetnek Gombos által megrajzolt hű képét és a világpolitikai tényekből levont könyörtelenül józan következtetéseket. A magyar emigránsoknak egy – nem is kicsi, nem is halk, nem is szerény – része, úgy látszik, mereven ragaszkodik az álmaihoz és az illúzióihoz, mit sem törődve azzal, hogy a történelem oly sokszor cáfolja meg merengő képzeletüket.

Van azután egy különös és úgy látszik kiirthatatlan felfogás, amely szerint az emigránsnak makacsul ki kell tartania a tagadás és önnön hajdani igazsága mellett, mégha közben a világ meg is változott és az elhagyott hazában a régiek helyébe új problémák léptek. Ez okozza, hogy emigráns politikusok és közírók olykor lemaradnak az események mögött, a hajdanvolt múlton rágódnak és hatalmi erőviszonyok és érdekek figyelembevétele nélkül politizálnak. Kibontakozási terveket gyártanak, természetesen azzal a követeléssel, hogy az irányukban barátságos idegen kormányok ezeket valósítják meg. Gombos Gyula ragyogó érveléssel bizonyítja be, milyen sebezhetők a különféle politikai konstrukciók és követelések, amelyekkel a magyarok is gyakran előhozakodnak és amelyek a legtöbb esetben semmilyen eredményhez nem vezetnek. Való igaz, mégha eléggé szomorú és lehangoló is, hogy például az önrendelkezés mindenkor az adott erőviszonyok függvénye és ennek következtében az erre irányuló magyar követelések is legfeljebb az emigránsok önmegnyugtatását szolgálhatják, de komoly meghallgatásra sehol sem találnak. Abban is igazat kell adnunk Gombosnak, hogy a szovjet-kínai ellentét nem vezet szükségszerűen – mint némelyek hiszik –

a Szovjetunió európai hódításainak feladásához, inkább mai szövetségi rendszere további kiépítéséhez és belső fegyelmének megerősítéséhez. És végül rendkívül meggyőző Gombosnak az a tétele, hogy Oroszországban a hatalom birtokosai megtanulták, hogyan lehet a fegyvereken ülni és ez a képessége a mindenkori uralkodóknak – figyelembe véve a Gombos által érzékletesen jellemzett orosz népi sajátosságokat – könnyen megsemmisíthet minden belső ellenerőt és megakadályozhatja a birodalom bomlását. Nagyon meggondolandó tehát Oroszország összeomlására spekulálni és Magyarországra, illetve más kelet-középeurópai országokra vonatkozó reményeket erre alapozni.

A külföldön élő magyar politikusoknak és közíróknak tehát kétes értékű politikai tervek kiagyalása helyett inkább Gombost kellene követniök, vagyis pontosan megnézni, mi történik a világban, kinek mi az érdeke, hogyan alakulnak a hatalmi erőviszonyok, egyszóval, melyek az általunk meg nem változtatható tények és hogyan helyezhetők el bennük a magyar nép érdekei. Főleg pedig azon kellene tűnődni – Magyarországon és az ország határain kívül élő magyarok körében – hogyan segíthetne a magyar önmagán. Nem megoldás a Szovjetuniótól vagy Amerikától várni a bajok orvoslását. Hiábavaló fáradozás a hatalmakat arról győzni meg, hogy nem ők, hanem a magyarok látják helyesen a világ alakulását és a tennivalók sorrendjét. Még kilátástalanabb azt várni tőlük, hogy ne a saját, hanem a magyarok érdekeit tartsák szem előtt. Magyarok Magyarországon csak azzal segíthetnek, hogy gondosan elemzik a mindenkori helyzetet, alaposan mérlegelik a lehetőségeket és esélyeket, reálisan döntik el a prioritásokat, vagyis azt, minek mi a sorrendje. Gombos Gyula könyve egy ilyen okos, higgadt, józan és mérlegelő politikára vezérlő kalauz.

Hanák Tibor – ellentétben a legtöbb magyar filozófiai íróval – abban rendkívül előnyös helyzetben van, hogy kutatói és írói munkáját sémién felső sugallat vagy tilalom nem befolyásolja. Sajnos, Magyarországon és a többi kommunista rendszerű országban – Jugoszlávia vételével – lehetetlen Lukács Györgyről úgy írni, hogy a szerző bizonyos helyi érdekekre és érzékenységekre ne legyen tekintettel. 1945 óta állandóan változott Lukács hivatalos megítélése és így a vele foglalkozók véleménye is. Rákosi idejében Lukácsról írni egyet jelentett a Lukácsról

kiadott párthatározatok és elemzések értelmezésével, kiegészítésével, az alapvető mondanivaló színezésével. Olyan mű nem jelenhetett meg, amely másnak mutatta a jeles marxista filozófust és esztétát, mint amilyennek a hivatalos iratokban – legtöbbször valóságos vagy vélt napi politikai érdekektől vezettetve – az arra illetékes pártfunkcionáriusok megrajzolták. A legtöbbször a lényeges vonásokat e folyton alakuló Lukács-képen nem is Budapesten, hanem másutt rakták fel. Az 1949-es Lukács-vita, majd 1957-es inkvizítori hevű elítélése világosan jelezte, a Lukács-kérdés elsősorban pártügy és ebben senkinek sem lehet különvéleménye, legalábbis a nyilvánosság előtt. A helyzet némileg változott azóta, hogy egyfelől Lukácsot visszavették a pártba, másfelől enyhült az ideológiai légkör Magyarországon. Az alapvető feltételek persze változatlanok. Ma sem lehetne Lukácsról dicsérően írni, ha Moszkvában történetesen nem kedvelik, vagy elmarasztalni, ha a politikai érdek a felmagasztalását kívánja meg. Pillanatnyilag éppen az a helyzet, hogy a párt – amely az ötvenes évek végén revizionistának helyette és még a hatvanas évek közepéig sem békült ki vele – a magáénak vallja és önmagát meg Lukács örökösének tekinti. Könnyen bekövetkeztük, hogy Lukácsról nem lehet majd rosszat írni, miután halála után bevonult a moszkvai kommunizmus egyházatyái közé. Persze, könnyű őt kisajátítani, hiszen műveiben – akárcsak Leninében – majd minden kérdésről találni olyan idézeteket, amelyek a tetszés szerinti álláspontot támasztják alá. Hanák éppen legutolsó Lukács tanulmányában (*Lukács György hite, Új Látóhatár* 1973/3. szám) bizonyította be, hogy Lukács mily hajlékony szellem volt és mily sokszor változtatta meg nézeteit, attól függően, hogy mit engedélyezett és mit tiltott a legfelső hivatal. Magyarországon ma sem lehet egy írónak Lukáccsal kapcsolatban csak kutatásai és vizsgálódásai eredményeire támaszkodni, hanem figyelembe kell vennie, hogy mit vár el tőle a párt. Nem kétséges, hogy a szellemi légkör és az önálló kutatások lehetőségei a múlthoz viszonyítva nagy mértékben javultak, ám arra még most sincs lehetőség, hogy valaki olyan Lukács portrét rajzoljon, amely a hivatalostól lényegesen eltér vagy Lukács életművének oly mozzanataira irányítsa a reflektorfényt, amelyet az ideológia fő őrei homályban akarnak tartani.

Hanák Tibor – állampolgári körülményei és lakhelye következtében – olyannak mutathatta be Lukácsot, amilyennek megismerte. Nem kellett senkire sem hallgatnia, csak saját kutatói és írói lelkiismeretére. Könyve ezért a Lukácsról írt eddigi legmegbízhatóbb magyar tanulmány. Ezenkívül az első olyan magyar munka, amely nem csupán az életmű vagy a bölcseleti rendszer valamely vetületére terjed ki, hanem áttekinti Lukács egész munkásságát, különös tekintettel – mint a könyv címe is jelzi – filozófiai tevékenységére. Hanák egyetemi évei óta, tehát immár több mint két évtizede foglalkozik Lukáccsal. A külföldön élő magyarok között ő Lukács legalaposabb ismerője; senki sem írt Lukácsról annyi résztanulmányt, mint Hanák. (Mészáros István és Krassó Miklós – a volt Lukács-tanítványok – külföldi munkásságának a középpontjában nem a hajdani mester áll. Hanák viszont igazi Lukács-szakértővé lett, aki Lukács nem-magyar méltatóit és kritikusait – olykor nemzetközi hírű nevek viselőit – is felülmúlja, mert témakörébe a magyar vonatkozásokat is bevonhatja, amelyek pedig az idegenek figyelmét, tapasztalatom szerint, eléggé elkerülik.)

Több mint száz lapos könyvében Hanák részletesen ismerteti Lukács életútját, a Heidelbergben töltött diákéveket, tudományos munkásságának kezdeteit, első nagyobb munkáit, majd szakítását a polgári filozófiai áramlatokkal, csatlakozását a marxizmushoz, szerepét az 1919-es tanácsköztársaságban, a szemléletében és szellemi elkötelezettségében végbement változást, nyugati és moszkvai emigrációjának megpróbáltatásait, állandó összeütközéseit szovjet párttisztviselőkkel és párthatározatokkal, majd gyakori visszavonulásait és önkritikáit, elméleteit a forradalomról, a szocializmusba való átmenetről, az ún. demokratikus diktatúráról, Hegelről, a polgári filozófiáról és a marxista ideológia egyéb részletkérdéseiről, végül 1945 utáni beilleszkedését a magyar szellemi és politikai életbe, többszörös meghurcoltatását és végül életének viszonylagos nyugalomban, alkotómunkában eltöltött utolsó éveit. Hanák rendkívül alaposan ismeri Lukács életét és minden munkáját. Igen járatos a marxista elméletben és a polgári filozófiai irányzatokban, ismer valamennyi könyvet, tanulmányt és cikket, amelyet magyarul es a világnyelveken Lukácsról írtak. Nagy tudás, fölényes anyagismeret, világos és szabatos előadás jellemzi a munkát. Hanák tiszta, érthető, minden

homálytól mentes és a bonyolult dolgokat is érzékletesen kifejező stílusa élő cáfolata annak a sokszor és sokhelyütt észlelt hiedelemnek, hogy nincs magyar filozófiai nyelv és nehéz magyarul bölcseleti problémákat megmagyarázni. Hanák tanulmányai ennek ellenkezőjét bizonyítják. A legbonyolultabb elméleti kérdésekről is egyszerűen, világosan, minden sallang nélkül tud írni. Szövegeit élvezet olvasni, annak is, aki avatatlan a filozófiában. Éppen Hanák példája mutatja, hogy a marxista ideológusok és filozófusok – a Lukács-tanítványok is – nem szükségszerűen írnak nyakatekert nyelven. Kissé nagyobb műgonddal és igénnyel az ő szövegeik is lehetnének világosabbak és szebbek. Sajnos, Lukács György magyar stílusa is eléggé szürke volt, erősen látszott a német hatás és átütött a német gondolkodás, magyar szövegei olykor német gondolatmenetek és kifejezések tükörképei voltak. Ezt vették át a tanítványok is. Hanák sikerrel birkózik meg a bölcseleti nyelv nehézségeivel és nem elégszik meg azzal, hogy idegen kifejezéseket egyszerűen megmagyarítson, hanem mindig megkeresi a bölcseleti fogalom vagy meghatározás legmegfelelőbb, legpontosabb magyar változatát. Hanák Tibor nem marxista, tehát nézetei eltérnek Lukács felfogásától, de nem is anti-marxista abban az értelemben, hogy kétségbe vonja Lukács jelentőségét a marxista és az egyetemes filozófia történetében. Olyan nem-marxista szerzővel van tehát dolgunk, aki érti a lukácsi életművet, el tudja helyezni a nagy gondolkodók sorában és világosan látja, felmutatja, méltatja azokat az erényeket, amelyekkel ez az életmű joggal büszkélkedhet. Könyve is azt bizonyítja, hogy Hanák a magyar kommunista bölcselőt és esztétát a marxizmus legjelentősebb képviselői közé sorolja – a mai marxizmus központjának nevezi –, aki nemcsak abban alkotott nagyot, amiben élete egész folyamán hitt, és aminek egész munkásságát szentelte, hanem fontos helyet vívott ki magának az egyetemes bölcselettörténetben is. Kissé elgondolkoztató, hogy Lukács Györgyről a legalaposabb, legtárgyilagosabb és legátfogóbb magyar munka nem Magyarországon, hanem külföldön jelent meg. Reméljük, hogy Hanák Tibor műve hasonló vállalkozásra serkenti a hazai Lukács-kutatókat.

Magyar remekművek külföldön [Gombos Gyula: Huszonegy év után; Hanák Tibor: A filozófus Lukács c. könyvéről] Új Látóhatár, 1973. 4. sz. 354-359. o.

HARASZTI-DOSSZIÉ

1.

Haraszti Miklós költő és író 1945-ben született Jeruzsálemben. Középiskolai tanulmányainak elvégzése után a budapesti Eötvös Lóránt Tudomány Egyetem bölcseleti karán filozófiát és orosz nyelvet kezdett tanulni. Részt vett az egyetemi KISZ szervezet munkájában. Tizennyolc éves volt, amikor költőként jelentkezett. A szegedi *Tiszatáj* közölte először verseit és mutatta be hosszabb cikkben az induló költőt.

2.

Ha valaki, hát ő elmondhatja (s nem is csupán képletesen), hogy együtt született a szabadsággal. Ezt persze nem érdemeként, inkább csak azért említem, mert vele egy olyan generáció hallatja első szavát költészetünkben, mely már akarva se tud más mércével mérni, mint a mi rendünkkel. Ennek a korosztálynak az élettörténete, buktatóival és diadalaival is, egybeesik a mi új történelmünkkel. Ez pedig olyan kivételes pozíció, mely egyszerre kínál költőinek páratlan lehetőségeket, s ró a vállukra ugyanakkor irdatlan felelősséget. Azt hiszem, éppen ezért érdemes akkor is megkülönböztetett figyelemmel odafigyelnünk rájuk, amikor mai társadalmunk problémáiról beszélnek, ha olykor még dadogva, homályosan vagy túlozva mondják is ki igazságaikat.

Haraszti Miklóst jelen pillanatban leginkább az teszi ígéretes tehetséggé, hogy minden versében (melyek közt egyaránt akadnak meghökkentően érettek és csapnivalóan rosszak), ott munkál az a magas fokú gondolati igényesség, mely éppen a kezdő, ifjú költőknek ritkán sajátja. Nem kevésbé tartom biztatónak, hogy Haraszti nem húzódik vissza a privatizálás, az idill-költészet langyos, biztonságos és középszerű odúiba, hanem elsősorban közéleti, politikus témákkal

vívódik, állást mer foglalni, s személyes gondja gyakran egybeesik a *„világ gondjá”*-val.

Nyerges András a szegedi Tiszatáj 1964. szeptemberi számában

3.

A hatvanas évek második felében a különböző tiltakozó mozgalmakban és demonstrációkban találkozunk Haraszti nevével. 1965-ben a vietnami szolidaritási bizottságban dolgozik, társadalmi munkát szervez Vietnamért, ezen kívül részt vesz az úgynevezett vietnami vasárnapok előkészítésében és megrendezésében. (L. erről *„10 mondat a vietnami vasárnapok résztvevőihez”* című versét az Első ének című antológiában.) Tüntet a budapesti amerikai követség előtt. A hatóságok természetesen rossz szemmel nézik a vietnami hivatalos kampány keretein kívül fellángoló vietnami tiltakozó mozgalmat. A rendőrség figyelmezteti Harasztit és 1966 decemberében kizárják az egyetemről. Egy évvel később rövid időre rendőri felügyelet alá kerül *„az állami rendet veszélyeztető tevékenység miatt”.*

1968-ban kapcsolatban volt fiatal magyar maoistákkal, akiket „összeesküvéssel” vádolva elítéltek. Ennek ellenére engedélyt kapott, hogy folytassa tanulmányait. Tiltakozó dalokat írt, egyik művelője lett az úgynevezett polbeat költészetnek. Sokat fordított. 1969 márciusában *Költők, dalok, forradalmárok* címen megjelent egy műfordítás gyűjteménye, amelyet neves és kevésbé neves költők forradalmi dalaiból állított össze. A kötetben 15 különböző nemzet költői szerepeltek.

A *Tiszatáj* után az *Élet és Irodalom*, valamint az *Új Írás* is közölte verseit. 1968-ban hét verssel szerepel a *Kozmosz Könyvek* sorozatában *Első ének – Fiatal költők versei* címen megjelent lírai antológiában.

1969 áprilisában részt vett az *Élet és Irodalom*nak az ifjúságról indított vitájában. Erősen bírálta a KISZ-t, főleg azért mert szervezése nem alulról, hanem felülről történik és ez sok válság oka. Részt vett a fiatal írók 1969 augusztus végi lillafüredi találkozóján is.

4.

A hozzászóló fiatal írók egy jól elhatárolható csoportjának véleményét legjellemzőbben Haraszti Miklós felszólalása fejezte ki. A fiatal írók társadalmi felelősségének vállalását hangoztatta. A bevezető előadással *(elmondta Jovanovics Miklós, az Új Írás főszerkesztője, B. Gy.)* vitázva hiányolta az elérendő társadalmi célok pontos meghatározását, s kifejezte azt a több fiatal íróban élő nyugtalanságot, hogy napjainkban, a szocializmus konszolidálódásának korszakában – ahogy mondotta – *„a nyugalom minden, a végső cél semmi!"* Szólt az irodalmi csoportok kialakulásának indítékairól, s publikációs lehetőséget kért a fiatalok önálló irodalmi elképzeléseinek.

Az Észak-Magyarország című lap (1969. augusztus 30-án) a fiatal írók Lillafüreden tartott negyedik találkozójáról

5.

A szórványosan megjelenő kritikákban „utópista" és „álforradalmi" nézeteiért bírálják.

6.

Ez a nemzedék (a harmincasokig bezárólag) annyira a mában gyökerezik, hogy rossz közérzete csak valóságos, tehát előrehajtó szükségletek kifejezése lehet. És mert ez így van, rossz közérzete csak fokozódik, amikor olyan igazságokkal vigasztalják, hogy *„a legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus".* Ez az igazság kínosan emlékeztet egy másikra, amely szerint ez a világ a világok legjobbika. És mert félő, hogy a két igazság rendeltetése is azonos, azért szegezi szembe velük az új hullám *(A fiatal írók új hulláma. B. Gy.)* egyre színvonalasabban, alkotóbban azt, amit Marx minden fennálló kíméletlen kritikájának nevezett...

A továbbiakban sok múlik azon, hogy mindenki megérti-e: ha ez a nemzedék viszonyokat bírál, saját viszonyait bírálja, ha szemben áll, magával áll szemben? Rossz közérzetét csak aktivitásának kibontakozása űzheti el.

Haraszti az Új Írás 1969 augusztusi számában 7-

7.

Haraszti Miklós: CHE HIBÁI

megalapozott népszerűségben
a vezetéstudomány ismerete híján
sohasem lehetett része
hát a nép zavaros
morajáért a tanácsadók titkát
a gyűléseken kifecserészte
az amerikaiakkal pedig
nagyon is egyetértett
erről megvannak az adatok
pl. épp annyi Vietnamot akart
se többet se kevesebbet
ahányat azok
és képmutató volt hiszen
saját eszméi erejében
sem volt hite
azt állította hogy nem lesz
sőt nincs is forradalom
hol nem csinálja senkise
a munka erkölcsi ösztönzéséről
szavalt ám valójában
makacsul elvetette
hogy az osztatlan elismerés
mit a nagy pénz hoz
sarkalljon hősi tettre
felelőtlen kalandor módján
odahagyta népes családját
szép karrierje derekán
nem látványos de tisztes sors ha

marad orvos bankár miniszter
harcokban őszült veterán
marxistának mondta magát
s lám nem tudta mit a humanizmus
már 2000 éve leszögezett
miszerint attól kell tartanunk
hogy fegyver általi halál éri
a fegyvereseket

Új Írás, 1969 december

8.

Új lírikus nemzedékünk egyik fiatal tagja ... nem kevesebbre vállalkozik, mint arra, hogy sajátosan értelmezett marxizmusa nevében megvédje Guevarát – a marxistáktól. Teljesítményére kár lenne szót vesztegetni, ha elszigetelt egyedi jelenséget tükrözne. Produkciója nem több egy zavaros ideológia lírává kényszerítésének sikertelen kísérleténél. A szerző biztos kezű versíró, mégis ennek a költeménynek esztétikai ereje éppenséggel nem kimagasló.

Az említett versben az a cinikus nyegleség a meghökkentő, amellyel az ifjú költő kéretlen megtisztítja Che tételeit mindazoktól a kritikai észrevételektől – szerinte rágalmaktól –, amelyeket Guevara marxista bírálói megfogalmaztak. Messzire vezetne annak, elemzése, miért indokolt, miért kell a marxistáknak Che nagyszerű embersége, tragikus és felemelő halála ellenére mind a stratégia, mind a taktika szintjén vitázni vele, a nézeteit képviselő szellemi és a gyakorlatba átvinni akaró, aktív mozgalommal egyaránt. Guevarát érték és még talán érni fogják igaztalan bírálatok a hagyományos szektás oldalról is, hiba lenne ezt szó nélkül hagyni. De balról, egy (vélt) marxizmus apologetikájaként hangzik ifjú költőnk kritikája is a kimondva-kimondatlan konzervatívnak, konformistának nevezett marxisták ellen. Mindenki ellen, aki bírálja Guevarát. Versének problematikája itt lép túl az egyediségen, figyelmeztet arra a szellemi-morális tartásra, amely fiatal értelmiségünk némely – nem túl széles – köreiben divatos, s a jelek szerint további térnyerésre képes. Arra az ultrabaloldaliságra gondolok, amelynek

képviselői többek között a „parttalan demokráciát” igénylik, a „forradalmi aszketizmust” hirdetik.

Hajdú Ráfis: Forradalom vagy anarchia, Népszabadság, 1970. január 10.

9.

Marxista-e például Guevara? „Mi”, ultrák, ultrabaloldaliak, baloldaliak (idézőjellel és idézőjel nélkül), ahogyan Hajdú Ráfis nevez bennünket, úgy gondoljuk, szerény „vélt” marxizmusunkkal, hogy az volt. Legalábbis korunk tisztán gondolkodó forradalmárai között tartjuk számon. (Tisztán gondolkodó annyit jelent, mint nem összekuszálni a frontokat, nem összezavarni a fogalmakat, ahogy azt Hajdú Ráfis teszi.) A marxizmust csak olyasvalakin kérhetjük számon, akit marxistának tekintünk. Ezt azért tartom szükségesnek hangsúlyozni, mert Hajdú Ráfis óvatosan megkerüli a fő kérdést, azt, hogy ő maga marxistának tartja-e Che-t.

Versemről ezenkívül eszébe jutnak a legkülönbözőbb politikai irányzatok és mozgalmak. Ezekkel a mozgalmakkal szemben egyébként olyan tapinthatóan heves ellenszenvvel és meg nem értéssel viseltetik, hogy az ember ismét tehetetlennek érzi magát ennyi szektás önelégültség láttán. Nem vitatható, hogy például a diákmozgalmakban, mint általában a valóságos forradalmi áramlatokban, sok az ellentmondásos elem, de az is kétségtelen, hogy nem tagadhatjuk meg a közösséget ezekkel a mozgalmakkal, amennyiben marxisták vagyunk.

Haraszti Miklós: Válasz Hajdú Ráfisnak, Népszabadság, 1970. január 24.

10.

... Guevarát századunk egyik legbecsületesebb hős forradalmárának tartom, és emellett említettem meg, hogy Guevara felfogása néhány fontos kérdésben (forradalom, vezetés, gazdaságpolitika, a párt és a partizán viszonya) eltér a marxistákétól. Haraszti Miklós vajon azon még nem gondolkodott el, hogy mit bizonyít Guevara bolíviai vállalkozásának tragikus sorsa, amelynek tanulságait saját naplója is megrendítően hitelesít? Azon sem tűnődött, hogy a jelszót a „kéthárom Vietnamról”, amely ehhez a vállalkozáshoz csatlakozott, levette a történe-

lem a napirendről? Az sem foglalkoztatta, hogy a legilletékesebbek a konkrét kérdésben, a latin-amerikai forradalmárok – ideértve sokat azok közül, akik legközelebbi harcostársai voltak Guevarának – komolyan elemzik a guevarai kísérlet sikertelenségének okát, felismerik, hogy a vállalkozás szükségszerűen bukott el? A Guevara által képviselt forradalmiságra egyfelől jellemző a morális tisztaság, a hősies magatartás, másfelől jellemző az a gondolat, hogy a forradalom kirobbantására elegendő egy maréknyi ember példája, nincs szükség a tömegek megnyerésére, a forradalmi erők megszervezésére, a forradalmi tudat elterjesztésére; mindez spontánul jelentkezik majd, ha sikerül a harcot valahol elindítani. A szélsőbaloldali mozgalmak sajátossága is a hit ebben a spontaneitásban, jóllehet nem mindegyik mozgalom vállalja azt a kockázatot, amelyet Guevara és társai vállaltak és amely miatt megkülönböztetett tisztelet övezi őket. Mint a Haraszti verséből idézett sorokból nyilvánvaló: ő is ezt a spontaneitást védelmezi...

Harasztival nem lehet egyetérteni a diákmozgalmak megítélésében sem. Guevarához való viszonyát még részben magyarázhatja a forradalmári magatartás, a tragikus sors iránti tisztelet, de azt, hogy a diákmozgalmakat is hasonlóan ítéli meg, azt már csak azzal lehet megmagyarázni, hogy a fiatalok egy részében népszerű divatnak hódol. Hogy ezekkel a mozgalmakkal is keresni kell a közösséget, az nyilvánvaló, de hát Haraszti maga sem tagadja, hogy sok bennük az ellentmondásos elem.

Hajdú Ráfis: Viszontválasz, Népszabadság, 1970. január 24.

11.

Haraszti Miklós 28 éves költőt és írót felforgató tevékenység miatt Budapesten letartóztatták és magánzárkába zárták. Ezt közölték hétfőn a fiatalember párizsi barátai, akik telefonon kapcsolatba tudtak lépni Haraszti Magyarországon élő anyjával. Újabb letartóztatásának oka állítólag egy kéz alatt terjesztett könyve, amelyet munkásként szerzett tapasztalatairól írt.

A magyar sajtó hallgat az ügyről.

ATP, Párizs, 1973. június 4. német nyelvű szolgálat.

12.

A Haraszti elleni eljárást megelőzte az elmúlt években több adminisztratív intézkedés írók és más értelmiségiek ellen. Kivonták a forgalomból Szalatnai Rezső esszékötetét és Sík Endre volt külügyminiszter moszkvai emigrációjáról szóló és a magyar kommunisták sorsát feltáró visszaemlékezéseit, 1972 nyarán a nyomdában foglalták le a *Forrás* című kecskeméti folyóirat egy számát és Eörsi István verseket és egy hippi-komédiát tartalmazó kötetét. Adminisztratív úton megszüntették régi és bevált formájában a *Kritika* című folyóiratot, hogy felváltsák egy új formátumú és szerkesztőségű orgánummal. Betiltották a fiatalokból álló és fiataloknak szervezett kőbányai Orfeo-együttes tevékenységét.

Mindez annak ellenére történt, hogy Kádár János, Aczél György és a kultúrpolitika más irányítói több ízben kijelentették, ideológiai vitákat meggyőzéssel és nem adminisztratív úton intéznek el.

Az előbb említett eseteknél látványosabb és jelentősebb volt a marxista szociológusok és filozófusok egy csoportja – névszerint: Hegedűs András, Heller Ágnes, Márkus Mária, Márkus György, Vajda Mihály, Bence György és Kis János – elleni pártakció. E csoport nézeteinek elítélését adminisztratív rendszabályok követték. Az említetteket elmozdították állásukból és alacsonyabb beosztásba helyezték. Aczél György a januári ideológiai értekezleten Hegedűst és néhány társát ideológiai renegátsággal vádolta. Ezért Hegedűst, valamint két filozófust, Vajda Mihályt és Kis Jánost február 5-én kizárták a Magyar Szocialista Munkáspártból.

13.

Harasztit és Hegedűst tehát hidegre tették. Marad az aggódó kérdés, milyen lépéseket – és milyen személyek ellen – akar a vezetés legközelebb megtenni. Ismerve Kádár vezetői stílusát, remélni lehet, hogy az említett esetek csak figyelmeztetések voltak.

Péter Martos, Die Presse (Bécs), 1973. június 20.

14.

A Peking elleni harci felhívások kísérőzenéjének közepette Kádár lecsapott a baloldali szellemi ellenzékre, különösen azokra, akik a néhai nagy pártteoretikus, Lukács György hajdani védencei voltak, tehát Kisre, Vajdára és Heller Ágnesre. Mindnyájan értelmiségiek, akik a kommunista rezsimet balról bírálták és közel álltak a jugoszláviai „Praxis"-csoporthoz.

A csapás ezzel párhuzamosan két fiatal irodalmárt is ért, akik már azelőtt is gyakran szerepeltek, mint vétkesek. Szentjóby Tamást (született 1944-ben) és Haraszti Miklóst (született 1945-ben) a művelődési minisztérium előbb minden olyan vendéglátó üzemből kitiltott, ahol budapesti írók találkozni szoktak. Később Harasztit letartóztatták. Vádanyagot találni nem volt nehéz. A 28 éves író már 1969-ben felszólalt az „új apparatcsikok" ellen, akik „jobban illettek Sztálinhoz". 1970-ben egy rövid idejű letartóztatás után közlési tilalmat kapott, majd visszahúzódott egy gyár futószalagja mellé és terjeszteni kezdte sokszorosított naplóját, amelyben „a szocializmus építése" közben szerzett tapasztalatait írta meg. Röviden, nem volt nehéz őt, mint reménytelen hőzöngőt beállítani.

Inge Santner, Münchner Merkur (München), 1973. július 6.

15.

Haraszti ultrabaloldalinak számít, ami magyar kontextusban annyit jelent, hogy erősen érdeklődik a harmadik világ felszabadítási mozgalmai, a nyugati baloldal bizonyos elméletei és mindenekelőtt a munkásság helyzete iránt saját hazájában. Ennek megfelelően letartóztatásának oka vagy ürügye egy vizsgálati tanulmány volt, amely egy budapesti nagyüzemben uralkodó viszonyokról készült és Haraszti személyes tapasztalatain alapult. Haraszti ugyanis az egyetemről való kizárása után gyárba ment dolgozni. Most azzal vádolják, hogy felforgató iratokat terjeszt és ezáltal az állami rendet veszélyezteti, jóllehet munkája kiadatlan maradt és csak néhány ismerőse látta kéziratos formában. Haraszti letartóztatása után feltűnően nagy számú tanút idéztek meg, közöttük kivétel nélkül valamenynyi Lukács-tanítványt, akiknek neve az ismert pártállásfoglalásban *(Hegedűs és társai ellen, B. Gy.)* szerepelt. Konrádnál *(Konrád György, B. Gy.)*, a Magyaror-

szágon eléggé ismert regényírónál és szociológusnál háromszor tartottak házkutatást és őt magát két napon át hallgatták ki. A Haraszti elleni per valószínűleg a közeli hetekben indul meg.

Frankfurter Rundschau (Majna-Frankfurt), 1973. július 30.

16.

Harasztit 1970 májusában letartóztatták, majd három napi őrizet után szabadon engedték. Ugyanebben az időben a rendőrség elkezdte gyűjteni az anyagot az „izgatás" vádjának alátámasztására. A költő irodalmi esteken verseket olvasott fel és nyilatkozatokat tett, például azt, hogy *„A Szovjetunióban nincsenek többé szovjetek".* A rendőrség egyebek között lefoglalt nála egy Lenin-idézetekből álló gyűjteményt, amelyet irodalom szakos egyetemi hallgatók részére állított össze Lenin születésének századik évfordulója alkalmából. A gyűjtemény szerepelt annak a Lenin emlékezésnek az anyagában is, amelyet később az egyetemi hatóságok töröltek. Úgy látszik, hogy az ügyész nem talált a gyűjteményben elegendő bizonyítékot és ezért csak megintette Harasztit. A rendőrség azonban ismét rendőri felügyelet alá helyezte, aztán megint kizárták az egyetemről, a hivatalos rendőri fogalmazás szerint azért, mert *„beférkőzve a munkásosztály soraiba belülről akarja felforgatni a rendszert ..."*

Miután az egyetemről kizárták, Haraszti a főváros különböző üzemeiben dolgozott, köztük a Vörös Csillag Traktorgyárban mint szakmunkás. A rendőri felügyeletet később azzal az ürüggyel rendelték el ismét, hogy Haraszti nem szakította meg kapcsolatait volt börtöntársaival. (Sohasem volt börtönben.)

Egy kollégájával együtt, aki hasonló helyzetben volt különböző, de Harasztiétól eltérő okok miatt, nyilatkozatot küldött különböző szerveknek, közéleti személyeknek és szellemi embereknek. Ebben emlékeztettek a belügyminiszternek arra a kijelentésére, hogy *„a rendőrség nem avatkozik be ideológiai kérdésekbe".* Mindkettőjüket ezért a rendőrség 25 napra őrizetbe vette. Ott éhségsztrájkba kezdtek. Szabadlábra kerülésük után a rendőrség Lukács György és más értelmiségiek közbenjárására eltekintett a rendőri felügyelet alá való helyezéstől.

1968-ban a Magvető Kiadó szerződést kötött Haraszttival költeményeinek kinyomtatására. A kötet azonban sohasem jelent meg. Ugyanez a kiadó azután szerződést kötött egy riportsorozatra, amelynek témája a munkások helyzete lett volna. Haraszti 1972-ben ezen az alapon kezdett el dolgozni könyvén, mégpedig felhasználva a traktorgyárban szerzett tapasztalatait. A *„Darabbér”* című kéziratot azonban ez év márciusában a lektor azzal az indokolással utasította el, hogy *„ellenséges szellemű”.* Májusban Harasztit azon a címen tartóztatták le, hogy a *„Darabbér”* kéziratát – amelynek tartalma a rendőrség szerint „izgató” volt – értelmiségiek között köröztette.

Haraszti szerint *„a munkások életkörülményeit tekintve, nincs különbség kapitalista és szocialista ország között”.*

A vádat az ügyész július végén terjesztette elő. Úgy tetszik, hogy a perre őszszel kerül sor. Haraszti ellen az a vád, hogy gyűlöletre izgatott az állam egyik alapvető intézménye, a bérrendszer ellen, ezenkívül munkájának kéziratát másoknak is odaadta elolvasásra.

Haraszti a budapesti bíróság elé kerül és később, a feltehető fellebbezés esetén, a legfelső bíróság elé.

Az ítéletnek különleges jelentősége lehet attól függően, hogy a legfelső bíróság hogyan értelmezi a törvényt és további határt szabhat a kéziratok köröztetésének, valamint az irodalmi, művészeti és tudományos vitának.

Ami a könyvet illeti, érdekes és figyelemre méltó művészi értékkel rendelkező műnek látszik. Továbbá objektív leírását adja a munkások viszonyainak egy olyan gyárban, amelyet rossz eredményei miatt átvett egy nagyobb vállalat.

A *Szociológiai Szemle* szeretett volna a könyvből néhány részletet közzétenni. Ez azonban lehetetlenné vált. A folyóirat szerkesztőjét *(Szelényi Iván, B. Gy.)* mindenesetre leváltották.

Ha a bíróság a vádnak helyt ad, Harasztira kettőtől nyolc évig terjedő szabadságvesztés büntetés vár, amelyet a jelenleg érvényben lévő három legsúlyosabb börtönkategória egyikében kell letöltenie.

II Manifesto (Róma), 1973. augusztus 25. 17-

17.

A politikai foglyok szabadon bocsátásának érdekében alakult *Amnesty International* szeptember 24-én közölte, hogy erősen nyugtalanítja az állítólag két nap múlva bíróság elé kerülő Haraszti Miklós sorsa. A szervezet szóvivője szerint Haraszti ellen „felforgatás" címén indul eljárás és az első tárgyalási nap szeptember 26-a lesz. Ismertetve az író pályájának és a hatóságokkal való összeütközésének fő állomásait, közölte, hogy Harasztit 1970-ben történt letartóztatása után kitiltották az egyetemekről és rendőri felügyelet alá helyezték, ami azzal járt, hogy minden nap este 6 órától reggel 8 óráig lakásán kellett tartózkodnia. 1971-ben 25 napi munkatáborra ítélték, mert nem tett eleget ennek az előírásnak és összejárt olyan emberekkel, akikkel a börtönben találkozott. Az *Amnesty International* szerint ezután vállalt Haraszti gyári munkát és határozta el, hogy könyvet ír a munkások életéről.

18.

Az olasz írószakszervezet tiltakozó levelet küldött a Magyar Írók Szövetségének. A levél szövegét szeptember 25-én közölte az *Il Paese* című kommunistabarát római napilap. A levelet az írószakszervezet titkárságának mind az öt tagja aláírta. A levél szerzői Harasztit olyan írónak nevezik, aki az ipari munkával kapcsolatos emberi problémákat tanulmányozza.

19.

Párizs (AFP/ddp). Haraszti Miklós magyar író ellen, akit május 22-én letartóztattak Budapesten és akit kollégái közbenjárására július 7-én ismét szabadlábra helyeztek, szerdán kezdődik meg a bírósági eljárás. Mint párizsi emigráns körökben mondják, a vád felforgatónak tartja *„Darabbér"* című könyvének a tartalmát. Ez a könyv a magyar munkások életét ábrázolja. A regény nem jelent meg, a magyarországi cenzúra megtiltotta a kiadását.

Süddeutsche Zeitung (München), 1973. szeptember 24.

20.

Holnap – tíz év után első ízben – ismét per kezdődik Budapesten író ellen, akinek „a szocialista rendszer elleni izgatást” vetnek a szemére. A 28 éves Haraszti Miklósnak *„Darabbér”* című ki nem nyomtatott munkájáért kell felelnie. Ebben egy gyárban, a futószalag mellett szerzett élményeit írja le. Az elemzést egy pártválasztmány *„a munkásság tevékenysége lebecsülésének”* minősítette. Mivel Haraszti a kéziratát – kinyomtatását illetően tárgyalásban lévén egy kiadóval – több példányban legépeltette, pótlólag „bomlasztó tevékenységiért is vád alá kerül.

Die Presse (Bécs), 1973. szeptember 25. 21.

21.

A Haraszti elleni tárgyalás szeptember 26-án, szerdán reggel megkezdődött. Ezt az olasz kommunista párt központi lapja, a Rómában megjelenő *Unitá* – Guido Bimbi nevű tudósítójának tollából – budapesti keltezésű riportjában szeptember 27-én jelentette.

Az *Unitá* tudósítója szerint Haraszti Miklós ügyvédjének kíséretében délelőtt 9 órakor jelent meg a tárgyalóteremben. A terem zsúfolásig tele volt érdeklődőkkel, főleg fiatalokkal és értelmiségiekkel. *„Néhány perccel később a vezető bíró bejelentette, hogy a tárgyalást elnapolják.”* Ennek okát abban jelölte meg, hogy a kijelölt bírák egyike megbetegedett.

A párizsi Le Monde október 3. keltezésű – október 2-án délután megjelent – számában azt közölte, hogy a tárgyalást sine die, vagyis bizonytalan időre napolták el. Feltehető – állapítja meg a párizsi lap –, hogy ez nemcsak az egyik bíró (állítólagos) betegsége miatt történt, hanem azért, mert a tárgyalótermet nem várt tömeg lepte el. A jelenlévők között sok író és szociológus volt. Sokaknak feltűnt Károlyi Mihályné és Rajk Lászlóné megjelenése. *A Le Monde* szerint magyar értelmiségi körökben megütközést keltett, hogy a magyar hatóságok *„meg nem engedett írások terjesztésének”* tekintik azt, hogy Haraszti kéziratát másoknak is megmutatta. A független párizsi lap is megemlíti, hogy a könyvet a

Magvető rendelte meg és a *Szociológiai Szemle* elhatározta, hogy néhány szemelvényt közöl belőle.

22.

A *Wiener Tagebuch* című bécsi kommunista folyóirat – amelyet a jelenlegi kommunista pártvezetőséggel összekülönbözött kommunista funkcionáriusok és értelmiségiek adnak ki – október 3-án hosszabb cikkben foglalkozott a Haraszti-esettel, lényegében a szélsőbaloldali olasz *Il Manifesto* alapján. A cikk így fejeződik be:

„A Lukács-iskola szociológusai és filozófusai elleni adminisztratív rendszabályok alkalmával hivatalos helyeken éreztetni engedték, hogy a kezdeményezés e rendszabályokhoz nem tőlük indult ki. Ennek alapján reméljük, hogy a Haraszti elleni pert nem az ismert minták alapján folytatják le és azt a körülményt sem helyezik előtérbe, hogy a költő Jeruzsálemben született."

23.

(ddp) Harasztit azzal vádolják a hatóságok, hogy *„Darabbér"* című új könyvének kéziratát több mint egy személynek hozzáférhetővé tette. A magyar törvények szerint ez „meg nem engedett iratok" terjesztésének számít.

Süddeutsche Zeitung (München), 1973. október 4.

24.

Az *ANSA* nevű olasz hírügynökség október 8-án azt jelentette, hogy budapesti hírek szerint a Haraszti-pert még ezen a héten megkezdik.

A híriroda budapesti tudósítója – Gianmarco Venier – beszélt Garai Gábor költővel, a Magyar Írók Szövetsége helyettes főtitkárával. Garai szerint a magyar írószövetség képviselteti magát a tárgyaláson. A hatóságok az ügyben véleményt kértek az írószövetségtől, jóllehet Haraszti nem írószövetségi tag.

A magyar hatóságok részére adott információ lesz egyébként az alapja – Garai szerint – annak a válasznak is, amelyet az írószövetség az olasz írók szakszervezetének készül küldeni.

Az *ANSA* budapesti jelentése – némi rövidítéssel és kommentár nélkül – megjelent az *Unitá* október 9-i számában is.

25.

A párizsi *AFP* szerint a Haraszti-per október 15-én kezdődik. (Október 10-i jelentés). Ugyanezt jelentette a londoni *The Guardian*, majd október 13-án a római kommunista *Unitá* is.

26.

A Haraszti-ügy – függetlenül az író személyétől és műve értékétől – nagy megütközést keltett magyar kulturális körökben, amelyekben megjegyzik, hogy 1958 óta ez az első eset, amikor valakit véleménye miatt bíróság elé állítanak... Ez a tény kétségtelenül azt a negatív benyomást keltette, hogy a kormány politikai-kulturális orientációjában valami megváltozott.

Unitá (Róma), 1973. október 13.

27.

Haraszti hívei érthetetlennek tartják, hogy a hatóságok Szamizdat *(magánvállalkozásban történő, B. Gy.)* kiadás miatt pert készülnek indítani. Ez a tevékenység még a Szovjetunióban sem illegális cselekedet. Az eset az értelmiségiek bírósági üldözéséhez való hivatalos visszatérést jelezhet, mégpedig egy olyan évtized után, amelyben Magyarország Kelet-Európa legtürelmesebb és legnyitottabb társadalma lett.

A szociológia, amely az ötvenes évek közepéig tabu volt egész Kelet-Európában, Magyarországon érte el a legnagyobb fejlődést. Az ország szociológusai, akárcsak nyugati kartársaik, bizonytalanok voltak abban, mily messzire távolodjék el diszciplínájuk a merőben empirikus megközelítéstől és kezdje-e el megkérdőjelezni annak a társadalomnak az értékeit, amelyben dolgozik. Azonban még az empiristák is mind többször tettek fel olyan kérdéseket, amelyek kényes területeket érintettek, például a társadalmi rétegeződést, a jövedelmet, az egyenlőtlenséget, az elidegenedést és a bűnözést. Végül a párt szempontjából

már túl soknak bizonyult néhány szellemi embernek az a próbálkozása, hogy a magyar társadalom természetéből mélyebb következtetéseket vonjon le.

The Guardian (London), 1973. október 13. 28.

28.

Az *Unitá* – ismét budapesti tudósítója, Guido Bimbi tollából – október 17-én azt jelentette, hogy a Haraszti-pert másodszor is elnapolták. Az olasz kommunista párt központi lapja szerint hétfőn, október 15-én megkezdték a tanúkihallgatásokat.

Az első – és eddig egyetlen – kihallgatási napon 13 tanút hallgatott meg a bíróság. Közöttük volt – az olasz kommunista laptudósító szerint – Hegedűs András szociológus, volt miniszterelnök, Szelényi Iván szociológus, a *Szociológiai Szemle* nemrégen menesztett szerkesztője, Konrád György regényíró és szociológus, Máriássy Judit író és kritikus, Nyerges András író, Eörsi István költő és Mészöly Miklós regényíró.

A tanúk mind Haraszti mellett vallottak.

A bíró a vád három pontjára vonatkozóan hallgatta ki a tanúkat. Az első kérdés úgy hangzott, alkalmas-e Haraszti *„Darabbér”* című könyve arra, hogy valamely gyárban észlelt jelenségekből az egész társadalomra vonatkozó következtetéseket lehessen levonni.

A tanúk megerősítették a védelemnek azt a véleményét, hogy Haraszti megállapításait a Vörös Csillag Traktorgyárra korlátozta.

A második vádpontot illetően arra kellett a tanúknak válaszolniuk, hogy a könyv csak kritika-e vagy pedig izgatás olyan intézmények ellen, mint amilyenek a fennálló bérrendszer vagy a szakszervezetek.

Guido Bimbi szerint több tanú arra hivatkozott, hogy a darabbért már több magyar szerző bírálta és egyébként is vita tárgya minden szocialista országban. Haraszti megjegyezte, hogy a magyar kormány ez év elején módosította a bérrendszert. Szelényi Iván közölte, hogy azért akarta folyóiratában a szakszervezetekre vonatkozó részt közölni, mert a bérreform után a szakszervezetek szerepe körül vita alakult ki és ez a szerep átalakulóban van.

A harmadik vádpontot érintő kérdés arra vonatkozott, hogy a kéziratnak öt példányban való lemásolása izgatási célból történt-e vagy pedig azért, hogy kinyomtatása előtt a szerző véleményt kapjon munkájáról.

A tanúk – olvassuk az *Unitá* tudósításában – kijelentették, hogy általános szokás egy készülő művet tíz-tizenkét példányban lemásolni, abból a célból, hogy a szerző tanácsadás és kritika céljából írótársai és barátai körében szétossza.

A tárgyalást másnap, október 16-án ismét elnapolták. Új tárgyalási napot nem tűztek ki. Tóth tárgyalásvezető bíró közölte, hogy további vizsgálatra van szükség.

29.

Haraszti Miklósnak a Vörös Csillag Traktorgyárról írt tanulmányát értékes műnek nevezte az a néhány ember, aki elolvasta. Ezek között van a magyar szociológiai körök néhány vezető alakja. A vád képviselője egyébként visszautasította a védelemnek azt a jogát, hogy tanúkat vonultasson fel. A vád képviselője azzal érvelt, hogy ő maga is meg tudja állapítani, támadó jellegű-e a mű vagy sem.

Dávid Lascelles (kelet-európai tudósító),
The Financial Times (London), 1973. október 19.

30.

A magyar hírközlő szervek a Haraszti-ügyről mindez ideig egyetlen szót sem közöltek.

Haraszti-dosszié Új Látóhatár, 1973. (24. évf.) 5. sz. 433-446. o.

HAZAI NYELVKÖNYVEK KÜLFÖLDI TANULÓKNAK

„Tarka lepke ...", képes magyar nyelvkönyv, Frittmann Lászlóné munkája, az ábrákat Máger Ágnes készítette, Tankönyvkiadó, Budapest 1973,158 lap,
Magyar szavak világa, írta Takács Etel anyagának felhasználásával Szende Aladár, a rajzokat Gábor Éva készíttette, Kézirat gyanánt, Budapest 1973,239 lap,
Hogyan mondjuk helyesen? írták: Ginter Károly, Kígyóssy Edit, Prileszky Csilla, Uhrman György, szerkesztette: Ginter Károly, Kézirat, Budapest 1973, 330 lap

Magyarországon néhány év óta állandóan erősödik a vélemény, hogy jó, ha a külföldön élő magyarok gyerekei tudnak magyarul és a magyar államnak kötelessége ezt előmozdítani. A magyar nép egy harmada külföldön él. Ennek az egyharmadnak mintegy egynegyede, tehát jóval több mint egy millió magyar ki van szakítva a magyar nyelvi környezetből. Persze, a szomszéd országokban élő magyar kisebbség sem él mindenütt zárt nyelvi tömbben, de az egy országon belüli lakhely lehetővé teszi az állandó és termékeny nyelvi érintkezést. A nyugati diaszpórákban viszont rendkívül nehéz a magyar nyelv megtartása és még nehezebb – különösen, ahol az egyik házastárs nem magyar – a magyar nyelv továbbadása a gyermekeknek. A bajok és nehézségek közismertek. Felesleges a részletekbe menni és az okokat felsorolni, örvendetes viszont, hogy a magyar nyelv ápolását a külföldi magyarok körében Magyarországon is időszerű problémának nyilvánították. Tekintsünk el annak vizsgálatától, hogy miért érdemes külföldön élő magyaroknak megtanulni magyarul.

Annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy ha a külföldön élő magyar szülők gyermekei nem is maradnak meg magyarnak, hanem neveltetésük és életkörülményeik következtében egy más nép tagjaivá válnak, a magyar nyelv ismerete nem csak szellemi gazdagodást nyújt nekik, de hivatási pályájukon is elő-

nyükre lehet. Már ebből a gyakorlati meggondolásból sem haszontalan a magyar nyelv elsajátítása, különösen, ha a származás és a magyar szülőkkel való együttélés ezt megkönnyíti. A külföldi magyar nyelvtanítást – mint erről a különféle felmérések és elemzések tanúskodnak – egyházközségek, cserkészcsapatok, magyar iskolák, egyesületek vagy olykor lelkes magánemberek végzik. A munka, amelyet sokszor rendkívül mostoha viszonyok között végeztek és végeznek, felbecsülhetetlen értékű és helytelen volna, ha bármilyen új kezdeményezés vagy intézmény az ő áldozatos munkájuk megemlítése nélkül indulna el.

Amikor nyilvánosságra került, hogy a magyar hatóságok és az ő jóváhagyásukkal, irányításukkal és ellenőrzésükkel működő *Anyanyelvi Konferencia* a magyar nyelv külföldi ápolásának és a külföldi magyar nyelvtanításnak az ügyét felkarolta, sokan kétkedéssel és bizalmatlanul fogadták ezt a Budapestről jelentkező szándékot. Erre kétségtelenül volt okuk, hiszen a kezdeményezés némely kísérőjelensége és a múlt tapasztalatai óvatosságot sugalltak. Én most nem a minden magyarországi kezdeményezésre nem-et mondó és elutasító csoportokra, hanem józan, megfontolt és kritikus szellemű magyarokra gondolok, akik tettek és alkotások alapján ítélnek. Amikor meg arról volt szó, hogy a magyar hatóságok tankönyvekkel óhajtják ellátni a külföldi magyar iskolákat és nyelvtanfolyamokat, elemi erővel tört ki a tiltakozás. Ismét némi joggal, mert a kezdet nem volt biztató. A Magyarországon használt iskolakönyvek – a „Lenin-bácsi”-kkal, meg olykor nevetségesen ostoba és gyerekeknek sokszor megemészthetetlen „politikai” szövegekkel, nyelvtani, számtani stb. példákkal – külföldön csak idegenkedést kelthettek.

Voltak, akik azt mondták, nem kell a budapesti tankönyv, majd csinálunk olyat, amilyen nekünk kell. Ez viszont nem készült el vagy pedig erősen kifogásolható volt. Persze, az lenne a helyes és kívánatos, hogy a külföldi magyarok teremtsék meg a maguk iskolakönyveit és gondoskodjanak az iskolák fenntartásáról. Valljuk be, ezt nem sikerült mindenütt és maradéktalanul megvalósítani. Jóllehet, fő törekvésnek továbbra is annak kell maradnia, hogy a külföldi magyarság – hiszen lenne módja rá – tartsa el művelődési intézményeit, a Budapestről kinyújtott segítő kezet nem indokolt és méltányos minden további nélkül elutasí-

tani. Akik két évtizedig arról panaszkodtak, hogy a budapesti rendszer elzárkózik és elszigeteli a magyar népet a világtól, most – az enyhülés és kölcsönös érintkezés korszakában – nem tehetik ugyanezt, nem háríthatják el az érdeklődő és jószándékú közeledést. A dolgot magát kellene nézni, figyelmesen szemügyre venni és ha valami megállja a kritikát, elfogadni. Az új helyzet, amelybe kerültünk – a világ is és benne mi, külföldi magyarok is – időszerűtlenné teszi a mindent eleve tagadás és elutasítás álláspontját, de ugyanakkor erős kritikai szellemet és bölcs mérlegelést követel. Ami értékes és hasznos, azt cseréljük ki. Adjuk át és fogadjuk el, juttassuk el Magyarországra és alkalmazzuk a mi munkánkban. Az, hogy egymástól eltérő, két különböző világban élünk, nem lehet akadálya, hogy a jó magyar alkotások eljussanak mindenhová és valóban közkinccsé váljanak.

Ilyen jó magyar alkotások azok a tankönyvek, amelyek az *Anyanyelvi Konferencia Védnökségének* megbízásából készültek. Mind a három 1973-ban került ki a nyomdából, a *„Tarka lepke…”* a budapesti Tankönyvkiadó gondozásában, a másik kettő kézirat gyanánt. A szerzők magyarországi nyelvészek és nyelvtanárok, a lektorálok között találjuk azonban az Egyesült Államokban élő Nagy Károlyt is, aki értékes tapasztálatokat szerzett a külföldi magyar nyelvoktatásban és tanulmányaival, cikkeivel jelentős mértékben mozdította el a magyar nyelvtanítás ügyét.

A *„Tarka lepke…”* színes ábráival, kitűnő borítólapjával, könnyen áttekinthető szerkezetével, példás tipográfiájával nyomdatechnikailag is elsőrendű alkotás. A másik két könyv esetében, azt hiszem, inkább a praktikusságot és az olcsó előállítást tartották szem előtt, külsőre nem annyira tetszetős, mint a *„Tarka lepke…”.* Ez utóbbinak nagy előnye, hogy a tanulók rajzolhatnak is bele, a nyomtatott rajzokat kiszínezhetik, tehát a könyvet maguk is gazdagíthatják és így végső formájának kialakításához hozzájárulhatnak.

A könyvek módszertani megítélésében nem vagyok illetékes. Ezt a vizsgálatot nyilván elvégzik majd a szakemberek. A nyelvtani példák és az irodalmi szemelvények ellen, úgy érzem, nem lehet kifogás. A szerzők bőven merítenek a magyar népdal- és népmese kincsből, igen sok a tréfás mondás, játék és mulattató anekdota, az irodalmi szemelvények meg valóban olyanoktól származnak, akik a ma-

gyar írás klasszikusai. A *„Tarka lepke ...”*-ben a népköltés remekein kívül Weöres Sándor, József Attila, Benedek Elek, Móra Ferenc, Illyés Gyula, Petőfi Sándor, Szabó Lőrinc és Móricz Zsigmond-szövegeket találunk, rajtuk kívül Jobbágy Károly és Gazdag Erzsébet egy-egy versiképét. A népdalszövegek, népmesék, tréfás mondások, játékok és irodalmi szemelvények felnőtteket is gyönyörködtető olvasmányok és aki megfelelő irányítással ebből a könyvből tanul majd magyarul, valóban szépen fog beszélni nyelvünkön. A *„Magyar szavak világa”* amolyan munkafüzet 8-12 éves gyerekek számára. Az irodalmi szemelvényekkel itt is meg lehetünk elégedve.

Az előbb említetteken kívül a gyerekek Tóth Árpádtól, Ady Endrétől, Vörösmartytól, Csokonaitól, Aranytól, Nemes Nagy Ágnestől, Végh Györgytől, Rónay Györgytől, Kisfaludy Sándortól, Gárdonyi Gézától, Babits Mihálytól, Takács Gyulától, Dsida Jenőtől, Kölcsey Ferenctől, Devecseri Gábortól, Károlyi Árnytól és Szép Ernőtől kapnak szemelvényeket vagy idézeteket. Ezenkívül, sok népdalt és népmesét. A *„Hogyan mondom helyesen”* című kötet már nagyobbak, 16-20 évesek számára készült.

Ebben már részletesebbek a nyelvtani szabályok, a szövegek is a fejlettebb értelemhez és kevésbé a játékos kedvhez szólnak. A szemelvények szerzői: Molnár Ferenc (*A Pál utcai fiúk*), Gárdonyi Géza (*Egri csillagok*), Balassi, Tinódi, Illyés, Petőfi (*János vitéz*), Garay (*Háry János*), Jókai (*A kőszívű ember fiai*), Kosztolányi, Fazekas, Szilágyi Ferenc (*A magyar szavak-ról*) és Kölcsey. Ez a könyv a tanulót már Magyarországgal is megismerteti, néhány tájat és várost mutatva be, szövegben és képben.

Amitől sokan tartottak, és ami a külföldre küldött első könyvekben észlelhető volt, a szükségtelen és túlzott politizálás hiányzik ezekből a munkákból. Én legalábbis nem találtam olyan szövegrészt, utalást vagy kifejezést, amely a külföldi magyarok világnézetét, politikai beállítottságát sértené vagy idekint bántónak, szokatlannak, idegennek hathatna.

Akár nyugaton is kiadhatták volna, persze, a szerzők nem leplezik, hogy Magyarországon készült a munkájuk és ez ki is derül, ami nem baj, de a mai Magyarország társadalmi berendezkedése és kormányának politikája nem nyomja rá

bélyegét. Miért ne használhatnák tehát a külföldi magyar iskolák és nyelvtanárok?

Hazai tankönyvek külföldi tanulóknak [„Tarka lepke", képes magyar nyelvkönyv; Magyar szavak világa; Hogyan mondjuk helyesen?] Új Látóhatár, 1973. (24. évf.) 6. sz. 555-557. o.

HÍRES MAGYAROK

Peter Gosztony: Miklós von Horthy, Admiral and Reichsverweser, Musterschmidt, Göttingen 1973,119 lap
Prominent Hungarians Home and Abroad, Edited by Márton Fekete, Fehér Holló Press, London 1973,480 lap

Egy göttingeni kiadó *„Személyiség és történelem"* című sorozatában évek óta igényes kis portrékat jelentet meg a világtörténelem nagyjairól. E sorozatában a legutóbbi kötet Horthy Miklósról szól. Szerzője Gosztonyi Péter, Bernben élő magyar történész, folyóiratunk állandó munkatársa, aki német írásait Gosztony néven jegyzi. A sorozatnak az a célja, hogy történelmi személyiségek életét és munkásságát röviden összefoglalja, a történelem iránt érdeklődő, de abban időhiány vagy egyéb okok miatt elmélyülni nem tudó, szélesebb olvasóközönséget a nagy emberek életében eligazítsa. Horthy Miklós az első magyar, aki ebben a *„híres emberek"* sorozatban megjelent. Gosztonyi Péter szakértője a kornak, amelyben Horthy Magyarország élén állott és nemcsak a vonatkozó irodalmat ismeri az utolsó sorig, de egyéni kutatásokkal is gazdagította a Horthyra vonatkozó ismereteket. A kormányzóról az elmúlt években Magyarországon több munka jelent meg (Gárdos Miklós, Vas Zoltán és a *„népszabadságos"* Pintér István tollából), ám egyik sem történetírói munka, hanem újságírói eszközökkel megírt irányzatos, olykor rosszindulatú politikai pamflet. Gosztonyi tudományos lelkiismeretességgel rendszerezte a Horthyra vonatkozó hatalmas anyagot, szakszerűen, elfogultság és részrehajlás nélkül igyekszik az eseményeket értékelni, Horthy szerepét megvilágítani és mind erényeire, mind hibáira rámutatni. A kép, amelyet rajzol tárgyilagos és meggyőző. Arra is kiterjed figyelme, hogy Horthyról elterjedt és különböző forrásokból eredő torzításokat és félreértéseket

helyreigazítson. így például nem talált hiteles bizonyítékot arra vonatkozóan, hogy Horthy – mint kommunista bírálói írják – verte le az 1918 februári cattarói matrózlázadást. A dokumentumok szerint Horthy abban az időben Pulában tartózkodott. Gosztonyi azt sem látja bizonyítottnak, hogy Horthy keresztülvihette volna Károly király visszatérését a trónra, ha nem vezetik önös érdekek. A döntő kérdés, Gosztonyi szerint az, hogy Károly király tudott-e produkálni olyan nyugati garanciát, amely elháríthatott volna minden diplomáciai és katonai következményt. Miután ilyen garanciával a király nem rendelkezett, Horthy – tartva a kis-antant beavatkozásától és kellő értékére szállítva le a Károlynak tett homályos nyugati ígéreteket – a béke érdekében csak azt tehette, amit tett, tehát megakadályozta a Habsburg-restaurációt. Gosztonyi elismeri, hogy Horthy konzervatív gondolkozású, a régi rendhez ragaszkodó és reformoktól idegenkedő államfő volt, de javára írja, hogy csak vonakodva csatlakozott Hitlerhez és nem szívesen vitte bele az országot a háborúba. Amikor az elveszettnek bizonyult, mindent elkövetett, hogy az ország a lehető legkevesebb veszteséggel kikerüljön belőle. Rákosi és elvbarátai ennek ellenére a háború után bíróság elé kívánták állítani, ám Sztálin ettől eltanácsolta őket, és amikor 1946-ban magyar kormánydelegáció járt Moszkvában, a szovjet diktátor Rákosi jelenlétében azt mondotta Nagy Ferenc miniszterelnöknek, *„Ne ítéljék el Horthyt... egyfelől mert öreg ember, másfelől nem szabad elfelejteni, hogy 1944 őszén fegyverszünetet ajánlott nekünk."* Gosztonyi részletesen ismerteti Horthy emigrációs éveit a portugáliai Estorilban, ahol – miután minden vagyona elveszett – a néhány jómódú híve által létesített *„Horthy-alap"* juttatásaiból tartotta fenn önmagát és családját.

Gosztonyi munkája rokonszenves; igen alkalmas arra, hogy a német olvasó hiteles képet kapjon a magyar történelem egy érdekes szakaszáról.

*

Ha nem is történeti jelentőségű személyiségről, mint Gosztonyi műve, „híres" magyarokról tájékoztat Fekete Márton *„Prominent Hungarians Home and Abroad"* – *„Kiváló magyarok odahaza és külföldön"* – című 480 lapos angol nyelvű kézikönyve is. A *„Prominent Hungarians"* amolyan *Who is who – Ki kicsoda* –, amelyből az angol nyelven olvasó érdeklődő életrajzi adatokat és hasznos el-

igazításokat kap a világ minden táján élő majd négy és fél ezer magyarról. Fekete Márton egy Londonban élő magyar írónak, folyóiratunk egy munkatársának álneve. *Prominent Hungarians* című munkájának első kiadása 1965-ben jelent meg az *Aurora Könyvek* sorozatában. A javított, bővített második kiadást már a londoni *Fehér Holló Press* jegyezte, mint kiadó. Az első kiadás nyomtatásban jelent meg, a mostani ofszet eljárással készült.

Fekete Márton vállalkozását nem lehet eléggé dicsérni. Az egész gyűjtő, rendszerező, ellenőrző és leíró munka az ő műve. Teljesebb, mint a hasonló hazai vállalkozás, mert figyelme kiterjed minden „kiváló" magyarra, bárhol éljen is a világban; tárgyilagosabb, mert nem minősíti politikailag a gyűjteménybe felvett személyeket és végül szakszerűbb, mert az adatokban csak arra korlátozódott, amit az ilyen munkákban említeni szokás. Persze, vannak a kötetnek hibái és fogyatékosságai is, de ezek nem a szerkesztő világnézeti vagy politikai beállítottságára, hanem azokra a nehézségekre vezethetők vissza, amelyek között ilyen magyar munka külföldön és egyetlen ember erőfeszítéseként készül.

A gyűjteményben 4461 címszó szerepel. A felvett személyek egyharmada, 1550 külföldön élő magyar, tehát megfelel a hazában és az ország határain kívül élő magyarok arányának. Az említett 1550 külföldi magyarból 626 Amerikában, 140 Romániában, 122 Angliában, 119 a Németország Szövetséges Köztársaságban, 98 Kanadában, 76 Franciaországban, 47 Svájcban, 44 Izraelben, 43 Csehszlovákiában, 35 Ausztriában, 31 Olaszországban és 28 Jugoszláviában él. A gyűjtőmunka elsősorban azokra terjedt ki, akikkel a sajtó gyakran foglalkozik vagy akik valamilyen rendkívüli teljesítménnyel hívták fel magukra a figyelmet. A szerző nem kérdőív-rendszerrel dolgozott, tehát az érdekeltek sem adatokat nem szolgáltattak, sem a róluk készült szöveget nem ellenőrizték. Ennek következtében elég sok a tévedés és avult adat, főleg, ami a lakáscímeket illeti. Van néhány következetlenség is a címszövegekben. Miután a szerkesztő nem biztosíthatta a teljességet, felesleges volt némelyeknél feltüntetni a kitüntetéseket, társasági és egyesületi tagságokat. Miután a szövegek hosszúságát a rendelkezésre álló adatok döntötték el, olykor szem-beszökőek az aránytalanságok. Vannak hírességek, akikről alig egy-két sor életrajzi adat olvasható, kevésbé híreseknél pedig túlzot-

tan sok az információ. Többen hiányoznak, ez örök probléma a lexikonoknál és életrajzi kézikönyveknél. (Nekem különösen feltűnt Balázs János irodalomtörténész, Barankovics István közíró és politikus, Bán Róbert filmrendező, Konrád György író, Kovách Aladár író, Haldimann Éva műfordító, Simándy Pál író, Földes-Papp Károly filozófus és írástörténész, Petrich Géza műegyetemi tanár, Czine Mihály irodalomtörténész, Fehér Ferenc és Tolnai Ottó vajdasági költő, Kardos László etnográfus, a népi kollégiumi mozgalom volt vezetője, Kaczér Illés izraeli író, Ladányi Mihály költő, Pfeiffer Zoltán politikus, Révay István történész, Mende Tibor politikai író, Monoszlóy Dezső költő és író, Selye János egyetemi tanár, Szász Tamás pszichológus, Püski Sándor könyvkiadó és a sportolók közül Balczó András és Földi Imre olimpiai és világbajnok nevének hiánya.)

Van néhány adatbeli tévedés is, amelyre – szem előtt tartva egy későbbi kiadást – talán nem felesleges rámutatni.

Bogyay Tamás például már évek óta nem igazgatója a Müncheni Magyar Intézetnek.

Békeffy István adataiból hiányzik, hogy 1972-ben visszatelepedett Magyarországra, jóllehet feleségénél, Turay Idánál ez említést kapott.

Beresztóczy Miklós nem akkor volt miniszteri tanácsos, amikor 1929 és 39 között Serédi bíboros prímás mellett titkároskodott, hanem amikor 1939 és 1947 között a vallás- és közoktatásügyi minisztérium katolikus ügyosztályának élén állt. Azt is érdemes lett volna megemlíteni, hogy 1948 végén letartóztatták, a Mindszenty-perben elítélték és évekig börtönben ült. Faludy Györgynél az olvasható, hogy londoni tartózkodása után Máltában telepedett le, jóllehet Máltában csak rövid ideig lakott és immár régóta Kanadában él.

Bibó István 1946 és 1949 között nem volt a politikai tudományok tanára a szegedi egyetemen, hanem a Belügyminisztérium közigazgatási főosztályának vezetője. Egyetemi tanár csak 1948 végén lett. Máriássy Félix és Judit nem báró. Az előbbi valóban a híres nemesi család, a Máriássyak sarja, de ennek a családnak csupán egyik – azóta már kihalt – ága viselt bárói címet. Máriássy Félix szülei nem voltak bárók. Következésképpen M. Judit sem bárónő. Pálos Marcel kar-

mesternek már nagyon régen nem felesége Huszka Rózsi operaénekesnő. Makk Károly egy filmjének a címe téves: nem *„Mit csinált a feleséged 3-tól 5-ig",* hanem *„Mit csinált a felséged 3-tól 5-ig?"* Vas Zoltán nem volt Nagy Imre 1956-os kormányának tagja. Várady Imre irodalomtörténész professzor nem Bolognában, hanem Rómában él. Randé Jenő már évek óta kairói nagykövet. Jócsik Lajos nem földművelésügyi, hanem szövetkezetügyi államtitkár volt. Gordon Ferenc 1946-47-ben nem Genfben, hanem Bernben képviselte követként Magyarországot.

Horváth János közgazdász egyetemi tanár nem 1950-ben, hanem 1956-ban hagyta el Magyarországot, tehát nem lehetett 1950 és 1956 között kutató Amerikában. A róla szóló szövegben érthetetlen az a megjegyzés, hogy *„1945-ben a Magyar Közösség"* tagja. A Magyar Közösség titkos társaság volt, tagjairól legfeljebb találgatások és feltételezések keringtek politikai és sajtókörökben, adatok csak annyiban, amennyiben az 1946-os úgynevezett összeesküvési perben nyilvánosságra jutottak. Miért életrajzi adat ez, jóllehet senki másnál, akiről ugyanez feltételezhető volt, vagy akinek a tagságáról a perben szó volt, ez nem említtetik meg.

Ignácz Rózsa írónő és volt színésznő címszövegében azt olvassuk, hogy fia Makkai Ádám, Amerikában élő költő és nyelvész. Arról viszont nincs szó, hogy férje Makkai János közíró és politikus (az *„Urambátyám országa"* című kitűnő mű szerzője), aki vagy két évtizede Hawai szigetén él, és aki közéleti múltja alapján néhány sort ugyancsak megérdemelt volna.

Némi következetlenség észlelhető a kézikönyv szereplőinek a Szabad Európa Rádióval, vagy a Szabad Európa Bizottság egyéb intézményeivel való kapcsolatukat illetően. Némelyeknél fontos életrajzi adat, másoknál meg sem említődik. Vannak, akik hosszú évekig dolgoztak ezeknél az intézményeknél és a lexikon hallgat róla, mások kapcsolata meg csak rövidéletű volt, mégis szerepel személyi adataik között.

Ezek a hibák és fogyatékosságok azonban semmit sem vonnak le a mű szakmai alaposságának és szerkesztője emberfeletti munkájának értékéből. Ne felejtsük el, hogy a magyarországi kiadók a maguk hatalmas apparátusával mindeddig

nem jelentettek meg idegen nyelvű magyar *„Ki kicsodá”*-t. Fekete Márton vállalkozása tehát úttörő jelentőségű. Amit a magyar tudományos intézmények és kiadók nem végeztek el, végbevitte egy ember. Már emiatt is megérdemelné, hogy Magyarországon felfigyeljenek rá és erényeit elismerjék.

Híres magyarok [Gosztonyi Péter: Miklós von Horthy; Fekete Márton (eds.): Prominent Hungarians Home and Abroad c. könyvekről Új Látóhatár,1973. (24. évf.) 6. sz. 561-564. o.

1974

HARASZTI-DOSSZIÉ II.

1.

A Haraszti Miklós író elleni eljárás részleteit tartalmazó Haraszti-dosszié első részében (*Új Látóhatár, 1973/5*) az események kronologikus felsorolásában eljutottunk az október 15-én megkezdett bírósági tanúkihallgatásokig és ismertettük a tárgyalásról szóló első részletesebb beszámolót, mégpedig az olasz kommunista párt központi lapjában, a római Unitában megjelent budapesti tudósítást. Ez a per fő mozzanataira terjedt csak ki és azzal végződött, hogy a tárgyalást – új tárgyalási nap kitűzése nélkül – elnapolták.

2.

... Haraszti Miklós *„Darabbér"* című könyvének egy géppel írott példányát a magyar határőrök megtalálták egy Budapestről lakóhelyére visszautazó jugoszláviai magyar író, Várady Tibor[1] autójában. Amikor a határőrség Várady Tibort felelősségre vonta, hogyan jutott hozzá a kézirat, az mondotta, hogy Konrád Györgytől kapta. Konrád György lakásán ezután házkutatást tartottak és az írót három napra őrizetbe vették. Haraszti Miklóst május 22-én letartóztatták. A rendőrség az író papírjai között talált egy listát azokról, akiknek könyve géppel írt kéziratát kikölcsönözte. Júniusban szabadlábra helyezték, júliusban azonban vádat emeltek ellene, mégpedig a magyar büntetőtörvénykönyv 127-ik cikkelye alapján, mely tiltja a társadalmi rendet felforgató írott anyagok terjesztését.

Neuburg Pál, The Observer (London), 1973. nov. 4. 3.

---

[1] Az Új Symposion munkatársa. Könyve: *Vagy nem maga az élet a legjobb időtöltési* (úti esszék), Újvidék 1971. (B. Gy.)

3.

A Haraszti ellen kiadott vádirat szerint az író a kiadó által elutasított kéziratot sokszorosította és illegálisan terjesztette. A vádhatóság szerint e vétséget súlyosbítja, hogy a kéziratot villanyírógépen írták le. Az író ezt tagadta.

Az október 15—16-i tárgyaláson tilos volt feljegyzéseket vagy hangfelvételeket készíteni. Valaki a hallgatóságból azonban közvetlenül a tárgyalás után feljegyezte a történteket és ennek az emlékezetből leírt jegyzőkönyvnek egy példánya nyugatra került. A jegyzőkönyvből december 8-án két – baloldali liberális – nyugat-német lap, a *Frankfurter Rundschau* és a müncheni *Süddeutsche Zeitung* bő kivonatokat közölt. A két beszámoló csaknem azonos terjedelmű. Hossza majdnem egy teljes újságoldal.

4.

Az említett dokumentum alapján a Haraszti elleni októberi tárgyalás a következőképpen rekonstruálható:

A tárgyalás október 15-én reggel 9 órakor kezdődött és hat óra hosszat tartott. Nagyszámú közönség jelent meg, elsősorban diákok, értelmiségiek és művészek. Haraszti védőügyvédjének kíséretében lépett a terembe.

A vádiratot hadarva felolvassák. Ez arra készteti az ügyészt, hogy első óvását megtegye. Azt követeli, hogy a „mű" szócskát idézőjelbe tegyék, miután ebben az esetben „ellenséges pamflet"-ről van szó. Nyomban utána a vádlott azt kéri, hogy az összefüggésükből kiszakított és eltorzított idézeteket változtassák meg. A tárgyalásvezető bíró, Tóthné, figyelmezteti, hogy egyelőre két kérdésre válaszoljon, arra ugyanis, megértette-e a vádiratot és másodszor, bűnösnek érzi-e magát.

Haraszti azt válaszolja, hegy a vádirat végkövetkeztetéseit és a büntetést, amelyet a vádhatóság követel, megértette, a vádirat tartalma azonban érthetetlen. Ez ugyanis olyan idézeteket tartalmaz, amelyeket bebizonyíthatóan kiforgattak és meglehetősen pontatlanok. A vádirat nem nevezi meg közelebbről az idézeteket, amelyek állítólag gyűlöletet ébresztenek és nem említi meg azokat az intézményeket sem, amelyek ellen műve állítólag irányul. Az ügyészség homályosan fogalmaz, ezzel szemben a büntetőtörvénykönyvnek az izgatásról szóló cikkelye

sokkal precízebb. Ebben az áll, hogy az izgatás olyan cselekmény, amely az állami rend, az alkotmány és fő intézményei ellen kelt gyűlöletet.

A bíróság elnöke ismét azt kérdezi, hogy a vádlott bűnösnek érzi-e magát. Haraszti azt válaszolja, hogy semmiképpen sem bűnös. Tóthné megemlíti, hogy a vádlott a pert megelőző időben is foglalkoztatta a rendőrséget és az ügyészséget. Haraszti erre azt válaszolja, hogy ezekben az esetekben a rendőrségnek kulturális ügyekbe való önkényes beavatkozásáról volt szó.

A bírónő ezek után rátért a kézirat sokszorosításának ügyére. Azt kérdezte, hány példány készült a kéziratból, kinek és mikor mutatta meg a szerző.

Haraszti: Egy kéziratnak 9 példányban írógépen történő sokszorosítása és az a körülmény, hogy ezt a szerző másoknak is megmutatja, nem nevezhető bűncselekménynek, ha az államügyész tartalmát nem tekintené lázítónak. Tessék tehát bebizonyítani, hogy a mű lázító! Ettől eltekintve azonban felmerül egy sokkal általánosabb probléma: törvényes-e egy kéziratnak a nyilvánosságra hozatalát a szerző letartóztatásával megakadályozni? Ilyen beavatkozás még akkor is vitatható, ha a kéziratot valamennyi kiadó elutasította volna. Az én esetemben a *Szociológia* című folyóirat úgy határozott, hogy a kéziratot legközelebbi számában kivonatosan közli. ... Ismét súlyt helyezek annak megállapítására, hogy a lázítás vádját mindezideig nem sikerült bebizonyítani.

A tárgyalásvezető bírónő kérdésére Haraszti azután elmondotta, hogy könyvét 1972 végén fejezte be és összesen 9 példányban írta le. A kéziratot mindenekelőtt szociológusoknak, íróknak (szakmai vélemény-nyilvánítás céljából) és művészbarátoknak mutatta meg.

A bíróság lehetőséget adott Harasztinak, hogy a vádirattal részletesen foglalkozzék. Többször megszakították azonban, ami az írót arra késztette, hogy kérje, legalább a mondatait engedjék befejezni. A kihallgatásnak ez a része 40 percig tartott.

Haraszti: Nem az volt a célom, hogy a Magyar Népköztársaság intézményeiről írjak könyvet. Csupán néhány kérdést akartam felvetni, amelyek a Vörös Csillag Traktorgyárban dolgozó munkások helyzetével állnak összefüggésben. Pozitív kritikát akartam írni, ez volt a célom. Az igazságnak megfelelően írtam le

a gyár műhelyeiben tapasztalt helyzetet, anélkül, hogy általánosítanék és az iparon belüli organizációra vonatkozó következtetéseket vonnék le. Az országban uralkodó általános helyzetre sem akartam ebből következtetni. Az mindenesetre igaz, hogy bíráltam a darabbért, ami, tudomásom szerint, nem alapvető intézménye az államnak. Még csak nem is szocialista, hanem kapitalista intézmény. Maga a magyar állam is negatív magatartást tanúsít ebben a kérdésben, hiszen ennek az évnek az elején elhatározta, hogy megváltoztatja a bérrendszert és a „nagyobb bért több munkáért" elvének helyébe a „nagyobb bért jobb munkáért" elvét helyezi. A bérpolitikában egy szocialista stratégiának első célja a darabbér eltörlése.

Az író hozzáfűzte, hogy a szocializmusnak a valóság felderítése és a valóság negatív oldalainak bírálata a feladata. Ilyen kritikát nem szabadna bűncselekménynek nevezni.

A darabbérrel kapcsolatos fejtegetésekre Tóthné azt mondotta, hogy az író védekezése nem állja meg a helyét, miután könyvében még csak meg sem nevezi azt a gyárat, amelyről szó van.

Haraszti: A szociográfiának egy lényeges vonása éppen az, hogy a vizsgálat tárgyát nem nevezi meg névszerint. A részletek amelyekről beszámolok, világosan mutatják, hogy egy konkrét gyár egy konkrét műhelyéről van szó. A gyár profilja és földrajzi helye oly világosan körül van írva, hogy kezdettől fogva kizárt minden kétely.

Haraszti ügyvédje – Kaczián Lóránd – azt a kérést terjeszti elő, hogy a bíróság tegyen az akták mellé egy nyomtatásban megjelent szociológiai tanulmányt, amely hasonló esetet tárgyal és amelyben a munkások által közölt vélemények nem enyhébbek, mint azok, amelyek miatt Harasztit elmarasztalják.

Az író ismét azt követeli, hogy a vádhatóság bizonyítsa be, hamis, amit könyvében megállapít. Hozzáfűzi, hogy a vádiratban szereplő idézeteket eltorzították, összefüggésükből kiszakították, a lábjegyzeteket elhagyták és neki olyan véleményeket tulajdonítanak, amelyeket ő csak idézett. Így például, a vádirat neki tulajdonítja egy munkásnak azt a véleményét, hogy a szakszervezet *„az állam által fizetett ellenség".*

Tóthné: Maga azonban osztja ezt a véleményt, ugye?

Haraszti: Először is nem a véleményem miatt állok itt, hanem a könyv miatt, amelyet írtam. Ezenkívül most nem a szakszervezet szerepe érdekel minket, hanem némely munkás véleménye ezekről a szakszervezetekről. Én éppen ezeket a véleménynyilvánításokat idéztem könyvemben.

A tárgyalás vezető bíróné közbeveti: nem igaz, hogy az idézeteket kiforgatták. Ő összehasonlította a vádiratot a könyv kéziratával és bizonyos mértékben talán jobban ismeri a könyvet, mint a szerző. Erről azután hosszabb vita kezdődött Tóthné és Haraszti között. Az író kifogásolja, hogy a vádirat szerint ő a magyar gyári munkások helyzetét összehasonlítja a bennszülöttek helyzetével a gyarmatosítás kezdetén. Szerinte a szöveg elfogulatlan olvasása azt bizonyítja, hogy ez nem igaz. Nem mondja, hogy a magyar munkások olyan viszonyok között élnek, mint a bennszülöttek éltek, ami abszurd megállapítás volna. Ő csupán egy lélektani jelenség hasonlóságáról beszélt.

A vádlott azután azt kérte, hogy aktájához a következő iratokat csatolják: újságcikkeket, amelyek a darabbérről a párt hivatalos lapjában és egy hetilapban jelentek meg, továbbá egy cikket, amelyet Lenin a szakszervezetekről írt. Ezenkívül megjegyezte, hogy a Vörös Csillag Traktorgyárat, melyről könyvében szó van, időközben megoldhatatlan gazdasági és szociális nehézségek miatt egy nagyobb vállalatba beolvasztották.

5.

Ez történt az október 15-i tárgyalási nap délelőttjén. Délután megkezdődtek a tanúkihallgatások és ezek elhúzódtak október 16-ig. Az államügyészség 13 tanút idézett meg.

Köztük volt Hegedűs András szociológus, volt miniszterelnök (akit május 22-én kizártak a pártból), Konrád György író és szociológus, *„A látogató”* című regény szerzője, Szelényi Iván szociológus, a *Szociológia* című folyóirat volt szerkesztője, Máriássy Judit író és kritikus, Imre Katalin, a *Magvető Kiadó* munkatársa, Bacsó Péter filmrendező, Hajós Gabriella jogász, Háy Ágnes filmes, Nyerges András, Szentjóby Tamás, Mészöly Miklós és Dalos György írók.

Az ügyészség azt kívánta bebizonyítani hogy: 1) A *Magvető Könyvkiadó* vezetőjének, Kardos Györgynek az elutasító véleménye megpecsételte a kézirat sorsát. Ennek következtében a könyv, mint államellenes irat, nem jelenhetett meg. 2) A tanúk a kéziratot csak Kardos György elutasító döntése után kapták meg. Következésképpen, Harasztinak nem az volt a szándéka, hogy kollégáitól véleményt halljon, hanem az, hogy kéziratát titokban terjessze. 3) A tanúk ítélete a könyvről negatív, a tanúvallomások a munka lázító jellegét igazolják és ez Harasztit nem akadályozta meg abban, hogy kéziratát szélesebb körben is megismertesse.

A bírónő a tanúktól ezt kérdezte: mikor került önhöz a kézirat, tudta-e, hogy kiadását megtagadták és mi a véleménye a könyvről?

Haraszti védője – a már említett Kaczián Lóránd – a tanúktól azt kérdezte, hány példányt szokott általában a *Magvető* a szerzőktől kérni, és általában hány lektornak a véleményét szokás kikérni? Ő ugyanis úgy tudja, hogy a kiadókhoz benyújtott kéziratokról 2-8 lektortól kér a kiadó véleményt. Haraszti esetében a kiadó vezetője, tehát Kardos György csak egyetlen lektor véleményére támaszkodott, amikor elutasító döntését meghozta. Az ügyvéd azt is megkérdezte a tanúktól, hogy ők általában hány példányban szokták kézirataikat lemásoltatni, a kiadó igazgatójának az ítélete eldönti-e egy műnek a sorsát, és vajon egy kiadónak az elutasítása kizárja-e a megjelenést egy másik kiadónál? Az ügyved is megkérdezte a tanúktól, hogy mi a véleményük a könyvről.

Voltak tanúk, akik a kéziratot a *Magvető* igazgatójának elutasítása előtt kapták meg, voltak, akik az elutasítás után jutottak hozzá. Végül voltak, akik nem emlékeztek arra, hogy mikor került a kezükbe a *„Darabbér"* című könyv. Két tanú igazolta, hogy Kardos György, a Magvető igazgatója gyakran megváltoztatja véleményét. A múltban is elutasított kéziratokat, amelyeket később azután megjelentetett. Minden tanú megállapította, hogy egy kéziratnak az elutasítása valamely kiadó részéről nem zárja ki a megjelenést másutt.

Szelényi Iván, a *Szociológia* volt szerkesztője, azt mondotta, hogy ő és a *Szociológia* további két szerkesztője közölni akarta a kéziratot, mégpedig azt a fejezetet, amelyben a szerző a darabbér testi és lelki következményeit elemzi. Tovább-

bá azt a fejezetet, amelyben a gyár szociális berendezkedéseiről van szó. Szerinte a vádiratban közölt idézetek, amelyeket az ügyészség lázítónak minősített, elfogadhatók, ha nem szakítják ki őket az összefüggésükből. A javaslatot, hogy a *Szociológia* hozza nyilvánosságra a kéziratot, azért nem terjeszthette elő a folyóirat szerkesztő bizottságának, mert közben Harasztit letartóztatták és ő egy folyamatban lévő vizsgálati eljárásba nem akart beavatkozni.

A tanúk közül senki sem ismerte el, hogy a könyvnek lázító jellege van. Közölték, hogy ők kézirataikat általában 6-16 példányban szokták lemásolni. Ez az általános gyakorlat. Aminthogy az is szokás, hogy a szerző művét több kollégájának megmutatja és véleményét kikéri. Haraszti munkáját „figyelemreméltónak" nevezik. Két tanú óvatos közömbösséget mutatott. Néhány vélemény:

Máriássy Judit: Szerintem a mű naiv, jóllehet a lírája tetszett.

Nyerges András: A viszonyok leírása szerintem jó, csak a megítélésük látszott unalmasnak. Mindent egybevéve azonban pozitív kritikának tartom.

Konrád György: Haraszti munkája a magyar szociográfiai irodalom legjobb termékeihez tartozik.

Hegedűs András: Építő szellemű könyv és tapintatos azokat a reakciókat illetően, amelyek a munkások körében a darabbér negatív kihatásaira jelentkeznek.

Mészöly Miklós: Nagyon jó, hogy nem kívülről jövő elemzéssel van dolgunk, hanem olyan vizsgálattal, amely a munkáról a gyárban történt. Morálisan és intellektuálisan nézve a könyv a vizsgálat tárgyának tisztességes megvitatása.

Szelényi Iván: Tudományos szempontból a könyv nem tartalmaz semmi újat. A jelenségeket, a vizsgálat tárgyát, már más szociológiai tanulmányok is elemezték. Mindenesetre a szociográfiának egy nagyon érdekes dokumentációja.

6.

A tanúkihallgatások után megkezdődött a bizonyítási eljárás. Az ügyész, aki mindvégig passzívan viselkedett, nem reagált a tanúvallomásokra. A vádlott ügyvédje kijelentette, hogy az írógépről kapott szakértői vélemény hamis. Nem igaz, hogy – mint a vádirat állítja – öt példányt villanyírógépen állítottak elő. A védelemnek módjában van bebizonyítani, hogy a szóbanforgó példányokat kölcsön-

zött mechanikus írógépen írták. Ezenkívül az ügyvéd azt is javasolta, hogy a bíróság kérjen szociológusoktól és íróktól szakértői véleményeket.

Ezután a vezető bíró, Tóthné, megszakítja a tárgyalást. A jelenlévők arra várnak, hogy felolvastatja azokat a dokumentumokat, amelyeket a védelem a törvényszéki aktához csatoltatott, továbbá arra, hogy döntést hoz a tudományos szakértői vélemények kérdésében. Ehelyett azonban Tóthné azzal tért vissza a terembe, hogy a tárgyalást bizonytalan időre elnapolja.

7.

A *Frankfurter Rundschau*ban és a *Süddeutsche Zeitung*ban kivonatosan közölt budapesti dokumentum – amelynek alapján az október 15-i és 16-i tárgyalás rekonstruálható volt – azzal fejeződik be, hogy az államügyészség két dolgot akart az elnapolás után tisztázni. Az egyik a Magvető kiadóban alkalmazott eljárások, a másik pedig az a kérdés, hogyan történt és milyen írógépeken a másolás. Az ügyészség állítólag azt is tisztázni kívánta, hogyan került Konrád György közvetítésével a kézirat Jugoszláviába.

A müncheni *Süddeutsche Zeitung* hozzáfűzi: a per nyugati megfigyelői nem csodálkoznának, ha az ügyet egyszerűen elaltatnák, feltéve, hogy nem kerül sor a vádlott felmentésére.

8.

A *Szociológia*, a Magyar Tudományos Akadémia szociológiai bizottságának folyóirata. Az 1973/2 szám impresszumából kivehetően a szerkesztő bizottságban változások történtek. Eszerint kivált a szerkesztő bizottságból Szelényi Iván és Gombár Csaba szerkesztő, Valamint a szerkesztő bizottság további két tagja, Hegedűs András és Módra László. A 2. és 3. számot azonban – a folyóirat közlése szerint – még Gombár Csaba és Szelényi Iván állította össze. Feltehető, hogy a személyi változások a Haraszti-ügy következményei.

9.

... Úgy tetszik, mintha a Haraszti-ügy a csúcspontja lenne annak a folyamatnak, amelyet a magyar értelmiségiek és a budapesti rezsim „hosszú forró nyarának” nevezhetünk. Ebben az összefüggésben a leglátványosabb fejleménynek három jól ismert társadalomtudósnak, közöttük Hegedűs Andrásnak, Magyarország volt miniszterelnökének a kommunista pártból való kizárása látszik ...

Ezek a megrendszabályozott értelmiségiek arra törekedtek, hogy a rendszert az „új-baloldal” állásából bírálják, és úgy látszik, mintha némely külföldi kommunista párt, különösen az olasz, rokonszenvét és támogatását élveznék. Kádárnak hónapok óta folyó kampányát, úgy tetszik, az a szándék diktálja, hogy bebizonyítsa Moszkvának: a magas életszínvonal és növekvő fogyasztás ellenére, szilárdan kezében tartja a politikai gyeplőket. Beleillik ez a kommunista tömbnek abba a törekvésébe is, amellyel a nyugat felé való nyitást ellensúlyozni igyekszik, a kereskedelemben és a külpolitikában tanúsított magatartást merevebb belpolitikával kapcsolja össze.

Magyarország különösen fogékony a nyugati befolyásra. Kelet-Európának egyik legkedveltebb turista országa.

John Dornberg, Washington Star-News, 1974. Jan. 2.

10.

1974. január 9-én, szerdán ismeretessé vált, hogy Haraszti Miklós csütörtökre, tehát január 10-re idézést kapott a fővárosi bíróságra, pere tárgyalásának folytatására. Az írónak 48 órával a tárgyalás előtt kézbesítették ki az idézést, feltehetően azért ilyen későn, hogy az új tárgyalási nap híre ne terjedjen el és ne legyenek oly sokan a tárgyaláson, mint voltak szeptember végén és október közepén.

A január 10-re kitűzött tárgyalásról január 9-én a kora délutáni órákban az *AFP* francia hírügynökség adott ki jelentést, jól tájékozott párizsi forrásokra hivatkozva. Az *AFP* jelentése azzal zárult, hogy megfigyelők szerint a Haraszti elleni per ítéletfelfüggesztéssel végződik majd. Haraszti barátait állítólag meglepte, hogy a vádat nem ejtették el és a tárgyalást folytatják. Más vélemények szerint a bíróság aligha hozhat felmentő ítéletet vagy az ügyészség aligha ejtheti el a

vádat, miután a hatóságok politikai ügyet kovácsoltak a *„Darabbér”* című könyvből és példányai sokszorosításából.

11.

Január 10-én több nyugati hírügynökség, újság és rádió jelentette, hogy folytatódik a Haraszti per. A Bécsben megjelenő független *Die Presse* szerint októberben azért szakították meg a tárgyalást, mert túlságosan szembeszökő volt Haraszti írótársainak rokonszenve vád alá helyezett barátjuk iránt. A *Presse* azzal fejezte be cikkét, hogy miután a vád felforgató tevékenység, az írót a börtönbüntetés veszélye fenyegeti. A Párizsban megjelenő *Le Monde* az *AFP* jelentését nem a külföldi kis hírek között, hanem külön és kiemelve közölte. A *Le Monde* szerint is feltűnő volt az előző tárgyaláson a szerző személye és műve iránt megnyilvánuló rokonszenv.

12.

Január 10-én délután elsőnek az osztrák rádió jelentette, hogy Budapesten aznap délelőtt a bíróság 8 havi szabadságvesztésre ítélte Haraszti Miklóst, de a büntetés végrehajtását felfüggesztette.

A *Reuter* hírszolgálati iroda, amely valamivel később ugyancsak jelentette a budapesti ítéletet, azt írta, hogy Harasztit kiadatlan könyvének illegális terjesztése miatt ítélték el, tehát nem azért, amivel ugyancsak vádolták: a magyar büntetőtörvénykönyv ama paragrafusának megsértéséért, amely tiltja az állam alapvető intézményei elleni propagandát és izgatást. Ezért ugyanis 2 évtől 8 évig terjedő börtönbüntetés járt volna. Harasztit csak a kisebb vétségben, egy kiadatlan könyv illegális terjesztésében minősítették bűnösnek. Ezért a büntetőtörvénykönyv szerint 6 hónaptól 5 évig terjedő börtönbüntetés jár. Ugyancsak a *Reuter* szerint az ügyész nem kért súlyosabb büntetést. Az író tehát a legalacsonyabbat kapta, amelyet az említett vétségben a bíróságok kimondhatnak.

13.

A Rómában megjelenő kommunista *l'Unitá* nemcsak az ítélet tényét közli, de budapesti tudósításában a részletekre is kitér. A tudósítást Guido Bimbi írta, aki az októberi tárgyalásról is részletes beszámolót küldött lapjának.

A vezető bírónő, Tóthné 9 órakor nyitotta meg a tárgyalást. Először szakértői véleményeket hallgatott meg, majd átadta a szót az ügyésznek. Ő azt mondotta, hogy Haraszti műve nem irodalmi alkotás, hanem olyan politikai írás, amely felforgatásra ösztönöz. Az is vitatható, hogy a szerző által leírt viszonyok csak a Vörös Csillag Traktorgyárra vonatkoznak. Az ügyész szerint az olvasóban az a benyomás keletkezik, hogy a leírt állapotok általában jellemzőek a magyar üzemekre. Az ügyész után Haraszti ügyvédje beszélt. Három dolgot hangsúlyozott. Kijelentette, hogy a társadalom számára veszedelmes dolog, ha az igazságügyi hatóságok olyan ügyekben mondanak ítéletet, amelyek nem rájuk tartoznak: tehát irodalmi kérdésekben kívánnak dönteni. Aztán hozzáfűzte: Magyarországon a politikai és kulturális élet eléggé szilárd ahhoz, hogy ne kelljen a jogi elnyomás módszeréhez folyamodni. Megemlítette azt is, hogy a *Magvető Kiadó* tudatában volt a téma kényes voltának, amikor Haraszti Miklóssal megállapodott a könyv ügyében.

14.

Haraszti Miklós pere viszonylag mérsékelt ítélettel ért véget... Anélkül, hogy Harasztinak olykor jelentős, olykor érdekes eszméit tárgyalnánk, egy dolgot meg lehet mondani: elítélték, mert szembekerült az állammal és egy népköztársaság rendjével. Elítélték azért is, mert kéziratát több példányban terjesztette, mégpedig olyanok között, akik a bíróság szerint ugyanolyan eszméket vallanak, mint ő. Bárhogyan is legyen azonban, a lényeges az, hogy nem került börtönbe, mint ahogy oda kerülhetett volna a sztálinista korszakban, Rákosi rendszerében és akkor az életét is veszély fenyegette volna. ... Érdekes megemlíteni, hogy ez az ügy akkor robbant ki, amikor az 1968-ban elindított magyar gazdasági reformot számos kritika éri.

Le Figaro (Párizs), 1974. jan. 11.

15.

A 29 éves költőnek a legalacsonyabb büntetést adták, amely a magyar állam alapvető intézményei elleni izgatásért kiszabható. Ő ugyanis a bérrendszert bírálta.

A pert sajátos természete komoly üggyé tette Magyarországon, amelynek az a híre, hogy Kelet-Európa legliberálisabb országa. Jóllehet az ügyről a magyar sajtó egyetlen szót sem írt, értelmiségi körökben élénk érdeklődést keltett. Haraszti annak a „balos" kisebbségnek a tagja, amely a múltban is különös érdeklődést mutatott az ipari munkások helyzete iránt.

Haraszti kétségtelenül érzékeny pontot érintett Magyarországon, ahol az emberek sokat vitatkoznak arról, vajon az ország növekvő bősége nem teremt-e „fridzsider szocializmust", szembeötlő jövedelmi különbségekkel és túltengő materializmussal. Még a pártsajtó is tele van cikkekkel arról, hogy a párttagok kispolgári befolyások alá kerülnek és rangosító jelképek, meg fogyasztási javak után törik magukat.

Haraszti hozzájárulása mindehhez az volt, hogy idézett munkásokat e kérdésekről és éreztetni engedte, hogy helyzetük nemigen jobb, mint a munkások helyzete egy kapitalista gyárban. Ez olyan ügy, amelyben a magyar kormány végsőkig érzékeny, különösen azért, mert a Szovjetunió éber szemmel figyeli az egyedülálló magyar gazdasági reformot: vajon nem mutatkoznak-e az elhajlás jelei.

The Guardian (London), 1974. Jan. 16.

16.

A *„Darabbér"* a magyar munkások helyzetét tárgyaló tanulmány, amelyet Haraszti Miklós személyes tapasztalatai alapján írt... Az ellene indított pert többször elhalasztották, kétségtelenül és elsősorban azért, mert a tárgyalóterem mindannyiszor megtelt értelmiségiekkel, akik nem titkolták, hogy rokonszenveznek a művel és a vádlott személyével. A bíróság Haraszti Miklósnak a lehető legalacsonyabb büntetésben való részesítésével – ebben a 10 év óta elsőízben tartott értelmiségi perben –, bizonyos mérsékletet tanúsított. Az ítélet egyúttal megrajzolja

az értelmiségieknek azokat a határokat, amelyeket nem szabad átlépniök. Az állami tekintélynek ez az újbóli dokumentálása mindenesetre a magyar kultúrpolitika kettősségét jelzi.

A.M.B., Le Monde, 1974. jan. 12. 17.

17.

... Nyugati megfigyelők szerint az enyhe ítélet magyarázata az a feltűnés lehetett, amelyet Haraszti letartóztatása és az azt követő szabadlábra helyezése a múlt esztendőben a nyugati baloldali értelmiségi körökben okozott... A fővárosi bíróságon rendezett pert a hírközlő szervek elhallgatták, de híre nyilvánosságra jutott. Forrásaink szerint az ügyész rendkívül éles hangot ütött meg a fiatal íróval szemben, akit a bíróság a 9.000 forintot kitevő perköltség megfizetésére is kötelezett. A védőügyvédnek, úgy látszik, sikerült a bíróságot meggyőznie arról, hogy Haraszti csak *„téves nézeteket nyilvánított"* könyvében.

AP (Associated Press), 1974. jan. 11. 18.

18.

„Mikit most elkapta a gépszíj. Öt éven alul nemigen ússza meg, ha szerencséje van, próbaidőt kap." Így és hasonlóan kommentálták a 29 éves író, a *„baloldali elhajlók klikkjének"* vezetője és a magyar kulturális élet fenegyereke, Haraszti Miklós barátai szerdán este az új tárgyalás hírét. És csütörtökön, amikor a nyugati újságírók éppen információk után kutattak, ismeretessé is vált már az ítélet: 8 havi börtön, három évi próbaidőre felfüggesztve. Nemcsak megfigyelők, de Haraszti barátai is, akik a késői 50-es és korai 60-as évekre emlékeztető új „kultúrharcra" számítottak, elcsodálkoztak. Ilyen enyhe büntetést még a legnagyobb optimisták sem vártak. Haraszti barátai egycsapásra tudatára ébredtek annak, hogy az ítélettel bizonyos mértékben korlátozott menlevelet kaptak. *„Ha a Miki elleni vád esetében – amely eredetileg szocialistaellenes propaganda terjesztésének felforgató tevékenységét tartalmazta – csak feltételes nyolc hónap jár, én legfeljebb megrovást kaphatnék"* – mondotta egy költő, akinek a neve, ami biztos

biztos, maradjon megemlítetlen. *„A lillafüredi kör”* (az ottani értekezleten való résztvétellel kezdődtek Haraszti nehézségei a hatóságokkal) ismét reménykedhet.

Ez a csoport, amelybe fiatal írók és tudósok tartoznak, az 1969-es értekezlet óta, ha nem is személyes kontaktusban, de mégis egymással egyeztetve, *„a marxizmus bürokratizálódásá”*-nak negatív hatásait tűzte tollhegyre. Ennek az értelmiségi rétegnek a szeme előtt vezérelvként nem a fennálló társadalmi szerkezet megváltoztatása, hanem „az ezer meg ezer kis személyi kultuszhoz vezető emberi hibák” kiirtása lebeg. *„Nem kezdünk többé hírverést egyesületi estek érdekében, nem is szervezünk többé a lillafüredihez hasonló összejöveteleket, ennek ellenére csatlakoznak majd hozzánk olyanok, akik még bizonytalankodnak”* – mondotta valaki Haraszti barátainak köréből. – *„A kéziratot, amelyben a futószalag mellett szerzett tapasztalatait közli, nyilvánosságra kell hozni.”* Nem harci felhívás ez? *„Minden eszközzel, de önmagunk veszélyeztetése nélkül, meg kell kísérelnünk, hogy az irodalmi szövegek kiválasztásának megmerevedett struktúráival megbirkózzunk.”* A válasz érzékeltetni engedi, mi lesz a csoport legközelebbi célja: a hatóságok kihívása, de veszély esetén visszavonulás.

Hogy miért nem akartak példát statuálni Haraszti esetében, miként ettől többen tartottak, arra pillanatnyilag senki sem tud választ adni. *„Végre talán belátják a vezetők* – véli egy szociológus, akinek a munkája ugyancsak súrlódásokhoz vezetett több alkalommal –*, hogy a szocializmus nem azonos az eltérő vélemények elfojtásával.”* A jelenlegi enyhülési szakasz is szerepet játszhat. A feltételezhető fő okot a megkérdezett csak mellékesen nevezi meg: *„Magyarország, hála Kádárnak* – valóban ezt mondotta –*, még nem a Szovjetunió.”* A vihart, amelyet Alekszandr Szolzsenyicin *„Gulag szigetcsoport”*-ja elindított, már ismeri.

Die Presse (Bécs), 1974. jan. 12.

19.

Haraszti erős támogatást kapott magyarországi és külföldi értelmiségiektől, akik bár semmiképpen sem értenek egyet nézeteivel, de az a véleményük, hogy könyve értékes szociológiai kutatás eredménye. Úgy hírlik, hogy a könyv pontos leírását adja a gyári életnek, a munkásokkal folytatott néhány őszinte beszélgetés

szószerinti tolmácsolásával. A könyvet közlésre elfogadta a Tudományos Akadémia egy folyóirata, mielőtt azt hivatalosan elvetették volna.

Azóta az ügy hosszas viták tárgya lett a szociológusok különböző csoportjaiban. Közülük többen küzdenek azért a jogért, hogy le lehessen írni a dolgokat, úgy ahogy vannak, tekintet nélkül arra, hogy ez milyen ideológiai bonyodalmakhoz vezet. Ez azonban egybeesik a balos irányzatnak a nézeteivel. Ez az irányzat azt mondja, hogy amióta Magyarország bevezette piaci tájékozódású gazdasági reformjait, a munkások ugyanolyan helyzetbe kerültek, mint a kapitalizmusban. Ez nyilvánvalóan érzékeny ideget érint, különösen azért, mert a Szovjetunióban is vannak némi kételyek a magyar gazdasági rendszert illetően.

Richárd Davy, The Times (London), 1974. jan. 12. 20.

20.

... A döntés kellemes meglepetésnek hatott a kormányellenes lázítás vádja után. A magyarok közül sokan attól tartottak, hogy az eset a tíz év óta tartó politikai enyhülés végéhez vezet. Haraszti felfüggesztett nyolc havi büntetése azonban megkönnyebbülést hozott... A kormány számára igen kényes esetről van szó. Budapestet nyugtalanította különböző „új-baloldali" irányzatoknak a feltűnése, beleértve az ifjúság körében divatos Che Guevara- és Mao-kultuszt.

Mindezek az irányzatok nem korlátozódtak az ifjúságra. Tavaly hét tudóst, Hegedűs Andrással, a volt sztálinista miniszterelnökkel az élükön, elbocsátottak a Magyar Tudományos Akadémiától, azért, mert bírálták a szerzésre és bőségre törekvő társadalmat, amely Magyarországon is kezdett kibontakozni a legújabb gazdasági reformok nyomán. Ugyancsak rendkívül érzékenyek lettek a kormány vezetői azokkal a szurkálásokkal szemben, amelyek tudákos elvekhez ragaszkodó kommunista szövetségesek részéről érték őket, amiért állítólag eltávolodtak az ortodox gazdasági és politikai gyakorlattól.

A kormány egyfelől el kívánja fojtani a kritikát, másfelől nem akar ártani annak a jóhírnek, hogy az elmúlt években biztosította a törvényességet és türelmet gyakorolt.

A bíróság azzal zárta a tárgyalást, hogy Haraszti nem bűnös az „összeesküvésben", mivel megkísérelte könyvét legálisan megjelentetni és ennek saját készítésű másolatait nemcsak olyanoknak adta oda, akik helyeslik nézeteit, de olyanoknak is, akik „nem fogékonyak" az ő elvei iránt (tehát hűséges párttagoknak).

A bíróság csak a bér-rendszer mint „alapvető intézmény" elleni izgatást látta bizonyítottnak.

Az egész ügy szöges ellentétben áll azzal a magatartással, amelyet a szovjet kormány tanúsít a másképpen gondolkodókkal szemben és a jugoszláviai fejleményekkel, amelyeknek során az elmúlt két évben kemény ítéletekkel sújtották a párt elhajlóit.

Eric Bourne, The Christian Science Monitor (Boston), 1974. jan. 18.

21.

Az állítólagos „államellenes hajtóvadászat" miatt próbaidőre felfüggesztett nyolc hónapos börtönnel sújtott Haraszti Miklós magyar író egy budapesti bíróságnak e döntése ellen fellebbezni fog, miután a vádat semmiképpen sem látja igazoltnak... Budapesti értelmiségi és művészkörökben a Haraszti elleni ítéletet általában méltányosnak és enyhének tartják, különösen ha abból indulnak ki, hogy a vád meglehetősen súlyos volt és a vádló által említett bűncselekményért háromtól öt évig terjedő büntetés jár.

Úgy látszik, hogy Harasztival és társaival szemben most a megtorlásnak más módszereihez folyamodnak. Ez a nyilvánosság előtt mindeddig meglehetősen rejtve volt. Egy könyvtáros ismerősét eléggé átlátszó ürüggyel elbocsátották állásából. Egy másik – a szövetségi köztársaságban is ismert magyar író, aki futólag a Haraszti-ügyben is érdekelve volt –, közben ugyancsak elvesztette az állását egy tudományos intézetben és jelenleg munkanélküli.

Anélkül, hogy e jelenségeket túlértékelnénk vagy pedig egy új merevedési folyamatot kívánnánk megállapítani, az a benyomásunk, hogy a magyar pártvezetőség erősebben érvényre akarja juttatni az elképzeléseit a kulturális életben. Ebben az összefüggésben némi érdekessége van annak, hogy Kádár János az egyik legutóbbi központi bizottsági ülésen „túlságosan sok demokráciá"-tól óvott a

művelődési életben. A pártnak bizonyos értelmiségi körökkel szemben ismét erélyesebben kell fellépnie, követelte Kádár.

Süddeutsche Zeitung (München), 1974. jan. 19/20.

22.

A *„Darabbér”*-t a *Magvető Kiadó* igazgatója már az első lektori vélemény után azzal utasította el, hogy: *„az ártó szándék jele egy ilyen fasiszta munkát kiadásra felajánlani. Ha a szerzőt jó szándék Vezette volna, a problémát nem vitte volna a nyilvánosság elé, hanem a Központi Bizottság tudomására hozta volna”.* A „fasiszta” jelző értelme a keleti tömb országaiban kitágult, minden annak minősül, ami nem dogmahű. Haraszti „fasiszta” problémái a „*Darabbér*”-ében azok az elemzések, amelyeket a futószalag mellett akkordban dolgozó munkások testi és lelki károsodásairól írt. Kézenfekvő a párhuzam azokkal a riportokkal, amelyeket Günter Wallraff[2] a szövetségi köztársaság munkásvilágáról készített... Konrád György, azután, hogy a kiadást megtagadták, közvetítő útján megkísérelte a kéziratot Jugoszláviába juttatni, ahol az elmúlt években több olyan jelentős munka megjelenhetett magyar nyelven, amelyet Magyarországon nem adtak ki. A kézirat szállítóját a határ magyar oldalán feltartóztatták és a kéziratról faggatták. Három nap múlva néhány őrizetbevételre, házkutatásra és kihallgatásra került sor. Konrád György naplóját, amelyet íróasztalában két példányban őrzött, elkobozták. A *„Darabbér”* nem jelenhetett meg. A szerzőt megrendszabályozták. A viszonylagos türelem és a külső nyomás között Magyarország „kis szabadsága” kisebb lesz.

Róbert Stauffer, Die Weltwoche (Zürich), 1974. jan. 30.

23.

Január 11-én több budapesti lap a következő, azonos szövegű hírt közölte:

A Fővárosi Bíróság csütörtökön befejezte az eljárást és ítéletet hirdetett Haraszti Miklós budapesti lakos ügyében. A bíróság Haraszti Miklóst sokszorosítás

[2] Nyugat-német író (B. Gy.).

útján elkövetett izgatás bűntette miatt nyolchónapi szabadságvesztésre ítélte; a büntetés végrehajtását háromévi próbaidőre felfüggesztette.

24.

A budapesti fellebbviteli bíróság március 12-én jóváhagyta Haraszti Miklós író felfüggesztett nyolc havi börtönbüntetését –, hangzik a magyar fővárosból származó információkkal rendelkező párizsi magyarok körében. Ugyanakkor a bíróság mentesítette Harasztit a perköltségek megfizetése alól.

AFP (Párizs), német nyelvű szolgálat, 1974. márc. 15.

Haraszti-dosszié II. Új Látóhatár, 1974. (25. évf.) 1. sz. 44-57. o.

Koszorú Veres Péternek

Veres Péter koszorúja; Kortársak írásai, emlékezései; Táncsics Könyvkiadó, Budapest 1973,440 lap

Veres Péter a szeretetreméltó emberek közé tartozott. Volt benne valami lebilincselő közvetlenség, egyszerűség és természetesség, ami még azoknak is rokonszenvessé tette, akik nem értettek egyet vele vagy idegenkedtek eszméitől. Egy fél országnak volt a Péter bácsija. így hívták sokan már akkor is, amikor még nem szokás férfiakat bácsizni. Amikor kisdiákként először láttam, még nem volt negyven éves, de már Péter bácsizták azok is, akik vele egykorúak voltak. Ennek volt valami jelképes értelme, a bácsizásban nem annyira az évek iránti tisztelet és megbecsülés, inkább a személy iránti szeretet nyilvánult meg. Az embert szerető ember volt, olykor naiv hittel és bizalommal olyanok iránt is, akik nem érdemelték meg. Közösségi ember volt a szó igazi értelmében és sok írótársától abban is különbözött, hogy minden más jobban érdekelte, mint önnön pályája és sikere. A híres sárga postai levelezőlapok (amelyekből néhány nyugaton élő barátaihoz és híveihez is eljutott) tanúsítják, hogy a másik ember és a társadalom gondja többet foglalkoztatta, mint saját baja és keserve. A lángelme, a rendkívüli teremtő erő, amelyről Illyés Gyula oly szépen szólt a sírnál, ritka emberi jótulajdonságokkal párosult. Ez ébresztett szeretetet azokban, akik ismerték.

Ez a szeretet, tisztelet és megbecsülés sugárzik abból a kötetből is, amelyet Rádics József állított össze és *Veres Péter koszorúja* címen a Táncsics könyvkiadó adott ki. A szöveget 24 lapnyi képanyag egészíti ki, több olyan felvétellel, amely eddig még nem jelent meg. A kötetben a kortársak emlékeznek Veres Péterre. Rádics József ezekhez az emlékezésekhez régebbi cikkeket is csatolt, amelyekben a barátok és írótársak foglalkoznak Veres Péterrel vagy műveivel. Majd 90 írást

tartalmaz a gyűjtemény és a szerzők között a jelenkori magyar irodalom sok jelentős alakját találjuk. Számszerint természetesen azok alkotják a többséget, akik közel álltak Veres Péterhez, tagjai voltak a népi írói mozgalomnak, a népiek politikai szervezeteinek, vagy akik már az öreg Veres Péter tanítványainak és követőinek tekinthetők. A közlemények közül a legtöbb már megjelent folyóiratokban vagy újságokban, de Rádics néhány eredeti írást is bevett gyűjteményébe. Illetékesek és avatottak szólnak az írói pályáról és életműről, olyanok, akik ismerték Veres Pétert, elmélyültek könyveiben és hiteles tanúi voltak irodalmi és politikai küzdelmeinek. Kár, hogy hiányoznak ebből a megbecsülést és szeretetet sugárzó gyűjteményből Veres Péternek azok a barátai és hívei, akik ma nyugaton élnek és lakhelyük e megválasztása miatt maradtak ki az emlékezők sorából. Ez azonban, természetesen, nem a szerkesztő személyes hibája.

A kötet érdekes, okos, szép írásokat tartalmaz és az emlékezések hullámán felidézi bennünk azt a korszakot, amelyben Veres Péter íróvá lett, a legjelentősebb alkotók közé emelkedett és a népi törekvések kifejezőjévé vált. A cikkekből nemcsak egy írói és emberi arckép rajzolódik ki, de egy korszaknak a körvonalai is kibontakoznak. A kötet egyik legszebb írása Illyés Gyula beszéde a temetésen és az a cikke, amelyet Veres Péterről a *Kortárs* 1970 júniusi számában írt.

A szerkesztő, igen helyesen, nemcsak méltató és megbecsülést kifejező írásokat vett fel a gyűjteménybe, de olyanokat is, amelyek fenntartásokat és bírálatokat tartalmaznak. Méltó ez Vereshez, aki élvezte a vitát és sohasem sértődött meg, ha bírálták vagy ellentmondtak neki. Az emlékezők közül ketten is – Bognár József és Darvas József – felelevenítik a *„Paraszti jövendő”* körüli vitát. Ezt a könyvet Veres Péter 1948-ban írta, amikor már bizonyosnak látszott, hogy a mezőgazdaság kollektivizálása a sztálini minta szerint történik majd. Rákosi ösztönzésére és sugallatára többen is (Erdei, Bognár, Dobi és némi megértéssel, mentő szándékkal Darvas) nekirontottak Veresnek, akit az ellene indított kampány annyira elkeserített, hogy visszavonult a közélettől. A mostani gyűjteményben megtaláljuk Erdei és Darvas cikkét. Darvas és Bognár külön is visszatér az 1948-as vitára, negyed század távlatából pillantva vissza akkori állásfoglalásukra. Bognár József szerint akkori álláspontja elvileg teljesen helyes volt, majd azzal

folytatja, hogy: *„Ez azonban nem jelenti azt, hogy mai szemmel nézve Veres Péter felvetéseinek, észrevételeinek és aggályainak nem volt gyakorlati alapja”.* Úgy érzem, jogos a kérdés, hogyan lehet valami elvileg helyes, ha a gyakorlatban helytelennek bizonyult. Veres Péter 1948-ban nagyon jól látta azokat a veszélyeket, amelyeket a sztálinista és rákosista kollektivizálás magában rejtett. Nem a közös termelés ellen szólalt fel – mint annak idején Darvas is hangsúlyozta –, hanem az ellen a szellem és módszer ellen, ahogyan az 1948-ban elindult. Ebben nemcsak gyakorlatilag, de elvileg is igaza volt; és Bognárnak elvben sem volt igaza. Mert milyen elv az, amelyet a gyakorlat nem igazol? Darvas József is azt próbálja negyedszázad múltán bizonygatni, hogy jóllehet a *„Paraszti jövendő”* sok fontos részigazságot tartalmazott, alapkoncepciója helytelen volt. Viszont az azóta eltelt idő nemcsak a részigazságokat, de Veres alapkoncepcióját is igazolta, hiszen egyébként a párt és a kormány nem kényszerült volna a hatvanas években a termelőszövetkezetek reformjára és annak megvalósítására, amit Veres Péter 1948-ban mint paraszti igényeket és törekvéseket az illetékesek elé tárt.

Koszorú Veres Péternek [kortársak írásai, emlékezései] Új Látóhatár, 1974. (25. évf.) 2. sz. 171-173. o.

Kerényi és Hesse levelezése

Hermann Hesse–Karl Kerényi: Briefwechsel aus der Nähe, Herausgegeben und kommentiert von Magda Kerényi, Langen–Müller Verlag, München–Wien 1972,204 lap

Kerényi Károly 1936 nyarán ismerte meg személyesen Hermann Hessét, az újabban – különösen az amerikai fiatalság körében – rendkívül népszerűvé vált nagy német költőt. Amikor Magda feleségével nászútra készülődött az északolaszországi tavakhoz, tanártársa, Prohászka Lajos, a budapesti egyetem pedagógiai professzora – a *„Vándor és bujdosó”* szerzője – azt ajánlotta neki, ha már azon a vidéken jár, látogassa meg Hermann Hessét, aki Prohászka kedvenc költőihez tartozott.

Az ötlet tetszett Kerényiéknek és egy forró augusztusi délben becsöngettek Hesséékhez, Montagnolában, a luganói tó partján, ahol Hesse 1919 óta élt, 1931 óta harmadik feleségével, Ninonnal, egy kitűnő osztrák művészettörténésznővel. Kerényi elmondja az előszóban, hogy Hesse – aki maga nyitott kaput és a nappali szobába vezette látogatóit, mert a háziak éppen ebédnél ültek – külsejében apjára és nagyapjára emlékeztette. Kerényi erre a fiziognómiai hasonlatosságra később leveleiben is visz-szatért. Hesse lenyűgöző hatást tett rá és a magyar tudós is nyomban megnyerte a költő bizalmát és rokonszenvét azzal, hogy az ebéd utáni feketekávénál lelkesült szavakkal áradozott Montagnoláról, amely őt a korfui Chalkiopoulo-öbölre emlékeztette, arra a helyre, ahol Artemis temploma állott.

A megismerkedést további kapcsolat követte. Budapest és Montagnola között levelek, levelezőlapok, könyvek, különlenyomatok és más nyomtatványok fordultak meg. Hesse Magyarországra küldött levelei Kerényi budai könyvtárával

együtt elpusztultak. A magyar tudós levelei viszont megmaradtak Hesséénél, de hiányoznak e kötetből, mert Kerényi szerint önmagukban kapcsolataik e kezdeti szakaszáról csak egyoldalú tájékoztatást és dokumentációt nyújthattak volna. (Meg kell jegyezni, hogy az anyag összeállításakor és a kötet megjelenésekor Kerényi még élt. A magyar vallástörténész és mítoszkutató 1973 áprilisában halt meg. Majd 11 évvel barátja után.)

A kötet tehát csak azokat a leveleket öleli fel, amelyeket Hesse és Kerényi 1943 és 1956 között írt egymásnak. Kerényi 1943 tavaszán érkezett Svájcba és azóta vissza se tért Magyarországra. Svájcba való megérkezése után nemsokára a Lago Maggiore partján, Asconában telepedett le. (Kerényi a Lago Maggiore svájci felét, a neki oly kedves Földközi-tenger legészakibb öblének nevezte.) A könyv címe: – *Briefwechsel aus der Nähe* – *„Levélváltás, közelből”* arra utal, hogy Montagnola és Ascona, Tessin *„kanton és köztársaság”* e két festői pontja igen közel fekszik egymáshoz. E két hely között jöttek és mentek tizenhárom éven keresztül a levelek, lapok, könyvek, különféle nyomtatványok, vagy olykor csak egyszerű üzenetek.

Ez a levelezés abban különbözik a Kerényi–Thomas Mann levélváltástól, hogy ezekben nem közös témák, írói tervek, azonos gondolatok és eszmék vezetnek egymáshoz két rendkívüli szellemet, hanem a személyi rokonszenv, az őszinte barátság és az olykor szemérmesen leplezett, de a levelekből sugárzó kölcsönös vonzalom. Ami az eszmék cseréjét illeti, Kerényi a kezdeményező, ötletfelvető, témákat kibontó, a szellemi diszkusszióra törekvő fél. Hesse legtöbbször csak a tisztelet, a megbecsülés, az érdeklődés, a figyelem, a köszönet kifejezésére szorítkozik. Levelei szűkszavúbbak, mint Kerényié, de ebben, persze, a német költő mindjobban romló egészségi állapotának is része lehetett. Hesse minden leveléből, néhány mondatos üzeneteiből is kiderül, hogy milyen megkülönböztetett barátság és szeretet fűzte magyar levelezőpartneréhez. Kerényi Hessében nemcsak a nagy költőt becsülte és tisztelte, de azt a szellemi társat is, aki a humanizmusról ugyanúgy gondolkodott, mint ő, és akinek életében ez ugyanolyan helyet foglalt el, mint az ő életében és munkásságában.

A levelezésben fontos szerepet játszik a két feleség, Ninon Hesse és Kerényi Magda, akik igyekeznek szerényen meghúzódni a háttérben, de a figyelmes olvasó hamar felfedezi, hogy nemcsak sokat tettek a férjeik közötti barátság elmélyítése és a két férfi érintkezését megkönnyítő légkör érdekében, hanem önmaguk is finom, művelt és önállóan gondolkodó lények, híres élettársaik méltó partnerei.

Ez a könyv – jóllehet középpontjában Hermann Hesse és Kerényi Károly áll, tárgya két nagyszerű gondolkodó és alkotó kapcsolata – voltaképpen Kerényi Magda műve: az ő gondos gyűjtőmunkájának, minden apró részletre kiterjedő figyelmének, szakértelmének és finom ízlésének eredménye. A kötetnek majd felét teszik ki az ő magyarázó jegyzetei, észrevételei és kommentárjai. Ez a hatalmas jegyzetanyag – kiegészítve Hesse és Kerényi életrajzával, bibliográfiájával, valamint az anyag összegyűjtéséről és publikálásáról szóló tömör tájékoztatóval – önmagában is kerek mű, a két ember barátságáról szóló rendkívül élvezetes és értékes tanulmány.

Kerényi és Hesse levelezése Új Látóhatár, 1974. (25. évf.) 2. sz. 177-178. o.

Történettanítás Magyarországon[3]

„A magyar tudomány nagyobb műhelyei közül – írta Gombos Gyula a magyar történetírásról 1967-ben készített elemzésében[4] – *a történetírást kell a legfontosabbnak tartanunk. Fontos nekünk, mert szorosan összefügg, hasonlóan az irodalomhoz, azzal az eszmélettel, melynek révén egy nemzet, múltját is tudva, tud önmagáról... Az irodalom – művészi eszközökkel – azt fejezi ki: mik vagyunk ma; a történetírás – tudományos módszerekkel – azt veszi számba: mik voltunk tegnap."*[5] Ezt nemigen lehet vitatni és a történettudománynak – beleértve a történelem oktatásának és népszerűsítésének – jelentőségét Magyarországon is mindenki elismerni látszik.

Az érdeklődésnek számos látható jele van. Hadd emlékeztessek arra a lelkes fogadtatásra, amelyben történeti témákat tárgyaló regények, színdarabok, népszerűsítő művek az elmúlt évtizedben részesültek és arra az egész művelt közönséget megmozgató visszhangra, amelyet történeti tárgyú könyvek, drámák, filmek, hangjátékok kiváltottak. Illyés Gyula és Németh László drámái, Hernádi Gyula, Sánta Ferenc, Cseres Tibor, Sükösd Mihály, Féja Géza a magyar történelem némely epizódját érintő regényei, Nemeskürty Istvánnak a Mohácsot követő évtizedekről és a Második Magyar Hadsereg 1942-es doni harcairól szóló könyvei, Jancsó Miklós történeti filmjei országos feltűnést és olykor hónapokig zajló vitát indítottak el. Kisebb körben ugyan, de hasonlóan élénk érdeklődést és figyelmet keltettek azok a tudományos művek is, amelyek a magyar történelem különböző eseményeit vagy folyamatait igyekeztek új megvilágításba helyezni.

---

3 Elhangzott a hollandiai Mikes Kelemen Kör idei konferenciáján.

4 Megjelent a *„Húsz év után"* című kötetben, Aurora Könyvek, München 1970.

5 Id. im, 51. l.

Nevelési szakértők szerint a fiatalok is szeretik a történelmet. Szabolcs Ottó, az Országos Pedagógiai Intézet tanszékvezető tanára 1971 végén az UNESCO reprezentatív felmérési adataival bizonyította, hogy a történelem mind az általános, mind a középiskolákban a tanulók legkedvesebb tantárgyai közé tartozik.[6] Egy másik cikkében hozzáfűzte azonban, hogy a történelem szeretete még nem a történelem tudása, mert vannak – nem is kevesen –, akik szorgalmasak, mindent bemagolnak, kötelességtudásból vagy stréberségből, ez kifelé a történelem szeretetének látszhatik, de nem biztos, hogy megalapozott tudást és őszinte érdeklődést takar. A statisztikai vizsgálatok ezt igazolni látszanak.

Szabolcs 1972 júliusában egy hírlapi cikkében több felmérést ismertetett.[7] 1958-ban például Kiss Árpád végzett – kérdéses feladatlappal – a tanulók történeti tudására vonatkozó vizsgálatot. E vizsgálat szerint a tanulók a maximális tudásszintnek csak 21,8 százalékát érték el. 1968-ban az Országos Pedagógiai Intézet Didaktikai Tanszéke 3516 tanulóval végzett felmérést, ugyanazokat a kérdéseket téve fel, mint 1958-ban Kiss Árpád. Az eredmény a maximális tudásszint 55,9 százaléka volt. 1970-ben az Országos Pedagógiai Intézet Történelmi Tanszéke volt kíváncsi a tanulók tudására. Az intézet munkatársai 974 diákot kérdeztek ki és az eredmény a maximális tudásszint 55,2 százaléka volt. Baranya megyében is végeztek hasonló kutatást. Ott a maximális tudásszint 54 százalékát érték el a kikérdezettek. Az Országos Pedagógiai Intézet Történelmi Tanszéke egy további vizsgálat során néhány történelmi fogalom tudása, tartalmi jegyeinek ismerete iránt érdeklődött. A felmérést általános iskolai V. és VIII. osztályosok, valamint IV. osztályos gimnazisták között végezték. Pontozási rendszer alapján dolgoztak. Ennek alapján 100 pontot véve maximumnak az V. osztályos általános iskolásoknál 37, a VIII. osztályosoknál 60 és a IV.-es gimnazistáknál 90 pontot állapítottak meg mint a tudást tükröző átlagos eredményt. Az érettségi előtt álló gimnazisták tudása eszerint megnyugtatónak látszott.

---

6 Ezt állapították meg Berend T. Iván és Szabolcs Ottó közösen írt tanulmányukban is. Vö. Történettudomány – népszerűsítés – történelemoktatás, Századok, 1973/5-6. sz. 1169.1.

7 Magyar Nemzet, 1972. július 23.

Érdekes eredménnyel végződött az előbb említett vizsgálatoknak az a része, amelyben a kutatók a kérdéseket két csoportra osztották. Az első csoportba a memorizálást kívánó kérdések tartoztak, a második a tanultak alkalmazását firtatta. Kiss Árpád 1958-as felmérésében a pusztán kronológiai reprodukciót kívánó kérdésekben a megkérdezettek a maximális lehetőségnek 20,9 százalékát érték el, az ismeretek alkalmazására vonatkozó kérdésekben pedig 15,7 százalékot. Ugyanez a két arányszám 1968-ban 68,3 illetve 38,2 százalék, 1970-ben 72,5, illetve 38 százalék és Baranyában 58, illetve 31,5 százalék volt. E számadatokból az derül ki, hogy 1958-ban a tudás és a megértés alacsony szinten állt, de közel volt egymáshoz. 1968-ban és utána a nagyobb tudással szemben viszont csak fele annyi ismeret realizálódott a megértésben. Mindebből Szabolcs Ottó – az adatokat elemezve – azt a következtetést vonta le, hogy az iskolai történelemoktatásban nemcsak az információk megszerzésére, de feldolgozására kell nevelni az ifjúságot. *„A történelmi intelligencia igazi fokmérője* – írta – *most már a történelmi gondolkodóképesség, alkalmazóképesség fejlesztése."*

Berend T. Iván és Szabolcs Ottó a *Századok* című történelmi folyóiratban azt írta, hogy *„Aligha volt még korszaka a magyar történettudománynak, amikor évtizedünkhöz hasonlóan az őstörténettől egészen napjaink történetéig minden korszakra kiterjedt kutatások, s nem egyszer élénk szakmai viták folytak."*[8] A két szerző szerint az intenzív történeti érdeklődéssel hazánkban soha nem látott intenzitású történelemkutatás és publikálás párosul. Hozzáteszik, hogy ami a teljesítmények értékét, színvonalát, metodikai korszerűségét illeti, nyilván nem egy munka esetében van (vagy lenne) mit vitatni.[9] Megállapítják továbbá, hogy például az egyetemi kötelező olvasmányok és tankönyvek kiválóan szintetizálják a legújabb hat évtized kutatási eredményeit és átadják a korszerű történelem szemléletet és ismeretanyagot. Az általános- és középiskolai tankönyvekben is – Berend és Szabolcs szerint – ma sokkal közvetlenebb a kutatási eredmények kicsapódása, mint a múltban.[10] Hogy ez valóban így van-e, azt majd meglátjuk.

---

8 Berend—Szabolcs, id. mű, 1169.1.

9 Uo., 1170. 1.

10 Uo.

Igazat kell nekik adnunk viszont, amikor azt írják, hogy *„az egész ország fiatalsága a legfogékonyabb 10-18 éves korban elsősorban ezeken* – tehát a tankönyveken – *keresztül szerzi meg történelmi ismereteit, ezek vannak hivatva kialakítani történelmi szemléletük alapjait. Ezért, mondhatni nemzeti közérdek, hogy ezek az iskolai tankönyvek milyenek, mit és hogyan tartalmazzanak, milyen gyorsan és milyen módon veszik át és alkalmazzák a tudomány eredményeit."*[11]

A felmérések némely derűlátó és biztató adata, történészek és pedagógusok okos megállapítása és józan kívánalma ellenére a tapasztalatok azt mutatják, hogy a magyar ifjúság történelmi műveltsége ijesztően hiányos. Joggal beszélhetünk a történelmi ismeretek fehér foltjairól. A Valóság 1973 februári számában Pásztor Emil „Ifjúságunk humán műveltségének hiányai" címen egy rendkívül tanulságos vizsgálat eredményeit tette közzé. A szerző megvizsgálta, mit ér a gyakorlatban az ifjúság műveltségének humán rétege. Pontosabban, hogyan tudják a tanulók felhasználni azt, amit az iskolában és az iskolán kívül tanultak vagy olvastak. Az egri tanárképző főiskolán 1972 szeptemberében és októberében 23 első éves történelem-ének-zeneszakos hallgatót kérdezett ki. Mindany-nyian 1972-ben érettségiztek, jeles és jó minősítéssel; a történelemben 4,43, a magyar nyelv és irodalomban pedig 4,13 pontos átlagos eredménnyel. Ezek a fiatalok majdan történelmet fognak tanítani. Meghökkentő volt, hogy nemcsak magyar nyelvi és irodalmi kérdésekben milyen téves válaszokat adtak koruknak és képzettségüknek megfelelő kérdésekre, de a történelemben sem bizonyultak jobbaknak. Arra a kérdésre például, hogy a mai Magyarországon kívül a világ melyik országában beszélnek legtöbben magyarul, a 23-ból csak 9 adta azt a helyes választ, hogy Romániában. Heten azt mondották, hogy az Egyesült Államokban. Hárman, hogy Csehszlovákiában és ugyancsak hárman, hogy Kanadában. Egy válasz így hangzott: Chicagóban.

E felmérés egy kérdése közben országos és Magyarország határain is túlterjedő figyelmet ébresztett. Ez úgy szólt, hogy *„milyen nyelven beszélnek a székelyek és melyik országban, hol élnek?"* Az e kérdésre adott válaszokról a szerző 1972

---

[11] Uo.

októberében már az *Élet és Irodalom*ban is beszámolt. Helyes választ a 23 megkérdezettből csak 11, vagyis nem egészen 50 százalék tudott adni. A többiek így feleltek: a székelyek románul beszélnek; Csehszlovákiában élnek és szlovákul beszélnek; szláv nyelvűek; románul beszélnek, de sok magyar szót ismernek; magyarul vagy románul beszélnek; van, aki románul, van, aki magyarul beszél. Pásztor Emil a történelemtanítást tette ezért – joggal – felelőssé. Szerinte ugyanis beszélünk magyar nyelvről, de majd semmit az emberekről, akik magyarul beszélnek.

Ugyanennek a felmérésnek egy kérdése azt akarta kideríteni, hogy a majdani történelemtanárok tudják-e, hol fekszenek a történelemben és irodalomban gyakran emlegetett magyar városok és községek. Például Kiskőrös, Segesvár, Zilah, Huszt, Nagybánya, Nagyszalonta, Szabadka, Gyulafehérvár, Szigetvár, Csurgó. Kiskőrösről egy megkérdezett azt mondotta, hogy Romániában van. Segesvárról négyen úgy tudták, hogy Magyarországon keresendő, egy-egy pedig Jugoszláviában és Lengyelországban vélte. Zilahról csak hárman tudták, hogy jelenleg Romániához tartozik, öten Csehszlovákiát, hárman Jugoszláviát, hárman Magyarországot, egy pedig Bulgáriát említette. Nyolcan semmilyen választ nem adtak. Huszt-ról hatan nem tudtak semmit sem. Öten Csehszlovákiába, négyen Magyarországra, hárman a Szovjetunióba, ketten Szlovákiába, ketten Jugoszláviába és egy Romániába helyezte. Nagyszalontáról tizenegyen nem tudták, hogy hol van, köztük kilencen Magyarországot, egy pedig Jugoszláviát említette. Szabadkáról hatan nem tudták, hogy Jugoszláviához tartozik, három Romániát, kettő Csehszlovákiát, egy pedig Magyarországot írt a kérdés mögé. Gyulafehérvárról tizenketten nem tudták, hogy hol van. Heten Magyarországot, öten pedig Jugoszláviát sejtették. (Az előbbiek a szerző szerint nyilván Székesfehérvárral, az utóbbiak feltehetően Nándorfehérvárral tévesztették össze.) Szigetvárról ketten azt írták, hogy Jugoszláviában, ketten, hogy *„valahol Európában”* van, egy megkérdezett szerint Romániában keresendő. Csurgóról heten nem tudták, hogy Magyarországon van. Hárman Románia térképén keresték.

Arra a kérdésre, hogy mikor halt meg Mátyás király, csak heten adtak jó feleletet, azt, hogy 1490-ben. Senki sem tudta például, hol, mikor és ki alapította a

legrégibb magyar egyetemet. Senki sem tudta, hogy az Eötvös Lóránt Tudományegyetem elődje a 17-ik század elején kezdte meg működését Nagyszombaton és alapítója Pázmány Péter volt.

Ami e feleleteket illeti: a magyar iskolai történelemkönyvekből valóban nem állapítható meg, kik a székelyek és milyen nyelven beszélnek, az egyetemekre vonatkozóan sem találhatók adatok, meghökkentő viszont, hogy a történelmi és irodalmi vonatkozású városok helyéről ilyen hiányosak az ismeretek. Ez vagy arra vezethető vissza, hogy a megkérdezettek elfelejtették a középiskolában tanultakat, vagy arra, hogy a történelem- és földrajz órákon nem esett szó e városok mai helyéről.

Igen lehangoló vélemények hangzottak el az ifjúság történelmi ismeretéről és szemléletéről 1971-ben a szocialista hazafiságról tartott egri tanácskozáson. Több felszólaló szerint a tanulók nagy része a történelmet „magolós" tantárgynak tekinti, holott a kedvenc tantárgyak között lenne a helye. Többen követelték, hogy *„eleven hús-vér hősöket kell állítani ifjúságunk elé"*. Mások azt kérdezték: „miképpen mutassuk be történelmünk nagyjait, a nemzeti hősöket ifjúságunknak?" E sürgetés és kívánság nyilván abból adódott, hogy sem a történelemkönyvek, sem a történelem tanítóinak adott irányelvek és tantervek erre nem adnak kielégítő választ. Némelyek azt sérelmezték, hogy az iskolai történelemoktatásban elsikkad a határokon kívül élő magyarság.[12] Többen követelték, hogy különbséget kell tenni a jogsértő és jogvédő nacionalizmus között, azután megállapították, idejétmúlt már az a felfogás, hogy minden ország történészei seperjenek csak a maguk háza előtt és végül – idézem – *„sem az első világháború után kialakult helyzet, sem a második világháború után kialakult helyzet nem szüntette meg a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos problémákat, tennivalókat, csupán a neuralgikus pontok helyeződtek át."*[13]

Joggal vetődik fel a kérdés, ki felelős a torz és bizonytalan történelemszemléletért és megfelel-e a mai történelemtudomány az idő és helyzet követelményei-

---

[12] Magyar Nemzet, 1971. október 21. 10

[13] Uo

nek. Berend Iván és Szabolcs Ottó, említett tanulmányában, a valóságosnál rózsásabbnak látja a helyzetet; vizsgálati eredmények és személyes tapasztalatok azt bizonyítják, hogy véleményükkel ellentétben a szellemi kereslet és a tudományos kínálat nem találkozott a kívánt módon. Igaz, hogy, mint említik, több jelentős munka látott napvilágot, nem is kis példányszámban, mégis a nagyközönség és a felnövő ifjúság történelmi ismereteit és történelemszemléletét nem a tudományos alapossággal megírt kevés munka, hanem a nagy példányszámban kinyomtatott népszerűsítő könyvek és a középiskolai, valamint egyetemi tankönyvek befolyásolják. Ezek pedig, mint látni fogjuk, semmit sem, vagy nagyon keveset javultak.

A nagyközönségnek szóló – és elsősorban a művelt olvasók eligazítását szolgáló – népszerűsítő történeti munkák között előkelő helyet foglal el a *Hazánk Magyarország* című díszes kiállítású, nagy munkatársi és szerkesztő apparátussal készült, finom papírra nyomott és képekkel gazdagon illusztrált több mint ezer oldalas album.[14] Ennek a műnek, amelynek immár idegen nyelvű kiadásai is napvilágot láttak, az a célja, hogy Magyarországról nyújtson hasznos és mindenre kiterjedő információkat. Tájékoztat Magyarország földjéről és népéről, az ország történelméről, az állam és társadalom szerkezetéről, a gazdasági életről, az egészségügy, a sport, a művelődésügy, a tudományos élet, az irodalom, a művészetek, a nemzetközi kapcsolatok helyzetéről. A kötet történelmi kronológiával és statisztikai adatokkal zárul. Az írásos anyagot földrajzi és történelmi képek, valamint színes táblák egészítik ki.

A Magyarország történelmét tárgyaló rész majd 140 oldalt tesz ki. Kezdődik az őstörténettel és befejeződik az MSZMP 1970-es kongresszusával. A vaskos kötet – hibái és fogyatékosságai ellenére is – igen használható kézikönyv, mert Magyarországra vonatkozó majd minden kérdésben tájékoztat és adatokban igen gazdag. A történelmi rész azonban, elsősorban az újabbkori magyar történelemre vonatkozó fejezetek kiáltó példái a népszerűsítő történelmi munkákban észlelhető tudománytalanságoknak. A két háború közötti korszakról szólva a szerzők[15]

---

[14] Főszerkesztő Erdei Ferenc, Akadémiai Kiadó, Budapest 1970, 1077 l.

[15] Balogh Sándor, Gyapay Gábor és Makkai László. Az nincs feltüntetve, hogy melyik fejezetet ki írta.

csak az „uralkodó osztályok", „reakciós pártok", „nacionalista" és „antiszemita" csoportok tevékenységét látják az egyik oldalon, az eltökélten küzdő és a helyzetet mindig tisztán látó, helyesen reagáló, a nép érdekeit véletlenül sem szem elől tévesztő kommunisták akcióit a másik oldalon. A kettő között hatalmas űr, mintha Magyarországon csak ártó kapitalisták, feudális főurak és az elnyomástól szenvedő, kizsákmányolt proletárok léteztek volna. 1945 után sem nyugodtak a reakciósok. *„A reakciós erők az összeesküvés útjára tértek. A demokratikus rendőrség azonban leleplezte és az ország nyilvánossága elé tárta népellenes terveiket. Nagy Ferenc miniszterelnök, aki maga is kapcsolatban állt az összeesküvőkkel... bejelentette lemondását".*[16] Ilyen egyszerű az egész. Hogy ez az összeesküvés miből állott, arról egyetlen szó említés nem történik. Aminthogy arról sem, hogy ezeknek az állítólagos összeesküvőknek mik voltak a terveik. Kik voltak a letartóztatottak közül a nevesebbek? Milyen kapcsolatban álltak egymással? Volt-e a perbe fogott csoportoknak valami közük a Kisgazdapárthoz? Miért indult hajsza Nagy Ferenc ellen, amiért végül lemondani kényszerült? Minderről hallgatnak a szerzők. Persze, Kovács Bélának az oroszok részéről történt elhurcolásáról is. Ezt az epizódot minden történelmi feldolgozás mellőzi. Kovács Béla, aki 1947-ben az úgynevezett összeesküvés középpontjában állott és akinek kikapcsolására az egész akció elindult, mintha nem is létezett volna. Neve sehol sem fordul elő. Csak azért nem, mert 1956 után megbékélt vele a párt és attól a pillanattól kezdve nevét is kitörölték a történelemből. Tehát el lehet hallgatni a Vörös Hadsereg részéről történt lefogását és a Szovjetunióba való elhurcolását is. Igen szűkszavú a *Hazánk Magyarország* a Rákosi-féle törvénysértések előadásában is. Egyetlen mondattal intézik el a szerzők az ügyet. *„Ezek között* – mármint a törvénysértések között – *a legsúlyosabb Rajk László és sok más elvhű kommunista koholt vádak alapján történő perbe fogása, törvénytelen elítélése és kivégzése volt".*[17] Ha el is tekintünk attól, hogy a törvénytelen eljárások miatt nemcsak kommunisták jutottak börtönbe, hanem főleg nem-kommunisták és az ellenük indított hajsza

---

[16] Id. mű, 293. 1.

[17] Id. mű, 298. l.

szintén ellentmondott minden törvénynek, akkor is kissé feltűnő, hogy egy mozgalom önnön áldozatairól csak ilyen kurtán-furtán emlékezik meg.

Szemléletében és a torzításokban nem marad el a *Hazánk Magyarország* mögött a német nyelven kiadott és ugyancsak népszerűsítő szándékkal készült magyar történet sem. A *Geschichte Ungarns* című, majd nyolcszáz lapos mű[18] a külföldi olvasóközönségnek íródott és azt dokumentálja, hogyan kívánják láttatni a külfölddel budapesti tudományos hivatalok Magyarország történetét. Az eredmény lehangoló. Legfőképpen azért, mert a modem magyar történelmet tárgyaló részt elismert és tekintélyes szerzők írták: Hanák Péter, Zs. Nagy Zsuzsa, Berend T. Iván, Ránki György és Lackó Miklós. E névsor alapján felvetődik a kérdés, mit várhatunk a vonalas és szemellenzős történészektől, ha az előbb említett – sok munkájuk alapján nagyrabecsült – szerzők is – legalábbis ebben a kiadványban – amolyan udvari történelmet művelnek. A szöveg hemzseg a „herrschende Klassen", „ungarische Führungsschicht", „reaktionäre Kräfte" kifejezésektől, az olvasó azonban sohasem tudja, hogy ezeken pontosan kik értendők. Gondosabb olvasásnál az idegen érdeklődő is hamarosan kideríti, hogy az időnként változó „uralkodó körök" nem voltak egységesek, a „vezető osztály" is majd minden kérdésben megoszlott és a „reakciós erők" sok tagja igen hasznos dolgokat művelt. Az olvasót gyakran ejtik zavarba e pontatlan és a politikai agitáció szótárából átvett elnevezések.

A szociáldemokrata párt persze kezdettől fogva a megalkuvás, az opportunizmus útját járta. 1919-ben vörös terror nem volt, viszont annál jobban tombolt a tanácsköztársaság bukása után a fehérterror. Szamuely ártatlan bárány és hivő forradalmár, de Horthy környezete csupa vérengző vadállat. A Horthy rezsim itt is kezdettől fogva változatlan összetételű és jellegű képződmény, amelynek két fő jellemvonása a politikai konzervativizmus és a fasiszta módszerek: *„A liberális intézmények az uralkodó osztályok politikai erőszakának belső dekorációi voltak."*[19] Ez a „fasiszta-tekintélyi" rendszer alig különbözött az olasz fasizmustól és

---

[18] Szerkesztette Pamiényi Ervin, Corvina, Budapest 1971, 786 1.

[19] Id. mű, 554.1.

a német nemzetiszocializmustól, uralkodó elemei a sovinizmus, az agresszív irredentizmus, az állami bürokrácia mértéken felüli politikai súlya, az antiszemitizmus, a szovjet- és kommunistaellenesség, a szociális demagógia, a klerikalizmus, valamint a nácibarátság.

Majd minden miniszterelnök, Gömböstől kezdve, arra törekedett, hogy megvalósítsa a „totális fasizmust", de ez egyiknek sem sikerült. Ez a totális fasizmus a magyarországi történészeknek, úgy látszik, vesszőparipájuk. Folyton azon lovagolnak, hogy ez meg az meg akarta valósítani. Állandó ellentmondásba is keverednek, mert nem olvassák el pontosan kézirataikat, sem ők, sem a lektorok, mert abból, amit tényként megállapítanak, Magyarország már Gömbös hatalomrakerülése után totálisan fasiszta állam volt, de aztán az izgalmak fokozása érdekében ismét csak arra lyukadnak ki, hogy a totális fasizmus majd még csak jön. Ugyanilyen vesszőparipájuk a fasiszta tömegpárt. Gömbös is azt akarta, Imrédy is arra törekedett. Hogyan, hogy nem, mégsem lett belőle semmi. A szerzők majdnem sajnálják, hogy ez nem következett be, mert éppen e német nyelvű történetben arról elmélkednek, hogy Magyarországot a fasiszta Olaszországtól és a nemzetiszocialista Németországtól főleg az különböztette meg, hogy nem rendelkezett egy alulról épült fasiszta tömegpárttal. A szakszervezeteket is minden kormány likvidálni akarta. Ez sem sikerült. Hogy azonban a szociáldemokrata szakszervezetek milyen munkát végeztek és a szervezett munkások milyen jelentős politikai erőnek bizonyultak, arról persze nem beszélnek, hiszen ez elhalványítaná a kommunista pártot, amely mint egyetlen következetes és félelemmentes baloldali szervezet a fasizmus fő gátja volt.

A külföldi olvasó e könyv alapján azt hiheti, hogy Magyarországon egészséges helyzetismerettel és egyenes vonalú politikai koncepcióval csak a kommunisták rendelkeztek. Az illegális párt minden rezdülése bő ismertetést kap. A legális baloldali pártok mintha nem is léteztek volna. Az ország tehát polarizált volt: egyik oldalon a Hitler-barát, reakciós, fasiszta szellemű uralkodó réteg, a másikon a kommunista mozgalom. A kettő között szinte semmi. A művelődési politikát és az egész szellemi életet is ez a polarizáció jellemezte. A silány és az uralkodó rendet szolgáló hivatalos irodalomnak igazi ellenpárja csak a szocialista

irodalom volt, amelynek derékhada az emigrációban élt. Hogy az erről szóló rész mily sablonos és szólamos, minden meggyőződés nélküli, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy kommunista szerzők nagy költőjüknek, Komját Aladárnak még a nevét sem tudják leírni. Következetesen th-val írják Komjátot.

A második világháború tárgyalása azzal indul, hogy *„1939- szeptember 1-én Németország megtámadta Lengyelországot”*. A Hitler-Sztálin megegyezésről egyetlen szó sincs. A magyar hadbalépést kiváltó kassai bombázás is csak egyetlen mondatot kapott. Itt azonban már azzal a kiegészítéssel, hogy a kassai repülőtéren szolgálatot teljesítő Krúdy Ádám *„a kassai légierők parancsnokává”* – Kommandant der Luftstreitkräfte – lép elő. A háborús rendszabályok, amelyek társadalmi rendre való tekintet nélkül, logikusan követnek mindenütt hadüzenetet, *„a fasiszta terrorrezsim kiterjesztése”* elnevezést kapják. Erős megrovásban részesült a magyar kormány és közigazgatás a háborús országgyarapodást követő nemzetiségi politikája miatt is. A szerzők szerint ott folytatták, ahol 1918-ban abbahagyták. *„Az elnyomás hagyományos módszerei* – olvassuk a német szövegben – *most a fasiszta militarista brutalitással olvadtak össze. A román és a csehszlovák földreform revíziójának ürügyén tömegesen vették el a román, cseh, sőt a magyar parasztok földjét.”*[20] A tárgyilagos történeti irodalomban erre sehol sem találni adatot. Legfeljebb arra, hogy a Felvidéken ismét magyarok birtokába kerültek olyan földek, amelyeken a visszacsatolás előtt cseh és morva telepesek éltek. Ezeket a prágai kormány szólította fel, hygy húzódjanak vissza a bécsi döntés alapján megállapított új határok mögé. Megróják a szerzők a magyar kormányt azért is, mert Kárpát-Ukrajnának autonómiát ígért, de helyette megmaradt a katonai kormányzat. A megrovás méltánytalan, hiszen míg a háború tartott, minden megszállott területen a katonák kormányoztak. Függetlenül attól, hogy kik voltak a megszállók. Teljesen egyoldalú a német nyelvű magyar történelemnek az a része is, amely a népfrontos politika kialakulásáról szól. A kommunista párt itt is érdemén felüli méltatásban részesül, fontos eseménynek számít, hogy 1942. február elsején megjelent az illegális *Szabad Nép,* ugyanakkor, ami-

---

[20] Id. mű, 611. 1.

kor a *Magyar Nemzet* szerepe meg sem említődik és a *Népszava* tevékenysége is csak az 1941-es karácsonyi szám ürügyén kap egy mondatot. Megfeledkeznek a szerzők Nagybaconi-Nagy Vilmos honvédelmi miniszter érdemeiről is, amelyeket a zsidó munkaszolgálatosok kímélése és megmentése érdekében szerzett. A 150 ezer lengyel emigráns befogadása is csak egy mondatot érdemel. A zsidók minden más csatlós országénál jobb helyzete ugyancsak hiányzik e korszak általános képének megrajzolásából. Majd minden oldalon csak azt olvashatni, hogy a mértékadó csoportok, amelyek közé a szerzők a nagy- és középbirtokosokat, a vezérkart, a tisztikart, a hivatalnok réteget és a középosztályt sorolják, kritikátlanul támogatták Hitlert és a háború folytatása mellett kardoskodtak. Sztójayról azt írják, hogy *„az új kormány az egész politikai életet fasizálta”*.[21] Az olvasó felkapja fejét, hiszen eddig is állandóan arról volt szó, hogy a politika alapvetően fasiszta jellegű volt, mit fasizálhatott tehát Sztójay.

Erre a német nyelvű történelemre is jellemző a személytelenség, vagyis a politikát mindenféle pontosan meg nem határozott erők, irányzatok, csoportok, alakulatok befolyásolták, de nem a személyek. Nem kivételek a kommunisták sem. Vági István, az MSZMP vezetője egyáltalán nem szerepel, jóllehet az MSZMP megalakulásáról – mármint az 1926-osról – bő beszámolót kapunk. Rákosi neve is csak háromszor fordul elő. Először a perével kapcsolatban, majd a politikai torzulásokról szólva és a „Rákosi klikknek” 1956 utáni félreállításával kapcsolatban. Kállai Gyula és Kádár kétszer, illetve háromszor szerepel. Először a bebörtönzések, másodszor az 1956-os rehabilitáció ürügyén. Kádárról persze szó van 56 után is egyszer, mint az MSZMP főtitkáráról. Nagy Imre nevével is csak kétszer találkozunk, először 1953-ban, amikor miniszterelnök lett és másodszor 56-ban, amikor újból a kormány élére került. Kivégzése természetesen hiányzik ebből a történelemből. Rajk László is csak egy mondatot érdemelt a majd 800 oldalon. Csak azok dicsőülnek meg, akiket 45 előtt kivégeztek: Sallai, Fürst, Rózsa, Schönherz és Ságvári. Sztálin neve is csak egyszer fordul elő, a Titóval való 48-as vitával kapcsolatban.

---

[21] Id. mű, 620. 1.

A könyvnek kétségtelenül legsematikusabb, leggyengébb és torzításoktól leginkább hemzsegő része az 1945 utáni időket tárgyaló fejezet. Lackó Miklós írta. Ez már nem is történelem, hanem olcsó szemináriumi dolgozat és hasonlít azokra az agit-prop füzetekre, amelyeket az ötvenes években adtak ki. Oldalakat lehetne idézni az egyoldalú, részrehajló, az objektivitást semmibe vevő szövegekből. A béketárgyalásról egyetlen mondat. A békeszerződésnek csak az aláírási napját közli a szerző, de egy szót sem arról, hogy mi volt benne. Annál többet elmélkedik a nemzetközi helyzet éleződéséről, a nyugati hatalmaknak, elsősorban az Egyesült Államoknak hidegháborús ténykedéseiről; a Truman doktrínáról, a Marshall-tervről, a kommunisták kizárásáról a nyugati koalíciókból. Ez a fejlődés – olvassuk – polarizálóan hatott az ország belpolitikájára.[22] A kommunista párt tehát erősebb harcot kezdett az állami hatalom meghódítására, és ezzel függött össze, hogy a hatóságok 1946 végén, 1947 elején köztársaságellenes összeesküvést lepleztek le, amelynek szálai a kisgazdapárt jobbszárnyának több irányítójához vezettek. Lackó itt teljesen elrugaszkodik a valóságtól, tudomást sem vesz arról – holott egy budapesti magyar történész már bebizonyította –, hogy a kisgazdapárt vezető grémiumainak semmi közük sem volt a Magyar Közösség úgynevezett összeesküvéséhez, sőt a kisgazdapárt határozottan elutasította a Közösség vezetői által kidolgozott politikai programot. Az összeesküvés azért kellett Rákosinak, hogy a megszálló szovjet hatóságokkal egyetemben ennek ürügyén szétverje a kisgazdapártot. Persze erről itt nincs szó, a szovjet megszállók szóba se kerülnek, tehát az sem, hogy Kovács Bélát elhurcolták és sok évig fogságukban tartották. Mondanom sem kell, hogy Kovács Béla neve egyáltalán nem fordul elő. Nagy Ferencé is csak akkor, amikor lemondott a miniszterelnökségről. Ebből a Budapesten megjelent magyar történelemből a német olvasó azt sem tudja meg, hogy Mindszentyt letartóztatták és életfogytiglani börtönre ítélték. Az egyház elleni hajsza a következő finom fogalmazást kapta: *„1950-ben hosszú és szövevényes politikai harcok után, az állam és az egyház viszonyában bizonyos rend keletkezett. A katolikus klérus Mindszenty vezetése alatt álló szélsőségesen*

[22] Id. mű, 640. 1.

reakciós csoportjainak politikai veresége után az állam és az egyház elválasztását a katolikus egyházzal kötött megállapodással egészítették ki.”[23] Mindszenty neve szerepel még egyszer, azzal a megjegyzéssel, hogy 1956. november 3-án tartott rádióbeszédében félreérthetetlenül meghirdette a kapitalista társadalmi rend helyreállításának a programját.[24]

Jó ezzel szemben az ötvenes évek politikai és gazdasági hibáinak és nehézségeinek az összefoglalása. Az „ellentmondásos helyzet” és ennek minden magyar variánsa, többszöri említést kap, a szöveg viszont valamivel jobb, mint a hasonló magyar szövegek, hiszen olyan szörnyűségek, mint az „ellentmondásosság” és hasonlók, a németben nem írhatók le. A szerző Rákosi és munkatársainak cselekedeteire a hiba, a torzítás, a túlzás, a személyiség túlbecsülése kifejezéseket használja. Végső következtetésében azonban „verbrecherische Politik”-ot emleget. Ez azért különös, mert ha Rákosi és társasága csak hibákat követett el, akkor talán mégiscsak túlzás bűncselekményekről szólni. Az igazság az, hogy mind e politikának a minősítése, mind pedig a részletek előadása nem a szerző kutatásainak és értékelésének eredménye, hanem egyszerű átvétele a pártdokumentumokban használt kifejezéseknek és megállapításoknak.

Ugyancsak szemináriumi füzetek színvonalán mozog az 1956 őszi események leírása is. Ebből sem tudja meg az olvasó, hogy valójában mi történt. A homályos szövegből csak az vehető ki, hogy erős volt a feszültség, mégpedig „a revizionisták tevékenységének dezorientáló hatása”, valamint „a külső ellenségnek a belső ellenforradalmi erőket támogató illegális szervezkedése miatt.”[25] Nincs szó a XX. kongresszusnak a magyar fejleményekre gyakorolt hatásáról, Rajk rehabilitálásáról és temetéséről, a Petőfi-köri vitákról, sem arról, hogy a lakosság elégedetlensége hogyan csapott át tömegtüntetéssé és fegyveres felkeléssé. A szocializmust a következetesen forradalmár erők mentették meg november 4-én Kádár János vezetésével, aki forradalmi munkás-paraszt kormányt létesített. Ez az új kormány a Szovjetunióhoz fordult segítségül, hogy leverje az ellenforradalmi fegyveres

---

[23] Id. mű, 646.1.

[24] Id. mű, 653. l.

[25] Id. mű, 652. 1.

erőket. Ezeket a szovjet csapatok meg is semmisítették, mégpedig *„az újjászervezett magyar forradalmi haderővel”.*[26] Itt érdemes közbevetni, hogy a középiskolai negyedik osztályos történelemkönyvben ennek épp az ellenkezője áll. Ott azt olvassuk: *„minthogy az ellenforradalom a népi demokratikus államhatalom fegyveres testületeit addigra teljesen szétzilálta, a forradalmi kormány a Szovjetunióhoz fordult segítségért”.* Kinek van tehát igaza? Azoknak, akik a *Corvina* német nyelvű történelmét, vagy, akik a magyar középiskolások tankönyvét írták. A mulatságos az egészben az, hogy az előbbi és az utóbbi szerzői és lektorai majdnem azonosak. Teljesen zavarban vannak a történészek azzal is, hogy mit kezdjenek az MSZMP 1956 október végi megalakulásával. A könyvekben mindenütt óvatosan kerülik, hogy világos választ adjanak a párt megalakulására vonatkozó kérdésre. A német nyelvű műben az olvasható, hogy: *„A Rákosi klikk politikájával határozottan szakító és a revizionizmust visszautasító kommunisták megalakították a magyar szocialista munkáspártot, amelynek első titkára Kádár János lett.”*[27] A negyedik osztályos gimnáziumi történelmi tankönyvben már a kádári konszolidációról szólva ezt a mondatot találjuk: *„A kommunista párt újjászervezése is megindult magyar szocialista munkáspárt (MSZMP) néven.”* Az igazság és valóság persze nem írható meg, az ugyanis, hogy az MSZMP 1956. november 1-én alakult a Nagy Imre, Kádár János, Losonczy Géza, Szántó Zoltán, Lukács György, Donát Ferenc, Kopácsy Sándor összetételű intézőbizottság és a forradalom mellé álló más kommunisták irányításával. Ha tehát a tárgyalt művek szerzőinek kifejezésével élnék, azt kellene mondani, hogy a revizionisták alapították. Az 56 utáni helyzet is teljesen hiányosan és tévesen, a valóságot megtagadva jelenik meg a Ceschichte Ungarns oldalain. Itt sincs szó Nagy Imre kivégzéséről, az 57-es és 58-as letartóztatásokról, a perekről, a magyar kormány ellen hozott ENSZ határozatokról. Annál bőbeszédűbb a szerző az 1960-nal kezdődő konszolidációról szólva. Itt természetesen már nyugodtan alkalmazkodhatott a valósághoz, hiszen ez a fejlődés vitathatatlanul pozitívnak mondható.

---

[26] Id. mű, 653. 1

[27] Uo.

A *Corvina* német nyelvű köteténél még lehangolóbb látványt nyújtanak az egyetemi és középiskolai történelmi tankönyvek. A *Magyarország története* című egyetemi tankönyvsorozatnak 1972-ben jelent meg a negyedik kötete Hanák Péter szerkesztésében.[28] A munkát 1970 októberében zárták le, a 11 szerző a Történelemtudományi Intézet, az Eötvös Lóránt Tudományegyetem és a Párttörténeti Intézet munkatársa. E kötet 1849 és 1918 között tárgyalja a magyar történelmet. Erényei közé sorolható az a tény, hogy igen behatóan foglalkozik a magyar gazdasági élet fejlődésével, az iparosodás folyamatával, a mezőgazdasági termelés és a parasztság életkörülményei alakulásával és a munkásmozgalom magyarországi terjedésével. Hibái az olykor nagyonis szembeötlő aránytalanságok. Sokszor jelentéktelen gazdaságtörténeti mozzanatok több helyet és bővebb tárgyalást kapnak, mint fontos politikai fejlemények. A munkásmozgalom fejlődési szakaszairól szóló fejezetek is túlméretezettek és a szociáldemokrata pártról szóló részekben is több helyet kap a belső ellenzék és a párton belüli ellentétek tárgyalása, mint a párt szerepének, tetteinek és politikájának a bemutatása. Némely szerző, például Dolmányos István, olyan henye nyelvet használ, hogy kirí a szerzők többségének nyugodt és világos szövegeiből, így például: *„A polgári radikálisok politikai szövetsége az SZDP vezető köreivel elsősorban haladó funkciót töltött be."*[29] Majd ilyen suta szöveggel találkozunk: *„Érett – bár tételesen nem rendszerezett – forradalmisága Adyt a nemzetközi progresszió tiszteletében is megerősítette."*[30] Megtudjuk, hogy *„A szociáldemokrata párt és a demokratikus ellenzék harci összefogása 1913 elején tetőződött."*[31] A szociáldemokratákról a szerzők csak a lebecsülés hangján szólnak. Szerintük a kritikus pillanatban visszariadtak a harctól, következetlenek voltak nemzetiségi politikájukban, elvi tételeiket a doktri-nérség jellemezte, nem ismerték fel a szocializmus egyetemes fejlődésének fő tendenciáit, bírálták ugyan a nacionalizmust, de nem állították

---

[28] Magyarország története IV. Egyetemi tankönyv, 1849–1918, Az abszolutizmus és a dualizmus kora, Tankönyvkiadó, Budapest 1972, 664 1.

[29] In. mű, 461. 1.

[30] Id. mű, 463. 1.

[31] Id. mű, 499. 1.

helyébe – mint olvassuk – a „hazafiság forradalmi fogalmát”, és így tovább. Az egyetemisták tehát a szociáldemokrata pártról csak azt tudják meg, hogy majd megszakítás nélkül opportunista volt, megalkudott ott ahol, és akivel lehetett.

Ugyanezek az egyoldalúságok és elfogultságok még szembeöt-lőbbek a középiskolai tankönyvekben. Ezekben ugyanis, a terjedelem korlátozottsága miatt, még tömörebben kell fogalmazni és a tömörítésből az eseménytörténet húzza a rövidebbet, megmaradnak az értékelések és az összefoglalások, amelyek aztán olyan laposak és együgyűek, hogy olykor mosolyra késztetnek.

A fejezetcímeket a szerzők a társadalom- és gazdaságtudomány, nem pedig a politikai történet köréből veszik. A gimnáziumok III. osztálya részére készült *Történelem*[32] – amely az 1789 és a 19. század vége közötti időszakot fogja át – négy fő fejezetének ezek a címei: A kapitalizmus győzelme, A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet Magyarországon, Klasszikus kapitalizmus a XIX. században, A kapitalizmus kibontakozása Magyarországon a XIX. század második felében. A gimnázium IV. osztálya részére nyomott történelemkönyvben[33] a fő fejezetcímek: A kapitalizmus virágkora, Az imperializmus, Az imperializmus Magyarországon, Az első világháború és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom, A kapitalizmus általános válságának kezdete, Magyarország és az első világháború, Az első proletárdiktatúra hazánkban, A szocializmus felépítése a Szovjetunióban, a Kapitalizmus általános válsága a tőkés országokban, Az ellenforradalmi rendszer Magyarországon a két világháború között, A második világháború és Magyarország részvétele, A két világrendszer kialakulása és küzdelme, A szocializmus építése Magyarországon.

A IV. osztályos tankönyvben tehát már találunk eseménytörténeti fejezetcímeket is. Mind a két tankönyv egy-egy kiadását majd ötvenezer példányban nyomtatták, számos testület, több szerző és bíráló részvételével.

---

[32] Készült a művelődésügyi miniszter rendeletére a MM Közoktatási Főosztálya és az Országos Pedagógiai Intézet irányításával, Unger Mátyás munkája, Tankönyvkiadó, Budapest 1967. (Példányszám 49.000.)

[33] Történelem a gimnáziumok negyedik osztálya számára, Balogh Endre munkája, Hatodik kiadás, Tankönyvkiadó, Budapest 1973 március. (Példányszám 46.000.)

Az egyetemi tankönyv megállapításai itt még jobban leegyszerűsítve és durvább fogalmazásban jelennek meg. A harmadik gimnazisták könyvében is hemzsegnek az olyan napi politikai fordulatok, mint a balrafordulás, a reakció fellélegzése, a gerilla- és partizánharc (1848-ban), a forradalom hanyatló irányzata, a tömegekre való támaszkodás, a forradalom táborának megszilárdulása, a vezető osztály, a megalkuvás, az opportunizmus, a feudálisra elnyomás.

A 48-as nemesség, miután ugyancsak feudális osztály volt, szerette volna kikerülni a forradalmat, tehát nem lehetett következetes. A szabadságharcot sem az „oroszok" tiporták le, hanem a „cári" hadsereg. Szövetségeseik viszont „osztrákok" voltak és nem egyszerűen csak „császáriak". A múlt század második felének magyar történelméről a hallgatók főleg a munkásmozgalom, valamint a kapitalizmus kialakulását ismerhetik meg, az iparosodást, a gazdasági feszültség növekedését. A világtörténelemből pedig ugyanezeket más országokban: bő kivonatok a német szocialista programokból, Marx és Engels nyilatkozataiból, cikkeiből. Helyüket a 20. század elején már Lenin foglalja el. És mindenütt, szinte ritmikus folyamatosságban: az „ellentmondások" és az „ellentmondásosság". Végső következtetésként a harmadikos diákok megtudhatják: *„Lenin bebizonyította, hogy a legliberálisabb burzsoázia is az uralkodó osztály diktatúrája."*[34] E szövegeket hatásosan egészítik ki a képek. A kapitalizmus győzelme című fejezet elé mi is illenék jobban, mint Rotschild képe, oldalról nézve, hogy hasa minél jobban kidomborodjék. A többi kép sztrájkokat, tüntetéseket, nyomort, kizsákmányolást és a kapitalisták gyarapodását ábrázolja.

A IV. osztályos kötet az imperializmus kialakulásával kezdődik. A diákok itt is szimplifikált pártszemináriumi tételeket kapnak, arról, hogy pl. *„az imperializmus halódó kapitalizmus... és a szocialista forradalom előestéje"*, mint Lenin mondotta. Minden ország imperializmusára címkét raknak a szerzők, hogy – nyilván – jobban meg lehessen érteni: az angol „gyarmati", a francia „uzsorás", az északamerikai „finánctőkés", a német „burzsoá-junker", az olasz „koldus", a japán „katonai-feudális", az orosz „feudális-militarista". Az osztrák-magyarnak nem

[34] 311.o.

találtak címkét, úgy látszik, elfogyott a készlet. Az imperializmusnak természetesen vannak „fő alakító erői", amelyek – mint néhány lappal később olvassuk – *„aláásták az Osztrák-Magyar Monarchia alapjait."*[35] A Károlyi kormánnyal voltaképpen a burzsoázia jutott uralomra, a néptömegek azonban – ösztönösen vagy tudatosan – a tőkés rend megdöntésére törekedtek. Helyesen és a nép érdekeit követve csak a Kommunista Párt cselekedett. Vezetői kitűnő emberek voltak, Rákosi persze nem létezett. *„Az ellenforradalmi lázadások elfojtására szervezett front mögötti bizottságok vezetésével a megalkuvást nem ismerő forradalmárt, Szamuely Tibort bízta meg"* a kormányzótanács. Hogy ez a megalkuvást nem ismerő forradalmár hány embert küldött a túlvilágra, arról nincs szó. A tanácsköztársaság hibái közül a tankönyv csak a földosztás elmulasztását említi meg, amely – és most ismét egy brosúra-fordulat: – *„a munkás-paraszt szövetség ingatagságát eredményezte"*.[36]

Közép- és Délkelet-európa első világháború utáni újjárendezéséről szólva, a szerzők a trianoni határozatokat csak eléggé kurtán említik meg. így például: Magyarország területe kb. egyharmadára csökkent, viszont formálisan független lett. Ez utóbbira semmi magyarázat: hogyan kell érteni a formális függetlenséget? Kitől függött hát? A hitleri Németországhoz való szövetségi csatlakozásáig, tehát a harmincas évek közepéig valóságosan is független volt az ország. A környező országok megnövekedését részletezve nem derül ki, hogy nagy számú magyar lakosság került idegen uralom alá. Csehszlovákia megkapta a *„Kis-Alföld északi felét és a szlováklakta Felvidéket",* a délszláv állam *„az Alföld déli vidékeit, ahol a szerb mellett jelentős számú magyar és német népesség is lakott"*, Románia *„a vegyes (többségükben román, valamint magyar, német és szerb) lakosságú Erdéllyel növekedett."*[37] A nemzetiségek ügye csak annak közlése ürügyén kerül szóba, hogy érdekeiket mindenütt a kommunisták vállalták.

A két háború közti magyar történelem a fehér terrorral kezdődik, amelyet két oldalon át tárgyalnak a szerzők. Ami helyénvaló, de nem azok részéről, akik az

---

35 54. l.

36 114. l.

37 144–146. l.

azt megelőző vörös terrorról egy szót sem ejtenek és szemforgató módon csak Szamuely *„front mögötti bizottságait”* említik, anélkül, hogy közölnék, mit csináltak ezek a bizottságok. Bethlen sem részesül kíméletben, mert: *„az ügyesen taktikázó Bethlen folytatta a fehérterrornak a Teleki-kormány által megkezdett törvényes formába való öltöztetését.”*[38] A Horthy-korszak gazdasági és társadalmi viszonyainak illusztrálására kiválasztott kép: a Mária Valéria nyomortelep, aztán a kubikosok a Teleki téren, az 1930. szeptember i-i tüntetés. Minden kormányfő fokozta a terrort. Gömbös után pedig a legtöbb nyílt fasizmusra törekedett. *„Az uralkodó osztályok konzervatív csoportjai viszont nem nézték jó szemmel a szélsőjobboldal előretörtését... ezért az ellenforradalmi rendszer, az »alkotmányos fasizmus« továbbfejlesztését vállalták.”*[39] Elképzelhető, milyen zavar és köd keletkezik mindezek után a 17-18 éves fiatalok fejében. Imrédy *„sajátos magyar fasiszta ideológiát alakított ki”*. A legkövetkezetesebb és leghatározottabb antifasiszták e tankönyv szerint is a kommunisták voltak. A szociáldemokratákról alig esik szó, a „haladó polgári erők”-et megemlítik a szerzők, de nem tudni, kikre gondolnak voltaképpen. A népiek dicséreten kívül megrovásban is részesülnek, mert *„haladó gondolataik nacionalista nézetekkel keveredtek”* és *„többségük nem értette meg a munkásosztály vezető szerepét a demokratikus átalakulásban”*.[40] A két világháború közötti művelődési teljesítmények és a magyar tudomány, művészet, irodalom alkotásai közül a tankönyvírók csak azokat hajlandók elismerni, amelyek népfrontos elméletükbe beleillenek. A művelődési politikáról az olvasható, hogy *„az ellenforradalmi rendszer kulturális politikája fennen hangoztatta a »magyar kultúrfölény« jelszavát. Ennek jegyében létesítettek egy-egy reprezentatív kulturális intézményt”*.[41] Hogy mit, az nem derül ki, tehát jelentősége meg sem állapítható. Az irodalmi életre a megosztottság volt a jellemző, az, hogy élesen elváltak az irányzatok. Arról lehet vitatkozni, hogy történelemkönyvben szükséges-e irodalomtörténeti fejezet, de ha igen, annak legyen tájékoztató és

---

38 186. l.

39 208. l.

40 209. l.

41 214. l.

eligazító szerepe. Móricz Zsigmond életművében nem az a legfontosabb, hogy – mint a róla szóló egyetlen mondatban olvassuk – *„következetesen hirdette, hogy az ellenforradalmi rendszer nem stabilizálható”*, összefoglalásként és végső értékelésként a szerzők megállapítják, hogy az ellenforradalmi rendszer sajátos fasizmus volt, amelyben a fasizmus terrorista elemei konzervatív-reakciós, esetleg „liberális” politikai módszerekkel keveredtek. Az államapparátusban fontos szerepet kaptak azok az erők, amelyek *„... készek voltak a totális fasiszta diktatúrát kiszolgálni”.*[42] Mindez persze, nincs dokumentálva, nem is lehet, viszont kérdés, hogy az ilyen deklamatorikus kijelentésekből mi marad meg a tanulókban. Ilyen szellemű a második világháború tágyalása is. A magyar politikai vezetőket csak önnön uralmuk megtartása érdekelte és minden tettüket a szovjetellenesség vezette. Teljesen hamis és minden adatnak ellentmond a zsidóság deportálására vonatkozó bekezdés: *„a Sztójay-kormány az SS és a csendőrség közreműködésével végrehajtotta a vidéki zsidóság, mintegy 450 ezer ember deportálását... továbbá a Gestapóval együttműködve a baloldali, antifasiszta mozgalmak teljes megsemmisítésére törekedett”.*[43] Tehát nem Eichmann és különítménye deportálta a magyar zsidókat csendőri segédlettel, hanem a Sztójay-kormány, amelyet az SS és a csendőrség csak támogatott és Bajcsy-Zsilinszkyt sem a Gestapo hurcolta el, hanem Sztójay emberei, a Gestapo csak közreműködött.

Ez a hamisítás folytatódik az 1945 utáni események előadásában.

A 45 és 56 közötti fejlemények leírása úgy történik, hogy abban a Szovjetunió szerepéről egy szó sincs, mintha a Vörös Hadsereg nem is tartózkodott volna az országban. Tehát magyar szempontból előnytelen szerződéseket sem kényszeríthetett az országra, Kovács Bélát sem hurcolhatta el, az uránium bányákra sem tehette rá a kezét. A kommunista vezetők szerepe is háttérbe szorul, minden jót a párt tesz, hibákat viszont csak személyek követnek el. Rákosi? Mintha nem is létezett volna. Neve csak egy névsorban, többekkel együtt szerepel. A Kisgazdapárt azért győzött 45-ben a választáson, mert a reakciós érdekek gyűjtőpártja lett.

---

[42] 216. l.

[43] 247. l.

Viszont realista – és józan – program csak egy volt, az MKP-é. Ezzel szemben *„a burzsoázia semmi alkotó útmutatást nem tudott adni."* A trianoni békeszerződésről csak annyi tudható meg, hogy *„a határok kérdésében a nagyhatalmak valamennyien egyetértettek abban, hogy a hitleri Németország révén elért változásokat nem ismerik el"*.[44] Hogy viszont Csehszlovákia ezen túl miért kapott további területet Magyarországtól, arról hallgatnak a szerzők. Az egyetemi tankönyvben az 1946-os összeesküvés szálai még csak a Kisgazdapárthoz vezettek, a negyedikes gimnazisták azonban azt tanulják, hogy *„a burzsoázia ... az érdekeit képviselő Nagy Ferenc miniszterelnök részvételével illegális ellenforradalmi szervezkedésbe fogott"*.[45] Kovács Béla? Ő nem létezett. A Rákosi-féle hibák leírása a szokott sablon szerint történik, törvénysértő, ún. „koncepciósperek"-re is sor került, ezek – és most idézem: – *„elmarasztaló ítélettel sújtottak sok elvhű kommunistát (köztük Kádár Jánost, Kállai Gyulát és másokat), sőt halálos ítéletet is hoztak (pl. Rajk László ellen)"*.[46] Ezzel a Rajk-per és Rajk kivégzése is el van intézve, egy mellékmondattal. Az 1956-os eseményeket is belső restaurációs és külső imperialista erők indították el, miután az Egyesült Államokban 1955 tavaszán már kidolgozták a „világkommunizmus elleni politikai támadás programját", amelybe bevonták a szocialista országok hazaáruló, disszidens elemeit is. A tankönyvírók azután idézik egy amerikai rádiótársaság elnökét, aki ezzel kapcsolatban ezt írta: *„... az emigránsokból tiszti csoportokat kell felállítani; ezek létszáma 10 és 100 között mozogjon, legyenek ezek a csoportok készenlétben, megfelelő körülményekre és alkalmas pillanatokra várva"*.[47] Félreértés ne essék, nem a *Népszabadság*ból, hanem a magyar történelmi tankönyvből való ez az idézet. Az MDP „lenini erői" azonban nyomban a porondon teremtek, hogy leküzdjék a szektás hibákat és visszaverjék a revizionista támadást. Mégis kitört 56 októberében a fegyveres „ellenforradalom". Hogy miért, meggyőző választ nem kapunk. Talán azért, mert a magyar nép túlnyomó többsége követte az amerikai rádiótár-

---

[44] 291. l.

[45] 291–292. l.

[46] 299.l.

[47] 300.l.

sasági elnök utasítását, amelyről viszont csak 1973-ban értesülhetett, amikor ez a tankönyv megjelent. Az 56 októberi és novemberi események leírásában nem említik az első szovjet beavatkozást, Kádár megválasztását az MDP főtitkárává, az október 30-i szovjet nyilatkozatot, a többpártrendszerre való áttérést, a semlegesség kinyilvánítását és a varsói paktumból való kilépést, az MSZMP megalakulását, Maiéter tőrbecsalását. Hogy mégis mi történt? Az ellenforradalmárok gyilkolták a kommunistákat és a revizionisták képtelenek voltak a szocializmust megvédeni. Fordulat csak akkor történt, amikor november 3-án – az egyetemi tankönyvben: november 4-én – Kádár vezetésével új forradalmi központ létesült és munkás-paraszt kormány alakult, amely a Szovjetunióhoz fordult segítségért. (Miután az előzőleg már szétlőtte a várost.) Megindult a kommunista párt újjászervezése is Magyar Szocialista Munkáspárt néven. Ebben az esetben is azután, hogy november 1-től már létezett. Egyik hamisítás a másik után. Hogy Kádárnak és munkatársainak milyen nehézségekkel kellett megküzdeniök, hogy hetekig sztrájkoltak a munkások, milyen méreteket öltött a megtorlás – írók, politikusok, munkásvezetők bebörtönzése, Nagy Imre és mások kivégzése –, arról egy szó sincs ebben a történelmi tankönyvben. Mintha mindez nem is lett volna, hanem 1957 júniusa után – ekkor tört meg ugyanis a szerzők szerint az ellenforradalom ereje – békés, nyugodt fejlődés kezdődött és Magyarország meggyorsíthatta a szocializmus alapjainak lerakását.

Gombos Gyula a bevezetésben említett tanulmányában – az 1956-tal kapcsolatos hazugságokat említve – azt kérdi, *„végtére is, kinek írják ezt magyar történelem gyanánt? A magyaroknak minden bizonnyal nem, hisz húszezer halott emléke, többszázezer résztvevő és tíz millió szemtanú jobban tudja. A Pártnak? Belékövült döbbenettel az tudja csak igazán. Az oroszoknak? Ők is jobban tudják, s vezetőik olykor még nyilvánosan is józanabbul szólnak róla, mint a magyar üdvtörténész. A világnak? Ott egy könyvtárnyi irodalom s a rossz lelkiismeret túlon túl is tudja, mi történt 1956-ban Magyarországon. Akkor hát kinek? Nincsen kinek”.* Én azt hiszem, van kinek. A mai fiataloknak, a jövő nemzedéknek, azoknak, akiknek nincsenek emlékeik és akik csak azokból a könyvekből értesülhetnek a modern magyar történelemről, amelyeket Magyarországon nyomtatnak

ki. És többségük csak azt tudja, amit az iskolában tanítanak. Hogy számszerűen hányan? Tételezzük fel, hogy akik még nem voltak 10 évesek 1956-ban, azoknak nemigen maradt emlékük az októberi és novemberi eseményekről. Ezek 1961-ben íejezték be az általános iskolát. Ez 127.000 gyerek. A rendelkezésünkre álló utolsó adatok 1972-ből valók, akkor 137 ezren fejezték be az általános iskola VIII. osztályát. Vegyük azokat, akik középiskolába mentek és 1964-ben érettségiztek. Ugyancsak 1972 volt az utolsó év, amelyről tudjuk, mennyi volt a középiskolát végzettek száma. E hozzávetőleges számítások szerint 700 ezer általános iskolát végzett és 500 ezer középiskolát végzett magyar állampolgár tanulta meg azt, amit az iskolai tankönyvekből mint tananyagot ismertettem. Több mint egymillió fiatal, akiknek száma állandóan nő, hiszen semmi jele annak, hogy a tankönyvek megváltoznak. Csodálkozhatunk-e azon, hogy ilyen körülmények között az eseménytörténeti adatokat nem tudják, mert a tananyagnak csak elenyésző része és sokszor hamis, másfelől az ún. összefoglalókat és értékeléseket talán bebiflázzák, de képmutatásuk, henye, érthetetlen nyelvük, gondolkodásbeli idegenségük miatt ugyanúgy elfelejtik, mint a felnőttek a lapok vezércikkeit vagy a párthatározatokat, így keletkeznek a történelmi ismeretek fehér foltjai.

Történettanítás Magyarországon Új Látóhatár, 1974. (25. évf.) 6. sz. 463-481. o.

1975

József Attila barátja

Fábián Dániel: József Attiláról, Budapest 1974,212 lap

A József Attila-irodalom újabb munkával gyarapodott. Fábián Dániel, aki a költő meghitt barátja volt, megírta emlékezéseit. A kötet a szerző kiadásában jelent meg és a Kossuth Könyvkiadó Sokszorosító Üzemében készült. Ne vizsgáljuk, miért nem akadt kiadója, amikor nagy mennyiségben jelennek meg különböző kiadványok Magyarországon, örvendjünk inkább a ténynek, hogy József Attila életének és a húszas-harmincas évek magyar irodalmi közviszonyainak egy koronatanúja papírra vetette emlékeit.

Fábián Dániel jelentős alakja e korszak irodalmi életének. 1901-ben született, orvosi diplomát szerzett, de hivatásán kívül érdekelte az irodalom és a közélet is. A húszas évek elégedetlen, reformokat követelő ifjúságához tartozott, egyike volt a Bartha Miklós Társaság alapítóinak, szervezője sok kezdeményezésének és egy ideig vezetője is ennek a Társaságnak, amely az elsők között sürgette a földreformot és a társadalom szerkezetének gyökeres átalakítását. E körben ismerkedett meg József Attilával és került barátságba az akkor már többek által nagyrabecsült költővel. Fábián részt vett a Bartha Miklós Társaság publikációs tevékenységében is, cikkírója volt több lapnak, köztük a Bajcsy-Zsilinszky Endre által kiadott *Előőrs*nek és *Szabadság*nak.

József Attilát 1928 elején ismerte meg. *„Jól emlékszem erre a napra* – írja –*, de a pontos dátumot nem tudnám megnevezni. Rendkívüli hatást tett rám. Alacsony termetű, arányos testű, kellemes megjelenésű 23 éves fiú volt, arcának ritka értelmességet eredetivé tette petőfies bajusza. Négy év korkülönbség volt közöttünk az én javamra. Olyan tisztelettudóan, szerényen és lekötelezően fogadott,*

hogy egy életre szívembe fogadtam. Akkor már ismertük jelentőségét a magyar irodalomban, ugyanúgy tudta és érezte ezt a költő is. De modorában nyoma sem volt fölényeskedésnek, zseniskedésnek, még a jogos önbizalom fölénye is hiányzott belőle. Testvért és jóbarátot éreztem benne. Az ilyen vonzalmat nehéz tökéletesen megmagyarázni, mert hiszen nem a megfontoltság, hanem valami érzelmi indító ok kelti fel és erősíti". Fábián és József Attila viszonyát a következő években is átszőtte ez az érzelmi momentum, igaz, meghitt barátokká lettek, és ezen az sem változtatott, hogy olykor-olykor vitatkoztak is. Ám, Fábián Dániel beszámolója arról győz meg minket, hogy azonos hullámhosszon gondolkodtak és nemcsak a szükséges reformok tekintetében értettek egyet, de egyformán, vagy hasonlóan vélekedtek sok irodalmi, művészi és irodalompolitikái kérdésben is. Fábián Dániel szemléletét legerősebben a kibontakozó népiség befolyásolta és emlékei szerint ennek bűvkörében élt József Attila is, főleg azokban az években, amikor csaknem állandóan együtt voltak.

József Attila támogatta az *„Új Magyar Föld"* című folyóiratot, amelyet Fábián irányításával a Bartha Miklós Társaság adott ki és amely teljesen magán viselte a népi szellem jegyeit. Fábián úgy emlékszik, hogy József Attila egyetértett a népiséggel, aminek legékesebb bizonyítéka egy akkoriban megírt terjedelmesebb cikke. Ez válasz volt a *Magyar Szemle* című folyóirat egy közleményére, amelynek szerzője eléggé lebecsülően vélekedett a népi kultúráról és a népművészetről. József Attila igen határozottan, sőt ingerülten válaszolt, kifejtvén, egyfelől a parasztságnak köszönhető, hogy van még magyar a világon, másfelől a népköltészet egyenlőrangú az úgynevezett magas irodalommal. *„Egy nemzetnek* – írta a költő – *csak egy költészete van és műérték szempontjából különben is közömbös, hogy a csodálatos tökélyű Odisseiát vajon egy Homéros nevezetű egyénnek köszönhetjük-e, avagy a barangoló kobzosok százainak. Tény az, hogy egymagában egyetlen műköltő sem kelhet versenyre a népköltészettel, amely értékes mozzanatainak egyetemében a tiszta valóságra való tiszta eszmélet páratlan teljességét éri el."* A szerző részletesen elemzi József Attilának ezt a tanulmányát és érvként használja fel amellett a tétele mellett, hogy a költő minden irodalmi műben csak

annak művészi értékét kutatta, nem pedig azt, hogy művelt és tudatos költőtől, vagy pedig az egyszerű néptől származik-e.

A barátság és a szemléleti egyezés közös vállalkozásra is serkentette őket. A csehszlovákiai magyar regős mozgalom mintájára a hazai fiatalság figyelmét a falu és a parasztság problémái felé kívánták terelni. Ilyen mozgalom akkor Magyarországon még nem volt. Elhatározták, hogy felhívással fordulnak az ifjúsághoz. Elsősorban az egyetemistákra és felső osztályos középiskolásokra gondoltak, akikről azt hitték, hogy érdeklődéssel és lelkesedéssel fogadják majd a tervet. A költő és az irodalomszervező falukutatásra szólította fel őket. A célra a röpiratforma kínálkozott a legjobbnak. Az első tervezetet Fábián Dániel fogalmazta meg, de végső formába József Attila öntötte. Az irodalomtörténészek sokáig kutatták, hogy a szövegből mennyi Fábián és mennyi József Attila munkája. Fábián Dániel elismeri, hogy az oroszlánrész a költőé, aki az ő első fogalmazványát majdnem teljesen átírta, csak az utolsó részt hagyta meg változatlanul. Ebben az átdolgozásban jelent meg a röpirat *Ki a faluba!* címen, kettejük neve alatt, 1930 májusában Hódmezővásárhelyen. Innen került Budapestre, a Bartha Miklós Társaság helyiségébe (a munka a *B.M.T. Füzetei 1.* számaként jelent meg), majd pedig a címzettekhez, az egyetemi és középiskolai diákokhoz.

Részletesen beszámol Fábián Dániel a költő családi viszonyairól, egymást váltó kenyérkereseti foglalkozásairól, a rokonokról, a közös barátokról, József Attila irodalmi és költészeti rokonszenveiről és ellenszenveiről. Részletesen kitér a Babits Mihályhoz fűződő viszonyra is. Fábián szerint József Attila igen kedvezőtlenül vélekedett Babits költői értékéről, sehogyan sem tudott megbarátkozni vele és mindig lekicsinylően beszélt róla. A mellőzés, amelyben része volt, mélyen sértette. A költő művészi elveiről szólva megemlíti, hogy József Attila szerint osztályművészet vagy osztályirodalom elképzelhetetlen, minden jelentős irodalmi alkotás egyetemesen magyar. Osztálykultúra – mondotta – csak intézményekben lehet, iskolákban, de nem a nemzet géniuszában. *„Nem lehet osztálykultúra, mert a forma, a nyelv, az érzés, a gondolat a nemzetben közös és a nemzet lelkét nem lehet kimérni, kiparcellázni, szétoldani, mert ezzel a kultúrát fosztjuk meg nemzeti jellegétől és egyetemességétől”* – idézi a költőt Fábián Dániel. A nagy

írók műveit, mégha a parasztság vagy a munkásság életét mutatták is be, a nyelv, a forma, az írás szelleme egyetemesen nemzeti művekké tette. Akik nem tudnak egyetemes nemzeti irodalmat alkotni, azoknak munkássága fölösleges ballaszt – vélte Fábián szerint József Attila. A szerző váltig hangoztatja, hogy a költő magától értetődően és minden mesterkéltség nélkül népi, nemzeti szemléletű volt, ez volt magatartásának és költészetének uralkodó eleme, amin mitsem változtatott az a körülmény, hogy később *„egy világmozgalom szellemi katonája”* lett. Ars poetica-ként pedig azt vallotta, hogy a költőt elsősorban nem érzelmi heve, szónoki lendülete, szerkesztői képessége, nyelvének érzékletessége vagy képzeletének gazdagsága teszi azzá, hanem a ráhibázás, a trouvaille, ahogyan a költészetben nevezik.

Fábián Dániel könyvének egyik legérdekesebb és legértékesebb része a *„Magyar Föld”* estnek leírása, amelytől többen a népi irodalom kezdetét számítják. Ez a Bartha Miklós Társaság 1929 februári írói estje volt. Ezen az akkor induló népi írók közül részt vett Erdélyi József, Illyés Gyula, Németh László, Kodolányi János, Féja Géza és fellépett velük együtt József Attila is. Az 1928 végi debreceni találkozó után ez volt a második alkalom, amikor a népi írói gárda tagjai ily nagy számmal együttesen léptek a közönség elé. Akkor, persze, még nem nevezték így őket, de együtt volt már az a fiatal írói tábor, amely néhány esztendő múlva országos jelentőségre tett szert és nagy mértékben befolyásolta a magyar irodalom alakulását. Az említett estet Fábián Dániel szervezte és rendezte.

A könyvvel kapcsolatban lenne egy kritikai észrevételem. Ez a szerkezetet illeti. Az áttekintést és eligazodást megkönnyítette volna, ha Fábián Dániel az írásos dokumentumokat (pl. a *Ki a faluba!* első vázlatát és végső szövegét) nem szövi bele a mondandójába, hanem a kötet végén *Függelék*ként közli. Könyvének érdemi része tartalmazhatta volna emlékeinek felidézését, elemzéseit és kommentárjait, a *Függelék*ben pedig megtalálhatta volna az olvasó a dokumentumokat.

József Attila barátja [Fábián Dániel: József Attiláról c. könyvéről] Új Látóhatár, 1975. (26. évf.) 1. sz. 71-73. o.

JELENTÉS KÉT ÚJ VERSGYŰJTEMÉNYRŐL

Gyula Illyés: Dikt i utval, Til norsk ved Knut Odegard og Vince Sulyok, H. Aschehoug & Co, Oslo 1974,94 lap
Sprachgekreuzt, Ungarische Lyrik im deutschen Sprachraum; Ágnes Mária Csiky, Gábor Kocsis, Imre Máté, Dezső Monoszlóy, Éva Saáry, Tibor Tollas; Einführung: Hans Bender, Redaktion: Charlotte Ujlaky; Gilles &Francke Verlag, Duisburg 1975, 82 lap

„Dikt i utval" – Válogatott költemények – a címe annak a tetszetős kis kötetnek, amelyben Sulyok Vince a norvég közönség számára hozzáférhetővé tette Illyés Gyula negyven költeményét. Az 1973-as Petőfi válogatás[48] után most ez az Illyés-válogatás mutatja, milyen eredményes és sikeres Sulyok Vince munkája Norvégiában. A tehetséges költő, műfordító és irodalomszervező évek óta munkálkodik azon, hogy az őt befogadó országban a magyar költészetet megismerjék, önnön költői életművét háttérbe szorítva évek óta azon fáradozik, hogy a magyar irodalomnak olvasókat és híveket szerezzen, egy kis közép-európai nép iránt a művelt közönség érdeklődését felébressze. Az oslói egyetemen fiatal norvégokat tanít magyar nyelvre és irodalomra, az egyetem könyvtárában a magyar anyagot gyarapítja és szabad idejében magyar verseket ültet át norvégra, norvég költőket nyer meg magyar költemények fordítására, kiadókat győz meg arról, hogy érdemes magyar szerzőket kinyomtatni. Ennek a sok törődéssel és fáradsággal járó munkának legújabb terméke a norvég Illyés-kötet, amely nemcsak Sulyok szervezői képességeit, de fordítói és szerkesztői erényeit is dicséri.

---

[48] L. Új Látóhatár 1973/2. sz.

Kilencven lapon, negyven vers és egy információkban gazdag bevezető segítségével igyekszik Illyés Gyulát nemcsak bemutatni, de megkedveltetni a norvég olvasókkal. A versek kiválogatásában az a helyes szempont vezette, hogy Illyést az idegen olvasók által is könnyen megérthető témájú versekkel vezesse be a norvég irodalomba, tehát kihagyta azokat az úgynevezett közéleti verseket, amelyek a harmincas és negyvenes évek Magyarországának, a sajátosan magyar társadalmi és politikai közviszonyoknak az ismeretét feltételezik. A norvégra fordított költemények főleg a harmincas évek elejéről és az ötvenes évek közepe utáni időszakból valók, témájukban elsősorban általános emberi vonatkozásúak, különös gonddal ügyelve arra, hogy a magyar lírikus az európai költészet áramában és hullámhosszán mutatkozzék meg. Sulyok bevezetőjében *„európai formátumú költőnek”* nevezi Illyést, aki a népiségnek és a magas kultúrának szerencsés szintézisét teremtette meg, hazája nyomorúságát és osztályának, a parasztságnak bajait a kor nyelvén szólaltatta meg, a külföldi irodalommal való állandó kapcsolatban élve beszél nyugat-európai közérdeklődéstől látszólag távollévő dolgokról. Hatását növelte, hogy – mint Sulyok is írja – mondandójának kifejezéséhez olyan nyelvi eszközöket sikerült teremtenie, amelyek rendkívül alkalmasaknak bizonyultak Közép-Európa emberének és problémáinak felvillantására. A kötetben szereplő versek – köztük oly híres költemények, mint a *Szétvert sereg, Egy sápadt nő egy kis szobában ..., Haza a magasban, A reformáció genfi emlékműve előtt, Bartók, Esti dal, Hunyadi keze* – meggyőzően és érzékletesen illusztrálják a szerkesztői elvet, vagyis az európai Illyés megmutatását. A költeményeket Sulyok Vince és Knut Odegárd, a kitűnő norvég költő fordította. Odegard már a Petőfi-kötet fordítói között is szerepelt és benne a magyar költők valóban avatott tolmácsolójukat találták meg. Jó ötlet volt, hogy a versek norvég címe alatt Sulyok megadta az eredeti magyar címet is, amely nemcsak a magyarul tudó norvégokat igazítja el, ha az eredetit keresik, de a norvégül nem értő magyarokat is segítik a fordítás és az eredeti szöveg azonosításában. Sulyok Vincét köszönet illeti, hogy Illyést oly nagy hozzáértéssel és szeretettel mutatta be a norvégoknak. Ezzel önnön irodalmi publikációit is egy értékes és maradandó munkával gyarapította.

*

A kötet címe – *Sprachgekreuzt*, vagyis magyarul *„Nyelvre feszített”* vagy *„Nyelvre feszítve”* – az kívánja jelképezni, hogy a szerzők nyelvükhöz, a magyar nyelvhez vannak szögezve. Ujlaky Sári, aki a kötetet szerkesztette, amikor Kocsis Gábor egy versének címét választotta a kötet címéül, nyilván ezt a gondolatot kívánja már első látásra is az olvasóban felébreszteni és a bevezető központi mondanivalója is ekörül forog. A gyűjteményben német nyelvterületen élő hat magyar költő kapott helyet: Csiky Ágnes Mária (Köln), Kocsis Gábor (Ratingen), Máté Imre (München), Monoszlóy Dezső (Bécs), Saáry Éva (Lugano) és Tollas Tibor (München). Lugano ugyan nem német nyelvterület, de Saáry Éva irodalmi tevékenységének fő színhelye a német Svájc és Nyugat-Németország, ez indokolta szereplését a kötetben. Aztán az is, hogy tagja a Németországi Magyar Írók Munkaközösségének, amely a vállalkozást elindította és a kiadás felelősségét magára vállalta. A duisburgi Gilles & Francke Verlag igen ízléses külsőben jelentette meg a gyűjteményt. A 82 lapos kötetben természetesen mindegyik költő csak kevés helyet kaphatott, de a szerkesztőnek sikerült úgy válogatnia, hogy a német olvasó képet nyerhet képességeikről és alkotói irányukról. A fordítók avatott tolmácsolói magyar irodalmi munkáknak. Günter Eich jeles német költő, Barbara Frischmuth, a fiatal osztrák irodalom Magyarországon is ismert alakja, Czjzekné Toldalagi Éva és Ujlaky Sári mögött jelentős műfordítói múlt áll, Heinrich Eggerth anglicista ugyan, de sikerrel birkózott meg a Monoszlóy-versek fordításával, Csiky Ágnes Mária és Kocsis Gábor pedig részben költőtársaik, részben önnön verseik átültetésével bizonyítják fordítói tehetségüket.

Az előszót Hans Bender esszéíró és kritikus írta. Tanulmánynak is beülő dolgozatában rávilágít a magyar költészet fejlődésének néhány sajátosságára és a magyar lírát minden más nép költészetétől megkülönböztető jegyekre. A kötetben szereplő szerzőkről szólva, megállapítja, hogy régóta német nyelvű országokban élvén, mégsem mondtak le arról, hogy *„magyarul írjanak, olvassanak, gondolkodjanak, érezzenek – és egészen biztosan, hogy magyarul álmodjanak.”* Idegen nyelvi környezetben élnek és *„fiaik, meg leányaik már folyékonyabban beszélnek németül, mint anyanyelvükön”*. Helyzetüket a hontalanság jellemzi, an-

nak a személyi egzisztenciát is érintő minden következményével. Bender jelentős körülménynek nevezi, hogy e magyar költők – ellentélben hazáját elhagyni és idegenben élni kényszerült sok német költővel – nem rezignáltak, nem némultak el, mégha tudják is, hogy műveik sohasem érhetik el a hatást, mint amelynek hazájukban örvendhettek volna. Szerinte a versek német fordításban is magyar költemények, a magyar lírai hagyományt folytatják. Valóban, a német szövegeken is átsüt a magyar nyelv gazdagsága, az a sok lehetőség, amelyekkel gondolatok, érzések és indulatok érzékletesen kifejezhetők.

A *„Sprachgekreuzt"* Európában az első idegen nyelvű versgyűjtemény, amelyben külföldön élő magyar költők mutatkoznak be. Kanadában már történt hasonló vállalkozás. A német kötet talán serkentően hat hasonló kezdeményezésekre más európai országokban is. Hogy a helyzet nem reménytelen ós kilátástalan, arra éppen a kanadai és ez a nyugat-német példa a bizonyíték.

Jelentés két új versgyűjteményről [Illyés Gyula: Dikt i utval; 6 magyar költő „Sprachgekreuzt" c. norvég nyelvű verseskötetéről] Új Látóhatár, 1975. (26. évf.) 1. sz. 78-80. o.

Németh László példája

Március 3-án, életének 74. évében Budapesten elhunyt Németh László. Március 7-én temették el a Farkasréti temetőben.

A döbbenet, a megrendülés és a közvetlen fájdalom napjai után, levertségünkből és magunkba roskadásunkból először emelve fel fejünket arra kell gondolnunk, vajon mi volt ő nekünk és mit vesztettünk halálával. A kérdés nemcsak a magyar népnek a hazában élő tagjai között vetődött fel – mint Csoóri Sándor oly megindítóan szép lírai nekrológjából kivehető –, de indokolt és jogosult a mi körünkben, a külföldön élő magyarok között is. Mi volt ő nekünk, mi az az ajándék – hogy Illyés Gyula kifejezését használjam –, melynek élvezőivé tett és miért lettünk szegényebbek a földi életből való távozásával?

Hogy ki volt és mi a szerepe ebben az oly sok szenvedést és nyomorúságot megért huszadik századi magyar társadalomban, azt szebben, tömörebben, igazabban senki sem fejezte ki Illyés Gyulánál. *„A káprázatos kifejező írói erő mellett az épp oly káprázatos műveltséget és az ezek által megtündöklő erkölcsi igényességet kell az utókornak vizsgálódási iránypontul ajánlanunk. Azaz, a könnyebb megjegyezhetőség vigett szinte betűrímbe foglalva: tehetség, tudás, tisztesség. Bámuljuk a befogadóképesség lángelméit, a receptív koponyákat. Bámuljuk a kisugárzó lángelméket, a kreatív koponyákat. Az ő alkatában e két adottság együtt működött. Egy jó ügy, az emberiség emberiesíítésének értelemmel, tanító szóval való szolgálatában”* – mondotta a ravatalnál a hű barát és sok évtizedes harci társ. Semmit sem kell ehhez hozzátenni, ez a summája azoknak a tulajdonságoknak, amelyek Németh Lászlót, kevesek társaságában, magasan kortársai fölé emelték. Amit követendő példaként tőle átvenni, gazdag örökségként megőrizni és ápolni kellene, az az igazság makacs kutatása, a vizsgálódás eredményei-

vel való örök elégedetlenség és az eredmények állandó ellenőrzésére irányuló készség, a lankadatlan gondolkodás és a megnyugodni képtelen, újabb és újabb vállalkozásokra induló munkakedv. És a hazának, a szűkebb és tágabb otthonnak olyan szeretete, amely használni nem azzal akar, hogy a meglévőt magasztalja és ábrándokba ringat, hanem azzal, hogy az orvos könyörtelenségével kutatja a bajt és hideg, megvesztegethetetlen értelemmel keresi az orvosságot. A nagy írótól, a ragyogó gondolkodótól és a tiszta embertől érdemes megtanulni a hazaszeretetnek ezt a módját: a hűvös értelmet a haza dolgainak szemléletében és a magas izzása szenvedélyt a megtalált gyógymódok alkalmazásában. Példája az egész nemzetnek útmutatás, de sugallat és iránytű elsősorban nekünk, hontalan, megvert, minden külső kötöttségektől mentes, éppen ezért független és szabad akaratunkkal gazdálkodni is képes magyaroknak, akiknek sorsuk megengedte, hogy a hazától távol ugyan, de a népből ki nem szakadva, csak önnön értelmükre és szívükre hallgatva munkálkodhatnak az egész magyarság üdvére. Németh László konok következetességgel járt azon az úton, amelyet helyesnek és követendőnek vélt. Vállalta a mellőzést, az üldözést, a megalázást. Ha eszméin és a nemzetnek tett javaslatain módosított is, önnön belső sugallatára és tényekből nyert felismeréseire, nem pedig külső várakozások vagy kívánságok kielégítésére tette. Tanulság és példa ez, amelynek követésével közelebb juthatunk a németlászlói magatartáshoz, tehát a gondolkodói tisztesség, a nemzet dolgaiba beleszóló író felelőssége és a magyar néphez való hűség oly megkapó és lebilincselő ötvözetéhez.

E folyóirat két szerkesztője és több vezető munkatársa büszke arra, hogy ahhoz az írói csoporthoz és szellemi mozgalomhoz tartozik, vagy abból indult el, amelynek Németh László egyik világító csillaga és kiemelkedő egyénisége volt. Büszkék vagyunk arra a figyelemre és érdeklődésre is, amellyel ez a páratlan szellem munkánkat kísérte és eredményeinket értékelte. Ez a pillanat nem alkalmas arra, hogy Németh László és az *Új Látóhatár* viszonyát elemezzük. Sor kerül rá bizonyára később. De, hogy e folyóirat mily tisztelettel és hódolattal tekintett a németlászlói életműre, arra bizonyság az a szerény, de nagy szeretettel és odaadással készült ünnepi szám, amelyet hetvenedik születésnapjára adtunk ki és amelyet, mint hallottuk, nagy meghatódottsággal fogadott. Miért is tagadnók,

kritikával is illetett minket, nyugati magyar írókat, hogy nem tettünk meg mindent a templom felépítéséért, a magyar irodalom nyugati áttöréséért. Nem helyénvaló most mentségeinket, magyarázatainkat, ürügyeinket felsorolni, tudtuk és tudjuk azonban, hogy a mi gondjainkat is kifejezve, a mi tehetetlenségünk is hangot kapott ama mondatokban és magunk bánkódtunk legjobban, hogy oly nyomorultak, gyarlók és szegények vagyunk.

A hírek, amelyek állapotáról a család és a közös barátok révén eljutottak hozzánk, először reményeket ébresztettek, majd nyugtalanítóbbak lettek. Évekkel ezelőtt a szélhűdés megfosztotta a beszéd és az írás képességétől. A Juhász-klinika elhagyása után azonban lassan visszanyerte erejét, elkezdett újból beszélni és írni tanulni. Üdvözlő lapjain és összes Művei kötetein (melyekkel minket is megörvendeztetett) olvasható ajánlások betűi arról tanúskodtak, hogy javult az írása és a látogatók is észlelhették, hogy mind többet fog fel és ért meg a környező világból. Ez a javulás azonban nem tartott sokáig, állapota ismét romlott, ereje mind jobban fogyott, végül nem akart enni, nem akart mozogni, majd látóképességét is elvesztette. Leginkább az gyötörte és emésztette, hogy képtelen volt dolgozni, életét haszon nélkülinek vélte. Mint orvos, ismerte baját, tudta, nem bírja sokáig. Nincs, ami ennél elviselhetetlenebb.

A sírra, amely körül a család, barátok és tisztelők, lélekben a magyarok milliói álltak, jelképesen hadd tegyük le e néhány sorral a mi koszorúnkat is. Németh László szelleme és magatartásának példája továbbra is elevenen él körünkben. Emléke előtt tisztelegve mindent megteszünk, hogy szerény munkánkkal – és ismét Illyés Gyula szavait használva – mi is abba a nagy családba törekedhessünk, amelynek eljöttét, szükségességét ő annyiszor és annyiszor meghirdette.

Németh László példája Új Látóhatár, 1975. (26. évf.) 2. sz. 171-172. o.

Kormánypárti történetírás

– Az újabbkori magyar történelem ábrázolása Magyarországon –

A magyarországi történetírásban a hatvanas évek eleje óta figyelemreméltó változások észlelhetők: kitágultak az érdeklődési körök, alaposabb és szakszerűbb lett a kutatás, finomabb a vizsgálódási módszer és javult a történelmi események előadásának színvonala. A magyar történetírás az ötvenes években – mint Gombos Gyula *Húsz év után* című könyvében meggyőzően bebizonyította – oly mélyre süllyedt és régi jó híre annyira elhalványodott, hogy még az imént említett igény- és színvonal emelkedés sem képes hajdani tekintélyét helyreállítani. A pozitív fejlemények a mai történetírást csak a korábbihoz viszonyítva mutatják előnyös színben. A változás és javulás – bármilyen örvendetes is – végső fokon tehát csak relatív. A haladás a közelmúltban uralkodott állapotokhoz képest szembeszökő, a kutatásnak és a kutatási eredmények közzétételének fő feltételei azonban nem változtak lényegesen, a szabad alkotás és publikálás továbbra is csak erős korlátozásokkal lehetséges.

A magyarországi történészek olykor legyőzhetetlen nehézségek előtt állnak. Egymásnak ellentmondó igényeket és várakozásokat kell kielégíteniök. A politikai hatóságok egyfelől színvonalas és versenyképes munkát sürgetnek, másfelől érdekeik és szándékaik igazolását is kívánják. Azt akarják, hogy a történészek a múlttal magyarázzák és indokolják, ami a jelenben történik. A tudomány és a hatalom szolgálata azonban nehezen fér meg egymással. Szemüket a hatalomra vető történészek mindig és mindenütt akadtak, függetlenül attól a társadalmi rendtől, amelyben éltek. A magyar történelemtudománynak is voltak művelői, akik személyes vagy csoportos érdekből engedményt tettek a tudomány rovására és tudományos lelkiismeretük helyett állampolgári, világnézeti, nemzeti *„köteles-*

ségekre" hallgattak, vagyis, jobban féltek a valóságos vagy vélt *„kötelességekkel"* való összeütközéstől, mint a tudományos meggyőződés elleni árulástól. Ennek következtében mindig voltak és lesznek megbízható és megbízhatatlan, igényes és igénytelen, magas színvonalú és alacsony színvonalú, az eredményt a kutatástól váró és nem az ismert eredményhez a kutatást igazító, tekintélyekkel, érdekekkel, várakozásokkal mit sem törődő és mindenféle – világnézeti, vallási, politikai – szolgálatra kész történészek.

Vannak azonban országok – és ezek közé a mai Magyarország is tartozik –, amelyekben a történetírók kettős szorításban élnek. Ha dolgozni, hatni, érvényesülni akarnak, mind a két ellentétes tulajdonságot egyesíteniök kell magukban. Függetlenek, de ugyanakkor szolgálnak is. A kétféle történészi alkat nem különül el, legtöbbször egy és ugyanabban a személyben ölt testet. És természetesen a művek is ennek megfelelőek. A tudományos igényű, lelkiismeretesen kutató, az eseményeket tárgyilagosan elemző és elfogulatlanul értékelő tudós hirtelen átvedlik politikai tézismagyarázóvá és népnevelővé, azt és úgy adva elő, ami és ahogyan a hatalomnak kedves. Valamely részkérdésről színvonalas értekezést író történész tömegfogyasztásra készült kollektív munkában pártpropagandisták színvonalára süllyed. A kutatási eredményeket monografikus művekben tárgyilagosan közlő kutató máshelyütt, tudományos felismeréseivel mitsem törődve, olyasmit ad elő, aminek hamis voltát éppen saját kutatásai igazolják. Van olyan is, aki először a külföldi magyaroknak azt magyarázza, hogy magyar tudósok mily helyesléssel teszik magukévá külföldi kutatók megállapításait a dualizmus és a monarchia jeliegéről és szerepéről, egy évvel később pedig – igaz nem egyedül, hanem hivatali főnöke társaságában – a magyar történészek érdemének nevezi, hogy felléptek *„a nyugati burzsoá történetírásnak"* a Habsburg-monarchiát dicsőítő tevékenysége ellen. A mai magyarországi történészek tudathasadásos állapotban dolgoznak. Egymásnak ellentmondó vagy egymással össze nem férő dolgokat kell művelniök, ha szakmájukban maradni és alkotni akarnak. Így társul a jó a rosszal, a rendkívüli képességek a silánysággal, a tiszteletet és elismerést parancsoló teljesítmények a másod- vagy harmadrangú kötelező feladatokkal. Éppen ezért nehéz értékelni és ítélni. Mert igaz, hogy mindenkit a legjobb teljesítmé-

nyei alapján kell minősíteni, de zavar, ha e nagy teljesítmények alacsonyrendű szolgálatokkal keverednek. E szolgálatok meg, úgy látszik, elkerülhetetlenek, mert egyfelől szabadságot és menlevelet adnak a jó és értékes elvégzésére, másfelől a bűnbánatok és jóvátételek szerepét töltik be, ha valaki *„vétkezett”*.

A hatalom a politikai szolgálatot nem titokban, nem a színfalak mögött, közvetítők útján és adok-veszek alapon üzletszerű formában kéri, hanem nyíltan, hangosan, országos fórumok előtt. Különböző párthatóságok és pártvezetők kendőzetlenül közlik, hol a történészek helye és mit követelnek tőlük. A tudományos hivatalok ugyancsak egyenesek és szókimondóak, ha a történettudomány feladatáról van szó. A múlt év novemberében a Történettudományi Intézet negyedszázados jubileumi ülésszakán Köpeczi Béla, az intézetet patronáló Magyar Tudományos Akadémia főtitkára tételszerűen sorolta fel a történészeknek kiosztott feladatokat. El kell végezniük a magyar történelem marxista feldolgozását, kifejezésre kell juttatniok a tudat formálásában betöltött kiemelkedő szerepüket, fel kell lépniök a tudományágban ható nem-marxista-nézetek és szemléleti maradványok ellen, másokkal együtt nekik is választ kell adniok a szellemi életet foglalkoztató ideológiai kérdésekre és mindenekelőtt részt kell venniök *„a nemzetközi méretű ideológiai harcban is”*. Pach Zsigmond Pál és Ránki György, az intézet igazgatója és helyettese, minderre ráduplázva, közölte, hogy igazi történettudomány nincsen *„mély elviség, kommunista eszmeiség”* nélkül és a történészek nem engedik vitássá tenni a marxizmus-leninizmus alapvető tételeit. Persze, az ilyen ünnepi nyilatkozatoknak és fogadkozásoknak nem kell túl nagy jelentőséget tulajdonítani, de figyelmen kívül hagyni sem szabad, mert jelzői azoknak a kötöttségeknek, amelyekben a történészek dolgoznak és azoknak a korlátoknak, amelyek között kutatásaikat folytatják. Hivatalos helyeken gyakran emlegetik a szakmai igényt, azt, hogy a tudatformáló és ideológiai eligazító munkát korszerű eszközökkel, fejlett módszerekkel és nagyfokú igényességgel kell végezni, ám a tapasztalat azt mutatja, hogy az anyag ellenáll és az ideológiának (gyakorlatban: a napi politikai érdekeknek) a múlt eseményeivel és azok értelmezésével való igazolása mindannyiszor kudarccal végződik. A történelmi igazságon és valóságon

elkövetett erőszak nem ihlethet értékes műveket, mégha fejlett eszközökhöz és módszerekhez folyamodnak is íróik.

*

A magyarországi történettudományt mindenképpen gazdagabbá tette a kutatási területek és témakörök tágítása. Addig mellőzött időszakok és folyamatok fokozatosan szabaddá, tárgyaihatóvá váltak. Nőtt az 1848 és 1918 közötti korszak iránti érdeklődés, elmélyült a két háború közötti ellenforradalmi rendszer vizsgálata és megindult az 1945 utáni események történeti feldolgozása is. Az újabbkori események kutatása és bemutatása oly jelentőssé és sürgetővé vált, hogy például a Történettudományi Intézet tevékenységének előterébe állította. Az utolsó száz év eseményeit tárgyaló művek mennyiségileg túlszárnyalják a megelőző egész magyar történelemre vonatkozó irodalmat. Az eladdig tiltott vagy nem tanácsolt területek meghódítása oly szenvedéllyel és birtoklási vággyal indult meg, hogy tömegével látnak napvilágot az újabbkori történelemre vonatkozó könyvek és tanulmányok.

E művek között a legértékesebbek a forráskiadványok. Felbecsülhetetlen jelentősége van annak, hogy egymás után jelennek meg a két háború közötti külpolitikára vonatkozó iratok és belpolitikai dokumentumok. Ezek révén az érdeklődők a történelmi eseményeket és összefüggéseket közvetlenül a források, az eredeti szövegek alapján tanulmányozhatják és azok összehasonlításából vonhatnak le következtetéseket. A dokumentumok önmagukért beszélnek és közvetlen bepillantást engednek a korabeli események kulisszái mögé.

E vállalkozások között különleges helyet foglal el az 1936 és 1945 közötti diplomáciai iratoknak testes kötetekben való kiadása. A *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936—1945* című sorozat harmadik kötete, amely az 1938—39-es dokumentumokat tartalmazza, 1970-ben látott napvilágot. Ezt megelőzően megjelent már a negyedik kötet is, úgyhogy pillanatnyilag – négy kötetben – a korszak majd minden jelentős diplomáciai okmánya hozzáférhető. Remélhetően nemsokára kiadják a Magyarország és a Szovjetunió háború előtti és alatti kapcsolataira vonatkozó iratanyagot is. Rendkívül gazdag *A Wilhelmstrasse és Magyarország* című dokumentumgyűjtemény is, amely 1933

és 1944 közötti időszakra vonatkozóan a legfontosabb német diplomáciai iratokat tartalmazza. 1972-ben jelentek meg *Bethlen István titkos iratai,* amelyek kiegészítve Horthy Miklósnak 1965-ben kiadott titkos irataival, kitűnően tájékoztatnak a két háború közötti magyar bel- és külpolitikáról. És ha mindehhez hozzávesszük, hogy 1971-ben megjelent *A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája* is, csak a legnagyobb elismerés hangján szólhatunk a források és bibliográfiák közzétételéről. E gyűjteményeket legtöbbször magyarázó és értékelő előszó vezeti be. Ezek szerzői, természetesen, alkalmazkodnak különféle aktuális politikai szempontokhoz és a múltra vonatkozó ítéletekhez, sokszor el is térnek a dokumentumokból kirajzolódó képtől, ám az olvasó e bevezetőket átlapozhatja és önnön benyomásaira, felfedezéseire, ítéleteire támaszkodhatik. A gyűjtemények értékét a gyakran vitatható előszavak nem csökkentik.

Sok érték fedezhető fel némely új történelmi feldolgozásban is. Ezek egy-egy korszaknak vagy politikai eseménysorozatnak monografikus előadását nyújtják. Szakszerűségénél, tárgyilagosságánál és megbízhatóságánál fogva kiemelkedik Juhász Gyula két könyve. Az egyik *Magyarország külpolitikája* címen a két háború közti magyar külpolitikát elemzi, a másik pedig *A Teleki kormány külpolitikája* címen Teleki Pál és kormánya külpolitikai aktusait foglalja össze. Bő adatokat tartalmaz és rokonszenves előadásmódjával sok olvasót szerezhet Ránki György két könyve, az *Emlékiratok és valóság* és az *1944. március 19.*, Lackó Miklós *Nyilasok, nemzetiszocialisták* című munkája, Csatári Dánielnek a háború alatti magyar—román viszonyt tárgyaló *Forgószélben* című műve, Sipos Péter *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*, Ádám Magda *Magyarország és a kisantant a harmincas években,* Soós Katalin *Burgenland az európai politikában* és Ölvedi Ignác *A budai Vár és a debreceni csata* című monográfiája. Igen használható L. Nagy Zsuzsa. könyve *A budapesti liberális ellenzék*-ről és Tóth István *A Nemzeti Parasztpárt története* című munkája. Mindezekben észlelhető a tárgyilagosságra való törekvés, és ha ez nem járt mindig sikerrel, akkor a kudarc inkább a külső körülményeknek, mint a szerzők szándékának tulajdonítható. Az imént említett művek mind a hatvanas évek második felében vagy a hetvenes évek elején jelentek meg. A kiadott könyvek számából arra következtethetünk,

hogy a hatvanas évek második fele igen előnyösnek bizonyult újabbkori történeti kutatások végzésére és a kutatási eredmények viszonylagosan szabad közzétételére. A hetvenes évekről még nem mondhatunk véleményt, mivel a nyomdai átfutási idő meghosszabbodása miatt több munka még várat magára.

A jó összbenyomás ellenére is állandóan kiütköznek azok a fő hibák, amelyek a mai történetírásra jellemzőek: az egyoldalúság, az elfogultság, a részrehajlás, a hamis arányosítás. Ha az előbb felsorolt és még megemlítendő művekben nem is olyan égbekiáltóak a hibák és fogyatékosságok, mint például a tankönyvekben és a népszerűsítő kiadványokban, ezekben is érezhető, hogy a szerzők bizonyos sugallatokat követnek: ajánlásokat, vagy tilalmakat tartanak szem előtt, függetlenítve magukat a források bizonyító erejétől. E gyengeségekben természetesen elsősorban az újabbkori történelemmel foglalkozó kutatók és szerzők érhetők tetten. A mai magyarországi történetírás termékei annál megbízhatóbbak és tudományosan is annál megalapozottabbak, mennél régebbi történelmi eseményeket és fejleményeket tárgyalnak. Ugyancsak jobbak azok, amelyek az eseményeket pusztán ábrázolják, mint azok, amelyek értékelnek és ítélnek is. A legtöbb kivetnivalót a legújabb eseményeket előadó és azokról ítéletet mondó munkákban találjuk. Időben mennél közelebbi az esemény és a szerző mennél inkább törekszik arról véleményt is mondani, annál nagyobb a veszély, hogy csak azt írhatja meg, ami a gyámolító és támogató hatóságok tetszésével találkozik. Meggyőző érveléssel, tudományos alapossággal és tárgyilagossággal majdnem kizárólag csak olyan művekben találkozunk, amelyek a mai korra ki nem ható történelmi eseményekkel, apró részletkérdésekkel és a majd később még részletezendő tabukat nem érintő jelenségekkel foglalkoznak. A magyar történettudomány és történetírás helyzetére mi sem jellemzőbb, mint az a körülmény, hogy öröm és megelégedés tölti el az olvasót már akkor is, ha azt látja, hogy az újabbkori és legújabbkori eseményeket tárgyaló művek szerzőiben van némi igyekezet a tárgyilagosságra és elfogulatlanságra.

Az elmúlt esztendőkben megjelent néhány munkát vizsgálva könnyen érzékelhető, melyek azok a kényes témák, amelyekhez a kutatók és a szerzők csak

igen nagy óvatossággal közeledhetnek, és melyek azok a tabuk, amelyeket érinteniök tilos.

Ránki Györgynek 1973-ban megjelent *A második világháború története* című hatésfélszáz oldalas könyve ékes bizonyítéka annak, hogy milyen elhallgatásokra, aránytalanságokra, sőt torzításokra kényszerül az olyan kitűnő történész is, mint amilyennek eddigi munkássága alapján Ránki bizonyult. Műve szorgalmas és lelkiismeretes kutatómunka eredménye, sőt – Juhász Gyula kivételével – az 1939 és 1945 közötti eseményekről senki sem írt oly higgadtan, józanul és hűvösen, mint ebben a könyvében Ránki. Művét tehát jelentős alkotásnak kellene minősítenünk, mégha ő sem volt képes túltenni magát a politikai elfogultságokon, egyoldalúságokon és személyes helyzetéből következő gátló körülményeken. Amit könyvével kapcsolatban kritikaként említhetünk, az mind Magyarország mai állapotával és külpolitikai tájékozódásával függ össze, azzal ugyanis, hogy az ország a Szovjetuniónak nemcsak szövetségese, de annak alá van rendelve. Fontos kérdésekben a szovjet kormány véleményétől eltérő nézetet senki nem fejthet ki. Mindenkinek óvakodnia kell attól, hogy bármilyen valódi vagy vélt szovjet érdeknek ellentmondjon. Ebből adódik, hogy a magyarországi történészeket is kötik a szovjet történettudomány politikai sugallató szempontjai és előírásai.

Ránki György is legtöbbször akkor készteti ellenvetésre az olvasót, amikor a Szovjetunió magatartását tárgyalja. Míg a háborúban résztvevő felek reakcióit és tetteit az esetek túlnyomó többségében a valóságnak megfelelően, tárgyilagosan adja elő, a szovjet kormány és a Vörös Hadsereg viselkedéséről szólva túlteszi magát minden történetírói lelkiismeretességen. Kritikátlanul átveszi nem is a szovjet történészek, hanem az őket is irányító és ellenőrző politikai hivatalok álláspontját. Nem azt írja meg, ami történt, vagy amit a források minden elfogulatlan történésznek mondanak, hanem azt, amit illetékes moszkvai párthatóságok a szovjet lakossággal és a világgal elfogadtatni kívánnak.

A szovjet és következésképpen a mai magyarországi történetírásnak egyik legkényesebb témája az 1939. augusztus 23-án megkötött Hitler-Sztálin egyezmény. Erről magyarországi történetírók sem mondhatnak mást, mint amit moszkvai hivatalok helyesnek és követendőnek tartanak. Mégis, Ránki György

szakítva a korábbi sematikus leegyszerűsítésekkel és torzításokkal, vagy pedig az események egyszerű elhallgatásával, úgy igyekszik a szovjet téziseket megfogalmazni, hogy az olvasóban némi történeti hitelesség és tudósi tárgyilagosság érzetét keltse. Sikerre azonban legfeljebb azoknál számíthat, akik csak szovjet vagy magyarországi történelmi munkákból ismerik ennek az egyezménynek a történetét, de kudarcot vall minden törekvése azok körében, akik más forrásokhoz is hozzájuthatnak.

Ránki a nemzetiszocialista Németország és a Szovjetunió közötti paktumot a következőképpen indokolja: *„...a szovjet kormány fokozatosan korábbi politikájának módosítására kényszerült. Míg korábban az antifasiszta harc gondolatától vezetve kizárólag a nyugati hatalmakkal való szövetség építésén fáradozott, 1939 tavaszától óvatosabb politikát folytatott, nehogy a nyugati hatalmak egyedül kényszerítsék bele a Németország elleni háborúba. Miután a nyugati hatalmak 1939 nyarán tárgyaláson sem mutattak hajlandóságot érdemleges katonai szerződésre, a szovjet kormány elfogadta Németország ajánlatát a meg nem támadási egyezmény megkötésére.*

Hitler az egyezménnyel a kétfrontos háború lehetőségét akarta elkerülni." (7) E bevezető után a szerző ismerteti a Lengyelország elleni hadműveleteket, majd rátér annak magyarázatára, hogy a Szovjetunió miért támadt a porba tiport Lengyelország ellen. Az érvek: a lengyel állam összeomlott, a nyugat-ukrajnai és nyugat-belorussziai lakosság veszélyeztetett helyzetbe került, a szovjet kormány kötelességének érezte a lengyel-szovjet határ átlépését. (Az érvelés majd szószerint azonos azzal, amivel a budapesti kormány indokolta a magyarlakta Dél-Szlovákia és Kárpátalja megszállását. Ránki a magyar érveléstől megtagadja azt a megértést és jóindulatot, amelyet a szovjet érveléssel szemben nem habozik félreérthetetlenül kifejezésre juttatni. Elfogultsága és pártossága abban is megnyilvánul, hogy természetesnek tartja a szovjet-német egyezséget, miután nem sikerült Moszkvának a kollektív biztonságra vonatkozó elképzeléseit az érdekeltekkel elfogadtatni, Magyarország esetében viszont a német orientációt végső fokon politikai vakságnak és az uralkodó rendszer *„népellenes"* természetéből eredő, ideológiailag és politikailag motivált döntésnek tekinti.) Ránki beszámol

Varsó hősies védekezéséről és kapitulációjáról is. Szemforgató képmutatásnak hat azonban, hogy az utána következő megpróbáltatásokról szólva, csak a német megszállás borzalmait és a német uralom alá került huszonegy millió lengyel sanyarú sorsát emlegeti, azt azonban nem tartja *„borzalmas valóság”*-nak, hogy Lengyelország másik fele ugyancsak idegen megszállás alá került. A szovjet hódításban *„az intervenció során elrabolt területek visszaszerzését”* látja.

Jóllehet igyekszik finoman fogalmazni és az 1939-41-es szovjet-német együttműködést mint politikai szükségszerűséget beállítani, adós marad a való helyzet hiteles előadásával, noha a felhasznált irodalomból pontos képet nyerhetett volna arról, hogy valójában mi történt. Ő viszont csak a hivatalos szovjet verziót adja elő, teljesen mellőzve a szovjet-német kapcsolatokra vonatkozó diplomáciai iratokat és nyugati történelmi feldolgozásokat. A magyar olvasó tehát nem tudhatja meg, hogy a Szovjetunió csak ürügyként használta fel a Lengyelországban élő ukránok és fehér oroszok védelmét. A szovjet beavatkozást Hitlerek sürgették. Erről számos irat tanúskodik. Az együttműködés sem volt – mint a kérdés gazdag irodalma bizonyítja – merőben formális, hanem a két szövetséges eléggé összehangolta érdekeit és szándékait, mégha természetesen mindegyik igyekezett is kijátszani és becsapni a másikat. Ránki teljesen ártalmatlan dolognak és történelmi szükségnek állítja be, hogy a két diktátor közös erővel hódította meg Lengyelországot. Ugyanilyen egyoldalú a kép, amelyet Észtországnak, Lettországnak és Litvániának a bekebelezéséről, valamint a szovjet-finn konfliktusról rajzol. Teljesen magáévá teszi a szovjet hivatalos álláspontot. Moszkvát ártalmatlannak mutatja és voltaképpen a kis Finnországot okolja a háború kitöréséért. Aligha akad azonban olvasó, aki hitelt ad annak a tételnek, hogy Finnország komolyan veszélyeztethette a Szovjetunió biztonságát. A Szovjetunió ugyanúgy járt el, mint bármilyen más hadviselő hatalom; ő is rendkívül érzékeny volt biztonsági kérdésekben és ott is veszedelmeket látott, ahol veszélyek egyáltalán nem voltak. A Szovjetuniót nagyhatalmi meggondolások vezették, mint minden más nagyhatalmat, gyermeteg fáradozás tehát az a beállítás, mintha a moszkvai kormány magatartását amolyan nemes szándékok, morális indítékok, mindenki javát szolgáló emberbaráti szempontok befolyásolták volna. Ránki a

szovjet viselkedés magyarázatára mindig talál érveket és mentségeket, legtöbbször olyanokat, amelyeket más hadviselők – és így a magyarok – esetében semmiképpen sem hajlandó méltányolni. A finn hadsereg hősi védekezéséről nem tud, ő a háború első szakaszának szovjet kudarcait arra vezeti vissza, hogy a szovjet főparancsnokság viszonylag gyengén képzett és felszerelt erőket vetett be, rosszak voltak az időjárási feltételek és a karéliai földszoros terepviszonyai nem engedték érvényre jutni a szovjet haderő számbeli túlsúlyát. Szovjet sikerek esetében viszont nem az ilyen külső, mint mondani szokás, objektív körülmények a döntők, hanem a szovjet katonák vitézsége és a parancsnokok hadvezetői kiválósága. Ugyancsak teljesen egyoldalú és kiáltóan részrehajló Besszarábia megszállásának az előadása. Itt is az az indoklás, hogy a Szovjetunió azt vette vissza, amit szerinte 1918-ban elvettek tőle. Ránki ezt a revíziós politikai szemléletet teljesen helyénvalónak tartja a Szovjetunió esetében, de éles bírálattal illeti, ha például a magyar kormányok hasonló politikáját vagy törekvését említi. Teleki Pál kormányával szemben is az a fő érve, hogy a területi revízióról ő sem mondott le. A két háború közötti magyar kormányok általában azért részesülnek kritikában, mert politikájuk lényeges eleme az elvesztett területek visszaszerzésére irányuló törekvés volt. Ránki történész társainál sokkal tárgyilagosabban és meggyőzőbben ismerteti a magyar eseményeket. Vannak viszont részletek, amelyekről ő is csak szűkszavúan és homályosan szól. Így például a Magyarország hadbalépését előidéző kassai bombatámadással kapcsolatban csupán ez a mondat olvasható: *„A magyar kormány 1941. június 27-én a kassai provokációs bombatámadás ürügyén hadat üzent a Szovjetuniónak”* (115). Ebből az olvasó természetesen nem tudja, hogy ki provokált kit. Egyébként, a kassai támadás sokkal részletesebb magyarázatot igényelne, mégha máig tisztázatlanok is a részletek. Eléggé tárgyilagos azonban a szerző Kállay Miklós politikáját illetően. Elismeri, hogy Kállay nem volt a német szövetség híve, hanem inkább a tengely kisebb csatlós államait akarta Olaszország vezetésével egy blokkba tömöríteni, azzal a céllal, hogy fokozatosan eltávolodjanak a tengelytől. Megemlíti Kállay tapogatózásait a nyugati kormányok felé és ennek következtében a németek bizalmatlanságát a magyar kormánnyal szemben. Megjegyzi viszont, hogy Kállay cselekedeteit elsősorban a

Szovjetuniótól való félelem vezette. Arra azonban nem tér ki, milyen tapasztalatok és élmények alapján idegenkedett a Szovjetuniótól és miért járt el oly óvatosan, amikor a németektől eltávolodni és a nyugati országok felé közeledni igyekezett. Tény, hogy Kállay úgy akart szakítani a németekkel, hogy a Szovjetunióval ne kelljen egyezségre lépnie. Csakhogy egy történésznek azt is meg kellene magyaráznia, hogy miért húzódoztak még a német nácik legelkeseredettebb ellenfelei és a Hitler-ellenes koalíció legőszintébb hívei is az egyoldalú szovjet orientációtól. A szovjet-ellenesség, vagy kommunista-ellenesség, amelyet Ránki is oly gyakran emleget, mint legerősebb okot és motívumot, önmagában nem kielégítő válasz. Ez csak következménye annak, ami nemcsak a magyar kormányokat és felelős politikai köröket, de a lakosság túlnyomó többségét is elidegenítette a Szovjetunióhoz való közeledéstől. Ránki bőségesen idéz Kállay emlékirataiból és részletesen beszámol az egyoldalú német barátságnak és a *„fasiszta Magyarországról”* szóló tételeknek ellentmondó intézkedésekről is. Horthy Miklós Klessheim-i tárgyalásairól szólva megállapítja, hogy *„A németek az ország megszállásával meg akarták akadályozni Magyarország háborúból való kilépését, s biztosítani kívánták Magyarország nagyobb katonai részvételét a háborúban”* (354-55). Ebből tehát az következik, hogy Magyarország ki akart lépni a háborúból és katonai részvétele nem volt olyan méretű, mint amilyet Hitler megkívánt. *„Ha egyfelől az országban tapasztalható németbarát külpolitikai és jobboldali belpolitikai folytonosságot emeljük ki* – írja a szerző –*, másfelől arra kell rámutatnunk, hogy Magyarország szinte az egyetlen maradt a németek által megszállt, vagy hozzájuk csatlakozott országok között, ahol nem került sor a politikai élet teljes gleichschaltolására, ahol erősen korlátozva ugyan, de legális ellenzéki pártok, s ezek között a szociáldemokrata párt is működött”* (346). Pontosabban aligha lehetne a helyzetet értékelni.

A tárgyilagosságnak erről az alapjáról azonban Ránki nyomban lecsúszik, ha olyan kérdések vagy események vetődnek fel, amelyek a Szovjetuniót, vagy pedig a kommunista pártot érintik. Csak mellékes eseménynek tünteti fel például, hogy a szovjet hadsereg 1944 nyarán nem támogatta a varsói felkelést és engedte elpusztulni a lengyel fővárosban hősiesen küzdő ellenállókat. A katyni tömeggyil-

kosságot is csak egy mondatban említi, ugyanakkor amikor a csehországi Lidice és a franciaországi Oradour kiirtását behatóan ismerteti. Jóllehet a kutatások már világosságot derítettek a lengyel tiszteknek Katynban történt tömeges kivégzésére, Ránki csak futólag említi az ügyet és e tömeggyilkosság miatti felháborodást szovjet-ellenes akciónak minősíti. Ezt írja róla: *„A németek által propaganda célokból feltárt lengyel katyni tömegsír ürügyén – körülményei ma sem ismeretesek teljességükben – olyan szovjet-ellenes kampányt indítottak, hogy a szovjet kormány megszakította az 1941-ben a londoni kormánnyal felvett diplomáciai kapcsolatot"* (333-34). Ugyancsak elfogult a szerző a kommunista párt erejét és szerepét illetően. Szerinte a társadalmi változásokat hirdető program azért nem talált Magyarországon szélesebb körű támogatásra, mert a kommunista párt illegalitása következtében el volt szigetelve s nem tudott hatékony befolyást gyakorolni a lakosság politikai állásfoglalására. A tények ezzel szemben azt bizonyítják, hogy ennél sokkal nyomósabb ok a kommunizmustól való általános, még a munkások és parasztok körében is észlelhető idegenkedés volt, valamint az a tény, hogy a Szovjetunió példája – a sztálinizmus éveiben – nem volt valami lelkesítő és a kommunista párt mindvégig gyenge, erőtlen, belső frakcióharcoktól megbénított, tehetetlen szekta maradt. Ránki a hivatalos értékelésnek megfelelően, erőteljes és hatékony politikai tényezőnek állítja be a pártot. Mindent egybevetve azonban, ismét csak arra a megállapításra jutunk, hogy Ránki könyve, hibái és fogyatékosságai ellenére is, sokkal különb, mint az ezzel a korszakkal foglalkozó más szerzők munkái. Éppen ezért nagyon kár, hogy a Kossuth Nyomda ezt a tízezer példányban kiadott könyvet gyalázatosan rossz papírra, a festéket sajnálva, gyengén olvasható, halvány betűkkel nyomta. Szégyen, hogy egy ilyen mű ennyire silány nyomdai munkában részesül.

Csatári Dánielnek *Forgószélben* című történelmi művéből, amely a magyar-román kapcsolatokat tárgyalja a két háború közötti időszakban, csak nyolcszáz példányt nyomtattak ki, ugyanakkor, amikor selejtes történelmi felvilágosító munkák (amelyekhez például a Horthy Miklósról kiadott könyveket is sorolnám), több tízezres példányszámban láttak napvilágot. Csatári munkája nem mentes a politikai indítékú elfogultságoktól és torzításoktól, dokumentációjában

viszont oly gazdag, hogy hibái ellenére is nagy haszonnal forgatható munka. Ugyancsak elismeréssel kell szólni Ölvedi Ignác és Teleki Éva könyvéről. Ölvedi Ignác *A budai vár és a debreceni csata* című könyvében a háború utolsó fázisával, az 1944-es magyarországi harcokkal, Horthy kiugrási kísérleteivel, a fegyverszüneti tapogatózásokkal és a háború magyarországi végével foglalkozik. Ölvedi Ignác alkalmazkodik ahhoz a hivatalos felfogáshoz, hogy Horthyt és a magyar kormányt a háborúból való kiválás lehetőségeinek kutatásában kizárólag önös érdekek vezették, tehát szemük előtt nem az ország java, hanem csak a fennálló politikai rendszernek az átmentése lebegett. Mégis helyzetábrázolásában és a tények leírásában igyekszik a valósághoz hű maradni és bőven idéz azokból a dokumentumokból, amelyek erre a korra vonatkoznak. Szerinte *„Az 1. hadsereg parancsnoka és vezérkari főnöke azok közé tartozott, akik a helyzetet tárgyilagosan szemlélték. A háborúnak a németek oldalán való folytatását nemcsak reménytelennek, hanem az országra és a nemzet jövőjére nézve károsnak tartották.*

Ezért Horthyt – ha a fegyverszünet kérdésében és a németek elleni harcban is határozott álláspontra helyezkedik – készek lettek volna támogatni. De ők mindig parancsot vártak. Olyan katonák voltak, akiket arra neveltek, hogy mindig a kapott parancsok szellemében járjanak el” (174). Eszerint a katonai parancsnokok egyrésze reménytelennek tartotta a háborút, és károsnak ítélte meg a mindenáron való kitartást Hitler oldalán. Ezt azért érdemes megemlíteni, mert a magyarországi történészek legnagyobb része a magyar politikai és katonai köröket egységesnek tüntetik fel, uralkodó osztályoknak vagy rétegeknek nevezve őket, amelyek mit sem törődve a nemzet érdekeivel, vakon követték a német szövetségest és kritikátlanul kiszolgálták mindazokat, akik a szövetségi hűség címén az országot a háborúba belevitték és a németek melletti végső kitartást sürgették.

A szovjet hadsereg megjelenéséről természetesen ölvedi sem írhat a tények és az ország túlnyomó többségének tapasztalatai alapján. A szerzők általában rendkívül szűkszavúak a szovjet hadsereg magyarországi viselkedésével és a lakossággal való viszonyával kapcsolatban. Ölvedi Ignác, miután óvatosan kerüli a Vörös Hadsereg tényleges magatartásának leírását, arra korlátozza mondanivalóját,

hogy a szovjet katonai hatóságok mit rendeltek el katonáiknak. Idéz egy 1944. október 27-i határozatot, amelyben a Szovjetunió állami honvédelmi bizottsága arra utasítja a 2. ukrán front haditanácsát, hogy forduljon felhívással a magyar néphez, tájékoztassa az ország lakosságát, hogy a szovjet hadsereg Magyarországra történő bevonulását kizárólag a katonai helyzet és az a tény tette elkerülhetetlenné, hogy a német és a velük szövetséges magyar csapatok még mindig ellenállnak. A szovjet hadsereg nem hódítóként, hanem a magyar nép felszabadítójaként lépett az ország területére. A fennálló társadalmi rendet nem akarja megváltoztatni, nincs más célja, mint az, hogy az országot még mindig megszálló német csapatokat szétverje és a magyar népet a fasiszta iga alól felszabadítsa. Nos, a szovjet hadsereg megjelenése utáni tények szemléltetően bizonyítják ennek az utasításnak képmutató voltát, azt ugyanis, hogy a szovjet katonák nem e parancs szellemében viselkedtek. Persze, nem önhatalmúan, hanem ugyanazok megbízásából, akik ezt ak, utasítást kibocsátották. A szovjet haderő valóságos magatartására és szerepére azonban ölvedi, természetesen, nem tér ki. Némi mosollyal fogadja az olvasó azt a megállapítását is, hogy *„amint népünk meggyőződött az igazságról, arról, hogy a szabadságot a magyar népnek is, mint Európa többi népeinek a felszabadító szovjet hadsereg hozta meg, a maga módján mindent elkövetett, hogy támogassa a szovjet csapatok harcát”* (201). A magyar népnek nemigen volt más választása, mint *„a maga módján”* támogatni a szovjet csapatokat. Éppen ezért a lakosság hangulatára és a szovjet megszállókról szerzett tapasztalataira semmiképpen sem lehet következtetni a második ukrán front haditanácsának, ugyancsak ölvedi által idézett, jelentéséből, hogy *„ ... a szovjet katonai parancsnokságokkal szemben lojálisán viselkednek – mármint a magyarok – képviselőink minden kérését teljesítik. Helyi vezetők eltávolítására – szabotázs miatt – egyetlen esetben sem került sor”* (201-202). A háborúban elfáradt és sok megpróbáltatástól meggyötört nép valóban lojálisán viselkedett, a szovjet katonai parancsnokok kérését teljesítette és nem szabotált. Ebből azonban túlzás azt a következtetést levonni, hogy a nép többsége az oroszokban valóban felszabadítókat és nem megszállókat látott.

Teleki Évának *Nyilas uralom Magyarországon* című könyve is tartalmaz az előbbihez hasonló elfogultságokat és részrehajlásokat. Itt azonban nem az oroszokról van szó, hanem a kommunista pártról, amelynek szerepét sok szerzőtársához hasonlóan ő is túlértékeli és jelentősebbnek tünteti fel, különösen az ellenállási mozgalomban, amint amilyen volt. Teleki Éva munkáját ennek ellenére a jobbak és megbízhatóbbak közé kell sorolnunk, mert rámutat egyfelől a felelős politikai körökben észlelhető sokféle nézetre és törekvésre, másfelől az ellenzék körében is fellépő nézeteltérésekre. Szerinte is a magyar uralkodó osztályok legfőbb célja az volt, hogy *„népellenes, ellenforradalmi rendszerüket mindenáron fenntartsák"*, de elismeri, hogy voltak, akik határozottan és olykor egyéni érdekeiket is félretéve felemelték szavukat a pusztítás és jogfosztás ellen. Teleki Éva tárgyilagosságát dicséri, hogy megemlíti a dunántúli főpapok Szálasinak küldött 1944. október 31-én kelt emlékiratát, amelyben *„kísérletet tettek a Dunántúl háborús elpusztításának megakadályozására. A főpásztorok főpapi felelősségükre hivatkozva arra kérték Szálasit és rajta keresztül 'Magyarország sorsának mostani intézőit', hogy a még ép országrészt ne vessék oda a visszavonulási harcok martalékának. A főpapok, nem kis bátorságról téve tanúságot, olyan kérdéseket tettek fel Szálasinak, amelyekkel bizonyították az október 15-e utáni harcok, pusztítások, a terror oktalanságát"* (159). Teleki Éva idéz több részt ebből az emlékiratból, majd megállapítja, hogy a nyilasok kézhezvétele után – válasz helyett – fokozták az egyházi személyek üldözését. November 27-én Schiberna Ferenc veszprémi főispán őrizetbe vette Mindszenty veszprémi püspököt, majd három nap múlva inter-náltatta. Amikor Vájna belügyminiszter jelentette Szálasinak Mindszenty letartóztatását, az az internálást jóváhagyta és fenntartotta magának a jogot arra, hogy majdan esetleg megszüntesse. Ismerteti Teleki Éva a Shvoy Lajos székesfehérvári püspök elleni hajsza részleteit, beszámol a papok ellenállásáról és többek letartóztatásáról és arról, hogy a Törvényhozók Nemzeti Szövetségében Hóman Bálint szót emelt a letartóztatások ellen. Teleki Éva azt is megemlíti, hogy Vájna belügyminiszter levélben felszólította Serédi hercegprímást, tegye a templomi szószéket a kormány szószékévé. Ezt Serédi elutasította, amire

a miniszter felszólította, hogy hagyja el az országot. A hercegprímás azonban kijelentette, nem enged a terrornak, végzi kötelességét, amely ittmaradásra utalja.

Nem tud azonban Teleki Éva sem mit kezdeni az 1944-es közviszonyok elemzésével. Úgy látszik, a *„totális fasiszta diktatúra"* fogalma a magyarországi történészeket annyira megzavarta, hogy állandóan ellentmondásba keverednek. Bármilyen német igény kielégítéséről, vagy jogfosztó intézkedésről beszámolva, állandóan azt közlik, hogy immár ez volt a végső lépés a totális fasiszta diktatúra felé. Teleki Éva a Sztójay kormányról szólva megállapítja, hogy *„Magyarországon a totális fasiszta diktatúra hívei hosszú készülődés és küzdelem, mellőzés és sikertelenség után kerültek hatalomra"* (54). Két oldallal később meg azt írja: *„Kiderült, hogy a totális fasiszta diktatúra és a fennálló ellenforradalmi fasizmussal átitatott hatalmi rendszer között nagyobb az ellentét, semminthogy teljesen összebékíthetők, véglegesen közös útra terelhetők lennének"* (56). Nos, az olvasó fogja a fejét, kik voltak végsőfokon ebben az időpontban hatalmon, a totális fasiszta diktatúra hívei, vagy a fennálló ellenforradalmi hatalmi rendszer. Az utóbbi idézet szerint a fennálló ellenforradalmi rendszer, de akkor hogyan kerülhetett előzőleg hatalomra a totális fasiszta diktatúra. Az ellentét nem is annyira a két irányzat, mint Teleki Éva két tétele között van. Ha viszont felhagy e politikai sémákkal való zsonglőrködéssel, akkor nyomban hitelessé és meggyőzővé válik. Például, amikor az 1944 nyári eseményekről szólva a különféle magyar politikai irányzatok, valamint a németek megfontolásait és mérlegeléseit elemzi, vagy az úgynevezett sima átmenetről, tehát a politikai jogfolytonosságról elmélkedik, vagy pedig a németekhez fűző kapcsolatok lazításáról és a szövetségesek felé irányuló kapcsolatkeresések módozatairól számol be.

*

Az elmúlt negyedszázadban megjelent történelmi művek a korábbiaknál sokkal nagyobb figyelmet fordítanak a gazdasági és társadalmi kérdésekre. A marxista történelemszemléletnek megfelelően a gazdasági erők működése és a termelési viszonyok fejlődése jelentős helyet kap a kutatómunkákban és a publikációkban. Ez mindenképpen egészséges és örvendetes fejlődés. Kár, hogy olykor a gazdaságtörténet túlteng és háttérbe szorítja a politikai események előadását. Több

feldolgozásban szemet szúr, hogy olykor jelentéktelen gazdasági és társadalmi elemzések fontos eseménytörténeti ábrázolásoktól veszik el a helyet. Az úgynevezett munkásmozgalmi fejezetek majdnem kizárólag a kommunista párt történetére korlátozódnak. Ez az aránytalanság semmiképpen sem válik a monografikus feldolgozások javára.

Helyénvaló a gazdasági, termelési és társadalmi kérdések előtérbe helyezése a gazdaságtörténeti művekben, amelyeknek szaporodása a magyar történetírás vitathatatlan gazdagodása. E tekintetben első helyen illik megemlíteni a Berend Iván–Ránki György szerzőpár munkásságát. Újabb vállalkozásaikhoz tartozik a *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században* című 1969-ben megjelent munka és *A magyar gazdaság száz éve* című tanulmány, amely a magyar gazdasági élet száz éves történetét adja elő. Ez 1973-ban jelent meg. Berend és Ránki régi hiányt pótolt, amikor a korábban annyira elhanyagolt gazdaságtörténetírásnak új lendületet adott és olyan izgalmas kérdések részletes és alapos elemzésére vállalkozott, mint a magyarországi tőkés gazdálkodás kialakulása, a bankok és a nagyipar megerősödése és e gazdasági fejlődés következtében előállott társadalmi szerkezeti változások.

A második világháború utáni gazdaságtörténet azonban ismét magán viseli a kor és a szerzők helyzetének jegyeit. Elemzés helyett hivatalos magyarázatokat ismételnek és óvatosan kerülik éppen azokat a részleteket, amelyek a legbőségesebb és leghitelesebb felvilágosítást adhatnák gazdasági életünk elmúlt negyed századáról. A Közép- és Kelet-Európa gazdasági fejlődéséről szóló könyv például rendkívül meggyőző módon mutatja be a német gazdasági penetráció részleteit és következményeit, a szövetséges országok gazdasági életének igénybevételét a háború érdekében és a Berlinből irányított ún. egy célra összpontosított gazdasági harmonizációs munkát, amelyet helyesen neveznek a szerzők *„szabad rablás”*-nak. Ugyanakkor mélységesen hallgatnak a háború utáni szovjet gazdasági rendelkezésekről, amelyek ugyancsak az együttműködés és a közös célokra való koncentrálás jelszavával arra irányultak, hogy a Szovjetunió a lehető legnagyobb hasznot húzza a szövetségeseivel való gazdasági együttműködésből. Igaz, hogy erre vonatkozóan nem áll oly sok és bőséges anyag rendelkezésükre, mint a né-

met gazdasági penetráció bemutatására, hiszen a szovjet kormány és partnerei a gazdasági szerződéseket és az árucsereforgalom adatait, főleg az árviszonyokat, hétpecsétes titokként kezelik. Az *Új Látóhatár*ban nyilvánosságra hozott 1945-46-os gazdaságpolitikai dokumentumok, amelyek a háború utáni magyar-szovjet gazdasági kapcsolatok valódi természetét világították meg, bizonyítják, hogy a Szovjetuniót mily önös érdekek vezérlik és némely törekvése mennyire hasonlít a németek szándékaira a harmincas és negyvenes években. A háborús veszteségekről szólva Berend és Ránki csak a hitleri hadviselés okozta pusztításokra korlátozza figyelmét és említetlenül hagyja, milyen károkat okozott a szovjet hadviselés az országnak. Gondolom, az a tény, hogy a Szovjetunió volt a megtámadott és Hitler a támadó, nem menti fel a történetírót attól, hogy mindkét oldal által okozott veszteségeket, negyed századdal a háború befejezése után, lelkiismeretesen feljegyezze. *„A legnagyobb károkat azonban az ország területének hadszíntérré változtatása idézte elő”* (220) – állapítja meg a két szerző *„A magyar gazdaság száz évé”*-ben, miután a javaknak a németek részéről történt tömeges pusztításánál és az angol-amerikai bombatámadások okozta károknál kissé hosszabban elidőzik. *„A fasiszta csapatok vandál pusztításá”*-t (222) emlegetve, úgy érzem, az egyensúly megkövetelte volna, hogy szóljanak a másik oldal, tehát a szovjet haderő előnyomulása következtében előállott károkról is, amelyről bizonyára vannak adatok, és ne elégedjenek meg a kérdést *„a súlyos harcok”* kifejezéssel elintézettnek venni.

A második világháború utáni kommunista gazdaságpolitikát részletesen tárgyalják. Különösen az a rész jól dokumentált és meggyőző érvelésű, amelyben a sztálini korszak hibáit elemzik és a realitásokhoz való visszatérést részletezik, ám itt is említés nélkül marad az az áldatlan szerep, amelyet a szovjet kormány a hibásnak bizonyult magyarországi gazdasági stratégia elindításánál játszott és egyéb gesztusaival is a mind szembeötlőbb hibákat állandósította. Nem szabad ugyanis elfelejteni, hogy a ma tévesnek, károsnak és végzetesnek minősített, az ötvenes évek egyéb gyarlóságaival szorosan összefonódott gazdasági tervek nem magyar agyakban születtek meg, és a magyar kommunista vezetők hibája nem pusztán abból állott, hogy – mint Berend és Ránki írja – a szovjet gazdasági stra-

tégiát változatlan formában igyekeztek adaptálni. Hogy ez az igyekezet oly kibékíthetetlen ellentétekhez és belső feszültségekhez vezetett, amelyekről a szerzők is megemlékeznek, abban annak is része volt, hogy az *„igyekezetet”* bizony eléggé erős külső nyomás váltotta ki. Ezt elhallgatni hiba olyan szerzők részéről, akik egy korábbi és más természetű külső nyomás részleteiről hatalmas anyagot hordtak össze és meggyőző érvekben sem szűkölködnek. Ugyanezek a hibák, ha nem is oly szembeötlő mértékben, fellelhetők Berend Ivánnak Szuhay Miklóssal közösen írt legújabb gazdaságtörténeti munkájában is, amely *A tőkés gazdaság története Magyarországon* címen majd száz év – 1848-tól 1944-ig – gazdaságtörténetét tartalmazza.

Kormánypárti történetírás – Az újabb kori magyar történelem ábrázolása Magyarországon Új Látóhatár, 1975. (26. évf.) 2. sz. 102-116. o.

IFJÚKORI MŰVEK, ÉRETT ALKOTÁSOK

Gombos Gyula: A történelem balján, Sirály, Nezv York 1975, 205 lap

Gombos Gyula *„A történelem balján"* címen kiadta ifjúkori írásainak egy részét. A gyűjtemény ízelítőt nyújt a szerző irodalmi tájékozódásáról azokban az években, amikor Magyarország ugyan háborúban volt, de a magyar szellemi életben szokatlan pezsgést észlelhettünk. A kötet tartalmazza többek között Gombos 1940-ben írott *„Álom az országról"* című írói portrésorozatát, valamint azokat az irodalmi és művelődési tanulmányokat, cikkeket, amelyeket 1940 és 1943 között a *Magyar Út* című hetilapban és a *Magyar Élet* című folyóiratban írt. Persze, nem valamennyit, hanem azokat, amelyeket idegenben fel tudott lelni és e lapok málló lapjairól meg tudott menteni. Az *„Álom az országról"* annak idején feltűnést keltő könyvecske volt, amely kis példányszámban jelent meg és ma már könyvészeti ritkaságnak számít, hisz feltehetően csak kevés található meg könyvtárakban és könyvgyűjtőknél. Ez volt az első jelentősebb kísérlet a népi írók legjobbjainak számbavételére. A második világháború befejezéséig a népi írókról csak két könyv jelent meg. Az egyik Juhász Géza egy kisalakú kötete (*Népi írók*), a másik az *„Álom az országról"* volt. Míg azonban a debreceni Juhász Géza elsősorban az adatközlésre helyezte a hangsúlyt és a népi mozgalomnak amolyan dióhéj történelmét nyújtotta, Gombos Gyula műve már értékelt is és a sorozatába felvett tíz költőt, írót a magyar irodalomtörténetben is elhelyezte. A tíz portré – Erdélyi, Sinka, Sértő, Illyés, József Attila, Szabó Lőrinc, Tamási, Kodolányi, Veres Péter és Németh László – tömör és találó jellemzését adja a tárgyalt alkotóknak és addigi életművük jelentőségének. Gombos Gyula három és fél évtized előtti elemzései és értékelései ma is megállják helyüket és jóllehet nem lezárt életpályákat vagy befejezett írói oeure-ket foglal össze és tekint át, olyan vonáso-

kat és tulajdonságokat fedez fel, amelyek érvényesek a teljes vagy befejezés előtt álló életművek ismeretében is.

Erdélyi Józsefről megállapítja, hogy: *„tudatosan leit népi költő. Erre két dolog indította: az ízlése és az igazságérzete... ízlése és költői ösztöne jól érezte, hogy az ő másfajta tehetsége nem tud mit kezdeni Ady költői örökségével; másrészt mindjobban megnyíló szeme látta, hogy ebben az országban csak egy igaz ügy van, amely mellé költő odaállhat: annak a néhány milliónak az ügye, akikből származik. így az Erdélyi-harc, a kiállás másokért van, a többiekért, a lennmaradottakért, a szegényekért. A nyomaték nem azon van, hogy akikért harcol, az övéi, hanem azon, hogy igazságtalanság érte őket és akkor is harcolni kéne értük, ha nem lenne közülük való. Erdélyi sohasem a rokonság, a vér, hanem az igazság, az emberség nevében emeli fel értük a szavát. így népisége nemcsak költészet, de erkölcs is... Erdélyiben nincs semmi intellektuális, költészete ezért egyszerű, tiszta, áttetsző, mint a friss víz. A lélek még primitív ősi mozdulattal fogja a világot. Nem küzd a kifejezésért. Amihez hozzányúl, azonnal befutja a vers ezüstje."*

Ugyanilyen találó, amit Gombos a másik jeles népi lírikusról, Sinka Istvánról írt. Ma sem lehetne mást mondani, mint amit Gombos 1940-ben állapított meg: *„Sinka István viszonya a nép költészetéhez nem olyan, mint Erdélyié. Sokszor egy-egy Erdélyi-vers úgy hat, mintha kései utóda lenne a népdaloknak; Sinka költészete úgy, mintha elődd lenne, ö nem a népköltészetet emeli be a magas irodalomba, mint Erdélyi vagy többé-kevésbé Petőfi, hanem a humuszt, a tájnak s a rajta való élésnek azt az ősi televényét, amelyről a népköltészet kivirágzott."*

Illyés Gyuláról azt írja Gombos, hogy kezdettől fogva érthetetlen volt, miért tekintik oly sokan népinek. A szónak irodalmi értelmében ő ugyanis nem az. *„Illyés Gyula verselésében, mondataiban van valami latin. Ez részben Pannónia, részben Párizs. Ez, ami Berzsenyi és Vörösmarty felé hajlik. De az a nehéz, döngő szívverés, mely Vörösmartyból és a legjobb Berzsenyi versekből kihallatszik, Illyés Gyulában még nincs meg. A latin vers keménnyé, edzetté, nyúlánkká, de tömötté neveli a nyelvet. Illyés Gyula nyelve is ilyen."*

Gombos szerint Illyés elsősorban értelmi ember. *„Itt gyökerezik latinsága is."* Ami pedig prózáját illeti. Gombos is – sokakkal együtt – ezt a prózát fénylőbbnek, csillogóbbnak látja, mint a verseket. Nála a versek hordozzák azt a nyersanyagot, amely prózájában aztán melegebb, véglegesebb formát kap – állapítja meg Gombos Gyula, elsősorban a *Puszták népé*re gondolva, amikor ezeket írta.

József Attiláról meg azt a máig is érvényes tételét olvashatjuk, hogy ő az egyetlen, aki úgy proletár költő, hogy elsősorban jó költő s a proletárságot nem csinált szerepből játszotta, hanem végzete akasztotta rá. Kassákkal összehasonlítva, akit az irodalmi köztudat ugyancsak proletárköltőként tart számon, Gombos arra a következtetésre jut, hogy Kassákban sohasem volt meg a proletár lélek riadtsága és elveszettség-érzete, másfelől az elméleti szocialista meggondolásával fordult a proletárok felé és a proletár világról írott verseiben, regényeiben túl sok a célzatosság, meg az erőltetett beállítás. Kassák az elméleti szocialista tájékozódásával került a proletárirodalom élére, József Attilát a proletár világ reménytelensége nevelte fogékonnyá a szocializmusra. Azt hiszem, olyan felismerés ez, amely ma, az újabb kutatások fényében is megállja helyét.

Szabó Lőrincben a tárgyilagosságát, az egyszerűséget, a közvetlenséget és a nyelvben megmutatkozó erőt emeli ki. Tamási Áronban – Gombos Gyula szerint – a népmese folydogál tovább. *„Az ő írásainak ez a legcsodálatosabb és legegyedülvalóbb jellegzetessége. S ez nem mesterkéltség, stilizáltság, ügyes játék. Nem szerzett, vagy önmagából tudatosan kinevelt tulajdonság, ö nem a népmeséktől tanult írni. Benne inkább ugyanaz a lélek teremti az írást, mely hajdan a népmeséket szülte. Tollát a nép ősi mesélő kedve kanyargatja erre-arra... ö a legköltőibb magyar prózaíró."*

Gombosnak e tételét azóta mások is megerősítették. Azt ugyanis, hogy – mint írja – munkái inkább nagy, szabadon írt költemények, mint regények vagy színdarabok. Gombos is kiemeli a Tamási-próza frissességét, üdeséget, a nyelv tisztaságát, tömörségét és érzékletességét.

A népi irányzat prózaírói közül Kodolányiban – 1940-ben – egy majdani új magyar társadalmi regény avatott szerzőjét látja, akiben megvan a kellő tapasztalat és a tiszta látás, a társadalom problémái iránti érzékenység, valamint a kellő

erő, hogy az életből egyszerre nagy tömböket emeljen ki. Ez a várakozás, persze, nem teljesedett be. Nem Kodolányi, hanem a történelem miatt, amely más irányt adott az író személyes életének és témaválasztásainak. Szinte látnoki erővel rajzolja meg Gombos a Veres Péter-i életmű sorsát és esélyeit is: *„Műveit meghúzza majd az idő, ami megmarad, nem valószínű, hogy felér legjobb magyar kortársai legjobb műveivel. Mégse kell félnie: élete van olyan időtálló mű, mint bármilyen írás. Szerepének súlya sokkal inkább történelmi lesz, mint irodalmi."* Gombos Gyula ezt 1940-ben írta, amikor a verespéteri életműből – az életrajzán kívül – még csak a szociográfiákat és a mozgalmi írásokat tekinthette át. Ám előrelátása igaznak bizonyult és majdnem azt fejezte ki, amit harminc évvel később az író sírjánál a jó barát és harcostárs, Illyés Gyula: a szerep zsenialitását és maradandóságát.

És végül mennyire igazolja a némethiászlói életpálya 1940 és 1975 közötti szakasza is azt, amit Gombos három és fél évtizeddel ezelőtt vetett papírra erről a kivételes szellemről és alkotóról. *„Ha Németh László íróságát jellegzetes tulajdonságaival próbáljuk megnevezni, Németh László három vastag inda összefonódása: nagy értelmi erő a gondolkodásra, nagy líraiság a magasba rugaszkodásra, dús és erős nyelv a megmutatkozásra ... Tehetségének erejét és nagy tartalékait az mutatja legjobban, hogy az irodalmi műfajok minden harcterén, a lírát kivéve, a teljes emberért helytálló műveket tudott állítani."*

Az idézetekből látható, hogy Gombos Gyula szövegei nem porosodtak meg ez alatt a három és fél évtized alatt, ma is olyan élvezetes, eligazító és tanulságos írások, mint a negyvenes évek elején voltak. Az *„Álom az országról"* időtálló munkának bizonyult és ezért csak üdvözölni lehet a szerzőt, hogy fiatalkori írásainak e gyűjteményébe belevette. Gombos Gyula ez írói portrék megírásakor 27 éves volt és az olvasó elámul, hogy ifjúsága ellenére mily éretten nyilatkozik, mily körültekintő elemzéseiben és biztos ítéleteiben, és mily hatalmas anyagismeret áll minden egyes tétele és megállapítása mögött. Külön kellene beszélni a nyelvéről, amely tükörképe a gondolkodás tisztaságának és higgadtságának. Ez a nyelv tömör, világos, szabatos, érzékletes, hajlékony, tökéletesen simul a gondolatokhoz és sehol sem érezni felesleges cicomát, díszítést, sallangot. A nagy magyar

prózaírókon pallérozott nyelv ez, amelynek mesterei között lehetetlen nem érezni Kosztolányi, Illyés és Németh hatását. A mai olvasó e portrékat olvasva csak sajnálhatja, hogy Gombos Gyula nem maradt hű az irodalmi esszéhez. A száműzetésben alkotói pályáján többségében történelmi, bölcseleti és politikai témákat feldolgozó munkákkal találkozunk. Választékos ízlése, nagy anyagismerete, kitűnő kritikusi szeme mindenképpen alkalmassá tette volna arra, hogy a magyar irodalomtörténetírásban és irodalmi esszéírásban is olyan kimagasló műveket alkosson, mint amelyekkel a politikai esszéirodalmat megajándékozta. Néhány évvel ezelőtt Szabó Dezsőről írott hatalmas és nagysikerű monográfiája bizonyítja, hogy az irodalmi esszének is milyen kivételes képességű mestere.

A tanulmánygyűjtemény második részét olyan tanulmányok, esszék és cikkek töltik meg, amelyeket Gombos 1940 és 1943 között a *Magyar Élet* című folyóiratban és a *Magyar Út* című hetilapban írt. Az előbbinek sokáig főmunkatársa, az utóbbinak évekig szerkesztője volt. Mind a két orgánum közel állt a népi írói mozgalomhoz és főleg a népi írók publicisztikai írásainak adott helyet.

A negyvenes évek elején írt tanulmányai és cikkei közül Gombos e kötetbe felvette Móricz *Rózsa Sándor* regényéről írt elemzését, Németh László *Széchenyijé*ről készült elmefuttatását, a Tompa László erdélyi költőről és Tatay Sándor novellaíróról rajzolt kis portréját, színházi kritikáit és a *Magyar Út*ban megjelent kisebb publicisztikai írásait. Ezeket is lenyűgöző tárgyismeret, jó ízlés és higgadt hang jellemzi, valamint a stílusnak olyan átlátszó tisztasága és választékossága, hogy ma is a figyelem minden lankadása és fáradtsága nélkül olvashatók. Végül a kötet végére maradt három – főleg politikai témájú – tanulmány, amelyet a szerző már idegenben, emigrációjának kezdetén, még Európában írt, és amelyek annak idején, az ötvenes évek elején, egy nyugat-európai magyar folyóiratban jelentek meg.

„A történelem balján” Gombos ötödik könyve, amely az emigrációban jelent meg. A *„Szűk esztendők”* témája a magyar protestantizmus válsága volt, a *„Szabó Dezső”* című monográfia az író életét és pályáját foglalta össze, a *„Húsz év után”* és a *„Huszonegy év után”* az újabbkori magyar politikai történelem problémáit elemezte és most *„A történelem balján”* az ifjúkori művek gyűjteménye. Gombos

rendkívül igényes és ezért nem túl termékeny író. Reméljük azonban, hogy ez a mostani kötete – a múltba való pillantással – nem amolyan lezárásra és befejezésre irányuló mozdulat, hanem csak rövid megállás, erőgyűjtés, további új alkotások előtti lélegzetvétel.

Ifjúkori művek, érett alkotások [Gombos Gyula: A történelem balján c. könyvéről] Új Látóhatár, 1975. (26. évf.) 3. sz. 265-268. o.

KÉT LEVÉL ÉS KÉT NYILATKOZAT

Nemrégiben valami után keresgélve, kezembe került a *„Tanulmányok a magyar forradalomról”* című munka, amely az 1956-os magyar forradalom tizedik évfordulójára jelent meg. Meg kell vallanom, a kötet megjelenésekor annak csak két fejezetét – Kovács Imre és Peéry Rezső írását – olvastam el, a többiekhez már valahol korábban hozzájutottam. Ám most forgatva a kitűnő tanulmánygyűjteményt, láttam, hogy Gosztonyi Péter *„A néphadsereg a magyar forradalomban”* című írását sem olvastam, hiszen – miként az a kötet végén olvasható – az még sehol sem jelent meg. Még mindig gyűjtöm a forradalomra vonatkozó munkák bibliográfiai adatait, tehát érthető türelmetlenséggel estem neki ennek az írásnak. Néhány oldal elolvasása után megakadtam: úgy tűnt, mintha a soha, sehol meg nem jelent tanulmány egyik-másik mondatát mégis olvastam volna már valahol. Ez alkalommal hamarabb oldódott meg a rejtély: levettem a polcomról az *Új Látóhatár* 1961-es évfolyama szeptember-októberi számát s szembe kellett néznem a rideg valósággal, ezeket a mondatokat nemcsak olvastam már, ezeket én írtam.

A már említeti *Új Látóhatár*-számban közreadott, *„A néphadsereg és a forradalom”* című tanulmányomban, a 438. oldalon többek között a következőket írtam:

„1949-től kezdve – s különösen az ötvenes évek legelején – a párt nagy propagandát fejtett ki a munkásság, majd a szegényparasztság körében is, hogy megfelelő személyekkel tölthesse fel a néphadsereg tisztikarát. E propagandának már kezdetben is nagy sikere volt. A Horthy-hadsereg tisztikarának mesterségesen is fenntartott nimbusza még ez idő tájt is élt a magyar tömegek emlékezetében. A párt éppen ezt a nimbuszt használta ki, amikor azt hirdette toborzó akciója so-

rán, hogy a népi demokráciában a munkásság és a szegényparasztság is fel tud emelkedni a katonatiszti gárdába; hogy ez a pálya most már nem a kiváltságosaké, hanem elsősorban a nép fiaié. A kiképzési idő alatt lépten-nyomon azt kellett hallaniuk a tisztjelölteknek, hogy a kommunista párt bizalmából jutnak a katonatiszti pályával járó kiváltsághoz, hogy ezért minden igyekezetükkel a pártot kell szolgálniuk ...

Kezdetben a párt igyekezete meglehetős sikerrel is járt. A katonatiszti egyenruhában feszengő, gyakran alacsony kulturáltságú új tisztek megszédültek a magyar társadalomban számukra hivatalosan kiosztott viszonylag magas pozíciótól. Lassan-lassan átformálódott az életük, a szűkös munkáskeresetüket, vagy még szűkösebb szegényparaszti jövedelmüket, ha sokkal nem is, de magasabb katonatiszti fizetés váltotta fel. Korábbi primitív lakásviszonyaik nagy mértékben javultak: a néphadsereg igyekezett tisztjei részére megfelelő városi lakásokról gondoskodni. Megélhetésüket sokfajta más kedvezmény is megkönnyítette, olcsóbb beszerzési lehetőségeik voltak, kulturális igényeik kielégítéséről, szórakoztatásukról ún. tiszti klubokban gondoskodtak. Mindezek azt eredményezték, hogy életmódjuk, magatartásuk kezdett hasonlítani az eléjük elrettentő példaként állított Horthy-hadsereg tisztikarának életmódjához, magatartásához, a kiválasztottak, a kivételezettek magatartásához.

Ez az életmódbeli változás természetesen eltávolította őket attól a munkás- vagy paraszti rétegtől, amelyből származtak. Mintha a párt szándékosan is igyekezett volna ezt az elszakadást siettetni: a pártnak janicsárokra volt szüksége, olyanokra, akik alkalomadtán nem a magyar munkást és a magyar parasztot vállalják, hanem a pártot, azaz a hatalom képviselőit, haszonélvezőit."

Most lássuk, mit írt Gosztonyi Péter öt esztendővel később a tanulmánykötet 144. oldalán:

„De a néphadsereg leendő parancsnoki gárdáját valójában a munkásfiatalok és a szegényparasztság köréből toborozták. Az ezzel kapcsolatos propagandának már kezdetben is nagy sikere volt. A Horthy-hadsereg tisztikarának mesterségesen is fenntartott nimbusza még ez idő tájt a magyar tömegeknek élénken emlékezetében élt. A párt éppen ezt a nimbuszt használta ki, amikor azt hirdette to-

borzó akciója során, hogy a népi demokráciában a munkásság és a parasztság is fel tud emelkedni a katonatiszti gárdába; hogy ez a pálya most már nem a kiváltságosaké, hanem elsősorban a nép fiaié. A kiképzési idő alatt – kezdetben egy esztendő – a tisztjelölteknek lépten-nyomon hangoztatták, hogy a katonatiszti pályához, az ezzel járó kiváltságokhoz, egyedül a kommunista párt bizalmából jutottak, s így minden igyekezetükkel egyedül a pártot kell szolgálniuk. Azt a pártot, amely »az egész dolgozó népet vezeti« és amelynek erőfeszítése nyomán »Hazánk nem rés, hanem erős bástya a békefronton!«"

„Kezdetben a párt igyekezete meglehetősen sikerrel járt. A katonatiszti egyenruhában feszítő, gyakran alacsony műveltségű tisztek megszédültek a magyar társadalomban számukra hivatalosan kiosztott viszonylag magas pozíciótól. Lassan átformálódott az életük, szűkös munkáskeresetüket vagy még szűkösebb szegényparaszti jövedelmüket, a magasabb katonatiszti fizetés váltotta fel. Korábbi primitív lakásviszonyaik nagy mértékben javultak: a néphadsereg igyekezett tisztjei részére komfortos lakásokról gondoskodni. Megélhetésüket sokfajta más kedvezmény is megkönnyítette: olcsóbb beszerzési lehetőségeik voltak, kulturális igényeik kielégítéséről, szórakoztatásukról ún. tiszti klubokban gondoskodtak. Mindezek azt eredményezték, hogy életmódjuk, magatartásuk kezdett hasonlítani az eléjük elrettentő példaként állított Horthy-hadsereg tisztikarának életmódjához, magatartásához, a kiválasztottak, a kivételezettek magatartásához.

Ez az életmódbeli változás természetesen eltávolította őket attól a munkás- vagy parasztrétegtől, amelyből származtak. Mintha a párt szándékosan is igyekezett volna ezt az elszakadást siettetni: a pártnak janicsárokra volt szüksége, olyanokra, akik alkalomadtán nem a magyar népet, hanem a pártot, azaz a hatalom képviselőit, haszonélvezőit szolgálják."

A fent idézett részeken kívül még vagy hatvan sorra rúgó, nagyjából két oldalnyi szövegemet ismertem fel Gosztonyi tanulmányában.

Szóbanforgó cikkem egyik fejezete a magyar társadalomban a második világháború óta végbement változásokról szóló, már másfél évtizede kiadásra váró munkámnak, s ha ma nincsenek is csodák, a jövőben adódhatnak s hátha egyszer

az egészet könyv formájába önthetjük? Valójában ezért tettem szóvá ezt a furcsa esetet: engem vádoljanak majd a plágiummal?

San Bernardino, California Sztáray Zoltán '

*

„A Néphadsereg a magyar forradalomban” című tanulmányom eredetileg a brüsszeli Nagy Imre Intézet számára készült. Az Intézet a munkát a forradalom tizedik évfordulójára kívánta megjelentetni. A tanulmányt én több részletben és több kiegészítéssel küldtem el a hatvanas évek elején az Intézetnek. Amikor a Nagy Imre Intézet 1963-ban megszűnt, kéziratom dr. Heltai György közreműködésével és az én beleegyezésemmel Münchenbe került, hogy ott egy a forradalom tizedik évfordulójára tervbe vett tanulmánykötetben megjelenjék. Különböző okok miatt a tanulmány csonkán (befejezetlenül) jelent meg és az idő rövidsége miatt a kefelevonatokat sem tudtam ellenőrizni. így magyarázható csak az, hogy Sztáray Zoltán által joggal kifogásolt, a néphadsereg tisztikarával foglalkozó résznél elmaradt az idézőjel vagy az utalás Sztáray egyetlen, a magyar forradalommal foglalkozó munkájára. Ezt a munkát egyébként fent nevezett tanulmányomban más helyen idéztem, amiből kiválik, hogy nem volt szándékomban Sztáraytól plagizálni. Arról nem is beszélve, hogy eredetileg Sztáray Zoltánra – aki a hatvanas évek elején a Nagy Imre Intézet alkalmazottja volt – várt volna a feladat, hogy az Intézet kiadásában megjelenő tanulmányomat sajtó alá rendezze. Elképzelhető ezek után, hogy én *„rossz szándékúan”*, neve megjegyzése nélkül, vettem volna át tanulmányából – idézet vagy utalás nélkül – részeket? Mindezek ellenére Sztáray kifogása jogos és amennyiben a tanulmányom valamikor a jövőben még egyszer megjelenik, az általa kifogásolt részeknél természetesen utalok a forrásra.

Bern Gosztonyi Péter

*

Mint a *„Tanulmányok a magyar forradalomról”* című kötet szerkesztői elismerjük, hogy 1966-ban Gosztonyi Péter tanulmányának olvasásakor már nem emlékeztünk, hogy mit írt 1961-ban Sztáray Zoltán. Ha mentségül nem is, de magyarázatul szolgálhat, hogy Gosztonyi Péterben – addigi tudományos mun-

kássága alapján – megbíztunk. Adatait nem ellenőriztük, mivel a szóbanforgó tárgykörben elismert szakembernek tekintettük, éppen ezért szükségtelennek tartottuk adatai ellenőrzését.

Sajnáljuk azt is, hogy Gosztonyi Péter fentebb közölt magyarázata több októl nem fogadható el. Gosztonyi megkísérli ebben, hogy az idézőjelek, utalások elmaradását a szerkesztőkre vagy a nyomdára hárítsa. Az eredeti kéziratot ugyan nem őriztük meg, de a két tanulmány kinyomtatott szövegének összevetéséből világosan látható, hogy itt többről van szó, mint az idézőjelek vagy utalások véletlen, esetleg gondatlan elhagyásáról. Ha Gosztonyi idézni akarta volna Sztáray szövegét, akkor a tanulmányába beépített részeknek azzal szórói-szóra egyezniük kellene s az idézett részekre való hivatkozásokat valahol a lábjegyzetek között több helyen is meg kellene találnunk. Ezzel szemben a Sztáraytól átvett szövegrészeken szándékosnak tűnő változtatások történtek s a hivatkozásoknak a lábjegyzetek között nyomuk sincs. Az idézőjelek elmaradását talán még meg lehetne magyarázni, a két utóbbi tényt nem.

Mindezt nem lehet könnyedén elintézni azzal, hogy ha írása újból megjelennék, majd utal a forrásra. Gosztonyi Péternek tudnia kell, hogy az ilyen eltévelyedést nem lehet holmi *„gavallérdelikt”* számba venni s egy egyszerű, könnyed, felületes magyarázattal elfelejtetni. A legkevesebb, amit ebben az esetben a beismerésen túl Sztáray Zoltán és a nyilvánosság elvárhat, a bocsánatkérés, amit ő elfelejtett. Ez a másik ok, amiért Gosztonyi válasza nem fogadható el.

Helytelenítjük azt is, hogy magyarázatába Gosztonyi Péter valótlanságokat is kevert. Azt állítja többek között, hogy Sztáray e szóban forgó tanulmánya az egyetlen, amit a magyar forradalomról írt, holott mi magunk legalább egy tucatnyit ismerünk. Ezekről Gosztonyniak is tudnia illenék, de ha már nem tud róluk, akkor ne állítson olyant, amivel Sztáray munkásságát az olvasók előtt az övéhez mérten jelentéktelennek tüntetheti fel.

Végül, nem tudjuk, honnan veszi – mert nem bizonyítja –, hogy a hatvanas évek elején Sztáray Zoltánnak kellett volna a Nagy Imre Intézetben kéziratát sajtó alá rendezni. Hogy Sztáray ezekben az években valóban ennél az intézetnél dolgozott a *Szemle* de facto szerkesztőjeként, azt valamennyien tudjuk, de fenti

állítására ez még nem bizonyíték. Ellenben ez a megjegyzés a kevésbé figyelmes olvasóban azt a gyanút keltheti, hogy valamilyen sötét, titokzatos manipuláció révén talán éppen Sztáray Zoltánnak állt módjában eltulajdonítani részeket a kezébe került Gosztonyi-féle kéziratból.

Szerintünk Gosztonyi Péter becsületesebben járt volna el, ha ködösítő magyarázkodásai helyett sajnálatát fejezi ki és bocsánatot kér. Sajnáljuk, hogy mindezt egy megbecsült munkatársunkkal kapcsolatban a nyilvánosság előtt kell elmondanunk. Ezt megköveteli tőlünk az írói és kiadói erkölcs. Tartozunk ezzel főmunkatársunknak, Sztáray Zoltánnak, az *Új Látóhatár* és az *Aurora Könyvek* jó hírnevének és végül magának Gosztonyi Péternek is.

München *Borbándi Gyula és Molnár József*

Borbándi Gyulának és Molnár Józsefnek

Kedves Barátaim!

Az emberi értelem évezredek óta igyekszik többek között erkölcsi normákat is teremteni. Hiába. Ismeretvilágunk – értelmi képességünk gazdag gyümölcseként – úgy nő, mint a véges-végtelenbe táguló universum. Ezzel szemben erkölcsi magatartásunk ma is, valójában csak a kőkorszaki szinten tesped. Mintha öröktől fogva való és az idők végezetéig tartó bűnhődésünk egyik formájaként tapogatóznánk abban a sötétségben, amiben nem látjuk, hogy éppen értelmi meggondolások miatt kellene ragaszkodnunk az alapvető erkölcsi törvényekhez.

A fenti gondolatok jutottak eszembe, amikor elolvastam Gosztonyi válaszát. Tőle sem vártam erkölcsi tartást ugyan, de számoltam értelmi képességével. Válaszából az látszik, tévedtem: baj van az erkölcseivel és baj van az értelmi készségével is. Ha nem így volna, nem tulajdonította volna el tanulmányom egy részét s nem írta volna meg ezt a felelőtlen, hányaveti módon fogalmazott levelet, ami még jobban belegabalyította az önmagának állított csapdába.

Az idézőjel-mesére sajnálom az időmet és a papírt, így csak Gosztonyi Péter egyéb fájdalmaira szeretnék néhány szót vesztegetni. Azt állítja válaszában, hogy *„a szöveg stilisztikailag sem lett megfésülve”*. Ez is csak módjával igaz: az írásomból eltulajdonított részeket alaposan megfésülte. De nem értette meg min-

denütt, mit akartam írni, ezért e tevékenységével is melléfogott, mintha rájárna a rúd ebben is. Az eredeti szövegemben a katonatiszti egyenruhában feszengő, gyakran alacsony kulturáltsága új tisztekről írtam. Gosztonyi Péter a tanulmányába pedig katonatiszti egyenruhában feszítő, gyakran alacsony műveltségű tiszteket épített be. A kulturáltság-műveltség édestestvérek ugyan, de én érzek a két szó között különbséget. Hogy feszengeni és feszíteni nem ugyanaz, azt már az elemi iskola padjaiban ülve is tudtam. A katonás dolgokat nálam sokkal jobban ismerő Gosztonyi Péternek is tudnia kell, hogy ezek a derék paraszt- és munkásfiúk bizony csak feszengtek az egyenruhájukban s hogy feszíteni a Horthy-hadsereg tisztjei feszítettek. De mennyire! Lám, ezért sem érdemes az elplagizált szövegen változtatni; nem mindig tudjuk, hogy valóban mit is gondolt az igazi szerző.

A kéretlen megfésülés nem elégítette ki Gosztonyi Pétert: szövegemet három helyen lábjegyzettel is feldíszítette, nyilvánvalóan azért, hogy tudományosabbnak tűnjék. Bizony, rá is fért, hiszen a tanulmányomat egyetlen lábjegyzet nélkül, csak amúgy puszta-magában indítottam útjára. A tanulmánykötet 145. oldalán a szövegemhez odabiggyesztette a 32. lábjegyzetszámot. Ha felütjük a kötet 245. oldalát, a fenti szám alatt Szonodi József a *Honvéd Újság*ban megjelent cikkére hivatkozik Gosztonyi Péter. Nem én, mert ha szégyellnem is kell, én életemben nem láttam a *Honvéd Újság*nak egyetlen számát sem, míg Gosztonyi Péternek Szonodi József cikke egyik legfőbb forrása, ahogy az tanulmánya többi részéből ki is tűnik.

Tartozom néhány időbeli eligazítással is. A Nagy Imre Intézet megőrzött levelezési anyagából megállapítható, hogy Gosztonyi Péter kéziratait 1963-ban – s nem a hatvanas évek elején, ahogy ő történészhez nem illő pontatlansággal állítja – küldte el az intézethez, s Heltai György 1963 decemberében és 1964 januárjában küldte azokat vissza.

Időpontokról beszélve, el kell áruljam azt is, hogy én 1960. augusztus 6-tól 1961. december 21-ig dolgoztam a Nagy Imre Intézetnél Brüsszelben. Ez idő alatt Gosztonyi Péter szóban forgó kézirataihoz már csak azért sem lehetett szerencsém. Gosztonyi Péter jól tudta, mikor váltam meg a Nagy Imre Intézettől,

erről tanúskodik az a levele, amit nekem 1962 elején – nekem szabad pontatlannak lennem, én nem vagyok történész – az Egyesült Államokba írt, s amelyben segítségemet kérte az akkor megindított kutatásaihoz.

Gosztonyi Péter levelében említett jubileumi kiadásról én sohase hallottam, de erről – közlése szerint – Heltai György sem tud, pedig ő 1964-ig maradt a Nagy Imre Intézetnél.

Feltehetjük a kérdést, vajon mikor írhatta meg Gosztonyi Péter a kérdéses tanulmányát? Nem nehéz erre választ adni: nézzük meg a tanulmánykötet 244. oldalát s ott, a 23. számú lábjegyzet alatt a következőket írja Gosztonyi Péter: *„Lásd részleteiben Ignotus Pál visszaemlékezéseit az 1947-es párizsi békeszerződéssel, annak előkészítő munkálataival kapcsolatban. Közli: »Népszava« (London) 1962. október 1."* Ezek szerint már éppen csodaszámba lehetne venni s magamat – nyakas kálomista létemre – az üdvözítő egyház szentjének, de legalábbis boldogjának deklarálni, ha 1961. december 21-e előtt olyan kéziratot láttam volna, amiben egy 1962. október 1-én Londonban megjelent publikációra hivatkoznak. Lévén valamelyes gyakorlatom a tanulmányok írása körül, aligha tévedek, ha azt állítom, 1963 előtt a szóbanforgó tanulmány nemigen hagyhatta el Gosztonyi Péter írógépét. Így azután a meggondolatlan és felelőtlen célozgatás is visszafelé sül el, hiszen az én tanulmányom, amit feljegyzéseim szerint még 1958-ban, Párizsban írtam, az *Új Látóhatár* 1961. évi 5. számában jelent meg, talán valamikor az év vége felé, vagy csak 1962. elején.

Néhány kérdés még mindig megválaszolatlanul maradt. Ilyen az is, vajon miért tulajdonította el Gosztonyi Péter a szövegemet? Ha gondosan végigolvassuk a tanulmányát, azt kell látnunk, hogy főként szemtanúk – rettentő szorgalommal összegyűjtött – elbeszéléséből áll. Gosztonyi Péter e munkásságát, hiszem, hálával fogadja majd az utókor. Ám ezek a források nem elégítették ki a szerzőt s bizonyára hiányolta tanulmányában az elemző részeket. Hogy ezen segítsen, a legegyszerűbb – s a legostobább – megoldáshoz folyamodott: kimásolta az én tanulmányomból a szociológiai analízist. Ezzel talán még büszkélkedhetnék is!

Megválaszolatlan kérdés még az is, vajon az elkövetett plágium ellenére, mégis miért hivatkozik egy helyen – egyetlen, helytelenül idézett számmal – az én

tanulmányomra? A válaszom is egyetlen erre: értelmetlenségből, gondatlanságból a lábjegyzetek között felejtette. Maga után hagyta, mint a vigyázatlan tolvaj az ujjlenyomatát. Talán csak ez akadályozta meg abban, hogy levelében állítsa: soha életében nem látta a tanulmányomat.

Végezetül jó tanács Gosztonyi Péternek: akinek vaj van a fején, ne menjen a napra! Ha meghúzta volna magát, nem kellett volna ennyire elvernem rajta a port.

San Bernardino, 1975 július hó. *Sztáray Zoltán*

Hozzászólás Gosztonyi Péter leveléhez Új Látóhatár, 1975. (26. évf.) 3. sz. 271-272. o.

Akik felfalják a forradalmat

Csák Gyula: Álomzug, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1971, 307 lap

Ha kimondjuk azt a nevet, hogy Csák Gyula, a művelt és az irodalomban járatos olvasók azonnal a *Mélytengeri áramlás*ra gondolnak, és ha semmi mást nem is tudnak az íróról, abban megegyeznek, hogy a hatvanas évek első jelentős szociográfiáját ő írta. Valóban, a magyar irodalmi szociográfiának a reneszánsza a *Mélytengeri áramlás*sal és Csoóri Sándor *Tudósítás a toronyból* című remekével kezdődött. Van tehát némi igazság abban, hogy Csák Gyula elsősorban szociográfus író és csak fájlalni lehet, hogy hűtlen maradt ehhez a nem lebecsülendő műfajhoz, nem abban igyekszik a *Mélytengeri áramlás*hoz hasonló remekműveket alkotni, amiben tehetsége és kiválasztottsága vitathatatlan. Az is kár, hogy nem látjuk a *Magyarország Felfedezése* sorozat szerzői között, mert bizonyára olyan könyvvel gazdagította volna ezt a különben is rendkívül értékes sorozatot, amely méltán került volna a *Mélytengeri áramlás* és a *Tudósítás a torony*ból közvetlen közelébe, esetleg azok elébe. Csák Gyula hírlapi cikkei, riportjai és rádióelőadásai bizonyítják, hogy kitűnő szemű író, a társadalmi problémák iránt érzékeny lélek és olyan jó emberábrázoló, amilyen csak kevés van. A valóság iránti rendkívüli érzéke és a bajok orvoslására irányuló szenvedélye a harmincas évek falukutatóival és népi íróival rokonítják. A magyar közvélemény hálás lehet neki, hogy felszínen tartja napjaink sok fájdalmas kérdését, erkölcsi, etikai, magatartási problémákat, a szocialista életformában és társadalmi rendben jelentkező hibákat, ellentmondásokat, fogyatékosságokat. Csák ezenkívül bátor ember, nem azért, mintha adottságait és lehetőségeit semmibe véve, a bírálat korlátait nem érzékelve és azokon magát túltéve szólna a mindennapok egyedi és általános panaszairól, hanem azért, mert elmegy azokig a végső határokig, ameddig ma író

elmehet. Nem hágja át a nyilvánvaló és szembeszökő határokat, de nem is hagy kihasználatlanul semmilyen lehetőséget, hogy a társadalmi antinómiákat és bajokat szóvá tegye. Éppen ezért nagyobb megbecsülést érdemelne, nemcsak a közvélemény és az írói világ részéről, hanem a hatalom birtokosai részéről is, hiszen erkölcsfinomító és helyzettisztázó működésével hosszú távon éppen azok dolgát könnyíti meg, akik a szocializmust olyanná kívánják tenni, amelyben az is megtalálhatja helyét és cselekvési lehetőségét, aki nem szocialista. Csák és a hozzá hasonló társadalomkritikusok – ha meghallgatnák és kellően becsülnék őket – formálói lehetnének azoknak az új és az eddiginél nemesebb emberi kapcsolatoknak, egyén és közösség között létrejövő egészségesebb viszonyulásnak, amiről a politika irányítói, mint látomásról és követendő célról oly sokat beszélnek. Béládi Miklós, a kitűnő irodalomtörténész és kritikus Csák Gyula novelláiról szólva azt jegyezte meg a *Tiszatáj* című folyóiratban, hogy Csák az íróknak ama világot nemcsak látni, de megváltoztatni akaró csoportjába tartozik, kiket a keserű tapasztalatok sem tudnak pályájukról kitéríteni. Ha ez így van és minden észleletünk, megfigyelésünk azt mondja, hogy így van, akkor Csákra még igen nagy feladatok várnak, hiszen mind kevesebb lesz az ilyen írók száma és kár lenne, ha akármilyen kordivatnak hódolva, vagy a napi népszerűséget keresve hűtlen maradna ahhoz, amiben kevesen tudnak vele versenyezni: egy olyan, magas irodalmi szintű társadalomrajz megírásában, amely majdani századoknak is hű, érzékletes, színekben dús képet adhat a hetvenes évek Magyarországáról. Csák Gyulának erre megvan a képessége és ezért az olyan avatott bíráló, mint Béládi is joggal várja tőle nemzedéke reprezentatív regényét.

Az *Álomzug* még eléggé távol van ettől, habár az olvasása nyomán kialakult kép nem olyan negatív, mint némely magyarországi kritikus láttatni kívánja. Való igaz, hogy az *Álomzug*ban túltengenék a szociográfiai elemek, a regényesség követelményei háttérbe szorulnak a riportelemek mögött és a hősök sem olyan határozott arcélűek, mint azt egy igazi regényírótól el lehetne várni. Viszont a regényben eleven élet lüktet, az alakok – még az elmosódott arcélűek is – hús-vér emberekként mozognak, a helyzetek, amelyekbe kerülnek, nem csináltak, mesterségesen kiagyaltak, hanem valóságos helyzetek és ezekben a regény alakjai úgy

viselkednek, mint tapasztalataink alapján a magyar vidéki és falusi nép. A történet végső fokon egy Sziki nevezetű tanácselnök élete, működése, emberekkel és feladatokkal való birkózása. A szereplők közül talán az ő portréja a legmegbízhatóbb, Csák igen élénk színekkel festi meg főhősét és finom utalásokkal azt is érzékelteti, hogy mit miért tesz, környezetéhez való viszonya miért alakul úgy, ahogyan alakul. Körülötte egy egész mikrótársadalom, egy *Álomzug* nevű képzeletbeli vidéki városka sokféle embere, sokféle törekvéssel, ízléssel, szenvedéllyel és emberi gyengeséggel. A külföldön élő olvasó, akaratlanul is és mégha a műben elsősorban a művészi élvezetet keresi, hálával regisztrálja az információs anyagot, azt a tájékoztatást, amelyet a szerző a mai magyarországi társadalomról és azokról a helyzetekről nyújt, amelyekbe manapság az emberek belekerülhetnek. Több magyarországi kritikusa szemére vetette Csáknak, hogy a regényíró módszere helyett a szociográfus módszeréhez nyúlt és a riportelemek túlságosan szembeszökőek. Ugyanakkor azonban ennek következtében ez a könyv sokat nyer hitelességben, az olvasó, mint való tények és való helyzetek ábrázolását fogadja, és nem, mint az alkotói képzelet, tehát a valóságtól elütő vagy azt csak messziről érzékeltető írói lelemény szülöttét. Mondom, ezt főleg az idegenben élő magyarok honorálják, akik érthető módon egy mai magyar társadalmi regénytől azt is elvárják, hogy erről a társadalomról érzékletes és meggyőző képet adjon. Elnézi tehát a szerzőnek, hogy e törekvésében a regényírói megközelítést olykor a szociográfiaival vegyíti és ennek következtében bizonyos esztétikai kívánalmaknak csak csökkent mértékben tesz eleget.

A tekintetben azonban teljes mértékben meg kell védeni Csák Gyulát, hogy alakjai azért nem igazak és hitelesek művészileg, mert egyfelől a szerző eltorzított képet adott a valóságról, másfelől az emberi magatartások indító okaira, eredőire nem ad meggyőző választ. Mindkét kritikai észrevétel a Népszabadság bírálójától, Hajdú Ráfistól származik. Második ellenvetését így fogalmazta meg: *„... alakjai csak akkor válnának művészileg igazzá, hitelessé, ha Csák Gyula érzékeltette volna, hogy milyen okok, valóságos társadalmi tényezők eredményeként jöhetnek létre, lehetnek életképesek a magyar valóságnak ezek a torz tenyészetei ma is."* Valóban, az olvasó joggal várt volna erre választ és kétségtelen, hogy ettől

az alakok is hitelesebbek és igazabbak lettek volna. Ám, hogy ez nem történt meg, azért legkevésbé Csák Gyula marasztalható el. Az olvasó nem szabadul attól a meggyőződésétől, hogy a szocialista társadalmi renden belül, ahogyan az Magyarországon létrejött és működik, igen sok elem van, amely ezeket az említett torz tenyészeteket szüli és élteti. Szili tanácselnök és a regény sok ellenszenves alakja, az olykor lehangoló, olykor elszomorító, olykor undorító esetek – melyek mögött nyilván ott az író személyes tapasztalata –, azt az érzést keltik, hogy valami baj lehet azzal a szocializmussal, amelyben ilyesmik előfordulhatnak és az emberek nem azért viselkednek olykor rendkívül hitványán, mert születésüktől fogva ilyenek, hanem mert olyan társadalomban élnek, amely ezt nem csak tűri, hanem élteti, táplálja, majdhogynem az előrehaladás és a gyarapodás feltételévé avatja. Csák Gyulának ezt érzékeltetni, és ezáltal hőseit és a helyzeteket még hitelesebbé tenni, nem lehetett. Az íróknak még a mai, a korábbinál sokkal előnyösebb és jóval több lehetőséget kínáló helyzetben sem lehetséges az okok és magyarázatok kutatásában oly mélyre ásniok, hogy a fennálló rendszer néhány alapvető tulajdonságát és természetét is érintsék. Ezt elsősorban a *Népszabadság*nál tudják és azért az előbb említett megjegyzés nem más, mint szemforgató képmutatás. Csák Gyula – erről minden írása vall – szocialista meggyőződésű író és a mai magyarországi rendszernek őszinte híve, jól tudja tehát, hol kell megállnia és milyen területekre nem tanácsos elkalandoznia, mégha nyilvánvalóan érzi is, hogy ettől alakjainak hitele szenved. Az állampolgári fegyelemnek ez az érvényesülése az írói munkában – gondolom – elismerést érdemelne, nem pedig bírálatot, ott, ahol ez az állampolgári fegyelem jóval nagyobb erénynek és értéknek számít, mint az írói kvalitás.

Csák Gyula azonban nyilván nemcsak azért tartózkodott az alakjai megrajzolásánál a társadalmi tényezők szerepének kidomborításától, mert ismerte lehetőségeinek határait, hanem azért is, mert a rendszer híveként és meggyőződéses szocialistaként, benne élve a fennálló rend fogalmi és érzelmi kötöttségeiben, aligha veszi észre a fennálló rend és hősei magatartásformái közötti szerves összefüggéseket.

Ennek ellenére tévedés volna azt állítani vagy annak látszatát kelteni, mintha Csák Gyula nem látná a mai helyzet fonákságait. Hősei olykor meglepő igazságokat mondanak ki. így például Fagin, a tanácsi művelődési osztály egy alkalmazottja, aki a jobb szocializmust sürgeti és elégedetlen azzal, amit maga körül lát, így vitázik főnökével, Sziki tanácselnökkel: *„Elnök elvtárs számára nehezen érthető, hogy egy magamfajta ember ilyeneket mond. Hiszen éppen a szocializmus ellenségeként kerültem a börtönbe. Csakhogy a mi történelmünkben jó néhány példa volt rá, hogy ellenségként ítéltünk el barátokat. Esetleg hívebbeket, különbeket, mint mi magunk vagyunk. Mostanában divatos dolog azt mondani, hogy annak az időnek, amelyben ilyesmi történhetett, örökre vége van. Lehetséges, hogy mérséklődött az ilyesmi, de nincsen vége. Legfeljebb ma nem börtönbe zárják az ügyeletes ellenséget, hanem más módon, például a privát élet porondján gyötrik meg, és pusztítják el."*

A regény egy más helyén Sziki tanácselnök, sokmindenben csalódva és önmaga is csalódást okozva másoknak, a helyi plébánossal társalog. Senki más nem maradt a városkában, akihez problémáival fordulhatott és akivel kibeszélgethette volna magát. Marad a világnézeti ellenfél, a megmosolygott és lebecsült plébános. *„A tanácsházán van egy furcsa fiatalember* – mondta. – *Sok nyelvet tud, igen kiművelte magát, s érdekeseket lehet vele beszélgetni, ö szokta mondogatni, hogy a mi mozgalmunk olyanná lett, amilyen az egyház mozgalma. Csak hinni szabad az igékben, de gondolkozni tilos róluk, mert a gondolkodás a hit halálához vezetne. Ezért azok szerencsésebbek a ml mozgalmunk keretei között is, akik nem gondolkoznak, csupán csak hisznek, vagy inkább: úgy tesznek, mintha hinnének. Tehát szellemileg szegények. Az ilyenek aztán nagyon könnyen meggazdagodnak anyagiakban. S ezek lesznek boldogabbak a túlvilágon is? Nagy igazságtalanság lenne."*

Sziki tanácselnök súlyos igazságokat mond ki és ennél pontosabban aligha lehetne jellemezni a hit és értelem szerepét a mai mozgalmi életben, aminek következtében valóban azoké a siker, az előrehaladás és megbecsülés, akiknek hitét nem zavarja az értelem, akiknél a hit háttérbe szorít és elhallgattat minden gondolatot.

Csák Gyula egyik legtalálóbb megállapítása, ugyancsak ebben a párbeszédben tanácselnök és katolikus pap között, amikor Sziki szájába ezeket a mondatokat adja: *„Olvastam egyszer, hogy a forradalmak felfalják saját gyermekeiket. Nagy tragédia! De mennyivel nagyobb az, ami itt történik, ahol a forradalom gyermekei falják fel a forradalmat.”* Nagyon képletes ábrázolása ez annak a folyamatnak, amikor a forradalmárok – hajdani forradalmárok – pusztítják el magukban és maguk körül azokat az eszméket, magatartási elveket és életviteli formákat, amelyeknek zászlaja alatt a régi világ lerombolására hajdanában harcba indultak.

Csák Gyula könyve tele van elgondolkoztató helyzetekkel, megállapításokkal és gondolatokkal, ezért jó olvasmány; ha nem is jelentős és hibátlan regény, értékes kordokumentum és meggyőző helyzetrajz a magyar társadalom egy fontos rétegéről a hetvenes évek elején.

Akik felfalják a forradalmat [Csák Gyula: Álomzug c. könyvéről] Új Látóhatár, 1975. (26. évf.) 4. sz. 360-364. o.

A NYUGAT-EURÓPAI MAGYAR IRODALOM INTÉZMÉNYRENDSZERE

*– Vázlat**[49] –

Arra a kérdésre, hány magyar író él Nyugat-Európában – és ezt most inkább politikai, mint földrajzi értelemben használom, tehát beleszámolom Dél- és Észak-Európát is – nehéz választ adni. Főleg azért, mert nincsenek mindenki által elfogadott megkülönböztető jegyek és értékmérők arra vonatkozóan, hogy ki tekinthető írónak. Hol kezdődik az íróság? Ki nevezheti magát írónak? Iró-e az, akinek már valamely versét, novelláját, tanulmányát vagy cikkét kinyomtatták? Vagy csak az író, akinek könyve jelent meg? A Nemzetközi PEN Club több nemzeti központja azt az elvet tartja szem előtt, hogy csak olyanok hívhatók meg tagoknak vagy vehetők fel, akiknek valamely műve könyvalakban napvilágot látott. Vannak olyan PEN-csoportok, amelyek – mint a Menekült írók Központja is – elvben három könyv nyomtatásban való megjelentetésétől számítják az íróságot, illetve a felvételi feltételek teljesítését. Elvben – mint említettem –, mert gyakorlatban ennek keresztülvitele megoldhatatlan, hacsak nem kockáztatja meg a PEN, hogy emiatt értékes alkotók szorulnak ki az írói világszervezetből. A gyakorlat tehát az, hogy írónak számít és felvételre jogosult, akit két PEN tag írónak tart, tagságra ajánl és ezt az ajánlást, vagyis az írói mivoltot, az egyes csoportok – nemzeti központok – magukévá teszik, elfogadják. Ez a helyzet például a nyugat-német írószövetségnél is és úgy tudom, hogy más írószervezetek sem teszik csak a könyvalakban megjelent művektől függővé, hogy valakit írónak tekintenek-e vagy sem. Annak idején, amikor működött a Magyar Írók Szövet-

[49] Előadás formájában elhangzott az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 1975-ös bolzanói akadémiai napjain.

sége Külföldön, felvételre számíthatott mindenki, akit a többiek írónak tekintettek, vagy aki – nem könyvekkel – de folyóiratokban, lapokban megjelent közleményekkel igazolhatta, hogy rendszeresen vagy gyakran publikál. Végső fokon azonban ez sem mérvadó, mert a publikálás gyakorisága önmagában még nem elegendő. A valóságban az történt, hogy az íróságot eldöntő szervek annak a minőségét is mérlegelték, amit a felvételre jelentkező vagy ajánlott alkotott. Tudunk például külföldön élő magyarokról, akik önálló kötetet még nem adtak ki, folyóiratokban is ritkán vagy olykor sok esztendőt kihagyva publikálnak, írói mivoltuk és rangjuk felől azonban pillanatilag sincsenek kételyek, mivel ezt a rangot nem a művek mennyisége, hanem olykor akár egyetlen rövid vers esztétikai értéke alapozta meg. Mindezt csak azért említem, hogy érzékeltessem, az íróságra vonatkozóan nincsenek általánosan elfogadott külső ismertető jegyek, durván talán azt mondhatnám, író az, akit a többi író annak fogad el. Éppen ezért rendkívül nehéz egy írói kataszter elkészítése. A legtöbb országban – mint legutóbb Nyugat-Németországban egy országos felmérés során – ez úgy történik, hogy aki erre vállalkozik, áttanulmányozza az írói szervezetek tagüstáit, a kiadók és szerkesztőségek munkatársainak névjegyzékeit, vagy ha csak a jelentősebbekre és ismertebbekre terjed ki a figyelme, fellapozza a vonatkozó lexikonokat és *„Who is who”*-kat.

E nehézségeket én is éreztem, amikor kísérletet tettem arra, hogy amolyan katasztert készítsek a Nyugat-Európában élő magyar írókról. Két magyar *„Who is who”* állott rendelkezésemre: az egyik Fekete Márton *„Prominent Hungarians”* című 1972-ben kiadott kötete, amelyben 97 ma is élő és nyugateurópai országban lakó író nevét találtam. A Kölnben Mérő Ferenc által szerkesztett *„A magyar emigráns irodalom lexikona”* című összeállításban – amely 1966-ban jelent meg – 76 ma is élő és Nyugat-Európában dolgozó író neve szerepel. Itt ismét hozzá kell tennem valamit: azt hiszem, helyes az a gyakorlat (amelyet a Budapesten kiadott Magyar Irodalmi Lexikon is követ), hogy írónak nemcsak a szépírókat, tehát költőket, novellistákat, regényírókat, drámaírókat tekinti, hanem az irodalmi esszék, kritikák, tanulmányok szerzőit, a szerkesztőket, valamint olyan történészeket, társadalomtudósokat, zenészeket, képzőművé-

szeket, publicistákat, politikai írókat is, akik munkáikban átlépik a szorosan vett szakmai határokat, szélesebb olvasóközönség részére és fejlettebb esztétikai igényekkel írnak. Itt ismét nehéz külső jegyekkel jellemezni, hogy ki tarthat igényt arra – ha nem is szépíró –, hogy egy írói kataszterben vagy közösségben helyet kapjon. A problémát megint egyéni és természetesen szubjektív elbírálás dönti el. Az imént említett két magyar *„Who is who"*-ban – az íróságnak ebben az értelmezésében – 97 illetve 76 író adatait találtam. A nevek listája azonban arról győzött meg, hogy a névsorok igen hiányosak. Fekete Márton válogatott is és csak olyanokat vett fel, akik az ő mértéke szerint az írói rangra és következésképpen a lexikonában való szereplésre igényt tarthatnak. Tehát szelektált, ez szuverén joga, még akkor is, ha esetleg vitathatónak tartjuk szempontjait. A másik lexikonösszeállító listája igen vegyes: ennek oka a tájékozatlanság vagy a hamis információ, másfelől egy bizonyos írói kör iránti szembeszökő rokonszenv volt. Ebben az összeállításban nem kaptak helyet nagy tehetségű, általánosan ismert és népszerű írók, ugyanakkor viszont kisebb-hosszabb méltatásokkal olyanok, akiknek felvételét én erősen vitatnám.

A *„Magyar Írók Szövetsége Külföldön"* egy birtokomban lévő taglistája szerint a szövetségnek – ha jól emlékszem, 1959-ben – 126 tagja volt. Ebből 97-en Nyugat-Európában, 23-an Amerikában, hárman Ausztráliában, ketten Afrikában éltek és egy élt Ázsiában. A PEN Club magyar tagjainak névjegyzékét és a Németországi Magyar Írók Munkaközössége taglistáját is átnéztem, de azokban jóval kevesebben szerepelnek, mint az előbb említett lajtsromokban. Túlnyomó többségük megtalálható az előbb említett *„Who is who"*-kban. A jelentősebb nyugati magyar irodalmi orgánumok munkatársainak névjegyzéke is értékes adatokat nyújt. Csak tájékoztatásul hadd említsem meg, hogy a legtöbb nevet az *Irodalmi Újság*ban és az *Új Látóhatár*ban találtam. Az *Új Látóhatár*ban például az 1973-as és 1974-es esztendőben hatvan szerző szerepelt, ezek közül 46 Nyugat-Európában él. És végül saját címjegyzékem 248 író nevét tartalmazza és majdnem ugyanannyinak az adatai is meglelhetők abban a kartotékban, amelyet egy majdan megírandó munkához elkészítettem. Mindezekből a forrásokból összeállítottam egy listát, amely 294 Nyugat-Európában élő magyar író nevét és

néhány fontosabb adatát regisztrálja. A következőkben ezzel a számmal dolgozom. Tehát arra a kérdésre, hány magyar író él Nyugat-Európában, talán azt a választ adhatjuk, hogy hozzávetőlegesen háromszáz. Hozzátéve, hogy az író mivoltot eléggé tágan értelmeztem és minőségi értékítéletre se vállalkoztam, csak arra ügyeltem, hogy olyanok szerepeljenek, akiknek könyveik jelentek meg, vagy rendszeresen publikálnak irodalmi folyóiratokban vagy a külföldi magyar lapok irodalmi rovatában.

Ha ezt a 294 névből álló írói katasztert megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy a túlnyomó többség Nyugat-Németországban él. Számszerint 107. Franciaországban 40-en, Nagy-Britanniában 38-an, Svájcban 37-en, Ausztriában 31-en és Olaszországban 15-en laknak. A további sorrend: Hollandia, Svédország, Belgium, Spanyolország, Norvégia és Finnország. Az egyes országok irodalmi életének centralizáltsága vagy decentralizáltsága tükröződik a magyarok lakóhelyének megoszlásában is. A két legnagyobb németországi központ München és közvetlen környéke 45 és Köln és környéke 22 íróval. A legdecentralizáltabb és ennek következtében a magyarok a leg-megosztottabbak Svájcban. Genf és Lausanne környékén, Zürichben és Baselben élnek írók, anélkül azonban, hogy azt mondhatnók, e csoportok irodalmi központ jellegével is büszkélkedhetnek. Talán Genf az egyetlen, ahol ilyesmi kialakulhatna. Az irodalmi élet centralizáltsága a legjobban Franciaországban, Nagy-Britanniában és Ausztriában észlelhető. Az ottani irodalmak csaknem kizárólag Párizsra, Londonra és Bécsre korlátozódnak. Igaz, Grác az utóbbi években fontos szerepet játszik az osztrák irodalomban, de főleg szervezetileg, az ottani PEN csoport révén, az írók azonban főleg Bécsben laknak és a jelentős irodalmi orgánumok is itt jelennek meg.

Párizs és London helyzetét a francia és az angol irodalmi életben nem kell különösen aláhúzni. Ez mutatkozik a magyar írók lakhelyét illetően is. A Franciaországban élő 40 magyar íróból 37-nek Párizsban vagy közvetlen környékén van lakása, a 38 nagy-britanniai magyar szerző közül 28 él Londonban, a 31 ausztriaiból 25 Bécsben.

Érdekes, hogy ennek ellenére egyik magyar irodalmi centrumban sem alakult ki az írók között közvetlen érintkezés, rendszeres összejövetelről nem is szólva.

Münchenben az ott lakó 45 író együtt sohasem jelentkezett, még csak nagyobb csoport sem ezek közül. Jellemző, hogy amikor Nyugat-Németországban megfogant az a gondolat, hogy a magyar irodalom művelőit össze kellene fogni, ez a csoport Kölnben talált otthonra, mivel Münchenben nem akadt 4-5 ember, aki hajlandó lett volna egy ilyen együttest összetartani. Ezzel szemben áll az a tény, hogy a Nyugat-Németországban megjelenő irodalmi vagy félirodalmi orgánumok mind Münchenben készülnek: az *Új Látóhatár*, az *Új Európa*, a *Nemzetőr* és a *Vagyunk*. Nyugat-Németországnál maradva talán az is említést érdemel, hogy jóllehet jelentősebb alkotókkal elsősorban München büszkélked-hetik, mégis Köln és környéke ez a vidék, ahol az irodalmi szervezkedés valami eredményt mutathat fel és ahol irodalmi estekre is sokkal nagyobb számú közönség jár, mint Münchenben. A bajor fővárosban a helyzet e tekintetben katasztrofális, semmilyen értékes és komoly irodalmi eseményre nincs közönség. Érdemes lenne egyszer megvizsgálni ennek okát. Mivel magyarázható, hogy ott, ahol jelentős irodalmi alkotások születnek és tehetséges emberek élnek, a közönség érdektelensége és közönye oly égbekiáltó. Az erősen centralizált irodalmi életű országok magyar irodalmi közösségei is erősebbek, mint a központ vagy igazi főváros nélküli országoké. Nem véletlen, hogy minden említésreméltó irodalmi vállalkozás Ausztriában Bécsből, Franciaországban Párizsból és Nagy-Britanniában Londonból indult ki és az ott lakó magyarok képesek is ezeket fenntartani, habár a megosztottság ezekben az országokban is jelentkezik.

Ami a kormegoszlást illeti, utánpótlás hiányában az arány évről évre eltolódik az idősebb korosztályok javára. Bizonyos értelemben engem is meglepett, hogy a majd háromszáz nevet tartalmazó listán csupán négyen harminc éven aluliak. Az a nemzedék, amely húsz-valahány évesen vagy még fiatalabb korban 1956-ban és 1957-ben nyugatra érkezett, a negyven felé tart vagy túljutott a negyvenen. Ha meg arra gondolok, hogy az 1948—49-ben nyugatra távozott írók majd 90 százaléka kijövetelekor negyvenen innen volt, akkor írói gárdánk vészes elöregedésével állunk szemben. Évről évre nő az ötven és hatvan évesek, és még idősebbek száma, úgyhogy az arány mindig rosszabb és rosszabb lesz. Ezen természetesen hiábavaló siránkozni, természeti törvénnyel van dolgunk, de – úgy gondolom –

érdemes regisztrálni. A nők aránya 11 százalék, a 294 íróból 33 nő. Ez megfelel a másutt is tapasztalható aránynak.

Az előbb ismertetett korosztály aránnyal ellentétes irányt mutat az a statisztika, amely a nyugatra való távozás időpontját tartalmazza. A halál elsősorban az öregeket fenyegeti, tehát azokat, akik előtt hagyták el Magyarországot és telepedtek le Nyugaton. A majd 300 nyugat-európai magyar íróból már csak 16 az olyan, aki a háború előtt vagy alatt emigrált Magyarországról. 132 író és 1956 között hagyta el Magyarországot.

Az íróknak még mindig a többsége egynyelvű, vagyis csak magyarul ír. Most nem arra gondolok, hogy csak magyarul jelennek meg műveik, mert többen fordításban idegen nyelven is publikálnak. Két olyan íróról tudok, aki egyforma könnyedséggel ír magyarul és még valamely más világnyelven: Sebestyén György és Mikes György. (Ilyen volt a nemrég elhunyt Háy Gyula és Tábori Pál is.) Szépprózát természetesen, mert ezzel szemben 88 olyan szerzőt számoltam összsze, akik viszont magyar írói munkájukon kívül értekező prózát is tudnak írni nyugati nyelveken. E művek elsősorban tudományos dolgozatok és esszék. Vannak viszont, akik magyarul nem (vagy csak egészen kivételesen) publikálnak, verset vagy elbeszélő prózát azonban idegen nyelven írnak. Ilyen például a francia költővé lett Gáspár Lóránt, az ugyancsak franciául író Arnóthy Kriszta és Bátori Miklós, a németül író Szenessy Mario és a spanyolul író Szél Erzsébet. Persze, ide kellene sorolni Hans Habét is, akit származása alapján magyarnak kell tekintenünk. Még nagyobb azok száma, akik értekező prózát írnak idegen nyelven, de magyarul nem publikálnak. Ezeknek jelentős hányada újságíró, nyugati lapok munkatársa. Az idegen nyelven író tudományos írók közül megemlítem Tolnay Károly művészettörténészt, Hauser Arnold esztétát és kultúrfilozófust, a két brit közgazdászt, Káldor Miklóst és Balogh Tamást, Nagel Iván németül író esztétát és színházi szakembert, Polányi Mihályt, Szondi Pétert, Boros László teológust, Gábel József közgazdászt, Kneif Tibor zeneesztétát, az újságírók közül Mende Tibort, Lendvai Pált, Rónai Gábort, Schreiber Tamást, Neuburg Pált, Glózer Lászlót, hogy csak néhány nevet említsek.

Nyugaton megjelenő irodalmi szociográfiák legérdekesebb fejezetei közé tartoznak a szerzők írói keresetéről és egyéb bevételeiről szóló kimutatások. A Nyugat-Németországban néhány évvel ezelőtt végzett felmérés és az erről kiadott vaskos könyv rendkívül szemléltetően mutatja be, hogyan alakulnak az írói jövedelmek. Ilyesmit mi nem tudunk produkálni, mivel magyar író nyugaton – egy-két kivételtől eltekintve – írói munkából nem tud megélni. A néhány példa, ami a háromszázas számhoz viszonyítva rendkívül kevés: Hans Habe, Mikes György, Vaszary Gábor (és míg élt, Háy Gyula). Itt is meg kell azonban jegyezni, hogy még az oly népszerű és sikeres Mikes Györgynek sem nyújt teljes megélhetést a nem lebecsülendő honorárium új és folyamatosan kiadott régi könyvei után, ezért lapoknak, folyóiratoknak, rádióknak és televízióknak is dolgozik. Ami a Nyugat-Európában élő magyar írókat illeti, jelentős azok száma, akik – ha nem is önnön – de másoknak végzett írói munkából élnek, mégpedig rádióknak és lapoknak, folyóiratoknak dolgozva. Nyugati magyar rádióknak 44-en dolgoznak, vagy dolgoztak nyugalomba vonulásukig, rendszeresen, idegen nyelvű nyugati lapoknak 21-en, magyar lapoknak és folyóiratoknak végzett munka némi egzisztenciát biztosít 7 írónak. Nagy jelentősége van annak, hogy 57 magyar író talált munkát a tudományos életben, mint egyetemi tanár, docens, tudományos kutató, könyvtáros stb. Az írók közül 9 lelkész, 8 tanár és orvos, négy egyetemi hallgató. Mindebből az derül ki, hogy a nyugaton élő magyar írók elsősorban nem írói munkából élnek, csaknem kivétel nélkül honorárium nélkül publikálják magyar műveiket, mi több, könyvet csak úgy és akkor tudnak megjelentetni, ha vállalják annak anyagi fedezetét.

A külföldi magyar könyvkiadás oly bonyolult és sokágú probléma, hogy csak néhány adatra és szempontra szorítkozhatom. A legfontosabb jelenség, hogy könyvkiadói akciók elsősorban folyóiratok körül indultak el. Így jött létre az *Új Látóhatár* kiadója, az *Aurora*, azután a *Katolikus Szemle*, a *Nemzetőr* és a *Magyar Műhely* kiadói programja. Kiadással foglalkoztak és foglalkoznak a külföldi magyar szervezetek is. Ide sorolnám a londoni Szepsi Csombor Kör kiadói tevékenységét, valamint az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem és a Katolikus Magyar Egyetemi Mozgalom (Pax Romána) kiadványsorozatát, önálló ki-

adói vállalkozás a római Anonymus – melyet Pásztor Lajos vezet – és Máté Imre egyszemélyes müncheni kiadója, az Etana, amely azonban mindeddig nem jutott túl egyetlen versesköteten, jóllehet igen ígéretes programmal indult. Meg kell említeni még a londoni Magyar Család kiadót is, ezt azonban termékei vitatható esztétikai értékei miatt nem sorolnám az irodalmi kiadók közé. Eléggé elapadt Űjváry Sándor müncheni kiadójának (Griff) tevékenysége. Kiad könyveket a *Hídfő* című szélsőjobboldali orgánum is, ezek főleg politikai tárgyúak és elterjedtségük nemigen lépi túl a világnézetileg azonos beállítottságú emigránsok körét. Végül szólni kell azokról is, akik saját kiadásukban jelentetik meg műveiket. A szerző kiadásában jelent meg Márai Sándor *Napló*-jának egyik kötete és így jelennek meg Gábor Áron magyar nyelvű könyvei és a római Szabó Ferenc teológiai, valamint irodalmi munkái is.

Az elmúlt évtized a magyar kiadói vállalkozások halálának évtizede volt. Csak néhány évig működött az egyik legrangosabb vállalkozás, a Szabó Zoltán által vezetett Magyar Könyves Céh, a Magyar Írók Szövetsége Külföldön kezdeményezése. E néhány év alatt azonban több kitűnő munkát adott ki, köztük a *„Kilenc költő”* című lírai antológiát, Bibó István tanulmányainak gyűjteményét és Cs. Szabó László egy kötetét. Megszűnt a Nagy Imre Intézettel együtt az intézet kiadói tevékenysége is. Itt jelent meg annak idején Szász Bélának a Rajk pert felelevenítő könyve, a *„Minden kényszer nélkül”*. Megszűnt a kölni Amerikai-Magyar Kiadó és a brüsszeli Magyar Ház kiadói tevékenysége is. Ezek csak kevés értékes könyvet adtak ki, számszerűleg azonban tekintélyes volt a termésük, főleg a kölni vállalaté. A sok selejtes kiadvány erősen lerontotta az egész vállalkozás értékét és jelentőségét. Egyébként mindvégig az Amerikai-Magyar Kiadó volt gazdaságilag a legmegalapozottabb és üzletileg a legsikeresebb kiadó cég. Kár, hogy vezetőjének – Fenyvessy Jeromos dominikánus páternek – csapnivalóan rossz ízlése és irodalmi tájékozatlansága következtében a kiadói programból éppen a jó és igényes irodalom maradt ki. A sok pénz, amelyet a kiadóvállalat rendkívül leleményes irányítója egyéb üzleti kezdeményezéseiből a könyvkiadásba fektetett, kevés kivételtől eltekintve a dilettantizmust táplálta és juttatta nyomdafestékhez.

A ma is működő kiadók közül az Aurora adja ki a legtöbb könyvet, termése az elmúlt évtized alatt mintegy harminc könyv, ami átlagosan évi három kiadványnak felel meg. Voltak esztendők, amikor több, voltak, amikor kevesebb jelent meg. Az Aurora dicsekedhetik – hála Molnár József kitűnő nyomdájának – a művészileg legszebb könyvekkel. Átlagosan évi két könyv a Szepsi Csombor Kör és a *Magyar Műhely*, egy-egy a *Katolikus Szemle* és a Nemzetőr termése. Ha ehhez hozzávesszük az egyéb kiadásokat, akkor néhány év óta évi tíz-tizenkét kötetre tehető a nyugat-európai magyar könyvtermés. Vagyis havonként egy könyvvel szaporodik a nyugat-európai magyar irodalom. Számszerűen igen jelentős a vallásos kiadók termése. Ennek áttekintése azonban nem tartozik e beszámoló tárgykörébe. (Abécsi Opus Mystici Corpus [OMC], a kismartoni Prugg Verlag magyar programja, valamint a római Teológiai Kiskönyvtár nevű katolikus vállalkozások szép számú teológiai, hitbuzgalmi és valláserkölcsi munkát jelentetnek meg.) A mennyiségi visszaesés szembeötlő, mert az elmúlt évtizedben éppen azok a kiadók szűntek meg, amelyek számszerűen a legtöbb könyvet adták ki. Minőségileg azonban javult az átlagos színvonal. Dilettáns munka ma kevesebb lát napvilágot, mint tizenöt vagy húsz évvel ezelőtt.

A budapesti Széchényi Könyvtárban Nyugaton – tehát Nyugat-Európában és tengerentúlon – megjelent 4-5000 kiadványt tartanak nyilván. Az én gyűjtésem – amelyet egy készülő bibliográfia részére évek óta folytatok – körülbelül ugyanannyi magyar könyv adatait tartalmazza, amely 1945 és 1975 között jelent meg Nyugaton. Ennek a harminc éves termésnek kritikai számbavétele érdekes és izgalmas feladat volna egy fiatal irodalomtörténésznek és jó volna, ha ez az áttekintés és összegezés itt születnék meg és nem Budapesten. Erre azonban kevés a remény.

A könyvkiadásról szólva talán még egy megjegyzést. Írók sokszor panaszolják, hogy nincsenek többé mecénások, akik értékes alkotások megjelenését előmozdíthatnák. Valóban, a gazdag, nagy vagyonú embereknek az a típusa, amely a háború előtti Magyarországon a jó művészetet anyagilag támogatta, a nyugati magyarok köréből eltűnt. Azok, akik nyugaton irodalomra pénzt adnak, elsősorban nem a vagyonos, hanem a jómódú vagy olykor nem is olyan jómódú, de az

irodalmat szerető magyarok. Hogy a külföldre jutott magyar mágnások és földbirtokosok irodalomra és művészetre nem áldoznak – jóllehet többen idekint is vagyonnal rendelkeznek –, azon nem csodálkozhatunk. Magyarországon sem tették. Meglepő és sajnálatos viszont, hogy elfordult az irodalom támogatásától az a nagyiparos és bankár kör, amelynek mecénási tevékenysége a régi Magyarországon oly sok nemes vállalkozás létrejöttét és fennmaradását biztosította, írók és művészek életét, munkáját megkönnyítette. A Kornfeldek, Chorinok, Fellnerek, Weissek, Hatvány ak, Ullmannok külföldön nem gondoltak a magyar irodalomra; lehet, hogy azért, mert nem volt Fenyő Miksa típusú barátjuk, akinek talán sikerült volna pénztárcájukat kinyittatni. De talán másért is és ha ez az igazi ok, akkor különös fényt vet a hajdani hazai irodalompártoló tevékenységre. Magyarországon az irodalompártolás rangot és megbecsülést is kínált azoknak, akik mecénás-kodtak. Idekint ezt a magyar irodalom nem tudja megadni. Ha tehát az ellenszolgáltatás elmaradása a támogató kedvet lankasztja vagy egészen elaltatja, akkor ebből az következik, hogy a régi hazai irodalompártolás nem önzetlen, hanem nagyon is önös volt.

A könyvkiadáson kívül a folyóiratok biztosíthatnák azt a fórumot, amelyre az íróknak szükségük van, hogy munkáik nyomtatásban napvilágot lássanak. E tekintetben a helyzet valamivel jobb, mint a könyvkiadásé, de semmiképpen sem kielégítő. A fő bajt az olvasóközönség vészes megcsappanásában és elsorvadásában látom. A jó irodalomnak, az igényes alkotásnak nemcsak a közönnyel és az érdektelenséggel, hanem a silány fércművekkel és a rossz ízléssel is meg kell küzdenie. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy a külföldön élő magyaroknak mind kisebb az igényük az irodalomra és ha olvasnak is, nem válogatnak. A könyveket és folyóiratokat az olvasók nem veszik, hanem a kiadók eladják. A magyar szellemi táplálék nem az lesz, amit az olvasók kiválasztanak, hanem az, amit ügyes eladók rájuk sóznak. Az érték és a siker még jobban különválik, mint a normális körülmények között élő társadalmakban. És mivel a magát könnyed olvasmánynak hirdető irodalmi ipar, sőt a felületesség és silányság könnyebben talál eladót és vevőt, mint az esetleg gondolkodásra késztető és a többszöri olvasás fáradalmával is fenyegető értékes mű, mindenképpen előnyben vannak azok, akik szórakozást,

feledést, elmerengést vagy – ha politikai munkáról van szó – mindenre orvosságként használható világnézeti gyógyírt ajánlanak, mint azok, akik az olvasó közreműködését is sürgetik, tehát a műben való feloldódást, azzal való foglalkozást, töprengést, az alkotásban való közvetett részvételt, politikában pedig mérlegelést, józan megfontolást és az érzelmek, indulatok, szenvedélyek megfékezését kérik. E tekintetben természetesen a külföldi magyarok nem mások, tehát sem jobbak, sem rosz-szabbak, mint az a környezet, amelyben élnek, tehát a nyugateurópai országok lakossága. Elgondolkoztató viszont, hogy ha feltételezzük: a külföldre szakadt magyarság tükörképe a hazainak, vagyis arányosan vetíti vissza a hazai lakosság szerkezetét, amire sok megfigyelésünkből és észleletünkből következtethetünk és amire oly sokan esküsznek, akkor hogyan lehetséges, hogy a színvonalas irodalomnak a hazaihoz viszonyítva oly elenyészően kicsi a közönsége az emigránsok körében. Kétségtelen, hogy Magyarországon is Berkesi, Szilvási és a náluk is kisebb értékű írók dicsekedhetnek a legmagasabb példányszámokkal, de ugyanakkor tízezres tömegek olvasnak igazi és jó irodalmat, lírában, novellában, regényben, értekező prózában egyaránt. Ha a tíz milliós Magyarországon nem csak a legjobbaknak, de mondjuk az írói tehetség és irodalmi múlt tekintetében második sorban elhelyezkedő költőknek és íróknak a művei is tíz- meg húszezres példányszámban fogynak el és olvastatnak el, akkor hogyan lehetséges, hogy jó magyar költő vagy író miért nem tudja könyvét a – mondjuk – egy millió nyugaton élő magyarnak legalább ezer példányban eladni? Az arány ugyanis ez lenne, ha a kinti magyarság valóban a hazai keresztmetszete lenne? Ha az igényes hazai folyóiratoknak – fővárosiaknak és vidékieknek együttvéve – havi példányszáma a 100.000 körül mozog, és tudomásom szerint az utolsó példányig el is fogy, sőt helyenként hiánycikknek számít, akkor itt külföldön, ismét egy millió magyart feltételezve, ami reális, a meglévő néhány folyóiratból 10.000-ret kellene összesen eladni, még csak nem is havonta, hanem kéthavonta, vagy negyedévenként. Becslésem szerint azonban ennek még a felére sincs érdeklődő és vásárló. Azt hiszem, az egyharmad és a kétötöd között mozog az arány. Érdemes volna egyszer szociológiai vizsgálatnak alávetni azt a kérdést, hogy miért tompult el a hazájukat elhagyó magyarokban az irodalom – és általában az olvasás – iránti igény

és másodszor: mi a magyarázata annak, hogy az ízlés dolgában is nagyobb a megalkuvás, mint volt ugyanezek körében, amikor még hazájukban éltek.

A magyar folyóiratok – ha nagy nehézségekkel is –, de többségükben mind a mai napig fenn tudtak maradni. Az elmúlt tíz évben csak kettő szűnt meg, a párizsi *„Ahogy Lehet”* és a Brüsszelben kiadott *„Szemle”*. Az első elhalásával szűkültek a szépirodalmi művek megjelenési lehetőségei, az utóbbi vége pedig ugyancsak jelentős fórumtól fosztotta meg a politikai irodalom művelőit. Ha a többi még vegetál, ez nem jelenti, hogy a publikálási lehetőségek változatlanok maradtak. A terjedelem ugyanis nagy mértékben csökkent. Az *„Irodalmi Újság”*, amely kezdetben kéthetenként, aztán havonként egyszer látott napvilágot, immár évek óta kéthavi folyóiratként jelenik meg, de dupla számok révén évente csak körülbelül négyszer. A hatvanas évek elején rendelkezésre álló oldalszám körülbelül 50 százalékkal csökkent, tehát fele annyi anyagot képes a folyóirat közölni, mint amennyit 10—15 évvel ezelőtt közölt. Az *„Új Európa”* is átalakult havi lapból kéthavonta megjelenő lappá, a bécsi *„Magyar Híradó”* is hetilapból kevés oldalszámú havi lappá és a *Nemzető*nek, meg a *Katolikus Szemlé*nek is csökkentenie kellett az évi oldalszámot. A *Magyar Műhely* megszűnt mint rendszeresen megjelenő – kéthavi – folyóirat, évek óta csak rendszertelenül jelenik meg egy-egy szám, miután hosszú ideig teljesen szünetelt. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a Magyar Műhely a belső kör tagjain és magyarországi vendégszerzőkön kívül másoknak nem tud helyet biztosítani. Végső fokon változatlan terjedelemben csak az *Új Látóhatár* jelenik meg és itt érződik a legjobban a többi folyóirat lassú elsorvadásának következménye. Bármennyire szeretné is, képtelen kiegyenlítem a kiesést és helyet adni azoknak, akik máshonnan kiszorultak. Nagyon jellemző és a helyzetet mindennél jobban érzékeltető jelenség, hogy – úgy látszik – befejeződött a folyóirat- és lapalapításoik korszaka. Az elmúlt tíz évben Európában csak egyetlen említésre méltó, irodalmat is közlő orgánum indult és a közeljövőben sem számíthatunk új kezdeményezésre. A folyóiratkiadás olyan költséges vállalkozás lett, hogy szinte megoldhatatlan feladatok elé állítja azokat, akik ilyen gondolatot a fejükben forgatnak. Új orgánumok indulása helyett, sajnos, inkább azzal kell számolnunk, hogy a meglévők tovább sorvadnak, esetleg ki-

múlnak. A publikálási lehetőségek szűkülése még szembeötlőbb, ha az idegen nyelven kiadott magyar tárgykörű és érdeklődésű folyóiratokra gondolunk. Valamikor, még az ötvenes években, működött a *„Corvina"* című olasz nyelvű folyóirat, amely ablakot nyitott az olasz szellemi élet felé, az ötvenes évek végén és hatvanas évek elején Brüsszelben megjelent a Nagy Imre Intézet gondozásában a *„Revue"* és a *„Review"*, az Intézet francia illetve angol nyelvű szemléje, amely magyar politikai témájú tanulmányokat közölt. Mind a *Corvina*, mind a két brüsszeli folyóirat már régen a múlté. Marad, mint egyetlen magyar tematikájú idegen folyóirat, a Münchenben megjelenő *„Ungarn-Jahrbuch"*, amely évi mintegy háromszáz oldalával legalább a német nyelvterületet eléri. Sajnos, az *Ungarn-Jahruch* erősen történelemtudományi érdeklődésű és csupán tanulmányok közlésére vállalkozik. Esszéket, cikkeket nem közöl. Az irodalomtudomány is mostohagyerek, ugyanúgy a társadalomtudomány, a képzőművészet, a zenetudomány.

Igen bő és kitűnő viszont az évkönyv kritikai rovata, amelynek tágítása, színesebbé és még rendszeresebbé tétele a kiadók eltökélt szándéka. Ami az idegen nyelven megjelenő egyéb magyar időszaki termékeket illeti, nagy kár, hogy a *Nemzetőr* idegen nyelvű kiadványai annak az úgynevezett és sokat hangoztatott magyar ügynek semmit sem használnak, mert megbízható információt és eligazítást az idegen olvasóknak alig nyújtanak, munkájuk kimerül a szólamos antikommunizmusban, az üres frázisokban és másutt már megjelent írások újranyomásában.

Az előbb említett magyar nyelvű folyóiratok között szorosabb együttműködés nincs. Nem tudom, hogy ilyesmire egyáltalán szükség volna-e, illetve, mire lehetne felhasználni azt, ha közöttük meghittebb volna a kapcsolat és elevenebb az érintkezés. Valamelyes szóértés kialakult az *Új Látóhatár*, az *Irodalmi Újság* és a *Magyar Híradó* között. Persze, ez sem áll többből, mint a körükben folyó munka nyomon követéséből, a ritka személyes találkozásból, a folyóiratok kölcsönös ismertetéséből és ajánlásából. A római *Katolikus Szemle*, amely egy idő óta igen rendszertelenül és nagy késésekkel jelenik meg, őrzi sajátos jellegét, az irodalom és a teológia közötti egyensúlyt, csak kevéssé bővítve azt a munkatársi gárdát, amely az elmúlt két évtizedben a folyóirat körül kialakult.

Ami a Münchenben megjelenő *Nemzetőr*t és az *Új Európá*t illeti, a kettőnek sem egymással, sem a többiekkel nincs közvetlen és szerves kapcsolata. A bécsi *Magyar Híradó* jellegénél és természeténél fogva elsősorban hírközlő lap, irodalmi anyaga azonban jó ízlésre vall és ritka kritikáiban is érvényesül, az *Új Látóhatár*hoz és az *Irodalmi Újság*hoz hasonlóan, az esztétikai szempontok elsőbbsége.

Sajnos, olyan kritikai munka egyik folyóiratban sem folyik, mint amilyenre szükség volna. Nem kétséges, hogy a külföldi magyar irodalom egyik legnagyobb hiánya és fogyatékossága a beható és szakavatott kritika hiánya. Szomorú tény, hogy a nyugati magyar irodalmi termés majdnem kizárólag kritikai hozzájárulás nélkül jön létre. Ahhoz, hogy a kritika alkotókat segítsen, eligazítson, problémák tisztázását megkönnyítve munkára serkentsen, sokkal hatékonyabb és rendszeresebb kritikai tevékenységre volna szükség. Ebben valamennyi nyugati magyar folyóirat elmarasztalható. Érdemes volna egyszer arról is kimutatást készíteni, hogy milyen mértékű és hatékonyságú a külföldön megjelenő magyar szépirodalmi, tudományos és publicisztikai művek kritikai fogadtatása. Megdöbbentő, hogy olykor fontos és jelentős munkák semmilyen kritikai értékelésben nem részesülnek, vagy pedig a bírálat oly későn jelenik meg, hogy sem az írónak, sem az olvasónak már nemigen nyújthat támogatást. Említhetnék néhány kiáltó esetet, azt például, hogy Gombos Gyula nagy jelentőségű műve Szabó Dezsőről csak megjelenése után két évvel kapott kritikai reakciót, abban a folyóiratban, amelyhez a szerző legközelebb áll, tehát amelytől elsőnek kellett volna méltatásban részesülnie. Ugyanez vonatkozik Határ Győző *„Hajszálhíd”* című testes kötetére, és még néhány más munkára.

Az *Új Látóhatár* 1973-ban 18 és 1974-ben 13 nyugaton, magyar szerzőtől megjelent könyvről közölt kritikát. Az *Új Európa* 1974-ben 13 munkát ismertetett, a *Nemzetőr* 10-et, a *Katolikus Szemle* 1973-ban 4-et, 1974-ben 6-ot, a *Magyar Híradó* 1974-ben 4-et és a *Magyar Műhely* 1974-ben 1-et, az azt megelőző két évben egyet sem. Ez igen kevés, különösen akkor, ha a legtöbb kritika nem megy tovább a legfontosabb adatok közlésénél, a tartalom ismertetésénél és néhány minősítő jelző felsorolásánál. A külföldi magyar kritika nyomorúságát mi

sem jellemzi jobban, mint az a körülmény, hogy csak egyetlen olyan kritikus van, aki ezt hivatásként, kizárólagosan és minden más írói tevékenységet háttérbe szorítva végzi: a Párizsban élő Albert Pál. Ő nemcsak az egyetlen igazi kritikus a magyar emigrációban, nemcsak a legjelentősebb műbírálónk, de olyan nagy tudású, annyira tájékozott, sokoldalú és oly nagy műgonddal író ember, aki Magyarországon is az elsők között lenne. Ugyancsak eredendően kritikusi alkat és energiáit másra nem pazarló író a Genfben élő Haldimann Éva; kár, hogy nem magyarul, hanem németül ír. És kár, hogy Kerényi Magda és Szente Imre keveset publikál, Márton László teljesen felhagyott a kritikával és Zsigmond Endrét betegsége akadályozza a munkában.

Magyar kritikát külföldön olyanok írnak, akiknek nem ez elsődleges műfajuk és munkaterületük. Költők költőkről, elbeszélők elbeszélőkről, politikai írók politikai írókról, történészek történészekről, teológusok teológusokról írnak kritikai cikkeket. És természetesen mindenki arról, aki vagy ami helyeslésre, vagy ellenzésre ösztönzi. A kritika tárgya tehát esetleges. Kritikusok hiányában önkényes is, hiszen a legtöbbször véletleneken múlik, hogy kinek mi tetszik meg, vagy kit mi késztet ellenvetésre. A szerkesztők az esetek többségében tehetetlenek. Azt nyomtatják ki, ami kéziratként valamelyik munkatársuktól hozzájuk kerül. Kritikát megrendelni, kritikai szemléletet és álláspontot tisztázni szinte lehetetlen, mert ez oly sok időt, energiát, munkát igényelne, amit a nagy távolságok miatt levelezéssel nem lehet elintézni. Kívülállók sokszor el sem hiszik, hány levélbe és mennyi rábeszélésbe kerül egy-egy kritikai cikk elkészülése. Az is megtörténik, hogy a szerkesztő a kiszemelt kritikus többszöri elhárító mozdulata után a negyedik vagy ötödik kísérletnél feladja a küzdelmet, magára haragítva ezzel a szerzőt és annak barátait. Van olyan eset is, hogy ha a szerkesztőnek végül sikerül is recenzenst találnia, a szerző örömét és megelégedettségét még mindig nem vívta ki, mert a legtöbb szerző elégedetlen a recenzenssel. Csak saját tapasztalatomat hadd mondjam meg. Minden második szerző azt kívánja, hogy Cs. Szabó László,

Gombos Gyula vagy Albert Pál írjon a könyvéről, annak ellenére, hogy tudja, Cs. Szabó és Gombos nem ír kritikát. Van, aki személyes sértésnek veszi, ha

nem Cs. Szabó, Gombos vagy Albert foglalkozik művével. Van, aki személyes inzultust lát a recenzens kiválasztásában, még akkor is, ha szerencsétlen szerkesztőnek esetleg csak negyedik- vagy ötödik kísérletére sikerült bírálót találnia és munkára serkentenie. Ilyen körülmények között rendszeres, módszeres és a szerzőknek is használó kritikai munka és tervezés lehetetlen. E tekintetben még jobb az a kritikai tevékenység, amelyet egy-két nyugati magyar rádió folytat, amenynyiben – módja lévén honoráriumot fizetni – rendelhet recenziókat olyan művekről, amelyekkel foglalkozni akar. Magyarországon a kritikai munkát nagy mértékben jellemzi az úgynevezett klikkrendszer és annak érvényesülése a műbírálatban. A klikkek, baráti körök, irodalompolitikai társulások tagjai egymásról írják a kritikát, legtöbbször kerülve a valódi vélemény kimondását. Hasonlóval a mi köreinkben is találkozunk. Sok bíráló csak jót hajlandó ími, a rosszat inkább nem írja meg, nehogy bármilyen érzékenységet sértsen vagy – mint olykor hallani – ellenséget szerezzen. Ennek következtében legtöbbször csak lelkendező kritikákat olvashatunk, mintha a külföldi magyar irodalom csak jeles művekből állna. A hibák, a tévedések, a fogyatékosságok felsorolása vagy a dilettantizmus kipellengé-rezése igen szűk körre szorult, és ha ilyesmi megjelenik, az olyan, mint a fehér holló.

Néhány szót még a folyóiratokkal kapcsolatban azok jellegéről, érdeklődési köréről, hazai fogalmat használva, profiljáról. E tekintetben elég sok a félreértés és a téves hiedelem. A skatulyázási hajlamokat követve szokásos – mint Béládi Miklós is tette a nyugati magyar irodalomról készített, igen nagy felkészültségről és tájékozottságról tanúskodó tanulmányában – az *Új Látóhatár*t a negyvenes évek végén nyugatra távozott, úgynevezett idősebb nemzedék orgánumának tekinteni, az *Irodalmi Újság* ugyancsak e séma szerint a volt kommunista párttagok lapja, a *Katolikus Szemle* a katolikus írói csoporté, a *Magyar Műhely* a kísérletező kedvű fiataloké, a *Nemzetőr* pedig mindenféle múltba vágyás és szólamos antikommunizmus, valamint irodalmi dilettantizmus keveréke. Ez természetesen eléggé önkényes osztályozás, mégha egyik-másik megállapítás tartalmaz is valamit a tényleges helyzetből. Ami az *Új Látóhatár*t, az *Irodalmi Újság*ot és a *Magyar Műhely*t illeti, talán nem érdektelen, hogy a három orgánumnak majdnem

azonos a munkatársi gárdája. A folyóiratok tehát nem különülnek el a tekintetben, hogy önálló szerzői gárdával rendelkeznek. Igaz ugyan, hogy mind a háromnál van néhány író, aki csak abba az egyetlen folyóiratba ír. Névszerint is meg lehetne nevezni ezeket minden nehézség nélkül. A munkatársak legtöbbje azonban mind a három orgánumba ír. És azonos szellemben, írói modorban, alkotói technikával. Éppen ezért gyakran mosolyra késztet a *Magyar Műhely* némely szerkesztőjének az az igyekezete, hogy a folyóirat körül kialakult munkatársi kört amolyan egységes szellemű, szándékú és stílusirányzatú társaságnak tüntesse fel – főleg Magyarországon –, amely sajátos színnel gazdagítja a magyar irodalmat. A valóságban Vitéz György, Kibédi Varga, Bakucz, Kemenes Géfin és mások az *Új Látóhatár*ban és az *Irodalmi Újság*ban ugyanannak az úgynevezett modernizmusnak a művelői, mint a *Magyar Műhely*ben. És Hanák Tibor sem ölt más köntöst, amikor Párizsban, mint amikor Münchenben publikál. A bélyegek, amelyeket a folyóiratokra rányomnak és amelyeket némelyek tüntetően mutogatnak, mások rejtegetnek, legfeljebb a folyóiratok belső szerkesztői körére vonatkoztathatók, de nem az egész folyóiratra és azok teljes munkatársi gárdájára. Igaz ugyan, hogy az *Új Látóhatár* szerkesztői és főmunkatársai az ún. első generáció tagjai, az is igaz, hogy közel állnak a népi irányzathoz, de ettől a folyóirat nem az öregek orgánuma és nem csupán a népieké. A munkatársak átlagos életkora nem magasabb, mint bármelyik más folyóiraté és ha azt veszem, hogy hány induló, húsz és harminc közötti költőnek, írónak a fóruma, akkor fiatalabb, mint az, amelyik az ifjú nemzedék orgánumának hirdeti magát. Az *Új Látóhatár*nak nem különös érdeme, hogy mindegyik közül a legeredményesebben foglalkozik fiatal, kezdő tehetségek felfedezésével. Helyzetéből adódik, hogy sokan az irodalomba való belépést – a kinti magyar irodalomba való belépést – az *Új Látóhatár*ban való megjelenéssel azonosítják. Mint hajdan Magyarországon, ahol a Nyugat-ban kellett megjelenni, hogy az irodalmi életben is tudomást vegyenek valakiről. Mondom, ez nem érdeme az *Új Látóhatár*nak, de adottság. A külföldi magyar irodalom közép-és fiatal nemzedékének jelentékeny hányada az *Új Látóhatár*ban illetve elődjében, a *Látóhatár*ban jelent meg először. Visszatérve a kiindulóponthoz, ahhoz, hogy az előbb említett megkülönböztető jegyek legfeljebb a

belső, szűkebb körre, de nem a folyóiratok egészére jellemzők, az *Irodalmi Újság* sem a volt párttagok lapja, mégha szerkesztői azok voltak is, és a *Magyar Műhely* sem csupán a fiatalos kísérletező kedvvé, mégha szerkesztői és néhány belső embere valóban ezzel vívott ki magának megbecsülést és elismerést. És végül a *Nemzetőr*re ragasztott bélyegek is csak a belső körre vonatkoznak, de nem a munkatársak tekintélyes hányadára. Itt legfeljebb csak azt lehetne megkérdezni, hogy némelyek hogyan tudnak lelki konfliktusok nélkül dolgozni olyan lapban, amelynek szelleme, belső atmoszférája, irodalompolitikája és még azt is hozzátenném, hogy a színvonala, annyira eltér azokétól, amelyeknek ugyancsak munkatársaik. Amennyire helyeselhető például az *Irodalmi Újság* nyitottsága, vagy a *Katolikus Szemlé*é és a *Magyar Híradó*é, amennyiben igen tág spektrumát adják a külföldi magyar gondolkodásnak és írásművészetnek, olyannyira elgondolkoztató és olykor aggasztó az a nyitás, amelyet a jobboldali politikai szélsőségek és az irodalmi dilettantizmus felé a *Nemzetőr*nél észlelhetünk. Nem szeretném, ha bárki is félreértene. A nyitottságnak csak örülni lehet, de vannak bizonyos határok, amelyeken túlmenni magára valamit is adó írónak igen veszélyes. Akiket a *Magyar Műhely*től visszatart e folyóiratnak némely magyarországi testülettel és nemcsak művelődési célokat szolgáló hazai intézménnyel való együttműködése, azok tevékenységébe való bekapcsolódása, annak el kellene gondolkoznia azon, hogy helyes-e, ha a másik szélső álláspont – tehát a teljes negáció, minden magyarországi kezdeményezésnek, munkának, vállalkozásnak, teljesítménynek a tagadása – híveivel tart. Az irodalomban természetesen nem érvényesülhetnek irodalmon kívüli szempontok és írók egymás között nem lehetnek inkvizítorok, következésképpen ebben a nyugati magyar irodalomban minden írónak helye, szerepe és joga van, de az irodalmi közéletben – amelyből lehetetlen száműzni a politikát – az írótól nagyfokú igényesség és azt is mondhatnám, finy-nyásság várható, nemcsak ami az esztétikát, hanem ami a politikát illeti.

A nyugati magyar irodalom intézményrendszerében fontos szerepük lehetne az írói egyesületeknek. Sajnos, tartós működésük megvalósíthatatlannak bizonyult. Egészen 1957-ig a PEN Clubon kívül semmilyen írói tömörülés nem létezett, ha eltekintünk attól az igen zárt körű és a Fenyvessy Jeromos vállalata

körül létesült írói szervezettől, amelynek Vörösmarty Kör volt a neve és tagjai elsősorban Németországban éltek. Ez a szó igazi értelmében vett dilettáns író sikeres üzleti vállalkozásaival sokáig életben tudta tartani a kört és kiadója révén ugyancsak hosszú ideig, majd másfél évtizedig rendszeresen jelentette meg a tagok munkáit. Ugyancsak egyetlen ember, a Brüsszelben élő Déri Béla katolikus lelkész aktivitása tartott össze néhány évig egy irodalmi társaságot, amely két eléggé népes konferenciával, Belgiumban és Olaszországban, valamint több kiadványával hívta fel magára a figyelmet. Ez a társaság – amely már 1956 után alakult – az emigráns irodalom szélesebb spektrumát tükrözte, végső fokon azonban arra a körre korlátozódott, amely a *Katolikus Szemle* és a *Nemzetőr* körül abban az időben kialakult. Déri Béla halálával ez a kezdeményezés is elsorvadt. A legnagyobb írói tömörülés mindezideig az 1957-ben alakult Magyar Írók Szövetsége Külföldön nevű szervezet volt, amelyet amerikai támogatással az 1956-57-ben nyugatra távozott írók együttes és közös szerepeltetésére hoztak létre, a korábban kijöttek aktív részvételével és közreműködésével. A kezdeményezésnek igen jó visszhangja volt, a nyugati magyar íróknak mindeddig legszélesebb körét ölelte fel. Programja is igen ígéretes volt, és amíg tartott az amerikai támogatás, ebből sok mindent meg is valósított. Legmaradandóbb teljesítménye a Magyar Könyves Céh könyvsorozata, értékes és külsőre is tetszetős köteteivel. A külföldi magyar írószövetség létrejöttét sem belülről jövő igény, hanem ezúttal is – financiális segítség formájában jelentkező – külső serkentés váltotta ki. Sorsa tehát ugyanaz lett, mint a többieké, elhalt abban a pillanatban, amely pillanatban ez a serkentés és ösztönzés megszűnt. Az írói társadalom ismét széthullott és a jelenlegi viszonyok között semmi kilátás arra, hogy hasonló vállalkozás ismét elinduljon. Némi kísérlet volt erre a néhány évvel ezelőtt létrejött Németországi Magyar Írók Munkaközössége, amely Kölnben Peéry Rezső elnökletével kezdte meg működését. Sajnos, ebben az esetben már az indulásnál oly erősek voltak a kételyek egy ilyen szervezet létjogosultságát és szükségét illetően, hogy Németországban, Svájcban és Ausztriában az ott élő 175 író közül alig harmincan tettek eleget a csatlakozási felhívásnak. Ez a kör azzal a szándékkal alakult, hogy együttes fellépéssel igyekezzék könyvkiadási tervekhez megfelelő anyagi fedezetet sze-

rezni. A remények azonban nem valósultak meg és a kör olyan mértékben sorvadt el, amilyen mértékben ez a felismerés nyilvánvalóvá vált. A másik bajt az okozta, hogy a szétszórtság következtében nehéz volt közös programot kidolgozni és abban megfelelő részvételt biztosítani, másfelől a magyar közönség részéről is oly csekély érdeklődés nyilvánult meg, hogy ez méltán hangolta le és kedvetlenítette el a szervezőket. A munkaközösség több irodalmi estet rendezett, németeknek és magyaroknak. Elszomorító volt, hogy a német esteken többen jelentek meg, mint a magyaron, ami a magyar közösségek nagyfokú közönyét és érdektelenségét bizonyította. A munkaközösség még létezik, de a jelekből ítélve jövője nem sok reménnyel kecsegtet. Eddigi legjelentősebb teljesítménye egy német nyelvű magyar költői antológia, hat nyugaton élő költő részvételével.

Legtartósabbnak és legidőtállóbbnak mindezideig a PEN Club, nevezetesen annak a menekült írókat magában foglaló csoportja, az *„Írók a Száműzetésben”* nevű központja bizonyult. A PEN-ben mindig igen aktív volt a magyar részvétel. A Menekült írók Központjának egyik alapítója Tábori Pál volt, aki élete végéig nemcsak a nemzetközi titkárságban és az angol központ munkájában vállalt fontos feladatokat, de mindvégig egyik legtevékenyebb tagja volt a hontalan írók csoportjának is, főleg nemzetközi értekezleteken és kezdeményezésekben, amilyen az üldözött írókat támogató pénzügyi alap és a börtönbe került írók kiszabadítására létesített bizottság volt. Táborin kívül más magyar írók is gyakran vállaltak aktív szerepet az egyes alközpontok munkájában. Ilyen működik jelenleg Amerikában, Angliában, Franciaországban és Nyugat-Németországban. Ez utóbbi összefogja a német nyelvű országokban élő összes menekült írókat. Ennek is magyar volt az elnöke az elmúlt tíz évben, Werner Géza. A franciaországi alközpont főtitkára Méray Tibor, az amerikainak is volt többször magyar elnöke vagy főtitkára, az egész menekült központnak pedig pillanatnyilag éppen Mikes György az elnöke. Figyelemreméltó, hogy a menekült PEN szervezetben a magyarok számszerűen is és aktivitásukat tekintve is mindig az élen jártak, sőt a német nyelvterületi szervezetben oly nyomasztó volt időnként a magyar túlsúly, hogy – az egészséges egyensúly érdekében – maguknak a magyaroknak kellett közreműköd-niök abban, hogy más nemzetiségűek is szerephez és feladathoz

jussanak. Oly annyira, és természetesen a 68-as események utóhatásaként is, hogy ma már inkább csehszlovák hegemóniáról beszélhetünk. A Nyugat-Európában élő magyar írók közül mintegy hatvanan tagjai a PEN-nek, tehát az összlétszámnak mintegy egy ötöde.

Befejezésül talán annyit, jóllehet a nyugati magyar irodalom intézményrendszere súlyos nehézséggel küszködik és sok helyütt inkább a sorvadás, mint a virágzás vagy fejlődés tüneteit látjuk, ennek az irodalomnak a művekben fellelhető értéke nem lebecsülendő. E vázlatban csak arra szorítkozhattam, hogy ez irodalom kereteiről beszéljek, egyszer talán arra is sor kerül, hogy a legnagyobb értékeket és teljesítményeket is számba vegyük és a magyar irodalom egészében elhelyezzük. Röviden azonban: önálló, eredeti irodalommal van dolgunk és ezt Magyarországon és a magyar irodalom más központjaiban is mind többen ismerik el. A külföldi magyar irodalmat helytelen volna a hazaihoz viszonyítani és ebből amolyan értékrendet megállapítani. Nincs ugyanis olyan közös mércénk, amelynek alapján ez irodalmakat egymás mellé állíthatnánk és megmérhetnénk. Az idők folyamán kialakult a magyar irodalomnak több központja: a magyarországi, a romániai, jugoszláviai, szlovákiai, kárpátaljai és a nyugati. Mindegyik más és más feltételek között fejlődik, mások az alkotási lehetőségek, mások az intézményrendszerek. Irodalmi teljesítményeket minősíteni és értékeket összehasonlítani csak ott lehet, ahol azonos az érték- és mértékrendszer. Éppen ezért indokolatlan, ha külföldön dolgozó magyar írókban kisebbrendűségi komplexum alakul ki. Műveik értékét és jelentőségét a mi adottságainkhoz kell mérni és ebben az értékrendszerben valóban büszkén hivatkozhatunk néhány nagy és maradandó teljesítményre. Legjobb íróink tehetsége, a bennük munkálkodó alkotói kedv és a kezük alól kikerülő művek magas színvonala enyhíti azt a rossz hangulatot, amelyet az intézmények fogyatékos működése kelt.

A nyugat-európai magyar irodalom intézményrendszere – Vázlat Új Látóhatár, 1975. (26. évf.) 4. sz. 317-333. o.

1976

Bevezetés

A *Látóhatár* első száma 1950 novemberében jelent meg Zürichben. A tervezés, előkészítés és összeállítás munkáját az a szűk baráti kör végezte, amely Borsos Sándorból, Gál Mihályból, Molnár Józsefből, Pap Istvánból, Vámos Imréből és e sorok írójából állott. Mivel Svájcban akkor menekült íróknak és politikusoknak tilos volt irodalmi és politikai tevékenységet kifejteni, az alapítók az első szám fedőlapjára azt írták, hogy *„Készült Ausztriában".* A folyóiratot ugyan Svájcban sokszorosították, postázni azonban már nem merték ebben az országban. Az alapítók egy barátja adta fel az első szám példányát a Genf közelében, de már francia területen lévő Annemasseban. A kiadóhivatal postai címeként egy Franciaországban élő közös barát párizsi postafiókja szerepelt. 1950-ben egyetlen szám jelent meg. Ennek terjedelme 44 lap volt. A következő, vagyis a 2. évfolyam 1. számtól kezdve a terjedelem már 50 vagy annál több lapot tett ki. Az impresszumon az állt, hogy *„felelős kiadó és szerkesztő Dr. Borsos Sándor"*, a folyóiratot *„szerkeszti Vámos Imre".*

Azután, hogy Borsos Sándor 1950 végén áttelepedett Párizsba, az előállítás – tehát a sokszorosítás – már ott történt. Franciaországban minden időszaki kiadványnak szüksége volt egy úgynevezett directeur gérant-ra, akinek francia állampolgárnak kellett lennie. Ezt a szerepet az alapítók egy közös magyar barátjának francia felesége, Farkas Nicole vállalta. Az ő nevén történt a folyóirat párizsi bejegyzése. A francia fővárosban összesen három szám jelent meg, továbbá egy negyedik szám is, mégpedig 1951 nyarán nyomtatásban. Ez a Berlinben rendezett Világifjúsági Találkozó alkalmából készült, 32 nyomtatott lap terjedelemben, 2000 példányban, abból a célból, hogy kiosztásra kerüljön a VIT-re Berlin-

be érkezett magyar fiatalok között. Ez a szám a beköszöntőn kívül eredeti közleményt nem tartalmazott, a cikkeket a szerkesztő az előző számokból válogatta.

Az 1952. évi 1. szám már Münchenben készült, de még a párizsi impresszummal. A változás csak annyi volt, hogy szerkesztőségi címként Vámos Imre müncheni lakása szerepelt.

Közben nézeteltérés támadt a folyóirat belső gárdájának Németországba átköltözött tagjai – Vámos Imre, Borbándi Gyula, Molnár József – és a Párizsban élő Borsos Sándor között. Az előbbiek véleménye az volt, hogy a folyóiratnak ott kell megjelennie, ahol a szerkesztők és a belső munkatársak többsége él. Borsos Sándor ragaszkodott a Párizsban való megjelenéshez és következésképpen saját felelős szerkesztői és kiadói szerepéhez. Mivel az ellentéteket nem sikerült elsimítani, a szakadás elkerülhetetlen volt. A németországiak tudták, hogy amíg Farkas Nicole directeur gérant-ságáról le nem mond és a lap megszűnését be nem jelenti, *Látóhatár* címen nem adhatnak ki folyóiratot. Ogy határoztak, hogy egyelőre *Egész Látóhatár* címen jelentetik meg szemléjüket. Ebből két szám jelent meg Münchenben. Amikor azután Farkas Nicole a párizsi hatóságoknál a *Látóhatár* bejegyzését töröltette, a müncheniek visszatértek a Látóhatár címhez. Borsos Sándor ebben már nem vett részt. Az *Egész Látóhatár* – 1952 júliusában és szeptemberében megjelent – két számán már Vámos Imre szerepel, mint felelős szerkesztő és kiadó, a szerkesztési és előállítási munkát azonban Molnár Józseffel és e sorok írójával közösen végezte. E két, ugyancsak sokszorosított, szám terjedelme 80, illetve 64 lap volt.

1952 őszén Borsody István, Cs. Szabó László és Szabó Zoltán felhívása nyomán megalakult a Látóhatár Baráti Társaság. Ennek tagjai ötven dolláros hozzájárulásukkal – amely meg nem határozott időre szóló előzetes előfizetésnek minősült – megteremtették a lehetőségét annak, hogy a folyóirat nyomtatásban jelenjék meg.

Az első nyomtatott szám 1953 elején látott napvilágot 64 oldalon. Az impresszumra, mint felelős szerkesztő és kiadó Vámos Imre, főmunkatársként Borbándi Gyula neve került. Ekkor kapcsolódott be a szerkesztőségi munkába Horváth Béla és Bikich Gábor. A Baráti Társaság felhívásának kibocsátói –

Borsody István, Cs. Szabó László és Szabó Zoltán szerkesztőbizottságot alkottak. Ez a szerkesztőbizottság 1954 tavaszáig működött. Az 1954/3. számban közölt hír szerint Cs. Szabó László és Szabó Zoltán lemondott szerkesztőbizottsági tagságáról és ezzel a szerkesztőbizottság megszűnt. 1956. január i-én Borbándi Gyula mellé új főmunkatársnak Molnár József lépett be a szerkesztőségbe. Ő előzőleg, 1953 és 1955 között az amerikai terjesztés megszervezésével nagy mértékben hozzájárult a folyóirat megjelenésének biztosításához. A *Látóhatár* terjedelme 1957 januárjában 64 lapról 80 lapra emelkedett.

A következő változás a szerkesztőségben az 1957/6. számban következett be. A folyóirat élére szerkesztőbizottság került, a következő összeállításban: Borsody István, Cs. Szabó László, Határ Győző, Hatvány Bertalan, Ignotus Pál, Kovács Imre, Szabó Zoltán és Tábori Pál. A szerkesztést öten végezték: Bikich Gábor, Borbándi Gyula, Horváth Béla, Molnár József és Vámos Imre. A folyóiratnak nem volt felelős szerkesztője. Felelős kiadóként Vámos Imre szerepelt az impresszumon. Ez a változás a *„Magyar Írók Szövetsége Külföldön”* 1957. március 15-én Londonban történt megalapításának volt a következménye és a Szövetség és a Látóhatár között kialakult szoros kapcsolatot tükrözte. Az impresszum változatlan maradt az 1958/2. számig. Ez volt egyébként az utolsó szám, amelyet Bikich Gábor, Borbándi Gyula, Horváth Béla, Molnár József és Vámos Imre közösen szerkesztett. 1958 tavaszán felbomlott a köztük lévő egyetértés és megszűntek az együttműködés feltételei. A következmény a szerkesztőségen belüli szakadás volt.

Bikich Gábor, Borbándi Gyula és Molnár József a munkatársak túlnyomó többségére és a folyóirat teljes előfizetői gárdájára támaszkodva, a folytonosságot tartva szem előtt a régi szellemben és módszerrel folytatta a munkát. A *Látóhatár* Vámos Imre nevén volt bejelentve a müncheni hatóságoknál és mivel Horváth Béla és Vámos Imre is jelét adta annak, hogy *Látóhatár* címen akar kiadni folyóiratot, csak peres eljárással lehetett volna a *Látóhatár* címének használata körüli jogot és illetékességet tisztázni. Az ügynek bíróság elé vitelét kikerülendő, Bikich Gábor, Borbándi Gyula és Molnár József *Új Látóhatár* címen jelentette meg a folyóiratot. Egy ideig Horváth és Vámos is adott ki – rendszertelenül –

folyóiratot *Látóhatár* címen, majd amikor 1962 februárjában Magyarországra visszatértek, egy ilyen című orgánum kiadásának engedélyezését kérték – és kapták – a budapesti hatóságoktól.

Új Látóhatár címen az első szám 1958 júliusában jelent meg. A felelős kiadó Molnár József volt, a felelős szerkesztő Borbándi Gyula. Főmunkatársakként Bikich Gábor, Kovács Imre és Szabó Zoltán jegyezték a lapot. Az 1959/4. számtól a főmunkatársak névsora Gombos Gyulával, az 1961/1. számtól pedig Sztáray Zoltánnal szaporodott. Az 1961/1. számtól az impresszum azt tüntette fel, hogy a folyóiratot hárman szerkesztik: Bikich Gábor, Borbándi Gyula, mint felelős szerkesztő és Molnár József, mint felelős kiadó. Főmunkatárs maradt Gombos Gyula, Kovács Imre, Szabó Zoltán és Sztáray Zoltán. 1963. október 3-án Bikich Gábor kivált a szerkesztőségből, az 1964/1. számtól kezdve pedig Szabó Zoltán a főmunkatársak közül. 1970. január l-ig változatlan volt az összetétel. Akkor Zsigmond Endre került az impresszumra mint új főmunkatárs. Az 1972/1. számtól Kovács Imre már nem szerepelt mint főmunkatárs. Attól kezdve a folyóiratot öten jegyzik: mint szerkesztők Borbándi Gyula felelős szerkesztő és Molnár József felelős kiadó, valamint Gombos Gyula, Sztáray Zoltán és Zsigmond Endre, mint főmunkatárs.

Az *Új Látóhatár* terjedelme 1958-tól kezdve 80 oldal volt, 1960-tól kezdve pedig számonként 96 oldal. Több szám nagyobb terjedelemben jelent meg. A folyóirat néhány különszámot is kiadott: 1955-ben Jászi Oszkár nyolcvanadik születésnapja, 1956-ban a magyar forradalom, 1962-ben Illyés Gyula hatvanadik és 1971-ben Németh László hetvenedik születésnapja alkalmából.

Bevezetés Új Látóhatár, 1976. (27. évf.) 1–2. sz. 7-9. o.

JELENTÉS A GARAM MENTÉRŐL

Duba Gyula: Vajúdó parasztvilág, Madách Könyvkiadó, Bratislava (Pozsony) 1974,232 lap

Duba Gyula regényét ugyanolyan lelkesedéssel és ünnepélyességgel illenék fogadni, mint évekkel ezelőtt Sütő András *„Anyám könnyű álmot ígér"* című remekművét. Mert a Szlovákiában élő író olyan hiteles és művészileg is magas színvonalú elbeszélő művel lepett meg minket, amely előkelő helyet és rangot biztosít neki a jelenkori magyar irodalomban. Duba Gyula erdélyi írótársához, az imént említett Sütő Andráshoz hasonlóan, életének negyedik évtizedében falujába tér vissza és krónikás hűséggel, szülőföldje iránti olthatatlan szeretettel és magas irodalmi igénnyel számol be a vidék és lakói közelmúltjáról és jelenéről. Ami Sütő Andrásnak Pusztakamarás, az Duba Gyulának Hontfüzesgyarmat, ez a Garam menti község, a zselizi járásban, nem messze Lévától. A könyv ezt az egyszerű és tömör alcímet viseli: *Jelentés a Garam mentéről.* Több azonban Duba munkája, mint csak jelentés: nagy igényű művészi feldolgozása egy falu és környéke sok évtizedes történetének; elsősorban a Duba család emelkedésének és hanyatlásának, a paraszti életmód és életvitel alakulásának mesteri leírása. Duba Gvula szociográfiai irodalomnak szánta művét, de több lett belőle; rendkívül érdekes, izealmas, lírai részletekben bővelkedő, nagy tehetségű alkotóról tanúskodó és mindvégig lebilincselő széppróza.

Öt évvel az *„Anyám könnyű álmot ígér"* után Szlovákia magyar irodalma is olyan művel hívta fel magára a figyelmet, amely joggal tarthat igényt arra, hogy nemcsak Duba Gyula szűkebb hazája, de az egész magyar nyelvterület és azon kívül élő magyar olvasók érdeklődését is kiváltsa. A *„Vajúdó parasztvilág"* megjelenése – köszönet érte a pozsonyi Madách Kiadónak – irodalmi esemény.

A szerző nevét bizonyára csak kevesen ismerik, hiszen eddigi munkássága alapján híre nemigen jutott túl Szlovákián. Csak az avatottak ismerték néhány kisebb műve és az *Irodalmi Szemle* című pozsonyi folyóiratnál végzett szerkesztői munkája alapján. 1930-ban született a már említett Honfüzesgyarmaton. 1954 óta publikál rendszeresen, de a kezdeti években elsősorban humoros, szatirikus írásokat, kisebb novellákat és karcolatokat jelentetett meg. 1959-ben jelent meg első könyve *„A nevető ember”,* két év múlva kiadta humoreszkjeinek gyűjteményét, majd 1963-ban elbeszéléseinek egy kötetét. Sokáig dolgozott a pozsonyi *Hét* szerkesztőségében, néhány év óta az ugyancsak Pozsonyban megjelenő *Irodalmi Szemle* főszerkesztője. Előttünk fekvő munkája, a *„Vajúdó parasztvilág”* a magyar-csehszlovák könyvkiadási egyezmény alapján jelent meg nyomtatásban, mégpedig úgy, hogy 2500 példány a csehszlovákiai magyar olvasók számára készült, 1500 példányt pedig átvett a budapesti Szépirodalmi Könyvkiadó magyarországi terjesztésre.

Összesen négy ezer példány tehát az első kiadás. Sajnos, igen kevés. Duba könyve megérdemelné, hogy sok tízezres példányszámban kerüljön a magyar olvasók asztalára. A Jelentés a Garam mentéről nem pusztán e táj és népe életéről ad számot, hanem a szlovákiai magyarság háború előtti, alatti és utáni sorsáról, a falusi nép küzdelméről a rászakadt történelem súlya alatt és arról a példás derűlátásról, amellyel sok keserű tapasztalata ellenére is képes életét állandóan megújítani, elölről kezdeni, a semmiből újjáteremteni. De krónika a múltról is, arról a világról, amelyet maga alá temetett a történelem, azokról a paraszti szokásokról, beidegzettségekről, hagyományokról, amelyeket a megváltozott társadalmi rendszer és a megváltozott életforma végképpen az emlékek birodalmába utalt át.

A könyv első része a ház, az udvar, a kert, az utca, a gazdatársadalom és a határvidék aprólékos, de pillanatig sem untató vagy álmosító leírása. Duba Gyula a családi házból indul ki és rajzol mind szélesebb köröket, rögzítve ezáltal azt a világot, amelyet gyerekkorában látott és amelyet később végképp elhagyott. A leírás pontos, világos, részletes és sokszor szemet gyönyörködtető.

„Tágas parasztportán áll a házunk – írja –*, elfér rajta az alsó és a felső ház, s a két ház között még elég széles udvar marad arra, hogy a kévékkel megrakott „hosszúszekerek" végigdöcögjenek rajta a szérűskert felé. Amikor én születtem, a mai alsó ház helyén öreg épület állt, kamra, alatta pince, és egy konyha, itt laktak a szüleim és én, majd később az öcsém is, tehát a fiatalok. A hosszú felső ház egyik felében lakott a dédapám (kisöregattya), a nagyapám (öregattya) és a nagyanyám (öregmama). De ennek az épületnek az első szobája (az elsőház), a tisztaszoba akkor már részben a szüleimé volt, mert anyám menyasz-szonyi bútoraival rendezték be ..."*

Így indul Duba könyve és ugyanilyen aprólékossággal folytatódik a ház leírása. Szobáról szobára megy a szerző, mindenhol pontos képet adva arról, hogyan rekonstruálta az emlékezet a hajdani nagy Duba család portáját. Az *„elsőházról"*, vagyis a tisztaszobáról ezt a jó szemre és megelevenítő képességre valló beszámolót kapjuk:

„Amolyan öltözőszoba volt ez az 'elsőház', fűteni sem lehetett, mert nem volt benne kályha. A szekrények tele fehérneművel, ágyneművel, ünneplő ruhával. Az ágyakban soha senki nem aludt. Az asztal fölött aranyozott, üvegdíszes, porcelán ernyős petróleumlámpa függött, de ez sem világított soha, petróleum sem volt benne, a kanóc végét nem kormozta láng. Az agyagtalajt háziszőttes rongyszőnyeg fedte, az ablakokat csipkefüggönyök takarták. A szekrények tetején, az ünneplő kalapok mellett berlinerkendők nagy fehér dobozai fehérlettek ... A szoba nyáron kellemesen hűvös volt, télen jéghideg, ilyenkor még a melegségre alkotott ágyak is zimankót árasztottak, és olyan gyorsan öltöztünk, mintha láthatatlan társakkal versenyeznénk. Nyáron, déli pihenő idején jó volt leheveredni a »pokrócra« (így hívják a falumban a rongy szőnyeget), bár az ember könnyen náthát kapott, és fölkelve minden tagjában érezte a hideget."

Ebből a szemléletes leírásból könnyű magunk elé képzelni a házat, szobáival, azok berendezésével és funkcionális szerepével a család életében. Itt kell megemlítenem, hogy a Duba család a háború előtti és alatti években amolyan középparaszti família volt, erős helyi gyökerekkel, paraszti öntudattal, szerzési és gyarapodási vággyal, amely szervesen párosult a szellemi és testi erőfeszítéssel. Amit a

család tagjai szereztek, azt eszükkel és kezükkel szerezték, kemény, hajnaltól estig tartó paraszti munkával, okos számítással, tervezéssel, makacs és tántorítha-tatlan kitartással. Ez alapozta meg vagyoni helyzetüket, társadalmi rangjukat és helyüket a zárt falusi világban. A Duba ház tehát egy módos parasztnak az otthona volt, aki azonban nem mások, hanem önnön munkájából teremtett otthont maga és családja köré. Lebilincselő és magával ragadó olvasmány a Duba ház, az udvar és a kert leírása. Ízes magyar nyelv, régen hallott szavak, ma már nem használt szerszámok és eszközök neve, kezelése, a gépesítéssel divatjamúlttá lett házkörüli kézi munkák leírása. Oldalakat lehetne idézni, élvezve a garamvidéki nyelv fordulatait, sajátos szólásait és a múltat felidéző hangulatát.

Íme, így festi le Duba Gyula az udvar egyik legfontosabb szegletét, a trágyadombot vagy ahogyan Hontfüzesgyarmaton is nevezték, a ganaj-dombot: *„Városi ember számára talán egyebet sem jelent a trágyadomb, mint azt a szemétdombot, ahol 'minden kakas úr', mármint a sajátját. De az udvarnak és a parasztvilágnak nélkülözhetetlen tartozéka: amelyik gazdának nincs jó trágyája, annak jó termése sem lesz. Abban az időben, a húszas-harmincas években a parasztgazdaságok csak elvétve használtak műtrágyát, egyetemes érvényű talajjavító szerük az istállótrágya volt... Kész intézménye az udvarnak a trágyadomb: széles, sárgásbarna, ázott szalmarakás, de ha beleás az ember, anyaga egyre szürkül és feketedik, s a jó, érett trágya szinte már sárszerű és egészen fekete.*

Az öreg, több éves és túlérett istállótrágya pedig már egészen olyan, mint a föld, mintha az évszázados tapasztalatok szerint folyó parasztmunka lényegét példázná. A földtől szalma, szálas és szemes takarmány alakjában elszedett táperőt és ásványi anyagokat a föld istállótrágya alakjában kapja vissza, amely ugyanabból a szalmából, takarmányból és az állatokkal föletetett szemes termésből keletkezett és vált dúsító erővé. Ilyen a természet ősi vegetációja: a halálból és rothadásból új élet születik. S ennek az új életnek a melege ott pipál ősz végén, a talaj menti fagyok után, majd télen a hó alól a rőt színű trágyadomb tetején: a mélyben munkálkodó bomlás, a csendben lejátszódó folyamatok párafelhőket küldenek a reggeli ködbe, hogy hírt adjanak magukról: pipál a trágyadomb. Télen az asszonyok rajta mossák disznóóléskor a disznóbelet, mert a rőt domb

olyan, mint egy primitív akklimatizáló berendezés, megtöri a fagy erejét, és mediterrán légkört varázsol maga köré ...”

Még sehol sem olvastam ily tudományosan pontos, de ugyanakkor művészien is eleven és megragadó leírást az udvar ez eléggé prózai tartozékáról, amelyről a szerző megállapítja, hogy elsősorban nem idilli rekvizitum, hanem a paraszti munka egyik összetevője és színtere. Ugyanilyen részletes és szemléltető a kert és az utca leírása is. Meg az embereké, akik a házakat, az utcákat, az egész falut lakják. Családjának férfi tagjairól szólva, Duba Gyula megállapítja, hogy apja is, nagyapja is szerző ember volt. Apja talán még konokabban, mint nagyapja. Azért élt, hogy földet szerezzen. *„És földet szerezni nagyon nehéz dolog, mert a föld nem úgy viselkedik, mint a tőke, hogy önmagát halmozza föl: újabb földeket, jó, zsíros búzatermő táblákat csak rengeteg munkával, önfeláldozással és törhetetlen akarattal lehet” ... írja Duba és Erdei Ferencet idézi tételeinek igazolására, a családja történetében észlelt jelenségek bizonyítására. „A parasztmunka, a parasztsors állandó szolgálat, s a paraszt kettős feladata: termelni – és embertömegeket biztosítani az úri társadalom számára.”*

„S a jobbágyrendből kinövő paraszttársadalom – írja Duba – *annyira magáévá tette kettős feladatát, hogy belső törvénye, erkölcse, egész kultúrája is feladatainak teljesítését szolgálják. Maga közösíti ki önmagából azokat, akik nem akarják teljesíteni ezeket a feladatokat, akik lázadnak a szolgálat, a parasztsors ellen. A parasztközösség csak az elfogadott normákhoz igazodó életet ismeri el embersége-sednek, a külön utakon járókat, a közös törvényeket felrúgókat kizárja sorai közül. A nagyszüleim nem lázadtak, erkölcsösek voltak, ezért gondolkodás nélkül elfogadták a föld és a munka törvényeit, és közel sem került hozzájuk a gondolat, hogy életüket hamis illúzió jegyében élik, mert a parasztmunka értelme csak egy más, felvilágosultabb és korszerűbb tudat felől nézve lehet illúzió, az önmagából kinéző parasztember faluja társadalmát olyan biztonságos világnak látja, mint magát az őstermészetet, pontosan ismétlődő évszakaival, elleshető törvényeivel és belső biztonságával.”*

Duba Gyula szeretettel, megértéssel, rokonszenvvel beszél a paraszti világról, embereinek erkölcséről és életviteléről, mégha tudja is, hogy az idő túlment a

nagyapák és apák törvényein és szokásain. Könyvének ezek a fejezetei maradandó képei egy letűnt világnak, amelyet ismerni és méltányolni éppen a jó értelemben vett haladás feltétele. Mert az új csak a régiből bontakozhat ki, abból építkezhet, ami a múltban jónak és időtállónak bizonyult. Duba Gyula éppen azért oly rokonszenves ebben a könyvében, mert jóllehet múltról is ír, mégsem múltbanéző, nem a nosztalgia vagy amolyan visszahozhatatlant visszahozni akaró érzelgősség vezeti tollát, hanem a jövőbe tekint, és azt akarja gazdagítani a múltból, hagyományokból megmenthető értékekkel. Aki könyvét olvassa, szerzőként egy szervesen fejlődő történelemben gondolkodó embert és társadalmat törések, megrázkódtatások nélkül újjáalakító reformert lát maga előtt.

A szülőföld szeretete minden sorából kisüt. Abból is, amit házáról és annak környékéről, abból is, amit tágabb szülőföldjéről ír. Tudományos pontosság és irodalmi megközelítés az a két kulcsszó, amely írását jellemzi. *„Szülőfalum határa más szempontból is átmeneti táj: a magyar és szlovák nyelvterület határvidéke. A falu ebben az időben színmagyar, két-három szlovák család törve beszél magyarul. A délnyugati magyarlakta síkság csúcsaként érintkezik az erdők mögötti szlovák falvak csoportjával. Ebben az irányban a szomszéd község, Szántó, szlovák. A következő, Hévmagyarád, magyar. Mellette Déménd vegyes lakosú. S a Léva-Ipolyság országúton túl a falvak lakossága egyre inkább szlovák. De békésen élnek egymás mellett, a nemzetiségi hovatartozás kérdése nem éleződik ki, talán azért, mert több helyen esetenként változó ... A nyelvi és a vele összefüggő nemzetiségi kérdés ott élt a táj valóságában. Nem úgy élt ott, mint a megkülönböztetés vagy az ellenségeskedés lehetősége, hanem mint a változó történelmi létfeltételekhez való alkalmazkodás ismérve. Nemzetiségi viszályokat, tettleges összetűzéseket és tragédiákban kicsúcsosodó nyelvi ellentéteket nem ismer környékünkön a történelem. Békés táj volt ez, egymással nyugalomban megférő emberekkel."*

Duba Gyula hozzáteszi, hogy a nyelv nem különítette el az embereket, csak jelleget adott nekik és egyébként sem a nemzeti hovatartozás döntötte el életüket és egymáshoz való viszonyukat, hanem a tájhoz, a vidékhez, valamennyiük szülőföldjéhez való kapcsolatiak. Ezt egyébként a szerző nemcsak kijelentő és magya-

rázó mondatokban mondja el, de ezt bizonyítják történetei is, részben családjának és részben falujának emlékei az elmúlt négy-öt évtizedben.

A könyv második részében a szerző beszámol az ember és a körülötte folyó történelem viszonyáról, magyarok és szlovákok életkörülményeinek és lehetőségeinek változásairól a magyar és a csehszlovák uralom alatt. Meg a háború alatt. Duba szerint a Garam menti parasztvilágot a front rendítette meg alapjaiban, abban az értelemben, hogy a paraszti zárt világnak a felbomlása és az értékek átrendeződése már a háborús években megindult, amit persze siettetett a háború utáni társadalmi változás. És végül a könyv utolsó harmada már az újabbkeletű problémák összefoglalása, azok a külső és belső adottságok, amelyek ma határozzák meg Hontfüzesgyarmat és más Garam menti falvak lakóinak életét.

Ez a rész igen hűvös, tárgyilagos, minden elfogultságtól mentes előadása a közelmúlt és a mai helyzetnek, azoknak a társadalmi és emberi közviszonyoknak, amelyek 1945 után kialakultak, de merevnek és megcson-tosodottnak nem bizonyultak, mert ésszerűség és paraszti józanság állandóan munkálkodott, hogy a külső világ az ember természetéhez idomuljon. Duba Gyula nem hallgatja el a bajokat, családja tragédiáját, apjának igazságtalan és méltánytalan meghurcoltatását sem. Beszél a csapásokról is, de okos, mértéktartó, higgadt hangon, nem feledve, hogy emberség és tisztesség, a másik oldalon pedig értetlenség független a nyelvi hova-tartozandóságtól. Jólesően regisztrálja, mint támogatták és segítették az emberek egymást, nem nézve, ki milyen nyelven beszél vagy mely nemzetiség tagja. Könyvének epilógusában azzal zárja emlékezését, hogy *„nem a 'hadak útja' kanyargós és messzire vivő örvényeinek szövevényére”* figyelt fel, *„sem a vezényszavak csengésének változására”*, hanem arra a létfontosságú sorsszerűségre, mely egymást váltásuk során ősök és utódok életérzését meghatározta: hogy a férfiaink még a katonaságból is hazajöttek *„aratnyi”.* Valóban a tájnak, a falunak, a szülőföldnek a szeretete határozta meg az emberek életét és ez teszi irodalmi értékén felül is páratlanul jelentős kordokumentummá e szlovákiai magyar író művét.

Jelentés a Garam mentéről [Duba Gyula: Vajúdó parasztvilág c. könyvéről]
Új Látóhatár, 1976. (27. évf.) 3. sz. 254-259. o.

HENNYEY GUSZTÁV EMLÉKIRATAI

Gustav Hennyey: Ungarns Schicksal zwischen Ost und West, Lebenserinnerungen, Studia Hungarica No. 10., von Hase & Koehler Verlag, Mainz 1975,192 lap

Hennyey Gusztáv volt külügyminiszter és vezérezredes a hatvanas évek elején német és magyar nyelven közzétette emlékezéseit az 1944-es esztendőről, elsősorban Horthy Miklós kormányzó és közvetlen munkatársai fáradozásairól Magyarországnak a háborúból való kiválása érdekében. Ez a munka nagy érdeklődést és figyelmet váltott ki és adatait nemcsak külföldi magyar történészek, de Magyarországon élő szerzők is felhasználták. Az 1944-es eseményekről szóló hazai feldolgozásokban gyakran találunk hivatkozást Hennyey Gusztáv beszámolójára.

Akkori írásának visszhangja arra késztette a szerzőt, hogy ne csak arról valljon, amit 1944-ben tapasztalt, és amiben közvetlenül részt vett, hanem arról is, ami 1944-es szerepét megelőzte és követte. Barátai és ismerősei is biztatták, írja meg katonai és politikai pályafutásának emlékeit. A kötet itt fekszik előttünk és a recenzens azzal a jóleső érzéssel forgatja, hogy a közelmúlt magyar történelem alakítói közül ismét akadt valaki, aki emlékeit nem vitte magával a sírba, hanem papírra vetette, kortársai és az utókor tanulságára és okulására. Sajnos, nem túl gazdag az a memoár-irodalom, amelynek tárgya a két háború közötti magyar közélet és Magyarország részvétele a második világháborúban. Horthy Miklós és Kállay Miklós megírta emlékeit, könyvet adott ki a júniusban elhunyt Nagybaconi Nagy Vilmos volt honvédelmi miniszter és Ullein Reviczky Antal volt követ is. Sokan azonban megtartották maguknak, amit tudtak, láttak, tapasztaltak, jóllehet az lett volna a kívánatos, hogy minél többen mondják el, amit átél-

tek. Hennyey Gusztáv emlékezései méltán sorakoznak az eddig megjelent memoárok mellé és minket mindenképpen örömmel tölthet el a tény, hogy az idős szerző vállalta egy ilyen munka megírásának terhét.

A ma 88 éves Hennyey Kolozsvárott született, Budapesten végezte a középiskolát és a császári és királyi katonaiskolát. 1907-ben tisztjelöltként a kecskeméti gyalogezredhez került, majd 1912-ben egy bosznia-hercegovinai kisvárosba, Bilekbe rendelték és ott érte őt az első világháború kirobbanása. Bosznia-Hercegovina a fiatal tisztnek kitűnő tanulmányi terepnek bizonyult, mert nemcsak a katonai tudás fejlesztésére adott alkalmat, hanem a Monarchia közviszonyainak, elsősorban a nemzetiségi problémáknak tanulmányozására is. Hennyey nem merült el a távoli helyőrségi élet mindennapjaiban, hanem a Balkánon töltött éveket felhasználta arra, hogy megismerkedjék a legfontosabb politikai és társadalmi kérdésekkel. Az első világháború befejezése után az újonnan alakult magyar honvédség vezérkari főnökségének hírszerző osztályára került. Itt hasznosíthatta azokat az ismereteket, amelyeket egy politikailag oly érdekes és izgalmas területen, mint a Balkán, szerzett. A hírszerző osztálynak akkor Sztójay Döme volt a vezetője. A későbbi berlini magyar követet és 1944-es miniszterelnököt Hennyey Gusztáv tehetséges és rátermett katonatisztnek írja le, akinek nagy része volt abban, hogy a magyar hírszerzés – mégha mai szemmel nézve bizonyos egyoldalúságokat is fedezünk fel – korszerű és hatékony szervezetté vált. Hennyey később az osztály helyettes vezetője lett. Ebből a beosztásából került 1928-ban katonai attaséként a belgrádi magyar követségre, úgy, hogy hatásköre Görögországra is kiterjedt. Beszámolójából vázlatos, de igen érdekes és érzékletes képet kapunk déli szomszédaink politikai fejlődéséről és az eléggé mozgalmas görög politikai eseményekről.

Nagyon nagy kár, hogy Hennyey Gusztáv abban az igyekezetében, hogy munkája bizonyos terjedelmet ne lépjen túl, igen rövidre fogja belgrádi és athéni tapasztalatait. Abból a kevés adatból, amelyet előad, az derül ki, hogy alaposan ismerte a politikai közviszonyokat és összefüggéseket, az események szereplőit és hátterét. Az olvasó tehát joggal tarthat igényt arra, hogy ezekről részletesebben és behatóbban szóljon. Sajnálatos, hogy a szerző ezzel adós maradt. A magyar-

jugoszláv kapcsolatok előadása is eléggé vázlatos, nemigen megy túl azon, amit erről a népszerűsítő történelmi feldolgozások mondanak.

Hennyey Gusztáv 1933 májusában visszakerült Budapestre és a hírszerző osztály főnöke lett. Ebben a minőségében érte 1934 októberében a marseillei királygyilkosság, amelynek Sándor jugoszláv király és Barthou francia külügyminiszter volt az áldozata. A gyilkosság előkészítésének szálai Magyarországra is elvezettek, emiatt az ország külpolitikailag igen nehéz helyzetbe került és Genfben, a Népszövetség előtt kellett szerepét tisztáznia. Ennek hatását és következményeit a magyar kormány még sokáig érezhette. Hennyey Gusztáv első kézből származó ismeretei, úgy érzem, még ma is hozzájárulhatnának némely kevésbé tisztázott mozzanat jobb megvilágításához. Itt is azonban, úgy gondolom, nem mondott el mindent, mert beszámolója nemigen megy túl azon, amit mások – elsősorban Eckhardt Tibor erről szóló könyvében – már megírtak. Marseille, Jankapuszta és általában a Belgrád-ellenes horvát emigráció működése, minden bizonnyal bővebb tárgyalást igényelt volna. Hiszen olyasvalaki vallhatott volna erről, aki a magyar hírszerzés főnökeként a legtájékozottabb megfigyelők közé tartozott.

1937 májusában Hennyey Gusztáv katonapolitikai és diplomáciai ténykedése után csapattiszti feladatot kapott. Győrbe került az ottani gyalogos dandár parancsnokának. Ebben a minőségében részt vett a Szlovákiától Magyarországhoz visszakerült területek katonai megszállásában és igazgatásában. 1940 elején székesfehérvári hadtestparancsnokká nevezték ki, 1942 őszén pedig a gyalogság felügyelője lett. Magyarország 1941 nyarán belépett a háborúba és beosztása Hennyeyt is a harctérre szólította. Visszapillantva akkori tapasztalataira és élményeire, megállapítja, hogy a magyar csapatok katonatechnikai felszerelése és ellátása nem felelt meg a követelményeknek és ezért a siker is elmaradt, mert az egyéni bátorság és hősiesség modern háborúban csak fejlett eszközökkel terem gyümölcsöt. Beszámolójából az derül ki, hogy nagyon józanul és reálisan látta a hadihelyzet alakulását és ez volt bizonyára annak magyarázata, miért gondolt rá a kormányzó, amikor az ország sorsának új irányt kívánt adni. 1943 végén Hennyey a munkaerőhivatal vezetője lett és ebben a minőségében érte 1944 nya-

rán a kormányzó hívása, hogy kapcsolódjék be a politikai életbe és a kormány munkájába.

Ezt azonban megelőzte az ország német megszállása és Sztójay Döme berlini követnek miniszterelnökké való kinevezése. Hennyey, mint már említettem, évekig beosztottja volt Sztójaynak és kitűnően ismerte. Németbarátnak tartotta és azt írja róla, hogy vonzódott a nemzeti szocializmus eszméihez. Horthynak azonban – Hennyey szerint – feltétlen híve volt és a felszólításnak, hogy álljon a kormány élére, csak a kormányzó határozott kérésére tett eleget. A kormányzó meg azért választotta ki Sztójayt, mert hallani sem akart Szálasi, Imrédy vagy Bárdossy kinevezéséről. Sztójay személye, aki élvezte Hitler bizalmát, felmentette a kormányzót attól, hogy a magyar szélsőjobboldal valamelyik vezéralakját állítsa kormánya élére.

1944 augusztusában a katonai helyzet annyira megromlott, hogy Horthy Miklós kormányzó a háborúból való kiválás gondolatával foglalkozott. Már 1944 júliusában arra kérte Lakatos Géza vezérezredest, hogy készüljön fel a kormány átvételére. A kormányzó – ismerve Hennyey Gusztáv nézeteit, józan, hűvös gondolkodását, idegenkedését minden szélsőségtől, beleértve a nemzetiszocializmust és annak magyar változatát is, továbbá feltétlen megbízhatóságát és hűségét – sorsdöntő tervei megvalósításában fontos szerepet szánt hívének, ő kapta a külügyminiszteri tárcát abban a kabinetben, amelyet Horthy 1944 augusztusának végén kinevezett. Ennek a kormánynak volt, Lakatos Gézával az élen, a feladata, hogy az országot a háborúból kivezesse és a népet a további pusztulástól megmentse.

Hennyey Gusztáv részletesen leírja az 1944 nyári és ősz eleji hónapok történetét, azokat a megbeszéléseket, amelyeket a kormányzó közvetlen munkatársaival folytatott és azt a sziszifuszi munkát, amelyet az úgynevezett kiugrási politika művelői végeztek, hogy közben a hatalmas német szövetségessel se rontsák el dolgukat és ne lepleződjenek le Hitler szemében, még mielőtt a tervek komoly formát öltenének.

Hennyey emlékiratainak ebben a részében lényegében megismétli mindazt, amit 1962-ben, a bevezetésben már említett emlékezésében megírt. Új mozzanat

csak kevés merül fel. E fejezetek voltaképpen egy már korábban megírt beszámoló kissé bővebb és részletesebb előadása. Hennyey ebben a könyvében is hangsúlyozza, hogy a kormányzót valóban az ország érdeke és a további pusztulás elkerülése vezette.

Amikor az állam léte veszélybe került, nem látott más feladatot, mint az alapvető létérdekek védelmét. *„A Németországgal való szövetség felmondása súlyos lelkiismereti probléma elé állította a kormányzót* – írja. – *Sohasem gondolt arra, hogy Németország ellen katonai hadműveleteket is kezdjen, ezt előttem többször kifejezésre juttatta."*

Erre a körülményre Hennyey Gusztáv többször kitér, abból a meggondolásból nyilván, hogy ne legyenek kétségek Horthy Miklós beállítottságát és terveit illetően. Amikor a kormányzó a szovjet kormány fegyverszüneti feltételeiről értesült, ezeket *" ... rendkívül súlyosaknak tartotta, különösen azért, mert nem volt hajlandó Németországnak a háborút megüzenni és a német csapatokat Magyarországon megtámadni."*

Emlékeztet a szerző arra is, hogy amikor a nyugati emigrációban ez a kérdés felvetődött, a Portugáliában élő Horthy ismét kijelentette, nem akarta a németeket hátba támadni. Ilyen értelemben nyilatkozott abban a levelében is, amelyet 1954 késő őszén Adenauer kancellárnak írt. Horthynak és Hennyey Gusztávnak mindezt el kell hinnünk, hiszen vallomásuk hitelt érdemel. Felvetődik a kérdés, vajon végre lehetett-e volna hajtani a háborúból való kiugrást anélkül, hogy magyar és német egységek össze ne ütközzenek. Aligha valószínű, hogy a német hadvezetés minden további nélkül feladta volna Magyarországot és akkor, függetlenül Horthy szándékától, az összecsapás elkerülhetetlennek bizonyult volna. Vajon, Horthynak a régi katonai becsületkódexek és a fegyvertársi hűségről vallott igen tiszteletreméltó felfogások szellemét tükröző beállítottsága jó tanácsadó volt-e? Vajon, nem csapta-e be önmagát a kormányzó, amikor úgy akart fegyverszünetet kötni, hogy ne kelljen szembefordulni az addigi szövetségessel? Amely egyébként ezt a szövetséget eléggé önkényesen értelmezte és a harc folytatásához szükséges eszközöket megtagadta. Akárhogyan vélekedünk azonban Horthy Miklós gondolkodásáról, tényként kell elfogadnunk Hennyey Gusztáv tanúval-

lomását arról, hogy a kormányzó a politikában szokatlan becsületességgel akarta végbevinni a száznyolcvan fokos fordulatot.

Horthy Miklósról a szerző egyébként igen rokonszenves képet rajzol. Sajnálatos azonban, hogy azokat az erényeket és jótulajdonságokat, amelyeket a kormányzóban becsült és tisztelt, nem támasztja alá példákkal és ezért kijelentései olykor eléggé deklamatorikusnak hatnak. Aki oly jól ismerte Horthyt, mint Hennyey, érzékletesebb és színesebb képet is festhetett volna.

Rendkívül érdekesek és tanulságosak azok a fejezetek, amelyeket Hennyey 1944. október 15-ét megelőző napokról és a kormányzói rádiószózat megszületéséről írt. Beszámolójának jelentős dokumentumértéke van, mégha a közölt adatok nem is bővebbek, mint amit már eddig is elmondott e sorsdöntő hetekről. Hennyey szerint a háborúból való kiugrás azért nem sikerült, mert *„... Magyarországot a német hadsereg tartotta megszállva, következésképpen a magyar hadsereget nem lehetett a kormányzó szándékairól tájékoztatni és felvilágosítani. De azért sem sikerült, mert a kormányzó e szándékait Veesenmayer főmegbízott útján a német kormánynak is nyíltan tudomására adta."* Hennyey Gusztáv szerint a helyzet 1944-ben oly bonyolult volt, hogy a kormányzó csak rossz és még roszszabb megoldás között választhatott. A legrosszabbat, a tétlenséget elkerülte.

Amikor a háborúból való kilépés kísérlete kudarcba fulladt, másokkal együtt a Gestapo Hennyeyt is elfogta, először Sopron-Kőhidán, majd Kelet-Bajorországban őrizte. Ismét kár, hogy a szerző ennek a fogságának csak másfél oldalt szentelt, jóllehet érdemes lett volna erről bővebben is írni. Tragikus elemei ellenére nem nélkülöz bizonyos mulatságos mozzanatokat annak története, hogyan akarták az amerikaiak a koncentrációs táborból szabadult Hennyeyt a háborús bűnösökkel egyetemben Budapestre szállítani, összetévesztették Henney Árpád nyilas tábornokkal, Szálasi egyik közvetlen munkatársával és ez a nevek hasonló hangzásából származó felcserélés csak hosszas huzavona után tisztázódott. Részletesen beszél a szerző emigrációs tevékenységéről, a magyar menekültek érdekében végzett munkájáról és nyugati politikusokkal ápolt kapcsolatairól is. A könyvből egy mindenképpen rokonszenves politikus és katona arcképe bontakozik ki és a munka igen sok értékes történeti adatot tartalmaz.

A bíráló azonban nem hallgathatja el kritikai észrevételeit. A már említett megjegyzéseken kívül azt kérdezhetné, miért nem sikerült az anyagot jobban beosztani és az egész mű szerkezetét áttekinthetőbbé tenni? Miért intéz el a szerző olykor jelentős mozzanatokat néhány rövid bekezdéssel és ugyanakkor miért oly közlékeny az idegen olvasót nemigen érdeklő belső magyar dolgokban? A katonai emigráció vitái és annak dokumentumai, különböző emigrációs intézmények működése, a szerző tevékenységével közvetlenül össze nem függő némely kérdések hosszas taglalása, nyugati történészek olykor nem is túl meggyőző idézése kimaradhatott volna. Aminthogy az is kérdéses, miért volt szükséges az Eckhardt Tibor halála alkalmából írott nekrológot a függelékbe felvenni? Ebben különben is több iratot találunk, amely legfeljebb a magyarok egy szűk körét érdekelhetné. Hennyey Gusztáv emlékiratai megérdemelték volna, hogy szigorúbb lektori és szerkesztői kezek gondozzák. Ezek több hibát és elírást is kiirthattak volna, amelyek nem nagyon válnak a mű javára. Rákosi neve mögé zárójelbe tett „Roth"-ot például, már csak azért is, mert hajdanában más nevet viselt magyar közéleti férfiak között ő az egyetlen, akinek esetében a szerző erre utal. Hennyey Gusztáv műve azonban hibái ellenére is jelentős forrásértékkel bíró és sok haszonnal forgatható munka.

Hennyey Gusztáv emlékiratai Új Látóhatár, 1976. (27. évf.) 4–5. sz. 448-452. o.

1977

Magyar Amerikában

– Útijegyzetek –

Az *Új Látóhatár* európai folyóirat, az európai magyar irodalmi szemlék közül azonban talán ő foglalkoztatja a legtöbb Amerikában élő magyar írót. Az 1975-ös évfolyamban 14 amerikai és 42 nem amerikai munkatárs nevét találjuk, 1976-ban az arány 12 a 37-hez, persze, csak a neveket véve számításba, nem a közlemények számát és terjedelmét. A folyóirat Repertóriumát átnézve, kiválasztottam 180 olyan szerzőt, aki rendszeresen vagy több alkalommal publikált az *Új Látóhatár*ban. Ezek közül 56-nak az Egyesült Államokban vagy Kanadában, 124-nek Európában volt a lakóhelye. Az amerikaiak aránya tehát a huszonöt évet véve figyelembe jobb, mint volt az elmúlt két esztendőben. Voltak azonban évek, amikor a negyed évszázados átlagnál is több amerikai magyar író közölt a folyóiratban. Mindez merőben véletlen eredménye, hiszen a közlés nem azon múlik, hogy ki hol él; a folyóirat szerkesztői sohasem gondoltak amolyan paritásra az európai és tengerentúli szerzők között. Mégis érdekes, hogy a munkatársak jelentős hányada él az Egyesült Államokban és Kanadában. Az előfizetők és a számonkénti vásárlók tekintetében az a helyzet, hogy körülbelül egynegyedük él Amerikában. A kiadóhivatali nyilvántartás szerint az előfizetők számát tekintve az Egyesült Államok vezet, csak utána következik az az ország, amelyben az *Új Látóhatár*t szerkesztik és kiadják. Az adatok összevetéséből kiderül, hogy az Egyesült Államok és Kanada jobban van képviselve a munkatársak, mint az előfizetők és rendszeres olvasók között.

Az amerikai magyarok számáról nincsenek pontos adataink. Az amerikai bevándorlási statisztikák is a születési hely, illetve ország, nem a nemzetiség vagy az

anyanyelv után érdeklődnek. 1920-ban az Egyesült Államok lakosságának még körülbelül egy százaléka volt magyar. Ma jóval kevesebb. A becslések szerint talán 700-800.000, ha magyarnak vesszük a magyarul esetleg már nem tudó másod- vagy harmadgenerációhoz tartozókat. Valószínű, hogy félmillió körül van azok száma, akik értenek és olvasnak magyarul.

Az iménti felismerésekből adódott annak szüksége, hogy növelni illenék az amerikai előfizetők és olvasók számát. Hírverést kellene végezni annak érdekében, hogy az *Új Látóhatár*t többen olvassák az Egyesült Államokban és Kanadában. Tehát ismerjék meg, érdeklődjenek iránta és tekintsék a maguk folyóiratának is, amely ugyan Európában készül, de annyira tág és átfogó, hogy amerikai magyarok is figyelemmel forgathatják.

Súlyos mulasztásnak éreztük, hogy huszonöt esztendő alatt nem kerestünk módot és lehetőséget arra, hogy a tengerentúli olvasókkal találkozzunk. Erre nincs mentség és magyarázat. Hiba volt, mégha néhány elkedvetlenítő és lehangoló jelenség indokolni is látszott a tétlenségünket. Információink az amerikai magyarok irodalmi érdeklődéséről olykor reménytelennek és kilátástalannak minősítettek minden fáradozást. Jól emlékszem azokra a keserű szavakra, amelyekkel a Clevelandben élő Reményi József illette az újvilági magyarok kulturális igényét és valahol még megvan az a levél, amelyben Fáy-Fischer Andor, a valamikor igen elterjedt és olvasott magyar bányászújság szerkesztője eléggé lelohasztotta kedvünket azzal a megállapításával, hogy a *Látóhatár* az amerikai magyaroknak egyszerűen túl nehéz olvasmány, ne is gondoljunk arra, hogy sikerünk lehet ott, ahol az emberek nem igényelnek többet, mint a helyi hírközlő lapokat. Persze, mindez az ötvenes évek első felében volt. Azóta sok minden megváltozott és az amerikai magyarok igénytelenségéről szóló tételek is tarthatatlanoknak bizonyultak. Mégis, az elmúlt években is voltak, akik óvatosságra intettek, illúziónak bélyegezve minden olyan reményt, hogy Amerikában kiaknázatlan lehetőségek vannak egy irodalmi folyóirat számára.

Barátaink még közvetlenül az utam előtt is óvtak a túlzott várakozásoktól, felsorolván mindazokat a nehézségeket, amelyekkel e folyóirat szerkesztője odaát találkozni fog. Az utazást azonban – miután elhatároztuk – nem lehetett tovább

halasztani, el kellett indulni, döntse el a személyes tapasztalat, mik a gyarapodási lehetőségek Amerikában és mit kell másként csinálni, mint ahogyan eddig csináltuk. Röviden összefoglalva tehát, az útnak három célja volt: találkozni a munkatársakkal és olvasókkal, megismerni az amerikai magyar művelődési viszonyokat és kideríteni, kell-e változtatni, módosítani, hangsúlyokat felcserélni a folyóirat szerkesztési politikájában.

A körút – amelyet Sztáray Zoltán és Nyeste Zoltán készített elő nagy gonddal és hozzáértéssel – tizenegy állomást és tizenhárom *Új Látóhatár* estet, illetve előadást irányzott elő. Az útvonal: New York – Buffalo – Toronto – Cleveland – Pittsburgh – Detroit – Chicago – Los Angeles – Atlanta – Washington – New York – New Brunswick. Az idő 1976. október 8-tól november 14-ig. Öt olyan hét, amikor Amerikában javában zajlott a magyar társadalmi és egyesületi élet; ezt még a közben folyó elnökválasztási kampány és a november 2-i elnökválasztás sem zavarta meg.

A második New York-i nap estéjén házigazdám, Kovács Imre meghívott néhány közös barátot. Feltűnik, hogy a magyarok mennyire megszokták az amerikai álló-partykat, nem ülnek le, jóllehet a háziasszony és a házigazda gondoskodott elegendő ülőhelyről. Álldogálnak csoportokban, kézben a pohár, talán jó is így, nem lehet hevesen gesztikulálni. A fő téma a közelgő elnökválasztás. Kihez húz a magyarok szíve? Előző – magánjellegű – amerikai utaimon azt vettem észre, hogy rokonszenvük inkább a republikánus, mint a demokrata jelöli felé hajlott. 1960 nyarán amikor fél esztendőt töltöttem New Yorkban – különösen észrevehető volt a republikánusok melletti állásfoglalás, majd mindenki Nixonért lelkesedett Kennedyvel szemben. Érzelmi alapon elsősorban, ezt mondanom sem kell, hiszen az erős szavaknak és nekünk tetsző szólamoknak – amivei Nixon tündökölt – mindig nagyobb keletjük volt, mint a higgadt, reális mérlegelésnek. Négy évvel a magyar forradalom után az amerikai magyar emigránsok többsége olyan lelkesen állt Nixon mellé, merőben Kelet-Európával és a kommunizmussal kapcsolatos nyilatkozatai alapján, hogy az ember csodálkozott, vajon mire volt jó 1956 leckéje. Vajon miért nem tanulják meg a magyarok, hogy más a propaganda és más a politika, a konkrét tettekre és nem az ünnepélyes nyilatkozatokra kell

figyelni, a világpolitikai érdekek sugallta cselekedetek és nem a rokonszenv diktálta gesztusok az amerikai külpolitikát meghatározó fő ismérvek. A magyar emigránsok 1960-ban úgy rohantak Nixon után, mint nyolc és négy évvel korábban Eisenhower után, pedig ez utóbbinak példájából okulhattak volna, a republikánusok sem az ő szájuk íze szerint formálják Washington politikáját. Nixon 1968-as győzelme után sokat tett annak érdekében, hogy az úgynevezett nemzetiségi – köztük a magyar származású – választók támogatását megnyerje, de ismét csak lelkes szavakkal és gesztusokkal. Semmi sem tartotta vissza attól, hogy valójában olyan külpolitikát kövessen, amely minden volt, csak nem az, amit a republikánusok felé hajló magyarok tőle vártak és ami kijelentéseinek megfelelt. Nixonban is csalódtak, amint Fordban is később, de ismét nem az történt, hogy az amerikai politika természetén és alakulásának fejlődésvonalán elmélkedtek volna, hanem az, hogy mindenért Kissingert okolták, mint akitől minden baj elindult. Októberi-novemberi amerikai tartózkodásom alatt azt vettem észre, hogy a Nixonban és Fordban való csalódás – amelyet súlyosbított az utóbbinak közvetlenül a választás előtt tett szerencsétlen nyilatkozata – sok hajdani magyar republikánust Carter mellé állított, de most is csak amolyan érzelmihangulati alapon, abban a reményben, hogy tetszetős választási ígéretei változást hoznak és fordulatot indítanak el. Tartok tőle, hogy ezúttal is csalódni fognak. És mindannyiszor a jövőben, ha az amerikai külpolitikát nem az amerikaiak, hanem a mi érdekeink oldaláról próbálják szemlélni, így sohasem fogják megérteni és következésképpen a választásokon rossz lóra tesznek. Kovács Imre vendégei nem ilyenek voltak, de mintha ők is túlzott jelentőséget tulajdonítottak volna a személyeknek, nagyobbat, mint azoknak az erőknek, amelyek az Egyesült Államok méretű világhatalomnak a reakcióit és a lépéseit meghatározzák. Carter megválasztását és hivatalba lépését a személye – déli származása, vallásos meggyőződése, egészséges erkölcsi érzéke, a washingtoni politikai arénától való addigi viszolygása – iránti rendkívüli bizalom előzte meg. Vajon, képes lesz-e ezeket az eddigi pályafutásában előnyösnek bizonyult jó tulajdonságokat és az iránta megnyilvánuló bizalmat megtartani, morál és opportunitás, messianizmus és realizmus között sikeresen egyensúlyozni a világpolitika sokkal kegyetlenebb feltételei

között is? Erre, persze, ma még senki sem adhat megnyugtató választ. Magyar szempontból mindenesetre hátrányos volna, ha Carter köré ugyanolyan illúziók fonódnának, mint Eisenhower, Nixon, Ford és Európában De Gaulle köré és emiatt benne is csalódni kellene. Nincs tehát jobb, mint a hűvös, körültekintő és mérlegelő szemlélet, a valóság tudomásul vétele, bármilyen könyörtelen is, és mindenféle álomkép elhessegetése.

Vacsora Gombos Gyulánál. Most is öröm és felüdülés hallgatni ezt a kiegyensúlyozott, józan, tájékozott és gondolatait formásán, szabatosan előadni tudó embert. Gombosban mindig a higgadt előadást, a lebilincselő érvelést és a pontos fogalmazást becsültem. És amilyen az írása, olyan tiszta a beszéde. A száját elhagyó mondatok javítás nélkül azonnal kinyomtatható szövegek. Goethe mondotta egyszer, hogy ha meghal, az emberek ismét rendetlenül írnak. Félek, hogy ha Gombos nincs többé, mi is hajlunk majd arra, hogy kényelemből beszédünkben és írásunkban hanyagabbak, gondatlanabbak és henyébbek legyünk.

Látogatás Varga Bélánál, aki a 72. utcai Mária Otthonban kitüntető szívélyességgel fogad. A két kis szobából álló lakás tele bútorokkal, könyvekkel, különböző holmival. Az előszobában lévő és függönnyel elfedett polcokról hamar kolbász, sajt, kenyér és jó francia bor kerül az asztalra. A házigazda óvatos pillantásokat vet Kovács Imrére, vajon ízlik-e neki, mert – úgy látszik – nagyon fontosnak tartja, hogy a borokhoz értő barát jóváhagyja. Az apácaotthon hajdan csak Varga Béla lakáscíme volt, most a Magyar Bizottság címe is. A kis lakás – amely az apácák és a ház más lakói közti lelkipásztori munka ellenszolgáltatása – évek óta Magyar Bizottság üléseinek is színhelye. Gyakran tűnődtem, vajon mi indokolja ennek a bizottságnak a fenntartását, miután már nem élvezi az amerikai kormány anyagi támogatását? Varga Béla meggyőzött arról, hogy nem hiába ragaszkodik hozzá és tart ki mellette bámulatra méltó makacssággal. A magyar parlament volt elnöke, aki betöltötte 73. évét, fiatalos lelkesültséggel védi édes gyermekét, a Bizottságot, amely ha nem is tud beleszólni a magyar sors alakulásába, mégis létével amolyan összekötőkapocs – hová? mihez? Az 1945 és 47 közötti demokratikus korszakhoz, ahhoz a sokat ígérő, de meghiúsult vállalkozáshoz, amellyel a magyar nép kedvezőtlen feltételek között és olykor tökéletlenül,

de többpártrendszerű, vegyes gazdálkodású, parlamentáris, a pártok szabad versengésére alapozott demokratikus rendre törekedett. A bizottság talán nem felesleges, ha arra gondolunk, hogy bár a múltba mutat vissza, ez a múlt azonban olyan, amelyet jövőként is vállalni lehetne és amely mégiscsak annak bizonyítéka, hogy a nyugati magyarság jelentős hányada ilyen és nem más előzmények szellemében fog össze. Varga Béla szavaiból azt is látom, hogy valamilyen csekély munkalehetőséget azért csak talált magának ez a Bizottság, olykor még azzal az elégtétellel is, hogy van, ahol időnként meghallgatják a véleményét. Az sem kerüli el viszont figyelmemet, hogy mindez lehetetlen volna Varga Béla nélkül. Nem hinném, hogy ezt az ugyan kis létszámú, de annyira megoszló gondolkodású és érdekű együttest más valaki össze tudná tartani. A Bizottságnak csak azt kívánhatom, hogy a jövőben legyen több szerencséje azoknak az ügyeknek a kiválasztásában, amelyekben nyilatkozik. A jobb tájékozottság és arányérzék is hasznára válnék, mert olykor ágyúval lő verebekre.

Egy este Püski Sándor könyvesboltjában, New York magyar negyedében a Második Avenuen. A belépő azonnal észreveszi, hogy avatott könyves ember üzletében van. A kereskedelemhez nem értek, de a könyveknek a polcokon való elhelyezése, csoportosítása és a tulajdonos, meg felesége válaszai a betévedő vásárlóknak, érdeklődőknek, arra vallanak, hogy Püskiéknek ez az elfoglaltság nemcsak kenyérkereset, hanem hivatás, amely mögött sok tudás, tapasztalat, emberismeret áll. Megelégedéssel látom, hogy sikerük van, már egész hálózatot építettek ki, kisebb kereskedőket látnak el könyvekkel, gyorsan, pontosan, megbízhatóan. A polcokról a magyar irodalom egysége sugárzik: a négy égtáj minden fontos magyar terméke kapható, Budapestről éppen úgy, mint Sidneyből, Münchenből éppen úgy, mint Kolozsvárról, Pozsonyból ugyanúgy, mint Rómából. A helyi vevők? Van, aki csak a polcokon matat és könyveket emel le, megnézi, visszateszi. Van, aki a *Népsport*ot kéri, van, aki csak beszélgetni szeretne. És azt hiszem, így van jól. A magyar kultúra egy szigete az amerikai világvárosban, amelynek akkor is megvan a szerepe, ha a betévedő magyarok mást sem tesznek, mint magyarul beszélnek. Mert Püskiéktől ezt is lehet tanulni. A bolt ura azonban távolabbi álmokat is sző. Könyvkiadó, művelődési központ, irodalmi-

művészeti körutak, hazai és külföldi magyar vendégekkel. Bár sikerülne. Csak ne legyen sok a terv, mit nem bír emberi erő és kitartás. Ha Püski Sándor mást sem tesz, mint csak a könyvterjesztést oldja meg, máris nagy munkát végzett. Mert ez a fő bajunk. Nem a könyvkiadás, hanem a terjesztés. Könyvkiadóink vannak. Könyvek tömegével jelennek meg. Csak nem jutnak el az olvasókhoz. Felmérhetetlen lenne annak a jelentősége, ha valaki kézbe venné a külföldi magyar irodalom terjesztésének áldatlan munkáját, ha az íróknak nem kellene egyben könyvterjesztőknek is lenniök, ha legalább fele térülne meg annak, amit könyveikért a szerzők a nyomdáknak és könyvkötőknek kifizetnek, ha megszűnnék az az áldatlan helyzet, hogy az írók amolyan vásári eladók módján kínálgatják saját termékeiket, ha elérnénk azt a paradicsomi (mit paradicsomi, normális!) állapotot, hogy az író ír, a nyomdász nyomtat, a terjesztő terjeszt, a kereskedő elad. Püski Sándor van olyan jó kiadó, mint amilyen jó könyvkereskedő, mégis ez utóbbival nagyobb hiányt pótolna, mint az előbbivel. A nyugati magyar irodalomnak elsőrendű érdeke lenne, ha irodalomban jártas, jó ízléssel rendelkező és tapasztalt könyvkereskedő tenne valamit annak érdekében, hogy a könyveket az olvasók ne csak vegyék, hanem azokat el is adják, mégpedig a javát és nem akármit. Itt látok én Püski Sándornak való feladatot, amely sürgetőbb, mint minden más tevékenység.

*

Amerikában is azt vettem észre egyébként, ami Európában régi tapasztalat, hogy az alkotók és a fogyasztók aránya nem valami egészséges. Túl sokan írnak, szerkesztenek, kiadnak. Akiben cselekvési vágy buzog, az nyomban tollat ragad és ír, lapot indít vagy kiadványsorozatba kezd. Növelve ezzel az olvasóra váró művek és kiadványok számát, aminek következtében a kevés olvasó érdeklődése még jobban megoszlik és felaprózódik. Holott, inkább azon kellene mindenkinek fáradoznia, aki a művelődés ügyéért valamit tenni akar, hogy az írott betű mindenhová eljusson. A szaporítás helyett a meglévőt kellene közkinccsé tenni és erejében, hatékonyságában gyarapítani. Írók helyett több olvasót! Az olvasók ízlését fejleszteni, ahelyett, hogy még több olvasnivalóval látjuk el őket. A New Brunswick-i iskola úgynevezett irodalmi műhelyében a tanulók magyar verseket

írnak. Olykor nem is rosszakat. Kérdés azonban, hogy ennek a kitűnő intézménynek nem kellene-e a versírásra szánt időt is arra fordítania, hogy a tanulók még jobban elmélyedjenek a magyar nyelvben és olvasással fejlesszék nyelvérzéküket, ízlésüket, irodalmi tájékozottságukat? Mert az idegen környezetben nincs-e nagyobb szükség jó fülű és értő olvasóra, mint versfaragó poétára? Veszedelmes ragálynak tartom, hogy mindenki csak közölni, tanítani, meggyőzni akar, kevesebben tanulni és megérteni. Láttam Amerikában nyomtatott és sokszorosított kiadványokat, amelyeknek szerzői akár körlevélben is elintézhették volna, amit akartak, mert egyfelől nem volt fontos, másfelől e kiadványok iránt érdeklődők sem voltak többen, mint egy körlevél feltételezett címzettjei. Nem akarok senkit sem elriasztani, de talán érdemes lenne jobban megfontolni az íróvá, szerkesztővé, kiadóvá válást és inkább megmaradni művelt, érzékeny, igényes olvasónak.

*

Kálmán László, egy New York-i magyar rádióműsor szerkesztője meghívott mikrofonja elé, hogy beszéljek az *Új Látóhatár*ról és általában a nyugati magyar irodalomról. Elmondtam, amit tudtam, de a Park Avenue-i hatalmas bérházban eltöltött rövid idő nem ezért feljegyzésre méltó, hanem azért az információért, amelyet az amerikai magyar fiatalok erdélyi mozgalmáról kaptam. Kálmán beszámolója, a hangfelvételek, amelyek például a washingtoni nagy demonstrációról készültek, olyasmiről tanúskodtak, ami eddig ismeretlen volt a külföldi magyar megmozdulásokban és tüntetésekben. Az a fiatalokból álló csoport, amely Erdély ügyében felemelte szavát és több ízben is demonstrációt szervezett a romániai magyarok jogaiért, a modern technikát és tüntetési módszert vezette be a magyar megmozdulásokba. Az utca emberéhez való szólás mai módszere és hangvétele, a modern hírverési fogások, figyelemfelkeltési technikák, merőben új jelenségek a mi köreinkben. A diáktüntetések tapasztalatai és gyakorlati technikai vívmányai, íme, az erdélyi magyarok ürügyén az emigrációs eszköztárba is bevonultak. Milyen ósdi, elavult, unalmas, hatástalan volt az a tüntetés, amelyet hajdan néhai Fábián Béla szervezett New York utcáin, kedvtelen, tétova, tanácstalan táblavivőkkel és rossz angolsággal kiabáló politikai csodabogarakkal. A

mostaniak – legalábbis ezt a benyomást szereztem – határozottak, magabiztosak, és ha kinyitják szájukat vagy bömböltetik hangszóróikat, a környezet nyelvén szólalnak meg, nemcsak abban, amit, hanem abban is, ahogyan ezt mondják. Mert többségükben már Amerikában születtek, ott nevelkedtek, ott tanulták meg a modern demonstrálás módszereit. Kicsit el is gondolkoztat, hogy mi viszi őket az utcára, hiszen Erdélyt csak könyvekből, elbeszélésekből, újságokból ismerik, saját tapasztalataik és élményeik nincsenek. Legalábbis a legtöbbnek. A dolgukat azonban, hogy úgy mondjam, szakmailag jól csinálják.

*

Buffalóban találkoztam először a régi magyar telepek és lakónegyedek széthullásával. A hajdani magyar bevándorlók egymás közelében maradtak, ugyanabban az utcában vagy tömbben béreltek lakást, a magyar közösség amolyan védő burok volt az idegen környezetben, az emberek ismerték egymást, magyarul beszéltek, a külvilággal csak annyit érintkeztek és az angol nyelvből is csak annyit sajátítottak el, amennyire okvetlenül szükség volt. Legtöbbjük szegény ember volt, sokszor iskolázatlan, kevéske műveltséggel és városi tájékozottsággal. Kialakult az a már oly sokszor és olykor nevettető szándékkal is emlegetett – de tudományosan kielégítően még fel nem dolgozott – amerikai magyar nyelv, a maga furcsa és régi hangulatokat idéző szavaival, fordulataival, szókapcsolásaival. A burdost és bárét már nemigen hallani, de annál többet magyar beszédben a drájvol, a löncsöl, a muffol, a lájszni, a káré, a bukkol, a pédéj, a brék, a teksz szavakat. Pittsburghben az alagsori templomban egy kedves idős asszony még oly ízesen forgatta szájában a magyar szavakat, de majd minden második mondatát azzal kezdte, hogy sure. *„Sure, hogy eljövök jövő vasárnap is.”* Vagy egy másik, aki azzal mentegetődzött, hogy *„nem tudok én már, kedvesem, magyarul talkolni”*. A kedvesem-et azonban úgy ejtette ki, mintha tegnap jött volna Szabolcsból. De hadd térjek vissza a kiindulóponthoz, a magyar telepek és lakókerületek széthullásához.

Buffalóban az *Új Látóhatár* estet Nyeste Zoltán a református egyház nagytermében rendezte, utána többen átmentünk az ugyanabban az utcában lévő Magyar Házba, amely amolyan klubhelyiség, vendéglői kiszolgálással. Többeket

megkérdeztem, hol laknak. Csak páran laktak a közelben, a hajdani magyar negyedben, ahol áll még a Petőfi szobor, a magyar református templom és a Magyar Ház, de akiket ez utóbbiak befogadnak, azok már olykor 10-15 mérföldről, vagy még messzebbről járnak ide. A régiek meghaltak, gyerekeik és az újak már nem itt laknak, hanem a szebb, kényelmesebb elővárosokba, vagy az új, modern lakótelepekre költöztek. Szívszorító volt látni például Clevelandben, Pittsburghben vagy Detroitban, hogyan néptelenednek el a hajdani magyar negyedek. Hogyan változtatnak gazdát, a hajdani szegények helyébe a mai szegények, a század eleji közép-európai bevándorlók helyébe a feketék lépnek. A magyarok szétszóródnak, a szélrózsa minden irányába. Menjen utánuk az egyház, a pap, a templom, az iskola? De hová, hiszen a magyarok már nem egy helyre telepednek. Egyelőre még a város minden részéből szentmisére, istentiszteletre, műsoros estre vagy disznótoros vacsorára beautóznak a hajdani magyar negyedbe, a templomba vagy a magyar házba. De mi lesz tíz, húsz, harminc év múlva? És a mai fiatalokban vagy középnemzedékben lesz-e még magyar közösségi érzés és hajlandók lesznek-e áldozatot hozni az együttlétért, mint teszik ma a régi amerikások.

*

Ugyancsak Buffalóban, Nyeste Zoltán példáján volt alkalmam eltűnődni azon, mit várhatunk azoktól a magyar értelmiségiektől, akiknek képzettségük és hivatásuk messze esik az irodalomtól, mégis minden művelődési megmozdulásban ott találjuk őket. A külföldi magyar betű sorsát illetően én jobban bízom bennük, mint az írókban és úgynevezett irodalmi emberekben. Mert a nyugati magyar irodalmat ők tartják fenn, nem az írók. Az ő őszinte és önzetlen érdeklődésük, irodalmi és művelődési ügyekben vállalt áldozatuk, fáradhatatlan buzgalmuk a biztosítéka annak, hogy nem kilátástalan a helyzet. Miért teszik? Az olyan kitűnő mérnökök, mint Nyeste, Böjtös László, Zoltán Sándor, Sass Márton, olyan jeles orvosok, mint Vajda Benő vagy Haraszti Sándor, olyan példás hivatástudattal rendelkező papok, mint Mészáros Sándor vagy Kálmán Szabolcs? Vagy olyan sikeres vállalkozók, mint Tar Mihály? Miért kell nekik a magyar irodalom és miért fáradoznak, hogy mások is részesedjenek benne? Nem kérdez-

tem meg egyiküktől sem, és a hasonló többiektől sem, bizonyára mindenki más és más választ adna. Nem maradt azonban rejtve előttem, hogy Amerika és Kanada e tekintetben Európa előtt jár. Abban a – elismerem: viszonylag szűk – körben, amelyben öt hét alatt mozogtam, jóval több irodalomért rajongó, azt élvező és kedvelő, irodalmi közügyekért áldozatra is hajlandó magyarral találkoztam, mint becslésem szerint egy hasonló európai magyar körben. Lehet, hogy az e tekintetben nem éppen valami híres München az oka ennek az Európa szempontjából negatív összehasonlítási eredménynek, de nem hiszem, hogy nagyon tévedek, ha odaáti és itteni tapasztalataimat összevetem. És, hogy mit várhatunk ezektől a kitűnő emberektől? Nem tudom, mert mindegyik csak amúgy félkézzel csinálja azt, aminek oly megható megnyilatkozásait láttam. A másik felével meg a hivatásbeli munkájukat végzik, legtöbbször olyat, amelyhez pedig az egész kezükre szükségük lenne. Csak remélhetjük, mi, mindenféle irodalmi emberek, hogy nem kedvetlenednek el (mert olykor lehetne okuk rá) és az a félkéz folytatja az áldásos tevékenységet.

*

Torontóban abban az előnyös helyzetben voltunk – Tar Mihály vendéglátóm és én –, hogy a városban több *Új Látóhatár* munkatárs él és a Magyar Kultúrközpont Petőfi termének összegyűlt közönsége rajtunk kívül az *Új Látóhatár* helyi íróival is találkozhatott. A Kultúrközpont jelentős magyar teljesítmény. Az összefogásnak és a jó célért vállalt áldozatkészségnek a bizonyítéka. Példamutató vállalkozás. A kanadai magyarok képesek voltak arra, hogy megteremtsék életük és működésük külső feltételeit is. Egy tágas, több emeletes ház, amely otthont ad a magyar kolónia majd minden megnyilvánulásának: helyiséget az egyesületeknek, a hivatási csoportoknak, fiataloknak, helyet a gyűlésezéseknek, irodalmi és művészeti esteknek, társasági összejöveteleknek, vidám vacsoráknak, mulatságoknak és báloknak. Hogy ez mit jelent, azok értik meg legjobban, akiknek ilyen intézményük nincs.

Nos, itt rendeztük az *Új Látóhatár* torontói irodalmi estjét. Nekem különös örömöt okozott, hogy a műsort egy több, mint harminc éve nem látott barát és hajdani kolléga, Béky-Halász Iván költő nyitotta meg. A Kanadában rendkívül

népszerű Tűz Tamás verseiből olvasott fel, Zalán Magda a tőle megszokott kedvességgel és bájjal egy irodalmi emlékezését adta elő, Vatai László pedig a zárószót mondta el: nekem kissé meglepő, de jóleső nyilatkozattal. Arról beszélt, mily nagyra becsüli a népi irodalmat, a körötte támadt mozgalmat és azt a munkát, amelyet e népi szellemnek az ápolásában az *Új Látóhatár* végez. Nem tudtam, hogy Vatai László ily helyeslően vélekedik a népiségről. Visszaemlékeztem első találkozásunkra, amelynek színhelye Budapest volt és éppen a népi írók pártjának egy vitaestje, valamikor a háborút követő első években.

Ezen az esten Vatai nem kisebb tekintélyekkel vitázott, mint Lukács György és Veres Péter, azaz inkább az előbbivel, cáfolva és megkérdőjelezve az idős marxista tudós nem egy tételét. Talán akkor volt benne annyi szenvedély és tűz, mint most – harminc évvel később – ezen a torontói esten. Ott érveivel szorította sarokba a kommunisták főideológusát, itt megbékélt szavakkal méltatta a népiek teljesítményét. Nem azonos témáról, de a Petőfi terem asztalánál a harminc év előtti fiatal Vatai László beszélt, bölcsen és lelkesen, mondandójának igazságától és átélésétől felhevültén.

És még valamit a torontói estről. Kosaras Vilmos elszavalta Faludy György versét Nagy Imréről. Néhány nap választott el az 56-os forradalom huszadik évfordulójától, a költő Torontóban él és az előadó is helybeli színész. Mi szólhatott volna e vers ellen? Mégis az előadásomat követő vitában az első sorban felállt valaki és hevesen tiltakozott Faludy György szerepeltetése ellen. Az olvasó nyilván sejti, miért: a Prohászka-szobor ledöntése miatt. Az eset nem rendkívüli és nem is érdemel bővebb tárgyalást. Mégis megemlítem, mert talán tanulságos. A felszólaló szerint Faludy e tettével *„megcsúfolta magyarságunkat és keresztségünket”*. Majd megkérdezte, hogy F. Gy. jelképezi-e az *Új Látóhatár*t? Mert ha igen, akkor az igen szomorú. Remélem, jól adtam vissza szavainak lényegét. Mit válaszolhattam? Csak annyit, hogy F. Gy. nem *„jelképezi”* az *Új Látóhatár*t, aminthogy én sem jelképezem, és semelyik munkatársunk nem jelképezi. Az *Új Látóhatár* jellegét azoknak az írásoknak az összessége adja meg, amelyek a folyóiratban megjelennek. Ezek együttesen, arányaikkal és minőségükkel határozzák meg színvonalát és jelentőségét. Ami Faludy Györgyöt illeti, mindenkinek joga,

hogy a Prohászka-szobor ledöntéséről úgy vélekedjék, ahogyan akar. Persze ehhez azt is tisztázni kellene, hogy e szoborledöntésben mi volt pontosan F. Gy. szerepe, illetve milyen előzmények után állt azok közé, akik a szobor ledöntésére a Károlyi-kertbe indultak. Csak a való helyzet ismeretében lehet véleményt és ítéletet mondani. Én nem lelkesedem érte és bizonyára F. Gy. sem tenné meg még egyszer azt, amit ebben a dologban tett. De nem ez a lényeges, hanem az, hogy senkiről sem lehet élete egyetlen mozzanata vagy tette alapján ítélni. Faludy – függetlenül most költészetének értékétől – nemcsak Prohászka-szobordöntögető, hanem Rákosi rendszerének ellenfele, üldözöttje és a recski kényszermunkatábor sok esztendős rabja is volt. Valamit ez is minősít, nemcsak a Károlyi-kerti meggondolatlan tett. Talán többet is, mint az utóbbi. Mert végső fokon tudatunkban Nagy Imre sem az ötvenes évek elejének begyűjtési minisztere, hanem az 1956-os magyar forradalom mártírja. A magyar nép érdekében tanúsított magatartása többet nyom a latban, mint említett nem éppen dicséretes minisztersége. A torontói est közönségének józansága és emelkedett szelleme mellett szól mindenképpen, hogy a felszólalás mondanivalójától elkülönítette magát.

*

Az iménti esetet én semmi esetre sem fordítanám a felszólaló személye ellen. Inkább azzal magyaráznám, hogy bizony elég sok a nyugati magyarok körében a helytelen, téves, rossz információ. Amerikai előadásaim vitáiban gyakran találkoztam még érdeklődő és jószándékú emberek körében is begyökerezett téves hiedelmekkel, félreértésekkel, hamis adatokkal. Ez ellen pedig elsősorban nekünk, íróknak, újságíróknak, szerkesztőknek kellene valamit tennünk. Mert a tévedéseket és féligazságokat mi terjesztjük, akár azért, mert attól önös érdekeinknek előnyt remélünk, vagy csak azért, mert gondatlanok és pontatlanok vagyunk. A vitákban és eszmecserékben még azok voltak a legrokonszenvesebbek, akik félénken, habozva, határozatlanságukat még csak nem is leplezve felálltak és sokszor a legangyalibb naivságokat kérdezték. Mindig mentegetődzve, hogy milyen tájékozatlanok. Pedig mentegetődzniök nem ezeknek illett volna, hanem azoknak, akik a téves adatokat és hamis információkat olyan magabiztossággal és

fölénnyel adták elő, hogy olykor nem is tudtam, hogyan válaszoljak az illetők megbántása vagy érzékenységének megsértése nélkül. Szerintem itt vannak a tennivalók. Voltak esetek, amikor a tévedések és rosszhiszemű beállítások forrásait gondolkodás nélkül meg tudtam volna mondani. A sajtó terjesztette. Félreértés ne essék. Nem a véleményekkel van baj, hanem a tényekkel, az adatokkal. Mindenkinek szuverén joga, hogy olyan véleménye legyen, amilyen neki tetszik. Csak a tények ismerete legyen helyes. Ebben az esetben lehet vitatkozni. És csakis akkor van értelme a vitának, ha mindenki ugyanabból a tényből von le ilyen vagy olyan következtetést, nem pedig akkor, ha nyomban kiderül, hogy a vita tárgyáról a vitázóknak eltérő vagy ellentmondó képzetük és ismeretük van.

*

Előadás utáni kellemes poharazgatás Tar Miska és Juci tágas markhami házában. A meghívottak Vatai Lászlóék, Fáy Ödönék, Zalán Magda, Tűz Tamás, Béky-Halász Iván, Juhász József, Kosaras Vilmos. Akaratlanul is hajba kaptam Tűz Tamással egy ártatlannak látszó kérdésen. A dilettánsokról vitáztunk. Abban igaza van Tűz Tamásnak, hogy dilettáns költők és prózaírók munkáiban is akadhatnak jó sorok, találó fordulatok, szemet gyönyörködtető képek, szépen megfogalmazott mondatok. De odáig mégse mennék el, mint Tamás, hogy a dilettánsok sokszor érdekesebbek és üdébbek, mint a tehetségüket bebizonyított alkotók és ennek következtében ugyanolyan megjelenési lehetőség illeti meg őket, mint az elismert írókat. Könnyű neki – gondoltam magamban –, nem neki kell kinyomtatni ez írásokat és a sokszor csüggesztően reménytelen szerzőkkel bajlódnia. Kockázatos dolog, amit a kedves és jó Tűz Tamás művel. Dicséreteivel és elismeréseivel árasztja el a dilettánsokat, akik aztán az ilyen szóbeli vagy írásbeli véleményekkel dörömbölnek a szerkesztők ajtaján, itt vannak a versek és novellák, amelyekről X és Y a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott. És valóban, ki kételkednék abban, hogy X és Y ért az irodalomhoz, hiszen ért, nagyon is ért. És mit tesz az elutasított szerző? Szitkait szórja a szerkesztőre, micsoda idült hülye, nem közli azt, amiről olyan nagyságok, mint X és Y csak jót tudtak mondani. Nekem is volt néhány ilyen esetem és a szóban forgó X-ek és Y-ok valóban

irodalmunk büszkeségei voltak. Csak bizonyára olyan áldott jó lelkek, mint Tűz Tamás, aki inkább jót mond, mint rosszat. A rossz írónak is.

*

Torontóban járván felkerestem Duczynska Ilonát pickeringi házában, amely erdő szélén áll, kis emelkedőn. A kocsit lenn kell hagyni a bejáratnál és utána vagy ötven-hatvan méteres *„hegymászás”* után ér el a látogató a házhoz, melynek teraszáról körkörös kilátás nyílik a környék hasonlóan fás, kertes, bokros udvaraira és házaira. Itt él a magyar forradalmárok grand old woman-je, ha nincs történetesen Bécsben vagy Budapesten. A leveleket legjobb ide címezni, mert innen mindig eléri a posta, akár Ausztriában, akár Magyarországon tanyázik. A házon látszik, hogy nem lakják állandóan, kicsit kopott, elhanyagolt, valahogyan az ideiglenesség benyomását kelti. Benn, a három szoba tele könyvekkel, régi és új folyóiratokkal, újságokkal, fakuló képekkel. Alig lehet leülni a sok papírtól, amelyet az asztalon is félre kell lökni, hogy a kávéscsésze és az aprósüteménynek való tányér elférjen. A nagy szoba ablakmélyedésében szépen sorba rakva az 1964-ben elhunyt férj, Polányi Károly gazdaságtörténész és társadalombölcselő könyvei, tanulmányai, magyar, angol és más nyelveken. Köztük a *The plough and the peri* című antológia, amelyet a Polányi házaspár közösen szerkesztett, a magyar populista irodalom mesterműveiből kínálva szemelvényeket az angolul értő külföldi olvasónak. Polányi Károlyt és Duczynska Ilonát az ötvenhatos események térítették vissza a magyarsághoz és azokhoz a problémákhoz, amelyek ezt a népet foglalkoztatják. Több évtizedes emigrációjuk alatt elegendő okuk volt arra, hogy hátat fordítsanak Magyarországnak. 1956-ban azonban olyasmit fedeztek fel, amiért ismét érdemesnek látszott magyar kérdések iránt érdeklődni. A távoli figyelmet a magyar írás, azután hazalátogatás, majd a magyar szellemi életbe való integrálódás követte. Duczynska Ilona figyelmes és kritikus szemlélője minden magyar eseménynek; személyes függetlensége lehetővé teszi, hogy szocialista meggyőződésének olykor szocialistának álcázott, de attól idegen cselekedetek ellenében is hangot adjon. Nyolcvan évét meghazudtoló frissességgel, informáltsággal és hevülettel számol be újabb élményeiről, mond véleményt emberekről és jelenségekről, dicsér, bírál, korhol. És szerzőként is olyan termékeny, mint soha.

Tanulmányai magyar és német nyelven jelennek meg, az 1934-es bécsi munkásfelkelésről írott emlékezése és elemzése a bécsi kiadás után immár magyar nyelven is olvasható. Emlékszem előző találkozásainkra, még az ötvenes évek végén a kis New York-i egyetemi lakásukban, aztán többször is Münchenben, Polányival majd nélküle, Duczynska Ilonát akkor is, most is a lankadatlan érdeklődés és a fáradhatatlan aktivitás jellemezte. Fűti és hajtja a társadalomjavítás őszinte szándéka, ami akkor is tiszteletet és megbecsülést érdemel, ha az ember nem mindig és nem mindenben ért egyet vele. Valóban forradalmárnő, abból a fajtából, amelynek példái a szocializmus történetében csak idegenben találhatók, de nem magyar földön.

*

Látogatás Béky-Halász Ivánnál munkahelyén, a torontói egyetemi könyvtárban. Amit mutatott – a könyvtár magyar anyaga – ámulatba ejtett. Kitűnő, gazdag, jól rendezett, áttekinthető. Még tökéletesebb és gazdagabb lenne, ha több pénz volna rá. Példa azonban arra, mire képes egy hozzáértő és ügyszerető magyar könyvtáros. Halász Iván rendkívüli szakértelemmel, buzgalommal és kitartással gyarapítja a könyvtár magyar anyagát, semmi sem kerüli el figyelmét, ami fontos és nélkülözhetetlen. Persze, szakosított könyvtárról van szó, elsősorban a történeti tudományra helyezve a hangsúlyt, de ebben azután majd minden megvan ahhoz, hogy valaki magyar történeti témából akár doktori értekezést írhasson. Gazdag a folyóiratállomány is, néhány olyan darabbal, amely csak kevés példányban van meg a világon. Sajnálom, hogy nem láttam több egyetemi könyvtárt. A torontóin kívül a pittsburghiban jártam még, de mind e két helyen szerzett tapasztalataim a legjobbak voltak és mindenképpen indokoltnak látszik az a jó vélemény, amely az amerikai magyar könyvtárosokról Európában kialakult, mert biztos vagyok benne, hogy ugyanolyan szeretettel és hivatástudattal dolgoznak a magyar részlegek fejlesztésén, mint Torontóban Halász Iván.

*

Juhász József, aki most a kanadai magyar írók körének vezetője, Toronto magyar negyedében kalauzol. A sarki házak faláról ismerős utcanevek pillantanak le rám, olyanok, amelyeket sokat levelező európai magyarok nagyon is jól ismernek

és amelyek most valahogyan kézzelfoghatókká válnak: Bloor, Dundas, Buthurst, Spadina Street. A magyar hentesek, fűszeresek, fodrászok, vendéglősök, cukrászok, turista irodák és könyvkereskedők magyar légkört teremtenek és a látogató lassan megszokja, hogy az üzletekbe magyarul kiáltanak be és onnan magyarul válaszolnak. Meghívásának eleget téve bemegyünk a Bloor Streeten Vörösváry István nyomdájába. Nagyobb és többet nyújt, mint a szerény és szűk bejárat sejtetni engedi. Ebben a nyomdában – ha jól emlékszem – körülbelül nyolcvan különböző újság és folyóirat készül. Már nem is tudom, milyen példányszámban, de az adatok igazán lenyűgözőek. Persze, nemcsak magyarul, hanem angolul és még vagy tíz más nyelven. Az üzem teljesen átállt a modern fénymásolási eljárásra és komputeres szedésre. Vörösváry oly gazdagon rendezte be, hogy a legbonyolultabb technikai eljárásokig minden munkát helyben végez a nyomda. Úgy látom, ezzel a módszerrel is lehet tetszetős külsejű könyveket és újságokat nyomni. Az eljárás állandóan finomodik és mind szebbek lesznek az ilyen nyomdákból kikerülő termékek. Persze, a mélynyomással és a művészetté emelt régi nyomdatechnikával előállított könyvekkel ezek a kiadványok nem versenyezhetnek. Talán egyszer – ámbár Molnár József, akinek beszámoltam nyomdai élményeimről, eléggé lehűtötte lelkesedésemet. Nem hiszi, hogy ez bekövetkezik. Vajon, olcsóbb-e ez az új eljárás. Akikkel beszéltem – Vörösváryn kívül Egri Györggyel és még egy torontói nyomdai vállalkozóval, Clevelandben meg Gombos Zoltánnal – azt mondják, feltétlenül az. És Európában? Valószínűleg, de az átállás oly sokba kerül, hogy kis vállalatok nem bírják ki. A régi gépek kidobása és az újak beállítása erejüket meghaladó beruházás.

*

Delhi körülbelül két órányi autóútra van Torontótól. Pándy-Szekeres László református lelkész barátom körülvisz a magyar dohányvidéken. Szépen művelt farmok, jómódot és gazdagságot árasztó mezőgazdasági üzemek, csinos lakóházak és ápolt kertek. A házak és birtokok urai immár másod-, sőt harmadgenerációs magyarok. Az iskolában viszont már kevés a magyar gyerek, a reformárus gyülekezet létszáma állandóan apad, csak ritkán telik meg a templom vagy az alagsori nagyterem. Mivel az egyház szigorú és puritán lelkésze idegenkedik a

szerencsejátékoktól, a bingó hívei inkább elmennek a közeli görög-katolikusokhoz, náluk hagyva a játékra és italra fordított pénzüket. Pedig az egyházak részben ezekből is élnek, amolyan kis vállalkozások és minél vállalkozóbb kedvű, ötletesebb, olykor aggálytalanabb a lelkész, annál jobban megy a gyülekezetnek. És ebben nincs különbség katolikusok, protestánsok, görög katolikusok között. Mindenki úgy gazdálkodik, ahogyan tud; fő, hogy meglegyen a legszükségesebb papnak, templomnak, ifjúságnak, kultúrának.

*

Egri Györgyéknél összetalálkozom Kopácsi Sándorral és feleségével, akik nemrégen hagyták el Magyarországot és telepedtek le Torontóban. Fiatalabbnak látszik, mint kora alapján vélni lehetne, semmi nyoma a sok megpróbáltatásnak. Egyáltalán nem megtört ember az 1956-os év budapesti rendőrfőkapitánya, aki kommunista létére őszinte meggyőződéssel és teljes szívvel a forradalom mellé állt, majd Nagy Imréékkel együtt romániai szovjet fogságba került. A Legfelsőbb Bíróság népbírósági tanácsa 1958-ban a Nagy Imre-per hatodrendű vádlottjaként életfogytiglani börtönre ítélte. 1963-ban szabadult amnesztiával, 1975-ben kivándorolhatott Kanadában élő lányához. A beszélgetés önként kanyarodik az ötvenhatos és azt megelőző eseményekhez. Kopácsi mint rendőrtiszt és központi bizottsági tag az ötvenes évekre vonatkozó olyan információkkal és élményekkel rendelkezik, mint talán senki sem az emigrációban. Évekig a hatalom körében élt és közvetlen érintkezésben azokkal, akik a hatalmat gyakorolták. Tőle tudjuk, hogy a Rajk-per hírhedt szovjet megrendezője, Bjelov tábornok valójában Berija helyettese, Abakumov volt; a Nagy Imre-perben halálra ítélt Szilágyi József nem is szerepelt a per vádlottjai között, csak azután került bele, amikor a fogságban – feltehetően olyan körülmények között, mint Losonczy Géza – már megölték; Nagy Imrének még közvetlenül az ítélet előtt is lett volna lehetősége, hogy életét megmentse, ha szembefordul társaival és tettét megbánva ellenforradalomnak nevezi a forradalmat. De nem akarok elébe vágni mindannak, amit Kopácsi Sándor megírni készül. Mindezt sokkal bővebben és alaposabban fogja előadni feldolgozás alatt álló visszaemlékezéseiben.

*

Clevelandben majd egy fél délutánt töltöttem el a Buckeye Streeten – a clevelandi magyar nyelv szerint, a Bakájon – lévő és Dietrich Dénes által vezetett magyar könyvesboltban (melynek Áruház jelleget az ad, hogy ételt, italt, népművészeti tárgyakat is árusít). Egész idő alatt szólt a rádió és a rádióból magyar hírek, beszélgetések, zenedarabok, énekszámok. Érdekes és Európában ismeretlen intézmény ez a bérelhető magyar rádió és televízió műsor. Pénzért a nagyobb városokban a helyi adóknál bárki időt bérelhet és abban tetszése szerinti műsort sugározhat.

A magyarok mindenütt élnek a lehetőséggel és helyenként eléggé népszerűek ezek a műsorok. Clevelandben délutánonként több órán keresztül is hallható magyar beszéd és zene. Miután a műsorok helyi jelentőségűek és csak kis körzetben hallhatók, kiválóan alkalmasak, hogy a magyarokat a helyi vonatkozású eseményekről és tervekről tájékoztassák. A clevelandi műsorban az emberek apró mindennapi problémái is nyilvánosságot kapnak, amennyiben bárki felhívhatja műsoridőben a soros szerkesztőt és telefonon nyilváníthat véleményt, vagy mondhatja el, mi fekszik a szívén. Egyenes adásban mindjárt levegőre is kerül. Kanadában és az Egyesült Államokban engem is mikrofon elé hívtak több alkalommal és mondhatom, nagyon jó benyomást tett az a közvetlenség, nyíltság, ügyes rögtönzés, talpraesettség, amellyel e rádiók bérlői és szerkesztői műsoraikat prezentálják. Miből fizetik a bért? Hirdetésekből, ami itt megszokott és már senkit sem zavar. Engem sem az, hogy a Lőte Pál által készített clevelandi interjút valamilyen helyi bolt reklámja előzte meg és a két nagy párt választási hirdetése követte. Miután mind a kettő fizetett hirdetés volt, a moderátor szépen sorjában felolvasta először, hogy miért hasznos a köztársaságiakra, majd, miért hasznos a demokratákra szavazni. Felszólította a hallgatókat, hogy szavazzanak a republikánus pártra és szavazzanak a demokrata pártra. Engem ez mulattatott, de itt természetes.

*

Böjtös László megmutatja Clevelandét. Sok néznivaló nincs, sem régi épületek, sem jelentősebb történelmi színhelyek, még kevésbé híres műalkotások. Mégis valamiről ez a rövid városnézés is tanúskodik: a hallatlanul gyors fejlődés-

ről, a városképnek szinte évtizedenként való megváltozásáról. Próbálom visszaidézni 1954 Clevelandját, amikor néhány órát töltöttem ebben a városban. Semmiképpen sem tudom emlékeimet azzal azonosítani, amit most látok. Nyilván eltűnt sok régi háztömb, hogy átadja helyét új üzletépületeknek. Csak Reményi József alakját tudom felidézni, akinek meglátogatására ide jöttem, huszonkét és fél évvel ezelőtt, útban Jászi Oszkárhoz, Oberlinbe. Azt megelőzően sohasem találkoztunk és kissé el kell mosolyodnom, ha arra gondolok, milyen jelet beszéltünk meg, hogy el ne vétsük egymást. Egy szállodában állapodtunk meg, ahol majd megszállok. És az időt, amikor megérkezem. Alighogy beléptem a hotelba, máris jön velem szemben a hosszú bejárati folyosón egy magas, szemüveges, télikabátos férfi, mosolyogva és hóna alatt a Látóhatár egy példányával. Amelyben néhány verse jelent meg. A magam ismertetőjeleként e versekből négy sort idéztem: *„Ám úgy is van, hogy értelmem gyakran / csillagvággyal a szívemet nézi. / S zárt világban a csont, bőr, vér, ideg / társtalanul a szépet idézi.”* Vacsora közben, majd csaknem két órát sétálva a hideg, gyéren világított clevelandi utcákon Reményi aprólékos részletességgel beszélt a magyar irodalom megismertetéséért végzett és sok kitartást, türelmet, energiát követelő munkájáról. Mennyivel nehezebb volt a harmincas és a negyvenes években, majd az ötvenes évek elején Reményinek, mint azoknak, akik ma vállalkoznak erre a szép és nehéz feladatra!

*

Látogatás Gombos Zoltánnál, az amerikai magyar újságírás nagy öregjénél, aki korát meghazudtoló energiával és lelkesedéssel ír, szerkeszt, kiad, nyomtat, meg politizál: mint a demokrata párt magyar szóvivője. Látom lefényképezve Carterrel, az ohioi szakszervezeti vezetők clevelandi reggelijén, amelyen Gombos is jelen volt. Ő erről nem beszél, de hallom másoktól, hogy milyen fontos ember a demokrata pártban. Lapjaival Carter elnökké választását ajánlja. Nem tudom, olvasói mennyire hallgattak rá, de Gombos jelöltje elnök lett. Milyen kedves és tartózkodó, amikor vezércikkében rokonszenvét azzal fejezi ki, hogy *„mi Jimmy Carter felé hajlunk”*. Tetszik nekem ez a nagy szavaktól, szenvedélyektől, indulatoktól mentes hang, amelyet Gombos lapjaiban észleltem. A nyelvezete, persze, joggal kifogásolható. Mint a legtöbb amerikai lapé. A magyar nyelv tisztaságáért

annyira aggódó és elégedetlenségében méltán háborgó Tóth-Kurucz Mária néhány lappéldányt ki is korrigált, vörös tintával huzigálva alá a rossz, helytelen, henye, gondatlan szavakat, fordulatokat, szórendeket. Igaza van és csak dicsérni lehet, hogy nem nyugszik bele az amerikai magyar sajtó stílusába, de lehet-e és mit ez ellen tenni. Gombos lapjaiban – de nemcsak az övéiben – sok a nyelvtani és stílushiba, de azért engem még mindig jobban igazítottak el a világ és Amerika dolgaiban, mint azok a nem kevés amerikai magyar lapok, amelyek nemcsak hogy ugyanolyan vétkeket követnek el a magyar nyelv ellen, mint Gombos lapjai, de ráadásul még meg is akarnak győzni arról, hogy csak az ő nézetük és felfogásuk az egyedül üdvözítő, helyes és magyar emberhez méltó.

*

Kissé elfogódottan járkálok a 22-es utcai ódon nyomdaépület helyiségeiben. A nagy munkateremben, ahol ugyancsak modern fénymásolási eljárással készülnek a lapok, egy ismerős fiatalember, folyóiratunk egy Svédországból Amerikába került munkatársa, Szekeres Péter, aki, mint látom, buzgón ír is azokba a lapokba, amelyeket ő tördel ollóval és ragasztóval, egy kis szobában székel a tulajdonos, kiadó és szerkesztő. Szerényen, halkan beszél arról, amit immár évtizedek óta tesz. Három hetilapot jelentet meg. A negyediket – *Magyar Híradó* – csak nyomtatja, a kiadó New Brunswickban van. Nézem az évfolyamszámokat: a *Szabadság* 88-ik, az *Amerikai Magyar Népszava* 77-ik, a *Magyar Híradó* 68-ik és az *Amerikai Magyar Világ* 13-ik évfolyamában van. A négy közül kettő még a múlt század végén, egy a század elején indult. Gombos bevisz a régi nyomdai helyiségekbe. Elszorul a szívem. Temetőben járok. Porral betemetett nyomógépek, szedőgépek, ólomolvasztók, vágógépek, hajtogatok. Múlt századi gyártmányok, amelyeket csak múzeumokban látni még. Meg sem számolom, annyi van belőlük, több teremre elosztva. A félhomályban még nyomasztóbb a kép. Mi lesz e gépekkel? Múzeumnak adom – válaszolja Gombos. Majd átvisz a raktárhelyiségbe, ahol ugyancsak poros, pókhálós polcokon a lapok régi évfolyamai sorakoznak, bekötve, vagy némelyek kötetlenül. A múlt század kilencvenes éveiből is, a kezdet kezdetétől. A kötetek szélei letöredeznek, elmállik a karton és a papír. Csak vigyázva lehet lapozni, különben szétfoszlik az egész. Miért nem vigyáztok job-

ban rá? – kérdem Zoltánt, aki azt válaszolja, hogy lassan filmszalagra veszik az egészet, mert a papír előbb-utóbb elpusztul.

Az ebédnél, amelyet egy hangulatos vendéglőben fogyasztunk el, szóba kerül az amerikai magyarok sok gondja. Gombos Zoltán is, Böjtös László is, egyértelműen a régi bevándorlókat dicséri. A hajdani szegény bányászok, munkások, kisemberek teremtették meg azokat az intézményeket, amelyek még most is alapjai az amerikai magyarság közösségi életének, ök építették a templomokat, a papházakat és iskolákat, szervezték a segélyezési és temetkezési egyleteket, indították el az újságokat és hozták létre a közösségi élet más kereteit. Ami időtálló, azt ők teremtették meg. Gombos Zoltán a ma élők között a legrégebbiek közé tartozik és valóságos történelmi adattár. Kár, hogy nem írja meg emlékeit. A negyvenes évek végén és ötvenes évek elején kijöttekről azt mondja, hogy keveset alkottak, legtöbbször a meglévőben helyezkedtek el és abban igyekeztek befolyáshoz, vezetéshez jutni. A viszony a régiek és a háború utániak között nem volt mindig zavartalan. Az előbbiek nemcsak politikailag idegenkedtek az újaktól, de amolyan osztályösztönből is. Ezek „urak" voltak, vagy legalábbis úgy viselkedtek, mintha többek lennének, mint az egyszerű, olykor tanulatlan munkásemberek. Az ötvenhatosokra inkább az jellemző, hogy egyénileg akarnak érvényesülni, karriert csinálni, a régieknél és a háború utániaknál kevesebbet törődve a köz dolgaival. Persze, mind a hárman egyetértünk abban, hogy ezek nem minden esetben és minden városban helytálló megfigyelések, lehetnek eltérések, de nagyjában és egészében a valósághoz igen közelálló észrevételek. Az én személyes tapasztalataim is azt mondják, hogy – ismét erős megszorításokkal – a régieket inkább az önérdek nélküli alkotómunka, a háború utániakat az erős világnézeti és politikai töltés, az ötvenhatosokat meg a gyors érvényesülés vágya jellemzi. Az utóbbiak jelentős szerepet játszanak tudományban, művelődésben, társadalmi összeállásokban; nyilvánvalóan azért, mert iskolázottak, jól megtanultak angolul, a helyi társadalomba hamar és könnyen integrálódtak. Kapcsolatuk a régi amerikásokhoz jobb, mint a negyvenötösöké.

Feltűnt, hogy amerikai magyarokkal beszélgetve, milyen gyakran hangzik el a dipi szó, azoknak megjelölésére, akik a negyvenes évek végén és az ötvenes évek

elején kerültek Amerikába. Európában kihalt ez a voltaképpen itt született fogalom. Európában már senki sem használja. Senki senkit nem nevez dipinek, mégha az is volt közvetlenül a háború után. A displaced persons nemzetközi rövidítése viselőivel együtt átvándorolt tengerentúlra.

*

A clevelandi *Új Látóhatár* esten a Bond Court Hotel előkelő különtermében sok ismerős arc: írók, újságírók, régi barátok. Böjtös László építészmérnök az est szervezője, ő nyitja meg, műszaki emberhez illő tárgyszerű, keresetlen, közvetlen szavakkal. Semmi sallang, semmi szóvirág. De ilyenek voltak az előadást követő felszólalások is. A téma a nyugati magyar irodalom, de ennek ürügyén sok közéleti és művelődési gond. Mi a helyzet Erdélyben, mit érdemes olvasni a vajdasági és szlovákiai magyar íróktól, hogyan férnek meg egymással a nyugat-európai magyar alkotók és intézmények, az *Új Látóhatár* mint *„populista"* szócső ápolja-e kellően a népi hagyományokat, mik a folyóirat belső problémái és mit tehet a jobb könyvellátás érdekében? Olyan kérdések, amelyek kisebb-nagyobb árnyalati eltérésekkel majd minden városban felvetődtek. A választ gyakran az tette nehézzé, hogy nemigen ismertem a kérdezők tájékozottsági fokát és állandóan aggasztott, vajon nem tételezek-e fel tudottnak olyasmit, ami ismeretlen és nem kellene-e időben még messzebbre visszamenni egy téma kifejtésében. Nem tudom, hogy sikerült-e megnyugtatóan felelni és mindenkinek arra válaszolni, amire kíváncsi volt. Mert végső fokon ez volt a diszkussziók célja, nem a magamutogatás és szereplés.

*

Clevelandbői Pittsbughbe Thoma Zsolt régi barátom visz. Őt sem láttam már vagy harmincegynéhány éve. A kétórás autóút alatt egyebek között arról beszélgettünk, mi legyen a viszonyunk az elhagyott hazához. Mi legyen a gyerekekkel, érdemes-e megtanítani őket magyarul, látogatóba küldeni vagy vinni Magyarországra? Van-e elfogadható norma arra vonatkozóan, hogyan alakítsák a kinti magyarok kapcsolataikat a hazai intézményekkel és hivatalos személyekkel. Kérdések, amelyek minden városban szóba kerültek, nyilvánosan is, magánbeszélgetésekben is. Azt vettem észre, hogy az amerikai magyarokat ezek a prob-

lémák sokkal jobban foglalkoztatják, mint minket, európaiakat. Azért, mert távolabb vannak, vagy talán azért, mert a hazai befolyásolás mintha sokkal inkább őket venné célba, mint minket? Elég megnézni a megfelelő sajtót, amelyben tekintélyes helyet foglalnak el az amerikai magyarok megnyerését szolgáló közlemények. (A mindennél jobban tisztelt és becsült dollár miatt?) Amerikában erre a problémára sokkal érzékenyebben reagálnak az emberek, mint nálunk, sok helyütt csaknem lelkiismereti kérdéssé vált a helyes magatartás eldöntése. Elfogadható, megnyugtató választ adni nagyon nehéz. Mert oly sok tényezőn, értelmin és érzelmin, múlik az, hogy ki hogyan akarja dolgát szülőhazájával rendezni. Közös, egységes, mindenkit kielégítő magatartásforma márcsak azért is nehéz, mert mindenkit más és más személyes helyzet, politikai esemény, vagy egyéni élmény késztetett az ország elhagyására. És miután oly sokféle az egyéni tapasztalat, amely valakit erre az elhatározásra indított, oly sokféle az a másik egyéni tapasztalat is, amely a hajdani szembenállást módosíthatja: enyhítheti vagy alkalmasint erősítheti. Amennyire egyéni döntés az emigrálás, annyira egyéni és nem közösségi döntés ennek feladása, vagy az emigráns magatartás megváltoztatása. Ezért nehéz bárkinek tanácsot adni, hogy mit csináljon. A felelősséget mindenki maga viseli, annak terhét senkivel nem oszthatja meg. Mert, mit is mondhatnék annak, aki úgy érzi, hogy immár inkább *„külföldön élő magyar”*, mint *„politikai emigráns”* és nem tud meglenni anélkül, hogy szülőfaluját vagy a fővárost ne lássa, a mai rendszerre már nem tud nézni annyi haraggal és keserűséggel, mint a Rákosi féle önkényuralomra, a mostani közállapotokat úgy ítéli meg, hogy azokból már nem szakítaná ki magát, következésképpen, miért legyen olyan elzárkózó és tagadó, mint volt huszonöt vagy húsz évvel ezelőtt? Vagy mit mondjak annak az apának, aki közölte velem, hogy gyerekét azért viszi Magyarországra, mert azt akarja, hogy szeresse ezt az országot. Erre nevelte születése óta, szeretni meg csak olyasmit lehet, ami érzékelhető, tapintható, megfogható. Fikciót nem lehet szeretni. Egy fiktív Magyarország szeretetére nem lehet gyerekeket nevelni. Mit válaszolhatnék hát neki? Azt, hogy igaza van, de igaza lehet annak is, aki más előzmények és élmények alapján nem adja fel a szembenállást, aki olyasmi miatt menekült, ami ma sem változott meg, akinek csalódása és sérelme

olyan nagy volt, hogy huszonöt vagy húsz év után sem tud felejteni. Ahány ember, annyi eset. Ahány eset, annyi döntési lehetőség. És ki igényelheti magának a jogot, hogy ítélő-bíróként lépjen fel?

*

Október 23-i emlékünnepség Pittsburghben, a Duquesne Egyetem nagy zenetermében. Ünnepi közönség, emelkedett hangulat, helyi műkedvelők lelkes előadása. Gondolom, a közönség kissé csalódott: még ünnepi alkalomból, a mindenkit foglalkoztató és elgondolkoztató évfordulón, a pátoszt szinte magától kiváltó hangulatban sem tudom kielégíteni azt a természetesnek látszó közönségigényt, hogy a szónoktól ünnepi beszédet kapjon. Hangomat inkább tompítva, mint felemelve arról beszéltem, miért volt a magyar népfelkelés rendkívüli esemény, miért kellett mindennek úgy történnie, ahogyan történt és mi tette minőségileg és következményeiben is mássá a magyar forradalmat, mint ami a keletberlini, lengyelországi és csehszlovákiai megmozdulás volt.

*

Az ünnepség után néhány késő esti óra Borsody Istvánnál. Ott volt a Pittsburghbe ugyancsak előadástartásra érkezett Lukács János Philadelphiából, Chászár Ede, aki az indianai egyetemen tanít, a Duquesne egyetemen működő Várdy Béla és felesége, Huszár Ágnes, valamint Mészáros Sándor evangélikus lelkész, aki az Ohio államban Columbus egyetemén előadó. A jelenlévők többsége történész. Ez pillanatokon belül kiderült. Hamarosan tehát az amerikai magyar történettudományra terelődött a beszélgetés. Azt hiszem, nem túlzás ez a kifejezés, hiszen egyetemeken, főiskolákon és tudományos intézetekben oly sok magyar tanít és ír történelmi témákról, hogy – legalábbis ami az újabbkori történelmet illeti – az vetekszik a hazai történészgárda számszerű nagyságával, nemzetközi ismertségét és elismertségét tekintve sem maradva el amögött. (Lukács Jánosnak a nevét több jeles munkája alapján egész Amerikában ismerik.) Várdy Bélának egy erről a témáról írt angol és magyar nyelvű hosszabblélegzetű tanulmánya adatok tömegével bizonyítja, hogy milyen erős ága a külföldi magyar tudományosságnak a történelemtudomány. Sejthetjük az okait, de egyszer érdemes lenne közelebbről és behatóbban is megvizsgálni, mi a magyarázata annak, hogy

Magyarországról oly sok történész ment el és idekint is milyen sokan választották hivatássá a történelemtudomány művelését.

*

Istentisztelet Mészáros Sándor gyülekezetében, a Hazelwood-streeti evangélikus templomban. Szokatlannak és kicsit idegennek éreztem a kétnyelvű szolgálatot. A pap szinte percenként vált egyik nyelvből a másikba, minden átmenet nélkül hullámzik az istentiszteleti szöveg a magyar és az angol nyelv között. Vajon, nem lenne-e helyesebb külön magyar és külön angol istentiszteletet tartani? Mészáros elmagyarázta, hogy a templom az elnéptelenedett magyar negyedben van. A hajdani magyar családok kihaltak vagy elmentek, helyükbe feketék jöttek, a templom azonban áll a régi helyén, a magyar hívek idejárnak még, olykor elég messziről is, de gyerekeik már nem tudnak magyarul, vagy rosszul, aztán a negyed új lakói között is vannak evangélikusok, tehát azok érdekét is szolgálja a kétnyelvű istentisztelet. Ha csak magyarul imádkozna és prédikálna, elmaradnának, akik nem tudnak magyarul. Csak angol nyelvű istentiszteletre kevesen jönnének. Marad tehát a kompromisszum, amely bevált, csak nekem, idegennek, szokatlan és meglepő.

*

Irodalmi délután a templom alagsorában. A helyi irodalmi kör rendezi, rokonszenves irányítójának, Kerékgyártó Györgynének vezetésével. A legtöbben keveset tudnak az *Új Látóhatár*ról és az ismeretek egy része is különböző téveszme vagy félreértés. Az érdeklődés azonban szembeszökő, nemcsak itt, de másutt is, ahol a folyóiratról esett szó. Jegyzeteimben már említettem, hogy olykor mily naiv vagy oktalan kérdésekkel találkoztam. Pittsburghben például valaki azt kérdezte, igaz-e, hogy az *Új Látóhatár*t a budapesti kormány pénzeli. (Budapesti funkcionáriusok szerint a CIA, nyilasok szerint a müncheni főrabbi, katolikusok szerint a protestánsok stb.) Egy más alkalommal egy felszólaló arra volt kíváncsi, miért vagyunk oly elnézőek a magyarországi rezsimmel kapcsolatban, miért *„dialogizálunk”.* Ismét valaki más szemünkre vetette, hogy érzéketlenek vagyunk azokkal a veszedelmekkel szemben, amelyek a kommunisták részéről fenyegetnek. Mit válaszolhattam? Csak azt, ami az igazság ás a valóság: hogy senki sem

pénzel, mert ha így lenne, akkor nem fájna a fejünk, hogy ki tudjuk-e nyomtatni a következő számot és nekem sem kellene Amerikát járnom, hogy újabb olvasókat és előfizetőket toborozzak; párbeszédet legfeljebb közvetve folytatunk, de nem közvetlenül, mert ahhoz kettő kell, a feltételezett partnerek meg nemcsak, hogy nem hajlandók közvetlen párbeszédre, de még csak tudomást sem vesznek az *Új Látóhatár*ról. Mindenki másról szívesebben és felszabadultabban beszélnek, mint a nyugati magyarok legnagyobb és legrégibb folyóiratáról. A mellőzésnek, tudomásul nem vételnek számos példáját sorolhatnám fel. A magyar posta például még azt is megteszi – nyilván felső utasításra –, hogy tekintélyes és rendszeriül íróknak címzett tiszteletpéldányokat visszaküld a nemzetközi postai egyezménynek arra a paragrafusára való hivatkozással, amely tiltja *„robbanó anyagok"* továbbítását. Ám, tőlünk távol esik, hogy ez egyéni sérelmeink alapján általános következtetéseket vonjunk le és a hazai állapotokról ennél fontosabb jelenségek alapján vallott nézeteinket megváltoztassuk, csak azért, mert némelyeknek nem tetszünk, vagy mert féltik fertőző eszméinktől otthoni írótársaink és barátaink politikai makulátlanságát. Felfogásunk, magatartásunk és viselkedésünk alapos helyzetelemzés eredménye és független attól, hogy buta funkcionáriusok és megfélemlített tisztviselők rólunk hogyan gondolkodnak. Mai oktalanságukat és idétlenségüket is be fogják látni, meg fogják bánni, mint a múltban oly sok mindent. Mi a veszedelmekkel szemben nem vagyunk érzéketlenek, de a veszedelmeket sem nagyítjuk fel. A kommunistákkal szemben nincsenek kisebbrendűségi érzéseink, nem félünk tőlük. Meggyőződésünkben és nézeteinkben szilárdak vagyunk, tehát nyugodt lélekkel dialogizálhatunk, ha úgy alakul a helyzet. A párbeszédtől csak az fél, aki nem áll szilárdan világnézetének és politikai meggyőződésének talaján, akinek tartania kell attól, hogy a másik oldal érvei vagy cselfogásai megingathatják.

*

A folyóiratunkkal kapcsolatos témák között ugyancsak sokhelyütt szóba került az *Új Látóhatár* és a *Nemzetőr* viszonya. Az időszerűséget a legutóbbi ellentét okozta. Legtöbben nem a folyóiratunkban megjelent és a vitát elindító elemzést (egy irodalomszociológiai felmérés vázlatát) olvasták, hanem a *Nemzetőr*nek

több részben közölt válaszát a mi kritikai észrevételeinkre. Voltak, akik úgy érezték, szóba kell hozni az ügyet, márcsak amiatt a szerep miatt is, amelyet én ebben játszottam. Azt is észrevettem, hogy az ellentét Amerikában nagyobb és tartósabb hullámokat vetett, mint Európában. Itt mindenki hamarosan napirendre tért felette, odaát hosszabb ideig foglalkoztatta az embereket. A felszólalókat aggasztja, hová vezet, ha két magyar irodalmi orgánum – mint valaki mondotta – *„háborúzik"* egymással. Nos, nyugodt lélekkel megnyugtathattam az aggodalmaskodókat, az *Új Látóhatár* nem háborúzik senkivel. A mi észrevételeink és kifogásaink elvi természetűek voltak, nem személyek ellen irányultak. És ez észrevételek nem is újak, mert a *Nemzetőr* szerkesztőjének többször is megmondtuk. Nem akarom megismételni, amit a szóban forgó elemzésemben leírtam. A külföldi magyar irodalomért viselt közös felelősség mondatta a kritikai megjegyzéseket, meg az a belső parancs, hogy az ember ne hallgassa el, ha vizsgálódásai során bírálandó dolgokat észrevesz. Úgy tudom, a *Nemzetőr* is gyakorolja ezt és nem fukarkodik a kritikai megjegyzésekkel, ha valamin megütközik. Éppen ezért volt kissé meglepő a reagálásnak az a formája, amelyet müncheni laptársunk választott és amelyből az erkölcsi méltatlankodás és felháborodás hangja csendült ki, nem a megfigyeléseimet cáfolni törekvő igyekezeté.

*

Ebéd Borsody Istvánéknál. A kitűnő történész immár nyugalomban. Több mint két évtizedig tanított a neves pittsburghi magánegyetemen, a Chatham Collegeban. Életének ez az új fordulata megnyitja a lehetőséget arra, hogy a jövőben többet publikáljon magyarul és bízom is benne, hogy olvasóink az eddiginél többször találkoznak nevével folyóiratunk hasábjain. A vele való beszélgetésben is szóba kerültek az amerikai magyarság esélyei és lehetőségei a hatékonyabb tevékenységre és nagyobb befolyásra. Borsody hátrányosnak tartja, hogy az amerikai magyar közélet amolyan gettószerűen, tehát a magyar közösségbe zárva zajlik és ennek következtében nem épül bele oly szervesen az amerikaiba, mint például a lengyel, az olasz, a cseh. Szerinte a magyar mivolt nem csupán nyelv kérdése. Megemlíti, hogy vannak igen jól működő és sikeres lengyel, olasz, cseh és más szervezetek, amelyekben a résztvevők nem anyanyelvükön, hanem angolul

érintkeznek és ennek ellenére nemzetiségi csoportjuknak értékes alkotórészei. Mi több, talán éppen ezért találják meg könnyebben az utat az amerikai lakosságot alkotó egyéb néprétegekhez. Közvetve nagyobbak a lehetőségeik, hogy határozottabban szólhassanak bele az amerikai helyi és országos politikába. Közhely már, hogy a magyarok az Egyesült Államok politikai intézményeiben számarányuknál gyengébben vannak képviselve és ellentétben más kelet-középeurópai bevándorlókkal sem kormányzói, sem szenátori, sem képviselői, sem magasabb szövetségi kormánytisztviselői állásokkal nem rendelkeznek. A mostani próbálkozás is, hogy a novemberi választáson egy fiatal magyar politikus Kaliforniában képviselői mandátumhoz jusson, csúfos kudarcot vallott. Borsody szerint ezen csak úgy lehetne változtatni, ha a magyar nemzetiségi közélet és az amerikai állami és szövetségi közélet között szervesebb lenne a kapcsolat, a magyar nem korlátozódnék merőben csak belső magyar ügyekre, eszközül meg nem használná kizárólag a magyar nyelvet. Érdemes ezen gondolkodni, szakembereknek meg a dolgok mélyebb vizsgálatába bocsájtkozni.

*

Pittsburghben – de másutt is – felvetődött a kérdés, miért vallott mindeddig kudarcot minden olyan kezdeményezés, amelynek célja egy amerikai magyar irodalmi folyóirat megteremtése volt. Utamon azt vettem észre, hogy a kérdés sokakat foglalkoztat, anélkül azonban, hogy bárkinek is ésszerű és megvalósítható ötletei volnának. Volt, aki kételkedett az amerikai magyarok erre való képességében és majdhogynem amolyan kisebbrendűségi érzés benyomását keltette. Az a tréfás mondás is elhangzott, hogy *„Amerikában a pénz, Európában az ész”*. Persze, ez nem így van, hiszen az amerikai magyar írók, tudósok, szakemberek az európai folyóiratokban végzett munkájukkal bebizonyították, hogy képességben, tehetségben, felkészültségben nem maradnak el európai társaik mögött. Mégsem képesek egy irodalmi folyóirat megjelenését tartósan biztosítani. Ez sokakat bánt, észrevettem, annál is inkább, mert azt a látszatot kelti, mintha az Egyesült Államokban és Kanadában a napi érdekű sajtónál többre nem telnék az erőből és leleményből. Ezzel is érdemes lenne behatóbban és elmélyültebben foglalkozni. Mi a magyarázata e hiánynak és fogyatékosságnak? Csak embereken múlik, vagy

vannak olyan sajátos amerikai körülmények, amelyek eleve megnehezítik egy ilyen kezdeményezés elindítását és a vállalkozás tartós fenntartását? Én nem találtam rá választ, csak a negatív jelenségeket és tüneteket regisztráltam. És azt az óhajt, hogy bár lenne másképp.

*

Detroitban a katolikus egyházközség előadóterme az *Új Látóhatár* est színhelye. Itt ugyanolyan szomorú kép fogadott, mint Clevelandben a Buckeye és Pittsburghben a Hazelwood utcában: a magyar templom, amelytől elvándorolt a magyar közösség. A hajdani magyar negyedből itt is majdnem csak a templom és az iskola maradt meg. A magyar hívek távol laknak, olykor fél- vagy egyórás autóútra. Pedig ez a templom egyike a legszebb magyar istentiszteleti házaknak Amerikában. Mindenesetre a legszebb azok között, amelyeket láttam. A Szent Kereszt Egyházközség és a templom 1975-ben ünnepelte fél évszázados jubileumát. Két ferences végzi a lelkipásztori munkát. Csorba Domonkos plébános és az írásai alapján Detroiton kívül is jól ismert Király Kelemen, izgalmas részleteket mond arról a nehéz és áldozatkész munkáról, amelyet a hívek megtartása és a magyarok összefogása érdekében végeznek. A plébános oly lelkesen beszél templomáról és mutogatja szépségeit, hogy nem tudom meghatódás nélkül hallgatni. Abban a tetszetős külsejű és képekkel gazdagon díszített kiadványban, amely az ötvenedik évforduló alkalmából megjelent, állandóan felcsendül az óhaj, hogy a magyar plébániának nem szabad kiöregednie és elvesznie, a fiatalságot meg kell tartani és mindent el kell követni, hogy ez a fontos munka ne szakadjon meg. Igen, de hogyan. Mi lesz azokkal a magyar plébániákkal és gyülekezetekkel, amelyekben mind kevesebb a fiatal? Hogyan lehet megtartani őket a magyar nyelv igézetében, amikor a külső világ a maga ezernyi csábításával és az egyéni érvényesülés is a maga töméntelen feltételeivel mindinkább a befogadó ország társadalmának többségi rétegéhez köti? Ha templomba jár vagy vallásos munkában részt vesz is, azt inkább angol nyelvű gyülekezetben teszi. Én azt hiszem, az amerikai magyar egyházak ma sokkal nagyobb és felelősségteljesebb feladatok előtt állnak, mint amikor megszülettek. Ha meg akarnak maradni, nagyobb erőkifejtésre kényszerülnek, mint indulásukkor. Érdemeik felbecsülhetetlenek, senki

sem tett többet az amerikai magyarokért, mint az egyházak. A legnagyobb erőpróbájuk azonban, futólagos és felületi benyomásaim alapján, még csak most következik el.

*

A detroiti esten azt vettem észre, hogy a közönség soraiból időnként feláll valaki és kimegy. Más valaki bejön. Aztán ismét kimegy valaki. Először nem tudtam, mi ennek a magyarázata. A végén kiderült, hogy a jelenlévők amolyan őrszolgálatot tartottak a templom udvarában, nehogy feltörjék az autókat. Nem akarták kocsijaikat felügyelet nélkül hagyni. Ijesztő helyzet. Már amikor Zoltán Sándorékkal, vendéglátóimmal, megérkeztünk, Király atya azzal a hírrel fogad, hogy az utcában éppen előző este több helyütt betörtek. Az estre érkező vendégek is arról beszélnek, hogy ki miért nem jöhetett: az emberek félnek sötétedés után kimenni az utcára, nem merik elhagyni a házat, mert könnyen kirabolhatják. Van, aki jó ideje éppen ezért nem megy el sehová az esti órákban. A közbiztonság szinte megszűnt, az emberek házaikba zárkóznak és csak akkor hagyják el, ha okvetlenül szükséges. Mindenki tud eseteket, amelyek meglehetősen sötét képet festenek az amerikai nagyvárosokról: feltörik a kocsikat, kilyukasztják a gumikat. A tettesek sokszor fiatalok és a vandalizmusnak semmi megfogható indoka nincs. Zoltán Sándor és felesége megmutatja Detroitot, nappal, természetesen; az ilyenkor forgalmas és lüktető belső negyed üzletzárás után teljesen kihal, fehér embert nem látni az utcán, csak feketék közlekednek, azok is kevesen. Az autókból is csak fekete arcok hajolnak ki. A fehérek éjszakára elhagyják a belvárost, már nem is laknak ott, hajdani lakásaikba feketék költöztek. A fehérek kinn élnek az elővárosokban és csak dolgozni járnak be a belső kerületekbe. A detroiti belváros üzlettulajdonosai berácsozzák az ajtókat, ablakokat, kirakatokat. Láttam egy üzletet, amelynek minden kirakata és ablaka be volt falazva: csak egyetlen kis bejárat volt nyitva, éjszaka természetesen berácsozzák. Más nagyvárosokban kisebb-nagyobb eltérésekkel hasonló a helyzet. Szenved ettől a magyar egyesületi élet is. Vannak, akik azért nem mennek el az esti órákban rendezett előadásokra, ülésekre, társas összejövetelekre, mert félnek kimozdulni a házból, nem kis gondot és fejtörést okozva az egyesületi vezetőknek.

*

Chicagóban Chef Louis lát vendégül. Így ismeri mindenki a The Bakery nevezetű és rendkívül divatos, népszerű magyar vendéglő tulajdonosát. Amerika leghíresebb magyarjainak egyike, nagyhírű szakács, sikeres üzletember, bestseller szakácskönyvek írója, a televízió állandó szereplője, a szakácsművészetnek amolyan elismert és megbecsült professzora. Pedig Szathmáry Lajos nem szakácsként és vendéglősként kezdte pályafutását. Ígéretes költőnek, írónak indult, de a sorsa más fordulatot adott életének. Jellegzetes magyar arca, nagy bajuszával, széles mosolyával Móricz Zsigmondra emlékeztet, ami már közhely, nem nekem tűnt fel először. ízes, színes elbeszélő, irodalmi mecénás, a legnagyobb könyvgyűjtő, akivel valaha találkoztam. Könyvtárának hírét régóta ismerem. Aminthogy ismeri mindenki, akinek irodalomhoz valami köze van. Amit láttam, a várakozásokat is felülmúlta. A maga nemében páratlan szakácsművészeti könyvtára (amely századokra visszamenően, majd minden szakácskönyvet felölel), és rendkívül értékes magyar gyűjteménye, ha nem tévedek, kilenc szobát foglal el. Két könyvtáros dolgozik az anyag rendezésén, kartotékozásán. A napi posta egy jelentős hányada könyvajánlat. Azt hiszem, Szathmárynak egész ügynöki hálózat dolgozik annak felderítésén, hol mi kapható és mennyiért vehető meg. Meg is vesz mindent, amit értékesnek tart, vagy ami gyűjteményéből még hiányzik. Régi magyar nyomtatványokat, kéziratokat, folyóiratokat is. A vendéglakás (amelyet három éjszakára rendelkezésemre bocsájtott) mellett van a két folyóirat-szoba, a falak polcai zsúfolásig megrakva régi és mai magyar folyóiratokkal. Egész sorozatok, hiánytalan évfolyamok, kezdve az Erdélyi Múzeumtól egészen a mai kiadványokig. Chicagóban alig aludtam, nem tudtam ellenállni annak, hogy az éjszakák nagyobbik részét itt töltsem, olyan folyóiratokban lapozgatva, amelyeknek talán csak hírét hallottam, de soha még kezembe nem vehettem. (Az irodalom iránti érdeklődés és a könyvek szeretete, úgy látszik, családi hagyomány. Szathmáry idős édesanyja ugyancsak lelkes könyvgyűjtő és olvasó, mert az új könyvek csak akkor kerülnek a polcra, ha a lakás úrnője már elolvasta. És hogy milyen értő és kritikus olvasó, arról volt alkalmam meggyőződni.)

Szathmáry Lajos gyűjteménye egyedülálló, de ha már megemlítettem, nem hagyhatom szó nélkül, hogy milyen sok kiváló és gazdag magyar magánkönyvtárat láttam Amerikában. Több helyütt rendkívüli szakértelemmel és áldozatkészséggel összegyűjtött anyagot, amely arra vall, hogy mintha a nagy távolságban a könyvtár is egyik kapocs lenne az óhazához, a magyar irodalomhoz és tudományhoz. A sok kitűnő magánkönyvtár az amerikai magyar értelmiség legnagyobb teljesítményei közé tartozik. Mert, és ezt is észrevettem, nemcsak anyagiakon múlott e könyvtárak fejlesztése.

*

Sass Márton tájékoztat arról a munkáról, amelyet az Itt-Ott kör végez. Chicago amolyan központja ennek a társaságnak, a tagok és a kör által rendezett konferenciák részvevői azonban Amerika minden részében laknak, legtöbbjük természetesen a nagyobb magyar kolóniákkal rendelkező városokban. Az azonos nevű sokszorosított közlönyből korábban láttam már néhány példányt; bennem azt a benyomást keltette, hogy ami a szemléletet illeti, a szerzők eléggé vegyes képet mutatnak, józanságra és realizmusra hajló gondolkodás gyakran keveredik ködös, eléggé ki nem érlelt, álmodozó eszmékkel. A kör néhány aktív tagjával alkalmam volt személyesen is találkozni és megfigyeléseim némileg módosították a távolból nyert első benyomásokat. Sass Márton beszámolójából azt szűrtem ki, hogy nem azonos felfogású és szándékú társaságról van szó, amely azonban egy dologban egységes: abban, hogy nem akar felszívódni az angolszász amerikai tengerben, hanem az amerikai társadalomban integrálva ugyan, de ápolja magyar műveltségét és hagyományait, mégpedig nem abban a formában, ahogyan a régi amerikások legtöbbje teszi, nosztalgikusán, cigányzenésen és paprikáscsirkésen, hanem komolyan foglalkozva a magyarsággal, a nyelvvel, az irodalommal, a népművészettel, a közelmúlt történelemmel és a mai magyar problémákkal. Az Itt-Ott konferenciákon csaknem kizárólag magyar témákat tárgyalnak, példát nyújtva az európai magyar értelmiségi konferenciáknak, amelyek szinte menekülnek ezektől és mindenről sokkal inkább beszélnek, mint a magyarság dolgairól. Pedig külföldön magyar értelmiségi találkozónak csak akkor van értelme, ha az önismeret fejlesztésére és gyarapítására szolgál. Minden más témában való

tájékozódáshoz és elmélyüléshez tömegével kínálnak lehetőséget a befogadó országok intézményei. Magyaroknak magyar nyelven csak magyar témáról érdemes értekezniök. Az Itt-Ott példamutató e tekintetben. A Kör tagjai a munkahelyükön kínálkozó alkalmakat is megragadják arra, hogy az amerikai hungarológiát ápolják, mint történt például a portiandi állami egyetem nyári magyar tanfolyamán, Éltető Lajos vezetésével.

*

Zavart viszont, hogy ebben a társaságban is, amelyben annyi a jó eszű, tehetséges, józan fiatalember, felütötte fejét az úgynevezett *„magyar vallás”*. Úgy érzem, nem egészséges hajtása ez a magyar törekvéseknek. A magyar szellem és magatartás nem csaphat át a vallás területére és nem igényelhet magának amolyan világnézeti vagy teológiai jelleget. A történelmi indoklás sem meggyőző. Olyanokat hallottam, hogy a magyarságnak a zsidók és görögök példáját kellene követnie, akiknél a vallás és a nemzetiség fedi egymást, következésképpen válságos időkben egymás kiegészítői, támogatói, átmentői lehetnek. Azután Amerikában a vallási közösségeknek nagyobb a jövőjük, mint az etnikaiaknak, magyar érdek tehát, hogy a magyarság, ha mint nemzeti közösség elenyészik, mint vallási közösség tovább éljen és virágozzék. Van olyan indokolás is, hogy a vallási közösségek Amerikában anyagilag is jobban boldogulnak, mint az etnikaiak. Nem volt időm és alkalmam, hogy ezeket az érveket megvizsgáljam és az adatokat ellenőrizzem. Történelmietlennek érzem azonban az egész elméletet, mert vége a vallásalapítások korának és ennek az sem mond ellent, hogy Amerikában nyakrafőre alakulnak különböző vallási közösségek. A meglévő szekták mellé azonban minek egy magyar szekta is? Csak azért, hogy – mint némelyek érvként hozták fel – az istentisztelet magyar legyen. Külsőségeiben. Hogy lehessen például népdallal vagy kiváló költők kiváló versei elmondásával Istent dicsérni? Ezt, gondolom, meg lehet tenni a hagyományos egyházak istentiszteletein is, ha a hívek nagyon akarják. A zsidó és görög példa meg amúgysem ismételhető meg. Mindkettő történelmi fejlődés eredménye, mögötte két ősi nép kialakulásának társadalmi és történelmi feltételei húzódnak meg. A magyar lelki és szellemi egységet sem mozdítja elő a magyar vallás tervének felújítása, mert az egység helyett to-

vábbi osztódáshoz vezet, eggyel szaporítva az egyházak, felekezetek, szekták számát.

*

Beszélgetésekben, amerikai magyar lapokat forgatva, különösen pedig Clevelandben az ottani *Magyar Társaság* és az *Árpád Akadémia* tevékenységéről érdeklődve, észrevettem, hogy milyen sok az irodalmi pályázat és ha ehhez még hozzáveszem, hogy Európában is majd minden esztendőben hirdetnek olykor nem is egy irodalmi pályázatot, az az érzésem támadt, vajon nem túlzottak-e azok a várakozások és remények, amelyeket némelyek ilyen pályázatokhoz fűznek. A tapasztalatok ugyanis tartózkodásra kell intsenek. Az elmúlt évtizedek irodalmi pályázatainak eredményeit nézve, túlságos elégedettségre nem lehet okunk. A pályázatok sem jelentős írókkal, sem jelentős művekkel nem ajándékoztak meg. Ami kivétel és megfigyelésemet cáfolhatná, az igen kevés. Annak idején az *Új Látóhatár* pályázata sem végződött olyan eredménnyel, mint vártuk. A többiek mérlege talán még ennél is rosszabb. Bebizonyult, hogy a zsűrik csak kevés jó között választhattak, mert elöntötték őket a dilettánsok próbálkozásai. És miután díjazni mégis csak kellett, sokszor érdemtelenek is elismeréshez jutottak. Az igazán tehetséges alkotók mintha húzódoznának pályázatokon való részvételtől, a díjak pénzben kifejezett ellenértéke sem csábít eléggé, úgyhogy maradnak a terepen a dilettánsok és a díjak javát ők viszik el, belépőjegyet igényelve ezáltal az irodalomba. Az *Új Látóhatár* szerkesztőségébe is érkeznek olykor iskolás színvonalú dolgozatok, amelyeknek szerzői azzal büszkélkednek, hogy mikor milyen pályázaton diadalmaskodtak és milyen fokozatú díjat kaptak. Amerikában járva azon tűnődtem, vajon nem kellene-e megreformálni a külföldi magyar irodalmi pályázatokat, olyan formában talán, hogy a pályadíjak kitűzői már megjelent műveket jutalmaznának, mondjuk az év legjobb verseskötetét, regényét, novelláját, esszéjét, színpadi munkáját. Tehát már a nyomtatáshoz jutott teljesítményeket, a megjelentek közül a legjobbakat tüntetnék ki. Ezáltal olyanok is részt vennének, akik önmaguktól húzódoznak és viszolyognak, hogy kéziratai-kkal pályázati bizottságokat felkeressenek.

San Francisco mellett, egy a várostól vagy tizenöt mérföldnyire fekvő tengerparti üdülőtelepen, a kellemesen meleg éjszakában a sétány egy kőpárkányán üldögélve és kissé elmerengve, azon tűnődtem, vajon három hét után, tehát az út második felének kezdetekor, immár magam mögött hagyva a nagyobb magyar kolóniákat, milyen különbségeket észleltem az európai és az amerikai magyarok között. A legfontosabb megfigyelésnek talán azt vélem, hogy az amerikai magyarok körében mintha jóval elevenebb lenne a közügyek iránti érdeklődés, következésképpen erősebb az egyesületi és társasági élet. Európában megközelítően sem találni annyi magyar szervezetet, egyesületet, társaságot, kört, munkaközösséget, mint Kanadában és az Egyesült Államokban. A tevékenységükben és az összejöveteleiken való részvétel is sokkal nagyobb, mint az európai országokban. Bált, kerti ünnepséget, bankettet, mulatságot és vacsorákat sem rendeznek annyit sehol sem, mint Amerikában. Ennek megfelelően annyi pénzt sem fordítanak sehol ilyen célokra, mint odaát. A magyar közösséghez való ragaszkodás – bármilyen indokú, célú vagy formájú – sehol sem olyan erős, mint e két amerikai országban. A jelenségnek ez a, mondhatni, pozitív oldala. A negatív viszont, hogy erősebb a hév, a szenvedély, indulat, amellyel a magyarok egymás közötti harcaikat megvívják. A kritika sokkal élesebb, a politikai megosztottság sokkal nagyobb, az egymással egyet nem értők párviadala sokkal keményebb, mint Európában. Az ellentétek tartósabbak, olykor kibékíthetetlenek, a kard-csörtetés is hangosabb. Ügyek, amelyek Európában legfeljebb három napig foglalkoztatják a magyar emigránsokat, Amerikában és Kanadában tartós visszhangot vernek. Események, amelyek itt legfeljebb vállvonogatást vagy homlokráncolást idéznek elő, odaát hetekig vagy hónapokig tárgyalt témák.

*

San Bernardinóban Sztáray Zoltánnál, aki a kaliforniai és arizonai kősivatag szélén amolyan magyar szigetet épített ki magának, gazdag könyvtárral, kiterjedt levelezéssel és minden magyar ügy iránti élénk figyelemmel. Kár, hogy munkája eddig főleg a világ elől elfedett alapos tanulásban és kutatásban, nem pedig a nyilvánosságnak szóló művekben nyert alakot. Pedig Sztáray a világosan gondolkodó, felelősséggel megnyilatkozó és gondosan fogalmazó íróink közé tartozik,

akinek gyakoribb szereplése nyugati irodalmi sajtónkban mindenképpen nyereség volna. A két kirándulást – a sivatagba, majd San Diegóba és San Jüan Capistranóba – arra használjuk fel, hogy folyóiratunk és könyvkiadónk ügyeit megbeszéljük. Több mint egy évtizede, hogy nem láttuk egymást, a levelezés meg nem pótolja a személyes eszmecserét. Mint folyóiratunk amerikai képviselője, de mint a főmunkatársak egyike is szívesen venné, ha az Egyesült Államokban és Kanadában élő írók több teret kapnának az *Új Látóhatár*ban. Ennek, persze, nincsenek; akadályai. Utam folyamán igyekeztem megértetni mindenkivel, hogy az *Új Látóhatár* nyitva áll minden közölhető kézirat előtt, az erők összefogása a célja, a tehetség és az érték szem előtt tartásával. Az amerikai magyar költők és írók szívesen látott szerzők, ha jó kéziratokkal jelentkeznek. Ilyen értelemben beszéltünk Sztárayval Los Angelesben a Kálmán Szabolcs által kitűnően rendezett irodalmi esten is, amelyen lehetetlen volt nem érezni, hogy éppen a java magyar olvasók részéről milyen kitüntető figyelem nyilvánul meg Amerika e részében is folyóiratunk iránt. Az est arról is meggyőzött, hogy oly lelkes és hozzáértő irodalombarát lelkészek, mint amilyen Kálmán Szabolcs, hasznos és bőven termő munkát végezhetnek a magyar művelődés érdekében.

*

Egy este, elalvás előtt a *Canadian-American Review of Hungárián Studies* számait forgatom. Néhány példányát már láttam ennek a Kanadában 1974 óta félévenként megjelenő angol nyelvű folyóiratnak, amelyet a kingstoni Royal Military College történelemtanára, Dreisziger Nándor szerkeszt. Rokonszenves és színvonalas vállalkozás. Dreisziger hozzáértéssel és jó érzékkel válogatja meg a munkatársakat és a témák is mindig érdekesek, időszerűek. Mivel a szerkesztő történész, nem meglepő, hogy az érdeklődés középpontjában a történelem áll, elsősorban az újabbkori magyar történelem. Ez nyomja rá bélyegét a Münchenben kiadott *Ungarn Jahrbuchra* is. Ott is a történelmi érdeklődés határozza meg a kiadvány jellegét. Talán nem is baj, hogy a hungarológiai tanulmányok ennyire történelem-központúak, hiszen azok, akiknek mind a német, mind az angol nyelvű orgánum készül, elsősorban Magyarország és Közép-Európa történelmével foglalkozó tanárok és diákok. Tapasztalati tény, hogy a nyugati egyetemeken

jóval nagyobb azok száma, akik Kelet-Közép-Európa és benne Magyarország történelmi múltját és mai politikai, társadalmi, gazdasági problémáit választják kutatási és tanulmányi tárgyuknak, mint azoké, akiknek szakterületük a nyelvészet, az irodalom, vagy a néprajz. Érthető tehát, hogy az idegen nyelveken megjelenő hungarológiai folyóiratok figyelme is elsősorban a történelemre és a társadalomtudományokra terjed ki. Persze, kívánatos volna, hogy a nyelvészet, a néprajz, az irodalom, a képzőművészet és a zene is szóhoz jusson, jobban, mint eddig történt. A *„Canadian-American Review of Hungárián Studies"* jó szolgálatokat végezhet a Magyarországról szóló ismeretek terjesztésében, magyar társadalmi, művelődési és politikai problémák megvilágításában, az angolszász értelmiségiek tanulmányai egyoldalú – cseh, lengyel, román – orientációjának ellensúlyozásában.

*

Amerikai magyarokkal való beszélgetésekben többször szóba került az az idegenkedés, amellyel némely politikai körök és lapok magyarországi írók és művészek amerikai szereplését kísérik. Miután a magyarországi hatóságok csaknem lehetetlenné tették vagy legalábbis igen szűk korlátok közé szorították írók és művészek magánjellegű meghívását és szerepeltetését, a meghívók kénytelenek hivatalos budapesti intézmények és hatóságok közreműködését igénybe venni. Persze, lemondhatnának magyarországiak meghívásáról; az érintkezés és megismerkedés iránti vágy azonban oly nagy, hogy sokan inkább a kompromisszumot választják. Vagyis, tudomásul veszik, hogy Magyarországról csak akkor kapnak író- vagy művészvendéget, ha a meghívás az előírt csatornákon, legtöbbször a *Magyarok Világszövetsége* vagy az *Anyanyelvi Konferencia* beiktatásával történik. Gyakorlatban ez olykor kölcsönös alkut is feltételez, a budapesti intézményeknek is vannak kedvenceik, akiket szívesen ajánlanak meghívásra vagy utaztatnak saját költségükön. Vannak amerikai magyar szervezetek és újságok, amelyek ez ellen hevesen tiltakoznak, mert nem tudják elképzelni, némi joggal, hogy a meghívottak kiengedésében és saját jelöltek kiküldésében ne játsszanak szerepet politikai megfontolások és célok. Feltűnt nekem azonban, hogy sokak lelkiismerete és öntudata nemigen háborog, ha az üres és olcsó szórakoztatás, nem pedig

az érték és a színvonal kér bebocsájtást. Többektől hallottam aggályoskodó, kétkedő, elítélő megjegyzéseket Csoóri Sándor, Czine Mihály, Lőrincze Lajos és más írók és tudósok amerikai szereplésével kapcsolatban, de senki sem kifogásolta például a budapesti operetténekesek, humoristák, cigányzenészek amerikai körútjait, amelyeket az előbb említett lapok hatalmas hirdetésekben harangoznak be és az előadásokon a magyarok tetszésük kifejezésére vörösre tapsolják tenyerüket. Pedig, ezeket is ugyanazok az intézmények küldik ki, támogatják és utaztatják, mint az írókat és nyelvészeket. Jancsó Adriennét, a kiváló előadóművésznőt olyan gyanúsítások kísérték, hogy a kommunisták megbízottja, aki az emigráció megosztása sötét kádári tervének eszköze, ugyanezt hallottam Czine Mihállyal és Lőrincze Lajossal kapcsolatban is. Sőt az erdélyi Veress Dánielt burkoltan azzal vádolták némelyek, hogy Ceausescu ügynöke. Érdekes viszont, hogy ilyesmiket sem a *„kis Kabos”*-ról, sem a rajkózenekarról nem mondott és írt senki. Gyanús tehát a színvonal és az érték, de szabad teret és ájuldozó magyar jóváhagyást kap a budapesti cigányzenés hacacáré és a színpadi idétlenkedés. Kabos tehát jöhet, Jancsó Adrienne nem! És ebben antikommunista amerikai magyarok és kommunista budapesti magyarok meglepő egységet mutatnak, mert az utóbbiak hírverésében is nagyobb megbecsülést kapnak a szórakoztató ipar követei, mint az Amerikába látogató írók, tudósok, a népi művészetet és a komoly irodalmat tolmácsoló előadók.

*

Los Angelesben Batár Attila mérnök kalauzol és míg kocsink e vármegye kiterjedésű nagyvárosban nyeli a mérföldeket, a vezető és egyben házigazda azon elmélkedik, mit kellene tennie egy olyan folyóiratnak, mint az *Új Látóhatár*, ha valóban időszerű kíván lenni és olvasói igényeket ki akar elégíteni. Amit mond, nem szokványos kívánságok és ötletek. Sztáray Zoltánnal feszülten hallgatjuk, mert olyasmire tapint rá, ami kézenfekvő feladat, mégis gyakran megfeledkezünk róla. Batár Attila arról beszél, hogy az amerikai magyar szülőket erősen foglalkoztatja gyermekeik viszonya a magyarsághoz és gyakran felvetődik bennük a kérdés, vajon miért és mire nevelik őket magyarnak. Álmatlan éjszakákon, a merengés óráiban, olykor munka közben is előjönnek ezek a gondolatok és felve-

tődnek a kérdések: mi az, ami minket magyarokat másoktól megkülönböztet, mi az, amivel hozzájárultunk az emberiség gyarapodásához, fejlődéséhez és melyek azok a tulajdonságok, erények, amelyekről azt hisszük, hogy különleges teljesítményeket ihlettek vagy jelentős értékeket termeltek? Az amerikai magyarok első generációja még önmagával, jövőjének megalapozásával, az idegen környezetbe való beilleszkedéssel van elfoglalva. A második generációban történik meg a végleges integráció és a harmadik nemzedék, érzést elvesztve minden kisebbrendűségi és a kívülről jöttek minden belső görcsét, már habozás és fenntartás nélkül kezd az eredet és a sajátosan magyar jelleg iránt érdeklődni. Ez, persze, nem új, eléggé régi megfigyelés és tapasztalat. Batár szavaiból azonban azt vettem észre, hogy ha a második – tehát már Amerikában felnövő nemzedék – talán még nem is kíváncsi oly nagyon a szülők múltjára és az általuk elhagyott országra, maguk a szülők máris arra készülnek fel, hogy jó válaszokat adjanak, ha fiaik és majdan unokáik Magyarországról kezdik faggatni őket. Talán nem tévedek, ha még tovább menve, arra gyanakszom, hogy a kérdések felvetése és megválaszolása – függetlenül iménti hasznuktól – egy bizonyos idő után minden kivándorolt magyart foglalkoztat és talán önnön lelki nyugalmát, a környezettel való megbékélést is szolgálja, ha e dolgok megnyugtatóan rendeződnek, tehát ha mindenki tisztán látja, honnan jött, mi magyarként a helye és értéke, mit várhat a világtól és mit adhat a világnak. Azt tapasztaltam – nemcsak ebből a példából, hanem másokból is –, hogy a magyarok, ha már nem emészti és gyötri őket a gyökéreresztés, a beilleszkedés és az új pályán való elindulás gondja, ösztönösen fordulnak olyan problémák felé, amelyek magyar mivoltukkal és hajdani hazájukhoz való kapcsolatukkal függnek össze. Erről, persze, nem elég magányosan eltűnődni, önkéntelenül jelentkezik a másokkal való eszmecsere, a kommunikáció igénye és csak természetes, hogy ebből a feladatát komolyan vevő sajtó nem vonhatja ki magát. Legkevésbé egy olyan folyóirat, mint az *Új Látóhatár*. Batár Attilát megnyugtattuk, hogy igyekszünk a várakozásoknak eleget tenni és az általa felvetett kérdéseket napirenden tartani. Persze, ehhez a munkatársi gárdánk érdeklődésére és közreműködésére is szükség lenne, mert hiszen olyan feladatról van szó, amelyet a szerkesztőség egyedül nem oldhat meg.

*

Atlantában alkalmam volt tapasztalni, hogy kis magyar közösségek milyen hatékony munkára képesek. Magyarok gyakran hajlanak a látványos, nagyszabású tervekre. Mindenki „nagyot" akar alkotni, tömegeket megmozgatni, külsőségeikben is tiszteletet keltő kezdeményezéseket tenni. Az aprómunka mintha nem csábítana senkit. Ha négyen-öten összejönnek és valamilyen cél elérésére egyesületet alapítanak, olykor nem adják alább annál, hogy szervezetüket világszövetségnek kereszteljék el. Mintha a magyarok nem szeretnék a mértéktartást. Éppen ezért volt üde látvány az a kis kör, amelyet Haraszti Sándor és Értavi-Baráth József irányít és amely minden fellengzős elnevezés, bürokratikus ügyintézés és nagyzási hóbort nélkül, amolyan családias jelleggel és környezetben a magyar nyelvet, irodalmat, művészetet ápolja. Ebben a körben volt alkalmam az *Új Látóhatár*ról beszélni és folyóiratunk tevékenységéről kissé részletesebben szólni. Az érdeklődésnél is jobban meghatott azonban az, hogy az irodalmi est résztvevői – Harasztiék tágas és kényelmes házában – a műsor után átvonultak egy másik szobába és minden felszólítás, biztatás nélkül elkezdtek magyar népdalokat énekelni. Meglepett, hogy ez a társaság milyen sok népdalt tud, nemcsak dallamukat, hanem szövegüket is és milyen természetesen, magától értetődően, kedvesén és lelkesen tanulják meg azokat, amelyeket még nem ismernek. És a könyvtárban is sok a magyar mű, járnak a magyar folyóiratok és újságok, az összejöveteleken meg az őszinte művelődési vágy uralkodik, nem pedig a pántlikás magyarkodás vagy a nagyhangú dínomdánom. Biztos vagyok, hogy nem Atlanta az egyetlen amerikai város, ahol ilyen jó szellemű, hatékony és eredményes aprómunka folyik, nekem mindenesetre ebben a georgiai városban volt alkalmam ilyesmit is látni.

*

Városnézés Atlantában. Értavi-Baráth József mutatja meg a város nem túl sok látnivalóját, közben arról az intézményről beszélünk, amelynek ő az elindítója és a lelke: a Magyar Kulturális Alapítványról, közelebbről az Alapítvány könyvsorozatáról, amelynek kilencedik kiadványa éppen nyomdában volt. A sorozat Ady Endre verseinek angol fordításával indult meg, azután megjelentek Mécs László

versei magyarul, József Attila és Petőfi versei angolul, Várdy Ágnes egy irodalomtörténeti feldolgozása és egy Kossuth Lajos amerikai éveiről készített tanulmány ugyancsak angolul, végül három nem magyar szerző műve, amelyek közül csak az előbb említett kilencedik kötetnek magyar a tárgya: egy fiatal amerikai történész munkája 1848 elejének Magyarországáról, az abszolutizmus elleni alkotmányos harc a kortársak szemében. A műfordításkötetek mind Nyerges Antal alkotásai. Nos, a vállalkozás értéke és jelentősége nem lebecsülendő, mégha a Nyerges-féle műfordításokkal szemben több helyütt és formában fenntartások nyilvánultak is meg. A kritikával szemben nem lehet kifogás, ha indokolt és jogosult, helytelen azonban az egész kezdeményezésről elítélően nyilatkozni csak azért, mert a szakmai bírálat kifogásolni valót talált egyik vagy másik munkában. Amerikában tudomásom szerint egyéni magyar kezdeményezéseken kívül csak az atlantai Alapítvány (amely tevékenységét annak idején Buffalóban kezdte meg) és a Wass Albert által irányított Amerikai Magyar Szépmíves Céh jelentet meg rendszeresen magyar szerzőtől származó vagy magyar tárgyú angol nyelvű irodalmi és tudományos munkákat. Ismerjük az ilyen vállalkozások nehézségeit, a feladatok bonyolultságát és a szerény anyagi lehetőségeket. Az ilyen kiadói tevékenységet – mégha vannak is bírálni való hibák – inkább rokonszenvvel, mint ellenérzéssel illenék kísérni, mert magyar célok érdekében történik. A felelős irányítóktól azonban a közönség joggal vár el nagyfokú körültekintést, szakmai pontosságot, amit talán előmozdítana az, ha a vállalkozások vezetői rendszeresen tájékozódnának hozzáértő szakembereknél, mi az, aminek megjelentetése magyar szempontból fontos vagy azért kívánatos, mert kiemelkedő alkotásról van szó. Ez esetben elkerülhető volna, hogy esetleg kevésbé fontos munkák látnak napvilágot angolul vagy pedig a kritika kénytelen olyan hibákra rámutatni, amelyek előzetes beható eszmecsere esetén még a megjelenés előtt kiküszöbölhetők lettek volna. Úgy vettem észre, hogy Értavi-Baráth eléggé elszigetelten végzi munkáját, nem tudom, milyen körülményekből kifolyóan, tehát mindenképpen csak előnyére válnék a kezdeményezésnek, ha szorosabb kapcsolat jöhetne létre közte és azok között, akik e munkában szakembereknek számítanak. Másutt is azt vettem észre, hogy az avatott szakembereknek a véleménye, tanácsa sokszor

elég kevéssé érvényesül a magyar kulturális kezdeményezésekben és vállalkozásokban. Pedig ezek mindenképpen hasznát vehetnék a megfelelő szakmai segítségnek.

*

A washingtoni *Új Látóhatár*-est előtt vacsora Vajda Benőnél, aki minden organizáció és egyletesdi nélkül is összetart egy kis magyar társaságot: politikusok, egyetemi tanárok, írók, orvosok, könyvtárosok, újságírók és más értelmiségi foglalkozásúak részvételével. A másik vacsoravendég Nagy Ferenc volt miniszterelnök, aki a közeli Herndonban lakik és ugyancsak részt vesz azokon a kötetlen összejöveteleken, amelyeket Vajda Benő rendez. Nagy Ferencben mindig józanságát, nyugodtságát és szerénységét becsültem a legjobban. Olyan tulajdonságokat testesít meg, amelyek nem gyakoriak a magyar politikusok körében. Nem kérkedik szerepével és tájékozottságával, pedig lenne oka rá, nem nyargal önnön múltján és nem iparkodik önmagát igazolni, nem puffogtat szólamokat és nem tömi beszélgetőpartnerét közhelyekkel, olyan pózban, mintha agyából most kipattant új gondolatok lennének; egyszóval visz-szafogottan, tartózkodóan, szerényen adja elő mondandóját, figyelve arra is, amit a másik mond. Ez a hang és a polgári józanságot sugárzó tartás pontosan illik a házhoz, amelyben beszélgetünk és a házigazdához, akit az orvosi hivatásból eredő pontosság, szabatosság, tárgyszerűség és mértéktartás jellemez.

*

Csikesz Tibor jóvoltából egy egyetemi nagyterem a washingtoni est színhelye. Nagy Ferenc nyitja meg a műsort, az amerikai fővárosban élő Korek Valéria és András Sándor prózai szöveggel, illetve néhány költeménnyel szerepel. Az előadásomat követő vitában itt is szóba kerül – mint majdnem mindenütt – a Magyarországgal szomszédos országokban élő magyarok sorsa, az ottani irodalmi és művelődési helyzet, kapcsolatunk Erdély, Vajdaság és a hajdani Felvidék íróival. Azt vettem észre, hogy ezek mind eleven problémák magyar Amerikában és mintha az érdeklődés is nagyobb volna, mint Európában. Ha nem tévedek észleleteimben, a tájékozottság is jobb, legalábbis ami Erdélyt illeti, minden valószínűség szerint azért, mert Amerikában az elmúlt években több erdélyi író és mű-

vész fordult meg, alkalmat adva a személyes megismerkedésre és eszmecserére; a magyar nyelvű sajtó is sokkal többet foglalkozik az erdélyi, mint a jugoszláviai és a szlovákiai magyarokkal. Jóval hiányosabbak az ismeretek a szlovákiai magyarokról. A tájékozottság jelenlegi helyzetükről és fontosabb teljesítményeikről igen gyér. A külföldi magyar sajtónak talán érdemes volna egyensúlyt tartania, nemcsak Erdélyre összpontosítani a figyelmet, hanem arról is beszámolni, ami Vajdaságban és Szlovákiában történik, állandó figyelemmel kísérve az ottani magyarok sorsának alakulását és azokat az eredményeket, amelyeket az élet különböző területein elérnek. Vonatkozik ez természetesen az *Új Látóhatár*ra is; talán sikerül megvalósítanunk azt a régi szándékunkat, hogy alaposabban és rendszeresebben foglalkozzunk a kisebbségi sorsban élő magyarokkal.

*

Vajda Benő és Patrícia washingtoni tartózkodásom második napján nagyobb társaságot hívott meg amolyan vacsora utáni beszélgetésre és poharazgatásra. Finom érzékkel elsősorban olyanokat, akik közvetlenül vagy közvetve valamilyen kapcsolatban állnak a folyóiratunkkal, hajdani, jelenlegi és majdani munkatársakat, barátokat. A Bay Zoltánnal, a neves fizikussal való beszélgetés rádöbbentett arra, hogy mennyire egyoldalú, vagyis merőben humanisztikus a műveltségünk és érdeklődésünk, következésképpen a folyóiratunk tájékozódása is; megfeledkezünk ama másik kultúráról, amely nélkül a mai világot igazán megismerni és megérteni nem lehet. Nagy hiba, hogy a természettudományok amolyan mostoha gyerekei a magyar folyóiratoknak és nem kapják meg azt a helyet, amelyet közgondolkodásunkban, szellemi tájékozódásunkban megérdemelnének. Bay Zoltán nemcsak tudományágának avatott művelője, de átfogóan gondolkodó és másokat gondolkodásra serkentő elme, aki kitűnően ismeri a szellem- és a természettudományok érintkezési felületeit, az úgynevezett egységes világkép problémáit, a tudomány és a bölcselet viszonyát. Jó lenne, ha az ő és más természettudósok ismereteiből az *Új Látóhatár* is hasznot húzhatna. Folyóiratunk nem pótolhatja a természettudományos szakmai folyóiratokat, nem adhat teret a különböző tudományok körébe tartozó szakdolgozatoknak, de talán megvalósítha-

tó, hogy legalábbis a természettudományok fellendülésével és fejlődésével előállott új problémákat érinthessük.

*

Új Látóhatár-estek New Yorkban és New Brunswickban. New York egy szállodájában a Fészek Klub és a Magyar Házban a Fiatal Magyarok Munkaközössége a vendéglátó. New Brunswickban pedig a cserkészek Teleki Pálról elnevezett házában a Magyar öregdiák Szövetség. A Fészekben Carelli Gábor elnök és Kovács Imre, a fiataloknál Gombos Gyula és New Brunswickban Fekete Pál vezeti be a műsort. Mind a három helyen igen sok munkatársunk és olvasónk jelent meg, úgyhogy folyóiratunkról nem kellett oly részletesen és elemi dolgokat is érintve beszélni, mint egyik-másik más amerikai városban. Ennek következtében belső dolgokra is ki lehetett térni és a külföldi magyar irodalom néhány műhelyproblémája is szóba kerülhetett. A közönség mind a három helyen nyílt, értő és kritikus szellemű volt. Az emberek reakcióiból ítélve a New York-i és New York környéki olvasók inkább a színvonal megtartását és a témakörök tágítását, míg az északi nagy városok olvasói inkább az úgynevezett magyar kérdések bővebb és alaposabb taglalását tartják kívánatosnak. Persze, ezek csak felületi megfigyelések, hiszen az idő rövidsége miatt nem lehetett az olvasói igényeket és várakozásokat alaposan megismerni, de mintha a keleti parton a nyitottság és a színvonal, az északi nagy magyar telepeken a hungarocentrikus gondolkodás és a határozottabban „emigráns" jelleg lenne a fő követelmény folyóiratunkkal szemben.

*

New Brunswickban alkalmam volt meglátogatni a hétvégi magyar iskolát és tájékozódni arról a munkáról, amelyet ez az intézmény immár több, mint másfél évtizede végez. Az iskoláról már sokan írtak és magam is tudtam már egy és mást eddigi működéséről, de az, amit közvetlenül láttam és tapasztaltam, felülmúlta várakozásaimat és voltak pillanatok, amikor mélyen meghatódtam. Én a külföldi magyar nyelvtanításnak nem amolyan missziós tudatból vagy délibábos magyarságszemléletből vagyok a híve, hanem merőben gyakorlati és célszerűségi okokból. Nem hiszem ugyanis, hogy – kivételektől eltekintve – a külföldön született,

nevelődött és felnőtt gyerekek tartósan megmaradnak magyarnak, olyan magyarnak, akinek fő érintkezési nyelve a magyar és fő élményforrása a magyarság. A magyar nyelv tanítását és tanulását azonban helyesnek és nemes feladatnak tartom, mert ezáltal a magyar szülők gyerekei minden különösebb fáradság és megerőltetés nélkül egy a családi házban is beszélt nyelvet sajátíthatnak el, ami életükben, munkájukban, pályafutásukban csak hasznukra válhatik. A magyar nyelv nyugaton a kevesek által beszélt nyelvek közé tartozik és a magyar származású gyerekek, a befogadó államban születve vagy ott nevelkedve, a helyi nyelvben, kultúrában és hagyományokban felnőve, a magyarral, mint „idegen" nyelvvel sokkal gyorsabban és könnyebben érvényesülhetnek, mint, ha – mondjuk – a százezrek által beszélt francia, német, angol, olasz vagy spanyol volna az a helyi nyelv melletti bizonyos „idegen" nyelv. A másik szempont – ismét kerülve az olyan reményeket, hogy csupán a nyelvtanulással a magyar gyerekek megmaradhatnak magyarnak – kissé talán kevésbé gyakorlati, hanem inkább eszmei: az ugyanis, hogy feltétlenül a szellemi gyarapodást szolgálhatja a magyar nyelv és az általa megnyílt lehetőség egy gazdag és nem lebecsülendő értékű kultúra megismerésére. A magyar nyelv nyitja meg az utat ahhoz, hogy e nyelvet megtanulok a magyar múlttal, az ország jelenévei, irodalmával és művészetével is megismerkedhessenek.

Úgy láttam, hogy a New Brunswick-i iskola – Csergő Miklósné és Miklós vezetésével – kitűnő eredménnyel végzi munkáját, az osztályokban jó légkör és hangulat uralkodik és a tanrend megfelel a tanulók fejlettségi fokának, érdeklődésének, munkaképességének. Tanárok és tanulók megérdemlik elismerésünket. A tanárok azért, mert szabad szombatjukat áldozzák fel – tíz dolláros költségmegtérítéssel – a magyar iskolának, a tanulók meg azért, hogy iskolapadba ülnek szombaton is, jó időben, rossz időben egyaránt, amikor társaik már a hétvégi szabadságot élvezik, utaznak, kirándulnak, vagy egyszerűen csak játszanak. Elgondoltam, felidézve tízvalahány éves magamat, hajlandó lennék-e a szombati pihenést és semmittevést feláldozni azért, hogy egy szüleim által beszélt, de nekem idegen nyelvet elsajátítsak. Nem tudom, hogyan döntenék. Éppen ezért

csak tisztelettel és szeretettel tudok azokra a gyerekekre gondolni, akik minden szombatjukat itt töltik ebben az iskolában.

Itt tanít egyébként Nagy Károly, akinek sok éves irodalmi és pedagógiai tevékenysége révén az iskola az ország határain kívül is ismertté vált. Nagy Károly mindenki másnál többet tett – nemcsak az Egyesült Államokban, hanem az egész nyugati magyarság körében –, hogy a magyar nyelvtanulás ügye előbbre jusson és a külföldi magyar nyelvtanítás szakmai problémái tisztázódjanak. Egy jó felkészültségű, lelkes és nyílt embert ismertem meg benne, aki egyazon mértékkel mér akár Amerikában, akár vendégként Magyarországon mond véleményt és ítéletet.

A vele való beszélgetés – részben New Brunswickban, részben Princeton-ban, ahová Fekete Pállal együtt kalauzolt el, végül pedig amerikai tartózkodásom utolsó órájában, útban a repülőtér felé – arról győzött meg, hogy a magyar nyelv ápolása, oktatása, terjesztése szívügye és ennek minden mást alárendel. Erre a missziós munkára csak tisztelettel tudok gondolni, mert olyan odaadást és áldozatvállalást igényel, amelyre kevesen hajlandók.

*

Az amerikai magyar kolóniákba gyakran látogatnak át Európából írók, szerkesztők, tudósok, művészek. Magyarországi és Magyarországon kívül élő magyarok egyaránt. Nagy számban emigránsok. Vannak, akik évenként vagy két évenként rendszeresen keresik fel a tengerentúli magyar szervezeteket és intézményeket. Sokkal több európai magyar ad elő vagy szerepel amerikai magyarok között, mint fordítva. Amerikaiak is jóval több európait hívnak meg, mint európaiak amerikait. A vendégszeretetük is sokkal nagyobb, olykor a kettő össze sem hasonlítható. A magam példáján is láttam, milyen szeretettel fogadnak mindenkit odaát és milyen gonddal, lelkiismerettel, anyagi áldozattal igyekeznek a meghívottak útját kellemessé tenni. Példátlan az amerikai magyarok türelme és gondoskodása azokkal szemben, akiket vendégül látnak. Éppen ezért felvetődik a kérdés, nem élünk-e vissza ezzel a vendégszeretettel, nem keltünk-e amerikai barátainkban olyan érzéseket, hogy kihasználjuk, fejős tehénnek tekintjük őket. Nem kellene-e nagyobb megtartóztatást tanúsítanunk, nem a meghívások elfo-

gadásában, hanem a magunk előadói és körutazási ajánlkozásainkban? Kár lenne, ha az európai írók, tudósok és művészek iránti amerikai érdeklődés túlzott igénybevétele és megterhelése odaát a rokonszenv gyengüléséhez, visszahúzódáshoz és idegenkedéshez vezetne. Mérséklet és középút lehetne itt is a vezérlő elv.

Magyar Amerikában – Útijegyzetek Új Látóhatár, 1977. (28. évf.) 1–2. sz. 109-142. o.

Az értelem fényszórója

Révai András: A túlsó partról, válogatott írások, Szabó Zoltán bevezető tanulmányával, Szepsi Csombor Kör, London 1975,216 lap

Az a nyolc tanulmány, amelyet a kötet tartalmaz és az a ragyogóan megírt bevezető, amellyel Szabó Zoltán a tanulmányok szerzőjét bemutatja, a magyar politikai irodalom történetének legszebb lapjaira tartozik. Az 1973-ban hetvenedik életévében meghalt Révai András a politikai gondolkodóknak és íróknak ahhoz a magyar tájon ritka fajtájához tartozik, amely a politikai esszé műfaját a magyar líra és elbeszélő próza legjobbjainak színvonalára emelte. Szekfűvel és Bibóval szokás összehasonlítani, joggal és méltán, de én ebbe a sorba még belevenném Gombos Gyulát és Szabó Zoltánt is, ötre szaporítván azoknak a számát, akik az elmúlt évtizedekben e műfajban hosszabb távon is maradandó műveket alkottak.

„A túlsó partról" nyolc tanulmánya eligazít minket a háború utáni magyar eseményekben, világossá és érthetővé teszi, mi miért történt, mik voltak azok a belső és külső erők, amelyek a magyarság sorsát ebben a korban eldöntötték. A magyar-szlovák viszonyról, az 1947-es választásokról, az állam és egyház kapcsolatának 194S-as végzetes elromlásáról, az 1945-48 közötti Harmadik Köztársaság mérlegéről, majd az 1956-os forradalom és az utána következő események jellegéről írt tanulmányok nélkülözhetetlenek az elmúlt több mint három évtized helyes megismeréséhez és értékeléséhez.

A kötetet a Bibó Istvánról írt esszé zárja, ez első ízben – 1960-ban – az *Új Látorhatár*ban jelent meg. A többi tanulmány angolul íródott, először angol és olasz folyóiratokban jelent meg és most kitűnő magyar fordításban látjuk viszont őket. Czigány Lóránt, aki az anyagot válogatta és tömörségében is rendkívül tartalmas Révai-életrajzot írt, remek érzékkel állította össze a kötetet. Az olvasó

érzékletes és meggyőző képet kap a kor legfontosabb magyar fejleményeiről és Révai szemléletéről, elemző készségéről, alkotói módszeréről. A szerző nem rejti véka alá, hogy gondolkodásában és törekvéseiben az 1945 és 1948 közötti Harmadik Köztársaság híve, tehát egy olyan társadalmi és politikai rendé, amelynek vezérlő eszméi a felvilágosultság, a haladás, a népjogokra épülő parlamentáris demokrácia, a társadalmi igazságosság, a hatalom megosztásának elve, a pluralizmus, a türelem és az a liberalizmus, amely nem zárkózik el a szocializmus emberi eszméinek megértése és befogadása elől.

Révai András ennek ellenére nem mint ez eszmék apostola vagy hírverője lép fel. Kutatásainak, vizsgálódásainak és elmélkedéseinek tényekkel alátámasztott eredménye érdekli, nem pedig ítéleteinek és felismeréseinek hasznos vagy előnyös volta. Szabó Zoltán helyesen tapintott rá Révai módszerének fő jellemvonására; arra, hogy *„konkrét politikai helyzetet vagy jelenséget akar tisztázni”*, ennek érdekében mindenekelőtt számba veszi a tényeket és semmi másra nincs tekintettel, csak a tényekre. Ebben az angol hagyományokat követi, távol tartva magától mindenféle hasznossági elvet, ideológiai érdeket és érzékenységekre való pillantgatást. Nagy érdemük e tanulmányoknak – és ebben kiegészítik azt a képet, amelyet Szekfű és Bibó rajzolt –, hogy szerzőjük külföldről, Angliából szemlélte a magyarországi fejleményeket és noha voltak helyi tapasztalatai is, végső fokon kívülről, tehát a hazaitól eltérő perspektívából látta és vázolta fel mindazt, ami Magyarországon történt.

Az értelem fényszóróját Londonból irányította Magyarországra, megvilágítva a politikai tájat és a benne élő embereket, akár cselekvő részesei, akár szenvedő áldozatai voltak a különféle fordulatoknak.

A kötet lapjairól egy művelt, történelemben és politikában avatott, elfogulatlan és tárgyilagos, kitűnően elemző és a dolgokat helyükre tevő, érzékletesen és színesen író, mint ember rokonszenves és mint magyar, feladatát nem a hangos, patetikus melldöngetésben, hanem a csendes, szerény szolgálatban látó személyiség lép elénk. Könyve megérdemelné, hogy egy szélesebb körű – és nemcsak a nyugati magyarokra kiterjedő – olvasóközönség kezébe kerüljön és higgadt, jó-

zan, nyugodt hangjával segítsen eloszlatni a magyar politikai közgondolkodásban még mindig eléggé sűrű ködöt és homályt.

Az értelem fényszórója [Révai András: A túlsó partról c. tanulmánykötetéről]

Új Látóhatár, 1977. (28. évf.) 3. sz. 257-258. o.

Mit fedeznek fel Magyarország felfedezői?

A magyar szociográfiai irodalom másodvirágzását éli. Ez immár közhely és gyakran avatatlanok szájából is elhangzik, akik e megállapításukat legfeljebb néhány újabb munka ismeretére alapozzák. Még ezek figyelmét sem kerülhette el, hogy mintegy másfél évtized óta nagy számban látnak napvilágot olyan művek, amelyek témája a mai magyar társadalom és megközelítési módjuk – kisebb-nagyobb módosításokkal – a magyar irodalmi szociográfia hagyományait követi. Elég rendszeres újságolvasónak lenni ahhoz, hogy észrevegyük: Magyarországon feltámadt egy műfaj és feléledt egy írói magatartás, amelyről jóidéig azt hittük, nincs létjogosultsága és megjelenési lehetősége az ország mai társadalmi rendszerében. A hatalom szerkezete, a döntések mechanizmusa és a fennálló külpolitikai szövetségben uralkodó légkör sokáig jogos kételyeket ébresztettek a tekintetben, hogy a szociográfia széles körű kibontakozásának megvannak-e a társadalmi-politikai feltételei. Szociográfiai irodalom ott születik, ahol az ember jogait, személyiségének és képességeinek szabad kifejlődését, megélhetését, anyagi gyarapodását és előrejutásának lehetőségeit korlátok közé szorítják, de a szabadságnak bizonyos foka mégis szükséges ahhoz, hogy e műfaj létezni és hatni tudjon. Persze, szociográfiai munka nemcsak a társadalom gyengeségéről, betegségéről, de erejéről és egészségéről is tudósíthat. Elképzelhető egy hibátlanul működő és csak eredményeket felmutató emberi közösségről készített társadalomrajz is, de a tapasztalatok azt bizonyítják, hogy az alkotók főleg akkor folyamodnak a szociográfia műfajához és módszeréhez, ha társadalmi fogyatékosságot, ellentmondásokat és olyan jelenségeket észlelnek, amelyek igazság-és méltányosság-érzetüket sértik. A hatalom részéről bizonyos belátásnak, megértésnek és türelemnek kell azonban érvényesülnie ahhoz, hogy a társadalom állapotáról adott negatív látlele-

tek, vagy a fenyegető veszedelmekre utaló írott jelzések megjelenhessenek. Bata Imre egy helyütt helyesen mutatott rá arra, hogy a szociográfiának egyfelől közegellenállásra van szüksége, másfelől annyi szabadságra is, hogy egyáltalán lehetővé váljék. Magyarországon ma kétségtelenül megvan a szociográfiai irodalmat kiváltó társadalmi nyomás, ugyanakkor annyi szabad levegő is, hogy életben maradhasson.

*

Szociográfiai irodalomról, irodalmi szociográfiáról, a műfaj természetéről, jellegéről és lehetőségeiről, különféle változatairól és megjelenési formáiról, szépirodalmi, zsurnalisztikái vagy tudományos szomszédságairól, a szociológiához való viszonyáról kötetnyi anyagot írtak már össze magyarul is és túlfeszítené e dolgozat kereteit, ha meghatározni próbálnám, hogy mi a szociográfia. Maradjunk talán annál az egyszerű és közkeletű magyarázatnál, hogy a magyar szociográfiai irodalomhoz sorolandók mindazok a művek, amelyek a magyar nép mai állapotát nem tudományos, hanem irodalmi eszközökkel mutatják be, társadalmi jelenségeket leírnak, összeraknak, elemeznek, formájukban riportok, társadalomrajzok vagy szociográfiai tanulmányok. Fogadjuk el ebben az összefüggésben az úgynevezett dokumentum-próza elnevezést is és tartsunk azokkal, akik szerint a szociográfia nem valami más műfajnak a melléktermékе, hanem új, önálló szépirodalmi műfaj. Tudom, ez igen általános és leegyszerűsítő megjelölése azoknak a műveknek, amelyekről szó lesz, de talán megfelel fogódzónak és eligazítónak.

*

A háború befejezését követő években nem történt érdemleges kísérlet a harmincas években oly virágzó – az irodalmi és politikai népiség jegyében fogant – szociográfiai irodalom felélesztésére. A politikai cselekvés korszaka volt az és azok az idősebb vagy fiatalabb írók, akik egy ilyen vállalkozást elindíthattak volna, a társadalom alakításával, nem pedig leírásával vagy elemzésével voltak elfoglalva. Csak szórványosan találunk néhány kész munkát vagy tétova kezdeményezést, de azok is inkább a politikai esszé vagy a szépprózа irányába tolódtak el. Az 1949 utáni és a *„személyi kultusz korá”*-nak nevezett – voltaképpen a zsarnokság minden jegyét magán viselő egyszemélyes diktatúra – időszakában a szociográfia

ugyanúgy üldözött volt, mint a szociológia, a lélektan és az emberi alkotószellem sok más megnyilatkozása. A szóban forgó kultusz-ról Illyés Gyula találóan jegyezte meg, hogy *„nem is kultusz az, ami felülről terjed lefelé. Kultusz az, amikor valóban, spontán tisztelnek valakit”*. Ki állíthatná, hogy Rákosi ilyen alulról jövő, spontán tisztelet tárgya volt? Illyés revideálná – mint mondotta – *„a történelem által szentesített fogalmat”*. Szentesítette-e a történelem? Vagy csak némely emberek? Akik természetesen revideálhatnák, még mielőtt annyira elfogadottá válik é-. beidegződik, hogy indokolt a történelem szentesítéséről beszélni. Ne szelídítsük, hanem nevezzük illő nevén ezt a kort és állapítsuk meg, hogy az 1949 és 1953 közötti zsarnoki diktatúrában az uralmon lévők a szociográfiát feleslegesnek minősítették, mert – mint mondották – a marxizmus-leninizmus elmélete mindenben eligazít és mindenre választ ad, a párt illetékes fórumai pontosan tudják, hogyan él a lakosság, milyen a közérzete, hogyan gondolkodik és mire törekszik a nép. A szociográfiai leírások és elemzések helyét átvették a központi bizottsági határozatok, a pártreferátumok, a hírlapi vezércikkek és a derűlátást sugárzó riportok. Ez a hatalom nemcsak az önbírálatot nem ismerte, de önismeretre sem törekedett. Pátoszt, kritikátlan elismerést, ütemes tapsokat és talpnyalást igényelt, nem őszinte véleményt és tárgyilagos helyzetábrázolást. Rákosit és társait nem érdekelte a valóság, azt kellett mindenkinek valóságként elfogadni és továbbadni, amit ők agyaltak ki, amilyennek ők képzelték el és szerették volna látni a magyar világot. Lehetett-e ilyen körülmények között helye az elfogulatlan társadalomábrázolásnak?

A helyzet 1953-ban kezdett javulni. A politikai nyomás enyhülésével és a lakosság fellélegzésével egyidőben az írókban újra fellángolt a közösségért való felelősségtudat és a nép sorsa iránti érdeklődés. Elindult néhány szociográfiai kísérlet, az idő azonban rövid volt, hogy a szándékok és tervek komoly formát ölthessenek.

1955 és 1960 között több, különféle előjelű esemény és fordulat, illetve a politikai cselekvés újbóli előtérbe kerülése megakasztotta az 1953-ban megindult folyamatot és csak a hatvanas évek elejétől beszélhetünk ismét szociográfiai irodalomról, nemcsak szórványosan megjelenő szociográfiai munkákról.

*

A szociográfiai irodalom feltámadásáról 1962-ben Csák Gyula *„Mélytengeri áramlás”*-a és 1963-ban Csoóri Sándor *„Tudósítás a toronyból”* című műve adta a reményekre jogosító első jeleket. E két munka a magyar szociográfia reneszánszának legértékesebb alkotásai közé tartozik és méltó folytatása annak, amit Illyés Gyula a *„Puszták népé”*-vel elkezdett. A költő Csoóri és az elbeszélő Csák a szülőfaluba látogatott vissza, felidézve a közelmúlt történelmi megpróbáltatásainak az egyszerű falusi emberek életére gyakorolt hatását és művészi megelevenítő erővel számolva be a családban, a környezetben, a szélesebb paraszti közösségben végbement változásokról. A szociográfiai leírás, különösen Csoórinál, lírai hangvétellel és a legmagasabb esztétikai igénnyel párosul. Mindkét mű maradandó alkotás. Nem véletlen, hogy ihletően hatott más írókra is. A kedvező kritikai fogadtatás és a nagy közönségsiker a valóságfeltáró irodalom elvesztett fonalának újbóli felvételére serkentett.

1964-ben jelenik meg a széppróza és a szociográfia határterületén elhelyezkedő *„Húsz óra”* című Sánta Ferenc-regény, valamint Mocsár Gábor és Taar Ferenc közös munkája, a *„Tanyavilág – bomló világ”*, amelyben az irodalmi megközelítést a szociográfiai váltja fel, az író és szülőföld találkozásának leírása helyett itt rideg tények dokumentumszerű felsorolását találja az olvasó. Még inkább a szociográfiai tanulmány felé mutat Márkus Istvánnak *„A nyirkátai szövevény”* című, 1966-ban egy folyóiratban megjelent írása, majd 1967-ben *„Mit láttam falun?”* című kötete. Az 1966-os év legjelentősebb terméke mégis Zám Tibor *„Hortobágyi jegyzetek”* című könyve volt, amely nemcsak a vidéki vezetőréteg magatartásformáival és a paraszti élet sok visszásságával, de egy induló tehetséges szociográfussal ismertette meg a közönséget. Zám hortobágyi jegyzetei már korábban, folyóiratban történt megjelenésükkor is élénk feltűnést keltettek. Az 1967-es év termésből kiemelkedett Mocsár Gábor *„Nálunk vidéken”* című könyve, amely a vidéki városok értelmiségi problémáit tárta fel. Hasonló témájú, de általánosabb vonatkozású Sükösd Mihály 1969-ben megjelent *„Értelmiségi terepszemlé”*-je, amely az értelmiségiek magatartását és viselkedését elemezte. Ugyancsak 1969-ben látott napvilágot Kardos László *„Egyház és vallásos élet egy*

magyar faluban" című munkája, amely Bakonycserje lakóinak hitéletét világította meg. Az irodalmi igényű városszociográfiának kiemelkedő alkotása Bárány Tamás *„Város esti fényben"* című regénye (1968) és ugyancsak a szociográfiai elemek elszaporodásáról tanúskodnak Galgóczi Erzsébet, Galambos Lajos és Moldova György ez években írt elbeszélései is.

A hatvanas évek végén lapokban és folyóiratokban riportok, szociográfiai adatfelvételek és leírások, tényfeltáró dolgozatok, dokumentumok és elemzések szerzőiként már körülbelül együtt van az a gárda, amely a hetvenes években majdhogynem pontosan körülírható csoportként vállalta a magyar tájak feltérképezését és a lakosság gondjainak számbavételét. Ekkor ismerkedett meg a szélesebb olvasóközönség Galgóczi Erzsébet, Lázár István, Mocsár Gábor, Moldova György, Rákosy Gergely, Végh Antal és Zám Tibor falu-, illetve városkutató tevékenységével. A névsor természetesen nem teljes és lehet, hogy csak ez írás szerzőjének ismereteit, rokonszenveit tükrözi.

*

A hatvanas évek e könyvtermése és még inkább a folyóiratokban, hetilapokban és a napi sajtóban megjelent írások azt bizonyították, hogy feloldódott a szociográfia iránti korábbi idegenkedés és az ország legfőbb irányítói immár nem valami ellenséges, a szocialista fejlődés elé buktatókat állító vagy az adott körülmények között felesleges tevékenységet láttak e műfaj ápolásában. A legmagasabb helyeken felülkerekedett a vélemény, hogy az irodalmi eszközökkel és igénnyel írt riportok, dokumentumok és elemzések olyan tényeket hozhatnak felszínre, amelyeknek ismerete a politikai vezetésnek is használhat és eligazítást nyújthat arra vonatkozóan, hol vannak a bajok és min kellene változtatni. Az emberek közérzetéről, életviszonyairól, munkakörülményeiről, a közösségek és intézmények működéséről készült helyzetképek – mégha olykor helyi jelentőségűek is – csak hasznára válhatnak azoknak, akik – bármilyen szemlélet vagy törekvés jegyében – felelősséget éreznek a vezetettek és gondjukra bízottak iránt. Bebizonyult, hogy a hatvanas évek eleje óta a magyarországi párt- és kormányvezetők – ha nem is egységesen, de többségükben – az önismeretre fogékonyabbak, önnön magatartásuk és tevékenységük társadalmi visszhangjára érzékenyebbek,

mint elődjeik voltak. Hasznot kívánnak húzni abból, ami társadalmi igényként és irodalmi törekvésként jelentkezik, nem utasítják el tehát a szociográfiát, hanem beállítják – tegyük hozzá: olykor jóindulattal és szívesen – a megtűrt tevékenységek közé. Ez a felismerés és türelem persze nem győzedelmeskedhetett volna, ha Kádár János nem indítja el a hatvanas évek elején a lakossággal való megbékélés és a kormányzati módszerek humanizálása, liberalizálása politikáját.

*

Ilyen feltételek között és a már említett kezdemények után indult meg a *„Magyarország felfedezése"* című szociográfiai vállalkozás. A cím utalás egy korábbi könyvsorozatra, amely a harmincas évek második felében azért született meg, hogy bemutassa, hogyan él a magyar nép. E vállalkozás ötletét a népi ihletésű falukutatás sugallta és egy budapesti könyvkiadó megértése és üzleti számítása, elsősorban azonban e kiadó egy költő igazgatója, Sárközi György társadalomjavító szándéka és szervező munkája valósította meg. A *„Magyarország felfedezése"* új sorozata, megváltozott viszonyok és feltételek között, azt akarta folytatni, amit Sárköziek annak idején kénytelenek voltak abbahagyni.

A hatvanas évek szociográfiai munkái után és a műfaj iránti mind erősebb érdeklődés légkörében szinte parancsoló szükséggel jelentkezett a valóságábrázoló munka szervezettebbé és intézményesebbé tételének igénye. A kezdet egybeesik azzal a viharral, amelyet Végh Antal *„Állóvíz"* című, 1968-ban egy folyóiratban megjelent, szociográfiája váltott ki. Az író Penészlek Szabolcs megyei község közállapotairól, lakóinak egészségtelen életviszonyairól és végzetes elmaradottságáról oly döbbenetes képet festett, hogy sokakban felvetődött a kérdés, milyen ország az, amelyben a Penészleken tapasztalt jelenségek előfordulhatnak. Darvas József – akinek emberi gyengeségeit joggal fájlaljuk, akit szervezetileg, lelkileg eléggé megtört az, hogy a hatalom csábításának nem tudván ellenállni, képtelen volt önnön útját járni, és akinek írói hitelét is eléggé aláásták meggondolatlan politikusi lépései – élete talán legrokonszenvesebb tettét vitte végbe, amikor az *„Állóvíz"* miatt megtámadott író védelmére kelt és a *„Kortárs"*-ban közölt, *„Magyarország felfedezése"* című cikkében bátran szót emelt a szociográfia mellett – beleértve a bajok könyörtelen leleplezését és az éles társadalombírálatot is. Dar-

vast az *„Állóvíz”* által kavart vita, személyes tapasztalatai a szabolcsi színhelyen és szembesülése a valódi tényekkel végérvényesen a könyvsorozat mellé állították. Az ötlet állítólag Márkus Istváné volt, Mocsár is népszerűsítette, de a megvalósulás konkrét lehetősége akkor nyílt meg, amikor Darvas József határozottan melléje állt és Erdei Ferenc is magáévá tette. Hamarosan együtt volt az írói gárda és a munka anyagi fedezete. A szerzőknek az írószövetség ajánlott fel ösztöndíjat, a kiadást a Szépirodalmi Könyvkiadó vállalta és a terv végül megkapta a politikai vezetők jóváhagyását is.

„Az írószövetség és a Művelődésügyi Minisztérium – írta Darvas előbb említett Kortárs-cikkében – *az íróknak adott 'megbízólevélben' arra kérte az illetékes párt- és állami szervek vezetőit, hogy segítsék az írókat az anyaggyűjtésben, az eredmények s a valóságos problémák valósághű feltárásában, a szükséges adatok, dokumentációs anyagok megszerzésében; a 'felfedezésben'. Ez is az alaposságot, a felületes impresszionizmus elkerülését segítené. Közös ügyről van szó; a jó művek születése közügy; de az írók is segíthetnek, még a helyi* vezetőknek *is, hiszen olyan tényeket, összefüggéseket tárhatnak fel, ami újság lehet. És országossá tehetnek regionális problémákat.”* Darvas idézett cikkében meggyőző érveket sorolt fel a sokaknak gyanús társadalomleírás mellett és mindent elkövetett, hogy a félelmet, gyanakvást, rosszindulatot eloszlassa. *„Fogjunk össze mindazok* – írta –*, akik számára minden e kis ország valósága; s akik az irodalmat szolgálatnak érzik, hogy ez szüntelenül változzék. Oszlassuk a ködöket, amelyek – a másodlagosság sznob dicsőítésével – ráülnek a mellünkre. Mert így van: ráülnek a mellünkre. Persze: ezt oszlatni legjobban a művekkel lehet. Ám teremtődjék olyan atmoszféra, amely segíti a művek megszületését; s legyen közvélemény, amely kiáll melléjük.”* Útravalóul még ezt adta a majdani szerzőknek Darvas: *„Se szépíteni, se eltúlozni, se elhallgatni nem szabad azt, ami van. Ezzel is és azzal is önmagunkat vezetnénk félre. Magunknak ártanánk.”*

*

„Se szépíteni, se eltúlozni, se elhallgatni!” Ezen kellene lemérni az 1970 és 1977 között – nyolc év alatt – megjelent tizenhat kötetet. És azokat a műveket is, amelyek e sorozaton kívül jelentek meg

*

Darvas Józsefnek meg kellett nyugtatnia a politikai vezetőket, hogy nincs mit tartaniok e valóságirodalom újabb kibontakozásától és nem kell félniök, hogy a majdan megszületendő művek pártnak és kormánynak politikai nehézségeket okozhatnak. A hajdani és az új vállalkozás közötti különbségről szólva, megállapította, hogy a harmincas évek falukutató művei *„ellenzéki"* fogantatásúak voltak, hozzátéve, nemcsak a szerzők akarata miatt, hanem azért is, mert *„a valóság hű feltárása csak a fennálló rendszer ellen hathatott... A haladó szellemű író, ha hűen tükrözte a valóságot, törvényszerűen szembekerült a rendszerrel."* Darvas szerint most ettől nem kell tartani, mert az új *„Magyarország felfedezése"* sorozat szerzői alapvetően más alapállásból indulnak el. *„A legszívesebben azt írnám (ha nem lenne a szónak félreérthető zöngéje): csak 'kormánypárti' lehet. Nem azért, mintha így szólna a 'rendelés'; mert valaki is így követelné. A valóság hű feltárása csak segíthet a mi rendszerünknek."* A megnyugtatásul szánt szavak, gondolom, sokkal inkább meggyőzték a felső vezetőket, mint az úgynevezett közép- vagy alsó káderekет. Hiszen előrelátható volt, hogy a szerzők a helyi észleleteket és tapasztalatokat nem fogják az egészre kivetíteni és a felelősség felvetése is megmarad majd regionális szinten. Az előző viták is mintha azt bizonyították volna, hogy a helyi vezetőség, megyei., városi, járási, községi funkcionáriusok – sokkal érzékenyebben reagálnak a kritikára, mint a központi kormányzat. Az is előfordult, hogy az előbbi visszautasította, amit az utóbbi bátorított. A *„kormánypártiság"* később is sokszor szóba került, mindannyiszor azzal a célzattal, hogy segítsen különböző félelmeket és aggodalmakat leszerelni. Hogy az olvasók is kormánypártinak tartották-e a sorozatban és a sorozaton kívül megjelent szociográfiai munkákat, az természetesen egyéni volt, szerzőtől és olvasótól függött.

A Darvas által meghirdetett alapelv tükröződött a szerkesztő bizottságban is. Amikor a sorozat 1970-ben megindult, a vállalkozás élére nyolctagú bizottság került. Ebben a hajdani falukutatást Boldizsár Iván, Darvas József, Erdei Ferenc és Ortutay Gyula képviselte. Mind a négyen a jelenlegi rendszer lojális hívei és támogatói voltak. Szerepelt e szerkesztő bizottságban Illés Endre, mint a Szépirodalmi Könyvkiadó igazgatója, Hegedűs András, mint az akkori marxista szo-

ciológia fő alakja és Gondos Ernő, mint korábbi szociográfiai tanulmányok szerzője és tanulmánysorozatok szerkesztője. 1975-ben a szerkesztő bizottság megváltozott, mégpedig annak folyományaként, hogy Darvas József és Erdei Ferenc meghalt, Hegedűs András pedig politikai kegyvesztett lett. Az ő helyüket Bertha Bulcsú, Huszár Tibor és Mocsár Gábor foglalta el. Bertha és Mocsár – Darvas és Erdei utódaként – a mai szociográfusokat képviseli, Huszár Tibor pedig azokat a szociológusokat, akik nem jutottak Hegedűs sorsára, vagyis a szociológiában uralkodó hivatalos irányzatot követik. Darvas – mint emlékezhetünk – azt írta, hogy a kormánypártiság nem valami *„rendelés"* és nem is amolyan követelés. Hegedűs András esete azonban mintha mégis azt bizonyítaná, hogy a kormánypártiság kötelező magatartás és akinek kormánypártiságában kételyek merülnek fel, az nem vehet részt a vállalkozás irányításában. A dolgot csak színezi, hogy Hegedűs végső fokon nem is a *„kormánypártiság"*, hanem a *„pártosság"* elleni vétségben marasztaltatott el. Amiből az is következik, hogy akinél a párt irányvonalától való eltévelyedés állapíttatik meg, arra könnyen rásüthető a kormányellenesség bélyegzője is. A *„Magyarország felfedezése"* sorozat szerkesztő bizottsága tehát nemcsak a darvasi, de a napi politikai értelemben is kormánypárti.

*

A kormánypártiság azonban nem tartotta vissza a szerzőket attól, hogy híven kövessék Darvas intelmét a valóság kendőzetlen ábrázolására. Az eddig megjelent tizenhat kötet arról tanúskodik, hogy az írók komolyan fogták fel feladatukat és legtöbbjük az adott lehetőségek határain belül nem szépített, nem túlzott. (Hogy elhallgatott-e valamit, arról majd még később.) Ebben a rövid összefoglalóban lehetetlen részletesen beszámolni a sorozat tizenhat kötetének tartalmáról. Néhány szóval azonban talán érdemes a témákat legalább regisztrálni.

A *„Magyarország felfedezése"* első kötetét Mocsár Gábor írta és *„Égő arany"* volt a címe. 1970-ben jelent meg. A szerző a magyarországi olajbányászat múltját és jelenét tárja fel. Visszapillant a zalai olajüzemek tevékenységére, a háború utáni MAORT-per-re, majd személyes tapasztalatok és dokumentumok alapján számol be az új olajmezők működéséről. Beszél a termelés természeti, gazdasági

és politikai feltételeiről, de vizsgálódásainak középpontjában az emberi viszonylatok állnak.

Ugyancsak 1970-ben jelent meg Varga Domokos *„Erdőkerülőben”* című munkája, amelyben az író – tanult erdészmérnök – erdőkről, erdészekről, vadakról, vadászokról nyújt érzékletes képet. Varga Domokos a szerzője a sorozat tizenötödik kötetének is, amely 1976-ban *„Vizek könyve”* címen jelent meg. Ebben a vízgazdálkodásról, a folyókról, a tavakról, a magyar hajókról, a hajósokról, a halászokról, a horgászokról, a gyógyvizekről és az árvizekről van szó. Vargának mind a két könyvét tárgyának alapos ismerete és bensőséges szeretete jellemzi. A két kötet valóságos kincsesháza az erdőkkel és a vizekkel kapcsolatos mindenféle ismereteknek, lírai részletekben is bővelkedő, olvasmányos leírásokkal.

A tudományos szociográfiához legközelebb Erdei Ferenc 1971-ben kiadott – röviddel a szerző halála után megjelent – *„Város és vidéke”* című könyve áll. A városok, amelyeket leír, tágabb szülőföldjének nagyobb települései: Szeged, Hódmezővásárhely, Makó, Szentes, Csongrád. A fejezetek azt szeretnék bizonyítani, hogyan valósult meg a szerző régi álma – amely már annak idején a városmegye gondolatát is sugallta —: a város és közvetlen környékének szerves kapcsolata, egymást kiegészítő funkciója. Képet kapunk a technikai fejlődéssel, a munkamegosztás terjedésével, az emberek közötti társadalmi viszonylatok módosulásával, a városiasodással előállott új helyzetről is. A harmincas években Erdei volt a falukutatók között a szociológiailag legképzettebb; a tudományos alaposság és a tudományos módszer ez utolsó könyvének is fő ereje.

Tudományos megközelítés helyett bőven áradó elbeszélői kedv jellemzi Moldova György 1971-ben kiadott *„Tisztelet Komlónak”* című könyvét. Hiteles leírás arról, hogyan fejlődött és mivé alakult ez a szénre épült város, hogyan működnek bányái, egészségügyi létesítményei, városi igazgatása és kulturális berendezkedései. Moldova György kitűnő mestere az interjúknak és e könyvében is oly ügyesen faggatja szereplőit, hogy válaszaikból minden írói hozzáadás nélkül is kibontakozik az eleven valóság. A hiányosságokról és visszásságokról sem hallgat és a szerző politikai csemegével is szolgál, amikor például Vas Zoltán igazgatói

működéséről, vagy pedig a bányában dolgozó egykori ávosokról és belügyesekről tudósít.

Szerkezetében merőben más Fekete Gyula 1972-ben megjelent *„Éljünk magunknak?”* című könyve. Ez amolyan dokumentumgyűjtemény a születések visszaeséséről, a gyermektelenségről, nők, anyák, családok problémáiról. Az anyagot az 1970-ben folyt országos vita szolgáltatta. Az akkori, mintegy kettőezer levélből, hozzászólásból, nyilatkozatból, beszámolóból Fekete Gyula csaknem hét és félszázat vett föl gyűjteményébe és írói szerepe ez anyag közreadásában csak az volt, hogy tematikailag rendezte, magyarázó és kommentáló szöveggel látta el. A vitát az a felismerés váltotta ki, hogy az anyaság nem kapja meg az őt illető rangot és megbecsülést. A széles körű diszkusszióban azután a kérdésnek sokféle összefüggései, elágazásai és a rokonproblémák is szóba kerültek, a női egyenjogúságtól a válásig, a családi pótléktól a lakásviszonyokig, a női magánytól a fogamzásgátlásig, gyerekek és szülők viszonyától az agglegényadóig. Elgondolkoztató válaszokat kapunk az olyan, immár közüggyé emelkedett kérdésekre is, mint hogy kell-e több gyerek, kihal-e a nemzet és mi fontosabb, a család utánpótlása vagy a család anyagi gyarapodása.

Egy táj és lakóinak leírását nyújtja Kunszabó Ferenc *„Sárköz”* című könyvében (1972). Tudósítás Sárpilisről, ahol a szerző azt vette észre, hogy az egyke következtében fogy a lakosság. Ennek okait nyomozza, megvizsgálva az emberek magatartásának formáit, közérzetük, gondolkodásuk alakulását, reagálásukat a mindennapi jelenségekre és külső behatásokra.

A legnagyobb várakozás kétségtelenül Végh Antal *„Erdőháton, Nyíren”* című könyvét előzte meg. Szabolcs-Szatmár megyéről szól és 1972-ben jelent meg. A penészleki riport jószemű, kritikus szellemű és mindenféle bajokra rátapintó szerzőnek mutatta be az írót, akinek ténymegállapításai nemcsak a megyei és helyi vezetők rosszallását váltották ki, de az érdekeltek egy részének idegenkedését is tőle, aki mindent szellőztet, minden csúfságot országgá-világgá kiált és ezzel talán több bajt okoz, mint amennyit használ. A könyvtől pozitív vagy negatív értelemben az olvasók az *„Állóvíz”* folytatását várták. Ez egyébként a kötet első írása, amelyet követ az Újfehértóról, Vajáról, Mátészalkáról, Nyíregyházáról

és az úgynevezett Erdőhátról írott, ugyancsak kritikai hangvételű riport. Szabolcs megye az ország legelmaradottabb megyéinek egyike, legmagasabb a gyermekszaporulat, de hátul kullog az egy főre eső jövedelemben, az ipari munkahelyek számában, a lakásépítésben (a lakásoknak csak hét százaléka fürdőszobás), az iskolai tantermek számában, az óvodai férőhelyekben, az iskolai végzettségben és a beruházásban. Viszont negyvenötezer szabolcsi, vendégmunkásként, másutt dolgozik, 1949-től 160 000 ember elköltözött a megyéből és a megyék közül itt a legnagyobb az írástudatlanság.

Bertha Bulcsú kötete, a *„Balatoni évtizedek”* amolyan tiszteletadás a magyar tengernek és partmenti lakóinak. Nagy szeretettel megírt könyv (megjelent 1973-ban) és a Balaton múltjában, jelenében szakértőnek számító író alkotása. A szerző nemcsak a táj szépségeit méltatja, olykor elbájoló lírai részletekkel, de avatott szociográfusként rátapint a hibákra, mulasztásokra és fogyatékosságokra is. Kiderül, hogy a Balaton partjának telepeit és lakóit épp annyi probléma gyötri, mint amennyi derű és öröm boldogítja. Árnyalt kép arról, ami van és reális látomás arról, ami lehetne a jövőben.

László-Bencsik Sándor nevét a *„Magyarország felfedezése”* sorozat tette országosan ismertté. 1973-ban kiadott *„Történelem alulnézetben”* című munkája a meglepetés erejével hatott. Ez az Erdélyből származó, írói pályáját későn kezdő, sokáig munkásként dolgozó szociográfus az eddigi legjobb munkásábrázolást nyújtotta könyvében. A sorozatnak ő a *„felfedezettje”.* Mint egy gyári brigád volt tagja, e brigád munkásainak életét és egymáshoz, környezetükhöz, az egész országhoz, a közelmúlt történelemhez való viszonyukat eleveníti meg. Munkásábrázolása hitelesnek hat, szókimondása tiszteletet ébreszt és az írás esztétikai értéke is szembeötlő. Nem véletlen és nem indokolatlan, hogy a kritika kitörő lelkesedéssel és elismeréssel fogadta.

Zám Tibor *„Bács-Kiskunból jövök”* (1973) című műve, mint a könyv címe is mondja, Bács-Kiskun vármegyét mutatja be, a szerző érdeklődését tekintve elsősorban a parasztság élet- és munkaviszonyai tükrében. E szociográfiai riportokban főleg a tsz-ekben dolgozó parasztság problémái és általában a tsz-eken belüli demokrácia kérdése áll az érdeklődés homlokterében. Zám Tibor behatóan tájé-

koztat azokról a vitákról is, amelyek e kérdésekről a megyében folytak és érint olyan *„kényes”* ügyeket is, mint a tsz-elnökök jövedelme, a vezetőségválasztási mesterkedések, a mellékes keresetek és a másodállások.

„Kiált Patak vára” a címe Lázár István 1974-ben megjelent könyvének a Bodrogköz és Tokaj világáról. Ez a szerző szülőföldje, nem meglepő tehát enyhe lokálpatriotizmusa, de mindvégig tárgyilagos és az adatok, dokumentumok tömegével tájékoztat a vidék múltjáról, jelenéről, a tokaji bor sorsáról, a cigánykérdésről és a vidéki ipartelepítésről. Szociológiai adatközlés, történelmi ismeretterjesztés, útleírás, tájrajz, társadalmi helyzetelemzés egy kitűnően író szociográfus előadásában.

A sorozat eddigi kötetei közül legszíntelenebbnek és leggyengébbnek Molnár Géza *„Külvárosi barangolás”* című könyve bizonyult. 1974-ben jelent meg és Pesterzsébetet kívánja bemutatni az olvasóknak. A valóságban nem városszociográfiát kapunk, hanem a szerző érzelmes, nosztalgikus beszámolóját önnön munkásmozgalmi múltjáról, Pesterzsébeten élő családtagjairól és elvtársairól. Társadalomleírás és -elemzés helyett inkább amolyan *„Hommage”* azoknak, akiket a szerző hivatási életében és munkásmozgalmi működésében tisztelni tanult meg. Érdekes egyéni sorsok, de egyoldalú, elfogult, részrehajló ábrázolása személyeknek, eseményeknek, jelenségeknek, intézményeknek,

Mint városszociográfia sokkal különb Tüskés Tibor könyve Pécsről: *„Nagyváros születik”* (1975). Az író figyelme – mint közli – a jelenre tapad. *„A történelmet akarom továbbírni, a múlt fényes eseményei mellé oda akarom tenni a jelen nem kevésbé tanulságos lapjait. Egy szeletet, egy metszetet szeretnék adni a város mai életéből. Hogyan él, lélegzik, küzd, törődik, fárad, örül, bosszankodik, munkálkodik és szórakozik egy magyar város a század utolsó harmadában.”* És az olvasó valóban ezt kapja: megbízható leírást Pécs mai állapotáról és lakóinak mai életéről.

Városszociográfia a javából Berkovits György könyve is: *„Világváros határában”* (1976). A szerző Budapest környékének negyvennégy községét, a fővárost körülfogó *„agglomerációs övezet”*-et mutatja be. E településgyűrűben mintegy félmillió ember él, akinek nagy része Budapesten dolgozik. Sokan parasztok vol-

tak, ma gyári munkások. A települések egy része – mint például Érd – újabb telepítések és olykor minden komolyabb tervezés nélkül jöttek létre, mások szervesen fejlődtek a hajdani kis falukból immár városi arányú és megváltozott alkatú településekké. Berkovits György nemcsak elbeszéli e települések kialakulását és lakóinak jelenlegi életét, de mint a szociográfia elméletében járatos kutató, igyekszik tudományosan is megmagyarázni a különböző társadalmi és településtörténeti jelenségeket. Nemrégen jelent meg Csák Gyula könyve, a sorozat *„A szikföld sóhaja”* című tizenhatodik kötete. Ez Püspökladányba viszi az olvasót. (Sajnos, még nem jutott el hozzám, ezért az elemzésből ki kellett hagynom.)

*

„Magyarország felfedezése”-ről szólva említést érdemelnek a meghiúsult és abbamaradt írói vállalkozások. Egyről már a kezdet kezdetén Darvas József is beszámolt. A sorozat tervezetében szerepelt Zám Tibornak *„Ártánd”*-ról írandó műve, amely azonban külső okok miatt nem készülhetett el. *„A községi tanács elnöke* – írta Darvas 1968-ban – *nem volt hajlandó rendelkezésére adni a szükséges adatokat; sőt »eltanácsolta« az egész vállalkozást. Levelet írtam neki; udvariasan, de határozottan válaszolt: »nem«. Az indokait nem ismertetem; enyhén szólva nem meggyőzőek. Az ember sejti, hogy igazában nem is a leírt indokokról van szó; a háttérben alighanem a Zám Tibor Hortobágy-könyve körül támadt vihar utóhatása munkál”.* Személyes okok miatt hiúsult meg Sükösd Mihály könyvterve. Az író beszámolt erről 1974-ben a *Valóság* című folyóiratban. A téma az értelmiségi ifjúság lett volna. *„1968-ban láttam munkához* – írta Sükösd –*, mintegy másfél évnyi adatgyűjtés, olvasás, interjúkészítés, szempontrendezés után kezdtem el a fogalmazást, 1971 tavaszán elakadtam, többszöri újrakezdés és megállás, egyre sűrűbb kételyek nyomán 1973 márciusában a nyersfogalmazvány 122. oldalának közepén abbahagytam, azóta sem folytattam, ma úgy látom, képtelen vagyok újrakezdeni, befejezni.”* Sükösd bejelentette Darvasnak, hogy lemond a vállalkozásról. Két oka volt. Úgy érezte, fővárosi és csak szórványos vidéki élményei nem elegendők ahhoz, hogy az egész értelmiségi ifjúság helyzetét megértse és elemezze. Az egymást váltó ifjúsági korosztályok problémáinak megragadása is nehezen ment. Gondot okozott a koncepció meghatározása is és

miután a szerző nem akart *„egyfelől-másfelől”* formában véleményt és ítéletet mondani, feladta a tervét. Az eset írói tisztességre, egészséges önkritikái érzékre és a saját kudarc őszinte bevallásának erényére vall.

*

A két meghiúsult kísérlet további gondolatokra serkent. Anélkül, hogy elébe vágnék a hajdani és a mai szociográfiai irodalom egybevetésének, már most meg szeretném jegyezni, hogy Zám Tibor esete a harmincas években nem fordulhatott volna elő. Nem azért, mintha az akkori helyi közigazgatás megértőbb lett volna és a falukutatással rokonszenvezett volna. Semmi esetre sem. Hanem azért, mert a harmincas évek falukutatóinak eszükbe se jutott volna, hogy bármely adatszolgáltatás megtagadása miatt tervüket feladják és a munkát abbahagyják. Az első *„Magyarország felfedezése”* sorozat és más könyvek adatainak túlnyomó többsége nem a helyi vagy az országos hatóságoktól származik. Azok sem álltak szóba a szociográfus írókkal, sőt, a maiaknál talán még ellenségesebben viselkedtek velük szemben. (Talán nem hat szerénytelenségnek a magam egy apró tapasztalatának felelevenítése: 1941 nyarán néhány hasonlóan fiatal és kezdő falukutató barátommal együtt Ormánságban jártunk. Vajszló község piacáról csendőrök vittek be a főjegyzői hivatalba, ahol órákon át azt firtatták, mit keresünk, pesti egyetemisták, Baranyában, és milyen sötét szándékokkal sündörgünk a Draskovich-birtok környékén. Kommunisták vagyunk? Lázítani akarunk a nagybirtok ellen? Vagy talán adatokat szerezni az ország hitelének rontására? Hosszú telefonálások után engedtek csak szabadon, miután a fővárosból igazolták, hogy nincsenek ártó szándékaink. Szerencsénk volt, hogy diák-*„urak”*-nak számítottunk, különben talán még meg is vertek volna.) A leghatározottabb elzárkózás és elutasítás sem tartotta vissza a hajdani faluvizsgálókat attól, hogy munkájukat folytassák és kutatásaik eredményét közzétegyék. Zám Tibor esete nemcsak a két magatartás közötti különbségre, de a két alapvetően eltérő helyzetre is utal. Ma aligha jelenhetnék meg olyan munka, amely *„illegálisan”* szerzett adatokra támaszkodik, vagy amellyel szemben az állami igazgatás – és persze: a párt – bármilyen szintjén határozott ellenállás mutatkozik. A *„kormánypárti”* szociográfiá-

nak ez a következménye, semmiképpen sem válhatik belőle *„ellenzéki”* szociográfia.

*

A *„Magyarország felfedezése”* napjaink kétségtelenül legnagyobb szociográfiai vállalkozása, de csak egy része annak a kiterjedt valóságábrázoló munkának, amely az országban folyik. Némely sorozaton kívüli művek a sorozat egyes köteteinél is nagyobb feltűnést és maradandóbb hatást váltottak ki, részben témájuknál, részben színvonaluknál fogva. Galgóczi Erzsébet *„Nádtetős szocializmus”* című, 1971-ben megjelent riportgyűjteménye e kitűnő írónő 1953 és 1970 között megjelent szociográfiai írásaiból ad válogatást. Érdekfeszítő, színes, izgalmas olvasmány. Galgóczi Erzsébet az ötvenes évek végének kollektivizálási kampányáról és a vele összefüggő emberi tragédiákról írott riportjaival szerzett országos hírnevet. Mély igazságérzet, a valóság feltétel nélküli tisztelete, a parasztság szeretete és csillapíthatatlan kritikai hév jellemzi. Szenvedélyes hangú és hiteles beszámolókban tárta olvasói elé a termelőszövetkezetek életét, a tsz-tagok viszonyát a közöshöz, az újító szándék és a megrögzött szokások közötti feszültséget, a közérzet alakulását, egyszóval a mai magyar paraszti világot. Munkáiból kisüt a változás, a javulás, a nemesedés vágya; kérlelhetetlen a szigorúsága azokkal szemben, akiket a jó irányú fejlődés kerékkötőinek, erkölcsteleneknek, jellemteleneknek, hazugoknak, basáskodóknak tart. A mai szociográfiai irodalom kiemelkedő alkotásai közé tartozik Moldova György két újabb könyve, az 1973-ban megjelent *„Az Őrség panasza”* és az 1977-es *„Akiket a mozdony füstje megcsapott”*. Az előbbiben tizennyolc őrségi falu társadalomrajzát kapjuk, az utóbbiban érzékletes képet a vasutasok életéről. Mind a két könyv az ismert Moldovát mutatja: a kitűnő elbeszélőt, a találékony és makacs interjúvolót, a felfedezett baklövések és botrányok könyörtelen kiteregetőjét. Mint munkásszociográfia kétségtelenül a legértékesebb Haraszti Miklós *„Darabbér”* című műve, amely csak fordításban, de magyar eredetiben nem olvasható. Népszerűségben minden hasonló munkát felülmúl Végh Antal *„Miért beteg a magyar futball?”* című kötete, sajnos, egyetlen sportszociográfia, jóllehet a sport, mint tömegmozgalom szinte kimeríthetetlen kutatási területeket és lehetőségeket kínál.

*

A kívülálló érdeklődő mindezek ismeretében joggal kérdi, mit fedeztek hát fel az újabb kori magyar szociográfia művelői? Mit találtak azokban az országrészekben, amelyekben kutattak és azoknak a rétegeknek az életviszonyaiban, amelyek után érdeklődtek? Nagyon nehéz összegezést készíteni az ezernyi és ezernyi észleletből, megfigyelésből, adatból és tapasztalatból. Bármilyen ítélet csak önkényes lehet. A benyomás, amelyet ennek a szociográfiai irodalomnak az áttekintése nyújt, röviden talán úgy foglalható össze, hogy Magyarországon az elmúlt három évtizedben jelentős átrétegeződés ment végbe és felcserélődtek nemcsak az egyes rétegek szerepei, életviszonyai, a jövőt illető távlatai, hanem ezeken belül az egyének általános magatartás- és viselkedésformái, valamint az emberi kapcsolatok és viszonylatok. A falu életével foglalkozó leírásokból az derül ki, hogy a parasztságnak általában jól megy a sora, amolyan kiegyenlítődés történt, amennyiben megszűntek a nagy ellentétek: az egyik oldalon a mérhetetlen gazdagság és a másikon az emberhez méltatlan nyomor. Hajdan módos paraszti rétegek szerényebb életkeretek közé szorultak és a harmincas-negyvenes évek hárommilliós agrárproletariátusa sokkal jobban él a termelőszövetkezetekben és az állami gazdaságokban, mint élt a nagybirtokokon. A paraszti önállóság – a saját föld – lehetősége és reménye elveszett, az életszínvonal – hála a háztáji intézményének – javult. Felbomlott a régi paraszti életforma és a mar átmeneti állapot – már ami az életformát illeti – még nem találta meg végleges magatartási, viselkedési, ízlésbeli normáit. A szociográfiai kötetek hiteles képet adnak arról a felemás állapotról, amelyben paraszti közösségek és egyének élnek. Még munkál bennük a régi szokás és beidegzettség, de alakító tényezőkként érvényesülnek a mai hatások is. Sokakból nem halt ki az önállóság vágya és ezért a szövetkezeteken belül iparkodnak, olykor nem minden súrlódás nélkül, a belső ösztönöket kielégíteni; vannak, akik egyfelől őrzik a régi szemléletet, de kénytelenek hasonulni, mert idegenként mégsem járhatnak ebben a mai világban. A demokrácia sem működik hibátlanul és zavartalanul, a jogok és felelősségek kölcsönös viszonya nem lehet egészséges például a kis közösségekben, ha a nagyokban nem az. Többségi demokráciát megvalósítani termelőszövetkezetekben igen nehéz, ha országosan

és a politikában nem a többségi, hanem a központi akarat érvényesül. Mindez ellentmondásokat, érdekütközéseket, felemás helyzeteket teremt és emberi gyengeségeket is táplál, amikre a könyvekben bőven találunk példákat. Amint arra vonatkozóan is, hogy a paraszti megélhetési viszonyokkal összehasonlítva a munkásság életszínvonala alacsonyabb. Az „uralkodó" osztály mintha csak az elméletben uralkodnék, és rosszabbul él, mint akik felett állítólag uralkodik. A szaporodó városszociológiák alig tudnak a munkások körében olyan kedvező változásokról tudósítani, mint amilyeneket a parasztságnál észlelnek. A jövedelem kisebb, a munkásság érdekvédelmét hatalmas szakszervezetek volnának hivatva ellátni, de ezekben belső demokrácia, többségi akarat, a döntésekben való közvetlen részvétel még kevésbé érvényesül, mint a termelőszövetkezetekben. Nem csodálható tehát, hogy a munkások körében parasztellenes érzelmek és hangulatok keletkeznek. A központi ellenőrzés is erősebb és hatékonyabb városokban, üzemekben, mint falvakban vagy szövetkezeti földeken. A munkásság tehát nemigen érzi ennek a szocialista rendszernek az áldásait, vagy legalábbis kevésbé, mint más társadalmi rétegek. Mintha az új rend, leszámítva persze a deklasszált és visszaszorított rétegeket, csak neki nem hozott volna semmit. A magyar szociográfiai irodalom – de a szépprózа és a színműírás is – a munkások szemléletével, törekvéseivel, viselkedésével, ízlésével, a kitörési és feltörési irányoknak az alakulásával kapcsolatban sem tud lényeges és érdemleges változásokról beszámolni. A tünetek majd azonosak a harmincas és negyvenes évekével. A kulturális ellátottság és színvonal emelkedett ugyan, de a munkásokban gomolygó világképek és álmok nemigen változtak. Az életvitel és ízlés is a legtöbbször a régi; az emelkedési törekvés a polgári életforma felé mutat. A szocialista tudat és magatartás nemcsak, hogy diadalt nem aratott, de a munkásságnak csak szűk körében érvényesül. Jobb elterjedését állandóan hátráltatja az elmélet és a gyakorlat, az ígéretek és beváltásuk, a munkások szerepéről festett kép és a nyers valóság között tátongó szakadék. Persze, az írók mindezt nem ilyen határozottan, általánosítva és szónokiasan, hanem burkoltan, árnyaltan és tompítva mondják el, eseteket, egyéni sorsokat, élményeket és tapasztalatokat elevenítve fel. A magyar munkásság helyzete – eltekintve a szervezkedési szabadság elvesztésétől –

nem rosszabb, mint volt a háború előtt. De az, hogy csak valamivel jobb, nem válik éppen dicsőségére egy olyan kormányzatnak, amely munkásnak nevezi magát. A fő baj, gondolom, a munka elégtelen díjazásán kívül, a munkásokkal való nem éppen szocialistának nevezhető bánásmód, amelyből arra is lehet következtetni, hogy a munkaadó és munkavállalói viszony nem is annyira a rendszerek, hanem inkább az emberek különbözőségének a függvénye; mert kapitalista gyárakban is találhatók munkásbarát igazgatók és köztulajdonban lévő üzemek igazgatósági irodáiban is vannak munkásnyúzók.

A konkrét megfigyelésekből és tapasztalatokból is hadd álljon itt néhány. Végh Antal penészleki észleleteit maga Darvas József foglalta össze a *Magyarország felfedezéséről* írott beharangozó tanulmányában: *„A fizikai és szellemi nyomorúság vigasztalan sivársága; alkoholizmus és morális elferdülések; megcsököttség, valami egészen mély életszinten; fejletlen és tetves gyerekek az iskolában; rossz egészségi és higiéniai állapotok; rossz földek s végtelenül elmaradt mezőgazdaság."* Márkus István a *„Nyirkátai szövevény"*-ben azt állapította meg, hogy a helyi tsz a mátészalkai járás csaknem legrosszabb szövetkezete és a lopás oly méretű, hogy közgazdasági tényező. Moldova a komlói helyzetképében a városi igazgatás és a bányák több fogyatékosságára és visszásságára hívja fel a figyelmet. Fekete Gyula dokumentumgyűjteményében hemzsegnek az észrevételek egyének és hivatalok rideg érzéketlenségéről mindenféle emberi sorscsapás és megpróbáltatás iránt. Az *„éljünk magunknak?"* kérdésre nyugtalanítóan sokan válaszolnak igennel, mégha ugyanakkor az emberi részvét, együttérzés, áldozatvállalás szép példái melegítik is szívünket. László-Bencsik Sándor könyvében így beszélnek a munkások: *„a régi urak eltűntek, de aztán csak jöttek új urak", „vannak megint magyar urak, nagy magyar urak, cseléd, sofőr, luxusház".* Moldova az Örségről szólva megállapítja, hogy *„gyors tempóban néptelenedik el a környék, a remekművű faházak eresze alatt csak szélütött öregek üldögélnek, az őrségi kultúra és zárt életforma napjai meg vannak számlálva".* Legújabb könyvében a vasutasok tele vannak panasszal, az alacsony nyugdíj, munkabér, a rossz munkabeosztás, az egészségvédelmi berendezések elégtelensége, a parancsoló hang, a vezetők ridegsége miatt.

Mindent mintha átlengene az elidegenedés levegője. Olyan légkör, amelyben az emberek úgy érzik, nincs közvetlen közük munkájukhoz és annak eredményeihez. Marx valamikor azt hitte, ez csak a kapitalista rendszerre jellemző és automatikusan feloldódik, ha megszűnik a magántulajdon; az ember szerinte ugyanis csak osztálytársadalomban idegenedhet el munkájától. Ma már tudjuk, hogy ez tévedés. Marxista tudósok is vallják már, hogy a párt és az állami apparátus felduzzadásával, az ügyintézés elbürokratizálásával és a dolgozók beleszólásának elsikkasztásával a mai szocialista rendszerekben is mindjobban elidegenedik a munkás az általa termelt javaktól és fokozatosan a társadalomtól. Következménye ennek az általános rossz érzés, az idegenkedés a közügyeikben való részvételtől, a közöny, az érdektelenség, az apolitikus magatartás. Az emberek abból kiindulva, hogy úgysem bíznak rájuk semmit, nem is akarnak semmiben sem részt venni, senkihez sem tartozni és életcélt legfeljebb az anyagi javak megszerzésében látnak.

Sötét a kép? Igen is, nem is. Ha merőben csak a könyvekben és a napi sajtóban, vagy folyóiratokban megjelent szociográfiákat nézem, valóban az. De beszélnek a szerzők derűs mozzanatokról és eredményekről is. Ezeket elhallgatni természetesen balgaság volna. A cél azonban – és ez derül ki a legtöbb munkából – nem az önelégültség keltése, hanem a javítás és akkor kétségtelenül többet kell szólni az árny-, mint a fényoldalakról. A valóságos kép viszont kétségtelenül a kettő összeadásával lesz teljes és hiteles.

Fehér foltok?

Fehér foltok természetesen maradnak Magyarország földrajzi és népesedési térképén. A sorozat tizenhat kötete és a talán még ugyanannyi sorozaton kívüli mű elégtelen valamennyi táj és probléma bemutatására. Ehhez az eddigi termés sokszorosára lenne szükség és ily rövid idő alatt nem is valósítható meg. Fehér foltokról szólva tehát csak ötleteket adhatunk, mire lenne érdemes még figyelmet és munkát fordítani. Amikor nemrégen Illyés Gyulát megkérdezték, hogy ő ma miről írna szociográfiát, gondolkodás nélkül rávágta: az ingázókról. Szerinte ugyancsak érdekes és fontos témának kínálkoznék a cigányok helyzete és a szom-

széd államok magyar munkásainak állapota. Gombár Csaba is összeállított egy listát a kecskeméti *Forrás*-ban: Kisalföld, Tolna, a vegyipar, az ipari szövetkezetek, a könyvkiadás, az építőipar, a kórházak, a „technokrácia", a tudományos világ, a városiasodás-iparosodás, a zsidóság, a modern lakótelepek, a hitélet, a *„Mi a magyar?"* ma. S, hogy én is hozzátegyek valamit, izgalmas témát ígér Csepel, Újpest, az üzemi lopás, a bürokrácia, a nyugdíjasok, az öngyilkosságok, az árvák, az alkoholizmus, a korrupció, a magyar „új osztály".

*

A munkát engedélyező hatalom türelmének serkentését és táplálását szolgálnák az elhallgatások, amit viszont Darvas a szociográfusoknak a kormánypártiság ellenére sem ajánlott. Gyakorolják viszont az írók, a bajok magyarázatainak térbeli és időbeli korlátozásával egyetemben. Érezhető több munkában, hogy a szerzők – talán annak érdekében, hogy a negatívumok valamelyes egyensúlyba kerüljenek a pozitívumokkal – tematikailag odatartozó bizonyos jelenségekről nem beszélnek, máskor pedig úgy fogalmaznak, hogy rossz fény ne vetődjék a kommunista gazdasági és politikai rendszerre. Erdei Ferenc nem tudott kedvezőtlen múltbeli fejleményekről úgy beszélni, hogy ne tekintette volna ezeket a rendszer jellegéből folyó következményeknek. A mai rendszerből viszont nem folyhattak szervesen rossz következmények. Az utóbbi kedvező jelenségeivel kapcsolatban soha nem mulasztotta el emlegetni a központi politika jótékony hatását. A negatív fejlemények meg mintha a központi politika ellenére, azzal semmilyen összefüggésben jöttek volna létre. Kunszabó Ferenc azzal tompítja kritikai megállapításainak élét, hogy megállapítja, az észlelt *„diszharmónia nem a szocialista kor terméke",* viszont e diszharmóniát megszüntetni csak a szocializmus tudja. Molnár Gézánál Pesterzsébet (amelyet könyvéből ítélve sohasem hívtak Pestszenterzsébetnek) igazi története 1945-ben kezdődött; ami azelőtt nemes és maradandó volt, a munkásmozgalomhoz fűződött. Pécs történetében is – Tüskés Tibor megvilágításában – a baloldali, szocialista és kommunista megmozdulások a legfontosabbak. Munkája végén a kapitalista és a szocialista városfejlődés különbözőségét érintve megjegyzi, hogy *„a szocialista nagyváros életében, jövőjében az emberi szempontokat kell uralkodóvá tenni"* és *„a mai és a*

holnapi város azzal válik szocialista nagyvárossá, ha benne a humánum számít a legnagyobb értéknek". Kár, hogy nem folytatta és nem válaszolt arra a kérdésre, hogy a már létrejött szocialista nagyvárosok kielégítik-e ezt az igényt és jogosak-e a hozzájuk fűzött írói várakozások.

*

Darvas József 1968-ban olyan okos dolgokat mondott a szociográfiáról és oly derűs képet festett a lehetőségeiről, hogy most, másfél évtized termésére pillantva vissza, nagy a kísértés, tételeit a közben szerzett tapasztalatokkal szembesíteni. Azt például, hogy *„a marxizmus nyitott világnézet: képes minden újnak a befogadására".* A magyar marxista szociológia letaglózása ennek mintha ellentmondana. A politikai tabuk a szociológiában és a szociográfiában is elvágják bizonyos vizsgálódások lehetőségét. Hegedűs Andrásék kísérlete a hatalmi struktúra marxista elemzésére és a marxizmusnak úgynevezett továbbfejlesztésére, megbukott, a *„budapesti iskolá"*-nak is vége, a magyar értelmiségnek a szocializmusban játszott szerepét meg Szelényi és Konrád azzal a személyes következménnyel elemezte, hogy saját bőrén tapasztalhatta, milyen szerepre kárhoztatják az önállóan gondolkodó értelmiségieket a kormányzó hatóságok.

A szociográfiai irodalomnak is tekintettel kell lennie a tilalmakra, pedig nem lenne érdektelen egy gazdagon dokumentált és jól megírt leírás a különböző, ún. *„kényes témák"*-ról. A szociográfusok azonban kerülik a tabukat és nem választanak olyan tárgykört, amelyet fenn *„politikailag aggályos"*-nak ítélnek meg. Ha pedig szerző ilyen téma érintését semmiképpen sem kerülheti el, akkor úgy viselkedik, mint Tüskés Tibor, aki nem hallgathatván el, Pécsről és környékéről írva, hogy ott vannak az urániumbányák, zárójelben a következőket közli az olvasókkal: (Bár figyelmünk elsősorban a szénbányászatra terjedt ki, nem hagyhatjuk említetlenül az ötvenes évek első felében megindult pécsi uránérc bányászatot sem. Több, itt nem részletezhető ok *(kiemelés tőlem, B. Gy.)* arra késztet, hogy bővebben ne foglalkozzunk vele, annyit azonban meg kell jegyezni, a Mecseki Ércbánya Vállalat tekintélyes létszámú munkaerőt foglalkoztat, s a dolgozók jövedelmi viszonyai az országos átlagszint fölött mozognak. Az uránérc bányászat jövőjét befolyásolja, hogy meddig lesz célszerű és hasznos a művelés. Becslé-

sek szerint a föltárt készletek kb. 1990-ig fedezik a termelést. További kutatómunkának kell majd eldönteni, hogy rejt-e még hasadóanyagokat tartalmazó érceket a Mecsek. Ha az uránérc bányászat bármi okból a jövőben visszafejlődik, e területen is jelentkeznek azok a gondok és problémák, amelyekről a szénbányászattal kapcsolatban beszéltünk.) Az uránbányák és dolgozóik, persze, megérdemelnének egy szociográfiai felmérést. De ez éppen úgy a megvalósulhatatlan vágyak és remények birodalmába tartozik, mint egyéb *„kényes"* problémák tárgyalása.

Ne kívánjunk tehát lehetetlent és végbevihetetlent. Magyarország mai urai már abban is messzebbre mentek el minden más szövetségesüknél, aminek megjelenését engedélyezték és elősegítették. A Szovjetunióban és a kommunista rendszerű legtöbb országban elképzelhetetlen olyan társadalomkritika, mint amely Magyarországon nyilvánosságot élvez.

*

Ellenzői ennek, persze, vannak: a helyi kiskirályok, hatalmaskodó, basáskodó funkcionáriusok, üzemi vezetők, akik a beosztottaikat tárgynak tekintik és még a legkisebb kritikára is felszisszennek, és végül azok, akiket a szociográfusok valamilyen vétken vagy mulasztáson rajtakaptak. Zám Tibor esetében már láttuk, milyen határozottak némelyek az írói érdeklődés elutasításában és minden együttműködés megtagadásában. Végh Antal is tapasztalta, milyen kegyetlenek tudnak lenni hivatallal és hatalommal rendelkezők, ha valaki tetteiket és viselkedésüket firtatja. Aztán nem lebecsülendő az egyszerű emberek félelme, akik csak habozva, vonakodva, tétovázva, dadogva adnak felvilágosítást, adatokat, információkat a hozzájuk forduló kutatónak; aggódva és reszketve – mint Végh is észrevette –, mi lesz, ha balul üt ki a dolog, a megbírált a helyén marad vagy felülről nem helyeslik az írói beavatkozást. *„Ha nem tetszik 'fent' – ki lesz az a balga, aki kiáll a cikk igaza mellett 'lent'? Ki akar vitába kerülni, ellentétet szítani maga és felettesei között? ... Az írónak könnyű – mondják –, elmegy, a 'mundér' is védi, de aki ott marad? Mi van azokkal, akik nem úgy nyilatkoznak, ahogy a felettese-ik elvárják?"* Nem kis feladat és nem lebecsülendő felelősség írónak, adatszolgáltatónak, felettes vezetőnek egyaránt. A félelem nagy úr, sokakat hatalmába kerít

és nem is meglepő. A szociográfusok eleget találkoznak vele. Majdhogynem tipikus esetet ír le Végh Antal nyírségi könyvében. Jelentéktelen ügyről van szó. Az író Mátészalkán arról érdeklődik egy könyvkereskedésben (miután már másokból eredmény nélkül távozott):

„Járt-e a boltban valaki a város vezetői közül?

Kérem, én a bolt vezetője vagyok, én nem szolgálok ki.

És a város vezetői közül kiket látott mégis itt megfordulni?

Kérem, én gyakran kint vagyok a raktárban.

És a többi eladó?

Őket tessék hagyni kérem, inkább én hadd beszéljek. Nem lesz ebből valami kellemetlenség? Itt nem vesznek, de vannak a városban bizományi könyvárusok is! Én tudom, hogy egyik-másik vezető elvtársnak szép könyvtára van."

*

Miben különbözik tehát ez a mai a népi írók hajdani faluvizsgálatától? Főleg abban, hogy *„kormánypárti"* és nem *„ellenzéki"*, még pontosabban: kíméli a kormánypártot és elfordul, ha olyasmit lát, ami ellenzékivé tehetné. A harmincas-negyvenes évek magyar szociográfiájának – nem a műfaja volt ellenzéki. *„Egy műfaj soha nem ellenzéki* – jegyezte meg egyszer helyesen Darvas József –*, csak a szemlélet lehet az. Illetve a föltárt valóság sugallhatja azt."* Most hagyjuk figyelmen kívül, hogy vajon a mai szociográfusok által feltárt valóság sugallhat-e ellenzékiséget; maradjunk talán annál a megfigyelésnél, hogy ma ellenzéki alapállásból senki sem fog bele irodalmi szociográfia megírásába, és ha történetesen a *„felfedezés"* ellenzéki gondolatokat ihletne is, azok akkor sem kerülnek (kerülhetnek) papírra. A harmincas és negyvenes évek népi írói és falukutatói viszont abból a politikai felismerésből láttak munkához, hogy a fennálló társadalmi rend egészségtelen, elmaradott, a magyarság életereje és képességei kibontakozását akadályozza, a nép előrejutását hátráltatja, tehát meg kell változtatni. A változtatás irányának és ütemének eldöntéséhez tudni kellett, hogyan él, gondolkodik és mire törekszik a nép. Erre adtak választ a falukutató könyvek. A szociográfiai munka tehát a politikai elkötelezettség következménye volt. Bata Imre találóan *„felfedező indulat"*-ot és *„bajlató hajlandóság"*-ot említ. Valóban: politikai elkö-

telezettség, a felfedezés szenvedélye és indulata, a bajok kiderítésének csillapíthatatlan vágya hajtotta és fűtötte a falukutató írókat. A mai szociográfusokból ez hiányzik, vagy csak gyengén jelentkezik, mert szemmel látható, hogy politikailag legfeljebb az uralkodó rend mellett kötelezték el magukat és ebben az sem rendíti meg őket, ha a feltárt tények az uralkodó rend ellen szólnak; felfedező szenvedélyeik és indulataik is inkább csak a kis dolgokra korlátozódnak, de a nagy összefüggéseket és a valódi létkérdéseket érintetlenül hagyják; mintha attól is óvakodnának, hogy a bajok kiderítésében és az oknyomozásban túlságosan eltévedjenek a felelősségek területére. A hajdani szociográfusokkal ellentétben kínosan ügyelnek arra, hogy a felelősség kérdésében a legfőbb vezetők sértetlenek maradjanak és annak még a látszata se keletkezzék, mintha a feltárt ellentmondások és a felfedezett bajok bármilyen összefüggésben lehetnének a kommunista rendszer és hatalmi szerkezet természetével. A kórok és kórokozók kinyomozása megáll az uralmi struktúra bizonyos szintjén. A régiek éppen a legfőbb irányítók, a hatalom valódi birtokosai felelősségének kiderítésére törekedtek. Cseppet sem kímélték őket. Németh Lászlónak volt annyi bátorsága, hogy 1941-ben a Városi Színházban, felolvasva *Debreceni káté*-ját, a páholyban ülő miniszterek és államtitkárok felé fordulva, emelt hangon kijelentse: a magyar kormányzó réteg alkalmatlan a magyarság *„sorbaállítására”*, mert *„erkölcse és közszelleme miatt jövőnk legnagyobb akadálya”.* Persze, az eset nemcsak az írói bátorság mértékéről vall, hanem a kormányzók türelméről is, a politikai demokrácia fokáról, ami nemigen hízelgő a mai rendszerre nézve. A szocializmusnak nem válik éppen dicsőségére, hogy a véleményszabadságnak és kritikának még azt a mértékét sem tudja állampolgárai számára engedélyezni, amelyet a súlyos szociális bajokat megoldani nem akaró, a magyar nép nyomorával és pusztulásával mit sem törődő jobboldali rendszer biztosított. A harmincas-negyvenes években szociográfusnak lenni magában foglalt nemcsak ellenzékiséget, de sokszor rendszerellenességet is. Ma más a helyzet. Nemcsak azért – mint némelyek vélik –, mert az osztálytársadalom és a magántulajdon megszűnése következtében nincsenek kibékíthetetlen ellentétek, hanem azért is, mert rendszerellenesség és ellenzékiség hatóságilag üldözött magatartás. Némi ellenzékiség csak a kormánypártisággal együtt, azzal szoros szö-

vetségben jelentkezhetik: előbbi a kis dolgokban, utóbbi a jelentősekben és lényegesekben. Gombár Csaba szerint: *„a kormánypártiság és ellenzékiség természetesen egymást föltételező viszonyfogalmak, amit a mi körülményeink között úgy fogalmazunk, hogy a kommunistáknak saját maguk ellenzékét is gyakorolniuk kell és ehhez a kultúrpolitika területén szervezett biztosítékokat kell teremteni. Ebben az összefüggésben van a szociográfiának kitüntetett szerepe”.* A hajdani és a mai szociográfiát ezért nehéz egymás mellé helyezni és az utóbbiban az előbbinek amolyan folytatását és jogutódját látni.

*

Ez nem érinti a két vállalkozás minőségét és irodalmi értékét. Az előbbi rangjáról és jelentőségéről immár az irodalomtörténetnek véglegesnek látszó ítéletei vannak. Az utóbbinak sem kell azonban szégyenkeznie, mert tehetséges, színvonalas alkotásokat tartalmaz. Ha a mai szociográfia nem is dicsekedhet olyan kiemelkedő művekkel, mint a *„Puszták népe”*, igen jó átlagot nyújt. A legtöbb munka művészi igénnyel, fölényes tudással és biztos formakészséggel íródott. A szerzők pontosságra, világosságra, szabatosságra törekszenek, szociográfiai képzettségük megnyugtató és műveik olykor esztétikai élvezetet is kínálnak. Irodalmi színvonalban tehát állják a versenyt. Társadalmi hatásukban és maradandóságukban kevésbé. Túlságosan a pillanatnyi helyzethez, időhöz kötöttek (amennyiben a türelem és tilalom éppen érvényes viszonyát tükrözik) és ezért a legtöbbet már régen elfelejtettük, amikor a klasszikus, a népi faluvizsgálat termékeit még mindig számon tartjuk. Persze, nagy jelentőségű és maradandó alkotása még lehet a mai szociográfiának, hiszen nem fejeződött be és tartogathat meglepetéseket.

Mit fedeznek fel Magyarország felfedezői? Új Látóhatár, 1977. (28. évf.) 4–5. sz. 315-336. o.

SZIRMAI KÁROLY MŰVEI

Szirmai Károly művei a kritika tükrében, válogatta és az előszót írta Szirmai Endre, a Szirmai Társaság és Archívumok kiadása, St. Callen–Stuttgart–New York 1977, 248 lap

Szirmai Károly halála óta öt év telt el és nem hiszem, hogy van még magyar író, akinek emléke fenntartására ily rövid idő alatt annyi történt volna, mint a jeles vajdasági elbeszélő és szerkesztő esetében. Ez alatt az öt esztendő alatt a magyar irodalomnak más nagyjai is eltávoztak, jelentősebbek is, mint Szirmai Károly, de egyikük örökségének ápolása érdekében sem látunk oly hatékony és eredményes munkát, mint a Szirmai-életmű népszerűsítése ügyében. Az apa iránti szeretet és alkotó tevékenységének megbecsülése Szirmai Endréből oly ügybuzgalmat és fáradhatatlan, szívós, olykor makacs tenni vágyást váltott ki, amely páratlan a magyar irodalomban, öt esztendő óta – talán főorvosi hivatása kárára is – minden gondolatának és törekvésének középpontjában az apa írói hagyatékának feldolgozása áll. Tiszteletreméltó és példamutató tett, még akkor is, ha tudjuk, hogy a költséges vállalkozás mögött egy anyagilag jól megalapozott személyes egzisztencia áll. De, más íróknak is voltak és vannak tehetős, jómódú gyermekei. Sokuktól a Szirmai Endre-féle szenvedély és megszállottság idegen, sőt, esetleg a személyes áldozat helyett inkább az apai életműből még kisajtolható haszon lehetőségeit mérlegelik. Szirmai Endre a különböző állami és társadalmi intézményeknek is példát mutat arra, mi mindent tehet az, aki komolyan veszi az örökség megőrzésére és ápolására a sírnál tett ígéreteket.

A *„Szirmai Károly művei a kritika tükrében”* című kötetben emlékezéseket, tanulmányokat, kritikákat, hírlapi cikkeket és leveleket talál az olvasó. A kortársak és a pályatársak ítéleteit Szirmairól, írói és szerkesztői tevékenységének kü-

lönböző vetületeiről, legfontosabb műveiről és életpályájának némely szakaszáról. Juhász Gyulától a legfiatalabb mai szerzőkig, mintegy ötven író és kritikus mondja el véleményét, összegezi benyomásait és észrevételeit, a legtöbbször elismerő és dicsérő formában, de olykor fenntartásokat és aggályokat sem hallgatva el. A legrégibb írás, Juhász Gyuláé – Szirmait, az irodalomban jelentkező költőt köszöntve –, 1910-ből való, a legújabb Benkő Ákosé 1975-ből. Hatvanöt esztendő alatt jóval többen írtak Szirmai Károlyról, mint a kötetből kivehető. Szirmai Endre meg is jegyzi, hogy három kötetre való írásból válogatta ki – Benkő Ákos közreműködésével –, a mintegy két és félszáz lapos szöveggyűjtemény anyagát. Érdemes lett volna azonban arra is kitérni, hogy milyen szempontok vezették a válogatókat. Ha a kritikai anyag a közöltnek háromszorosa, akkor nem érdektelen, hogy a bevallott szándékon – az író jobb megismerésének előmozdításán – kívül, milyen célok lebegtek a válogatók előtt. A legfontosabb művek számbavétele? Annak bizonyítása, hogy mily sokan foglalkoztak Szirmai Károllyal? Avagy merőben csak az, hogy az olvasó minél több információt kapjon az életmű egészére vagy részleteire vonatkozóan? Ami ez utóbbit illeti, a kötet kincsesbányája az íróról szóló különféle adatoknak és adalékoknak, irodalomtörténészek tehát haszonnal forgathatják.

Erénye a kötetnek, hogy a magyar irodalom egysége jegyében született. Nem földrajzi határok döntötték el, hogy mi kerüljön bele a gyűjteménybe, hanem a válogatók szándéka és ízlése. Nem lebecsülendő magatartás olyan időben, amikor sokan – még kényszer, kellő ok vagy vélt haszon reménye nélkül is – ez egység tagadóit követik.

Magányos író (2) [Szirmai Endre: Szirmai Károly művei a kritika tükrében c. könyvről] Új Látóhatár, 1977. (28. évf.) 4–5. sz. 428-429. o.

1978

A korona és a köztársaság

A magyar szentkorona – a többi koronázási ékszerrel együtt – harminchárom évi hányattatás után ismét Budapesten van és január 31. óta az emberek tízezrei zarándokolnak a Nemzeti Múzeumba, hogy közvetlen közelről láthassák. Egy nagy angol hírügynökség budapesti tudósítója szerint március közepéig, tehát másfél hónap alatt a kiállításnak több mint 112 000 látogatója volt és feltételezhető, hogy amikor e sorok napvilágot látnak, már háromszázezren felül lesz azoknak a száma, akik megszemlélték a magyarság legjelentősebb nemzeti ereklyéit és legértékesebb műkincseit: a koronát, a jogart, az országalmát, a királyi kardot és a palástot. Milyen felemelő és szívet melegítő érzés lehet ott állni e történelmi jelképek előtt és képzeletben felvillantani népünk viharos évszázadait, amelyeknek e koronázási ékszerek néma tanúi voltak. És az élmény még nagyobb, ha átgondoljuk, hogy egyik vagy másik darab Szent István korából való, egy nemzet majd ezer éves sorsát jelképezi és olyan királyok fején, kezében, vállán volt, mint Szent László, II. Endre, IV. Béla, Nagy Lajos vagy Hunyadi Mátyás.

Örvendetes, hogy a koronát és a koronázási ékszereket most mindenki láthatja. Végre nemcsak kevesek kiváltsága ez, hanem magyaroknak és idegeneknek egyaránt könnyen kihasználható lehetősége. Mert kik látták a múltban e kincseket? A királyok, a királyi udvar tagjai, az állami méltóságok, a koronázási ékszerek őrzői, ritkábban néhány szakember és kivételes alkalmakkor a nép, koronázáskor vagy rövid tartamú közszemlén. Hányan vajon, az elmúlt majd ezer év alatt? Nem lehetetlen, hogy az élők közül hamarosan többen látták, mint magyarok a múltban összesen. A korona és az ékszerek sohasem voltak kiállítási tár-

gyak és most is, amikor visszakerültek Magyarországra, akadtak, akik a közszemlére tételben a profanizálásuk veszélyétől féltek. Indokolatlanul, mert egyfelől a profanizálás ellen nem elegendő védelem az elzártság és a tárgyat körülvevő titokzatosság, másfelől a láthatóvá tétel még nem feltétlenül a profanizálás nyitánya. Aki azt szeretné, hogy hazatérve a páratlan értékű és jelentőségű kincsek ne csak legendákkal és misztikummal átszőtt holt ereklyék maradjanak, hanem látható tanúi a magyar nép múltjának és serkentői a nemzeti öntudatnak, annak örömmel kellene üdvözölnie a tényt, hogy nyilvánosan kiállították őket.

A szentkorona hazatért. Ott van, ahol a helye: Magyarország fővárosában és a magyar nemzet tulajdonában. E tulajdonjog felől soha semmilyen kétség nem lehetett és az amerikai kormány, amely harminchárom évig őrizte, egy pillanatig sem tekintette a magáénak. Sőt, határozottan szembe szállt olyan jogi magyarázatokkal, amelyek értelmében hadizsákmánynak tekinthető vagy olyan birtoktárgynak, amely súrolja az amerikai tulajdon fogalmát és csak különleges közjogi eljárás után szolgáltatható ki. Az amerikai kormány nézete kezdettől fogva az volt, hogy a magyar koronázási ékszereket megőrzésre vette át 1945-ben, azzal a szándékkal, hogy majdan a jogos tulajdonosnak visszaadja. A jogos tulajdonos pedig nem más, mint a magyar nemzet, és minthogy ennek a nemzetnek a túlnyomó többsége Magyarországon él, formálisan ez ország lakosságának, de valójában az egész magyarságnak adta vissza.

A korona és a koronázási ékszerek visszaszolgáltatása helyes és időszerű volt, hiszen semmilyen elfogadható érv nem szól amellett, hogy egy idegen hatalom az idők végezetéig birtokában tartsa vagy zálognak tekintse. Az Egyesült Államok kormánya is ezt vallotta és ezért elismerés illeti, azon a hálán túlmenően, amelylyel minden magyar tartozik neki, hogy nemzeti ereklyéinket több mint három évtizeden át gondosan és lelkiismeretesen megőrizte, azok sértetlenségét biztosította.

Felelős amerikai személyiségek több ízben kijelentették és e kijelentések semmivel sem cáfolhatók, hogy az Egyesült Államok a műkincseket 1945-ben minden feltétel nélkül vette át, és soha semmilyen kötelezettséget nem vállalt a visszaszolgáltatás időpontját, módját és ellenértékét illetően. Azok a magyaráza-

tok, amelyek szerint a koronát őrző magyar katonák elöljárója, név szerint Pajtás Ernő ezredes, 1945 tavaszán azzal adta át a koronázási ékszereket, hogy azok csak egy szabadon választott magyar kormánynak juttathatók vissza, okiratilag nem igazolhatók. Hogyan képzelhető el, hogy egy, az Egyesült Államokkal hadban állt, ellenséges ország akkor már hadifogoly tisztje feltételeket szabhatott volna és még inkább az, hogy e feltételeket az amerikai hadsereg el is fogadta volna? Nem is szólva arról, hogy azok a katonák, akik – természetesen személyes meggyőződésüktől és szándékuktól függetlenül – egy nem szabadon választott kormánynak – mármint Szálasi kabinetjének – engedelmeskedtek, milyen jogcímen léphettek volna fel annak érdekében, hogy a korona csak egy szabadon választott kormánynak adható vissza. Az amerikai hadsereg tehát átvette a magyar műkincseket, feltételek elfogadása és kötelezettségek vállalása nélkül, azzal az elhatározással, hogy akkor és annak adja vissza, amikor és akinek jónak látja.

A koronázási ékszerek körüli vitában nem mellőzhető körülmény, hogy miként kerültek nyugatra. Amikor Hitler 1944 tavaszán megszállta az országot, de különösen akkor, amikor 1944 őszén Horthyt erőszakkal elhurcoltatta a királyi várból, Szálasit hatalomra segítette és az országot egyszerűen gyarmatává tette, a nemzeti szuverenitás érzékeny csorbát szenvedett, szigorúbb mértékkel mérve, megszűnt. Szálasi képmutató módon a koronával igyekezett uralmát törvényesíteni, amikor a nemzeti ereklye előtt tett esküt a szentkorona-tan szellemével, ellentétes politika megvalósítására. A koronaőrség még 1944. október 10-én bombabiztos pincébe rejtette a koronázási ékszereket, de Szálasi november 4-én előszedette, majd két nappal az eskütétel után Veszprémbe vitette. Az oroszok elől akarta menteni, abban a meggyőződésben, hogy ameddig övé a korona, övé az uralkodói hatalom, de bízva abban is, hogy ha a német csodafegyverek kivívják a végső győzelmet, a koronával együtt térhet vissza Budapestre. Nem így lett, a korona nem Budapestre tért vissza, hanem külföldre jutott. Hivatott őreinek akarata ellenére. A két koronaőr – Serédi bíboros hercegprímással és Mindszenty veszprémi püspökkel karöltve – azt javasolta a nyilas kormánynak, hogy a koronát helyezzék el a pannonhalmi bencés főapátság épületében, amely a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt állott. Szálasi e javaslatot elvetette. Némely vé-

lemény szerint azért, mert nem akarta, hogy az általa királypártinak tartott klérus kezébe kerüljön, sokkal valószínűbb azonban, hogy azért, mert a korona személyes birtoklásában rendszere legalizálásának zálogát látta és a Vöröskereszt védelmét élvező Pannonhalma sem kínált kellő biztosítékot arra, hogy a korona ne váljék végül is a Vörös Hadsereg zsákmányává. Szálasi magával vitte a koronázási ékszereket Kőszegre, majd az ausztriai Mattsee-be, a koronaőröket megakadályozva abban, hogy a korona mellett maradjanak és azt az országban rejtsék el.

Szálasi, megbízható információk szerint, végül – kormányának összeomlása után – mégiscsak szívesen látta volna, ha a koronázási ékszerek egyházi kezekbe kerülnek és ezért tett kísérletet arra, hogy a salzburgi érsek vegye át őrizetre. Nem meglepő azonban, hogy az amerikai hadsereg, amely akkor úr volt minden általa elfoglalt területen, a koronát is a maga birtokában akarta tudni, önértékén kívül részben talán azért is, hogy senkinek se legyen módja politikai vállalkozások céljaira felhasználni, ami akkoriban – gondoljunk csak az altöttingi parlamentre, kormányzó- és kormányválasztásra – nem látszott egészen légből kapott feltételezésnek.

Ma azon tűnődni, miért nem juthatott a korona megőrzésre a Vatikánba, nem más, mint elméleti játék a lehetőségekkel, valószínűségekkel és esélyekkel. Megilletni a Vatikánt ugyanúgy nem illette volna meg, vagy merőben csak azon az alapon illette volna meg, mint például az Egyesült Államokat, mert már akkor eléggé kérdésesnek látszott, vajon a mai korona azonos-e Szent Istvánnak a pápa által küldött koronájával. A pápaságnak a mai koronát illető adományozói szerepe nem volt igazolható. De ettől eltekintve, végső fokon a Vatikán is olyan tárgyakat őrzött volna meg, amelyek a magyar nemzet tulajdonai és ugyanúgy önhatalmú döntés eredménye lett volna visszaadásuk időpontja és módja.

A magyar ereklyék visszaadását nem lehetett jogilag sikerrel megtámadni. Mint amerikai bíróságok, különböző helyeken, időpontokban és szinten megállapították, a felvetődött jogi aggályokat nem sikerült kellően alátámasztani és nem lehetett az elnöki döntést közjogi alapon megsemmisíteni. Mert a döntés politikai természetű és jellegű volt. Az Amerikai Egyesült Államok nem szerzett tulajdonjogot a koronázási ékszerek felett, szerződés nem kötelezte és a budapes-

ti kormánnyal a visszaadásról szóló megállapodása sem öltötte magára a nemzetközi jogi következményekkel járó államközi egyezmények jellegét. A döntés az elnök és a kormány illetékességébe tartozott.

Felvethető természetesen a kérdés, politikailag bölcs volt-e éppen november 4-én közzé tenni a kormány szándékát és nem lett volna-e helyesebb az elhatározáshoz valamelyes kongresszusi támogatást is szerezni, amit néhány szenátor és képviselő is sürgetett. November 4-e kormánytisztviselők szerint nem volt előre elhatározott, hanem kényszerűség szülte időpont. A titoktartás megsértése következtében a döntés a tervezett nyilvánosságra hozatalnál korábban a sajtó tudomására jutott, a tájékoztató eszközök az ügyet szellőztették, a kormány tehát tovább nem hallgathatott. Merő véletlen, hogy ez éppen november 4-én történt. Persze, akár szándékos volt, akár véletlen, a kormánynak viselnie kellett az időpont rossz megválasztásának ódiumát. Sem egy megfelelőbb időpont, sem a kongresszus bekapcsolása nem változtatott volna azonban az alapvető helyzeten, hogy a kormány elérkezettnek látta a magyar koronázási ékszerek visszaszolgáltatásának idejét. Mert aligha valószínű, hogy a kongresszus megtagadta volna a hozzájárulását. A visszaadás elleni akciókban feltűnően kevés képviselő és szenátor vállalt szerepet. Feltételezhető persze, hogy egy esetleges kongresszusi szavazáson többen szavaztak volna nemmel, mint ahányan Carter elnök döntését a nyilvánosság előtt bírálták. Többséget azonban – ismerve a törvényhozók felfogását és magatartását a kelet–nyugati kapcsolatok ügyében – sem a szenátusban, sem a képviselőházban nem szerezhettek volna. A visszaadás meghiúsítására tehát sem jogi lehetőség, sem politikai valószínűség nem volt.

A magyar korona körül fellángolt politikai viták és elindított akciók ismét fényt vetettek az amerikai demokrácia működésére és erejére. Arra ugyanis, hogy a kormány alá van vetve a társadalom ellenőrzésének, a lakosság pedig elegendő jogi és politikai lehetőségekkel rendelkezik, hogy a kormány szándékát és terveit megtámadhassa, politikájának módosítására kényszeríthesse és a néptől való függő helyzetére állandóan figyelmeztethesse. Hogy ez a politikai és társadalmi akció a korona ügyében nem vezetett sikerre, az nem az amerikai közjogi berendezkedés gyarlóságának vagy hiányosságának, hanem merőben annak volt tulaj-

donítható, hogy a visszaadás ellenzői nem tudták érveik mellé a többséget megnyerni és a kormányt sem jogi, sem politikai eszközökkel meghátrálásra kényszeríteni.

Az amerikai polgárok többsége láthatóan helyeselte a kormány elhatározását vagy ha támadtak is kételyek, ezek nem voltak oly erősek, hogy cselekvésre is ösztönözzenek. Az ellenzők – mégha nem is értünk velük egyet – nem marasztalhatók el, hiszen alkotmányos jogaikkal éltek és ezzel az amerikai demokrácia elevenségéről is tanúságot tettek.

Az amerikai kormány a politikai döntést az Egyesült Államok és Magyarország közötti viszony felülvizsgálata után hozta meg. Azt nem mondhatjuk, hogy átgondolatlanul, elhamarkodva vagy hirtelen ötletként. A korona ügye sok esztendő óta napirenden volt, mégha a nyilvánosság nem is szerzett tudomást minden egyes mozzanatról. A budapesti kormány – ismét nem a nyilvánosság előtt, hanem a diplomáciai csatornákon át – többször is kifejezésre juttatta, hogy szívesen venné a magyar kincsek visszaszolgáltatását. Az elnökök és külügyminiszterek régóta latolgatták, mikor érik meg az idő a kérdés és kérés komolyabb mérlegelésére.

Abból indultak ki, hogy Washington a visszaadásra vonatkozóan semmilyen kötelezettséget nem vállalt és semmilyen ígéretet nem tett. Arra sem történt célzás, hogy mikor és milyen feltételek megvalósítása esetén hajlandók az ügyről komolyan tárgyalni. Az amerikai kormány tehát sem a hazai, sem a külföldi magyarok részéről ígéretek, kötelezettségek megszegése vagy mulasztások miatt nem marasztalható el, hiszen egyedül csak tőle függött, hogy meddig tartja őrizetében a magyar műkincseket. Ennek eldöntése egyedül az ő illetékességébe tartozott. A döntést sürgetni Budapestnek, amerikai állampolgároknak, a közvéleményt formáló intézményeknek joguk volt, de kierőszakolni vagy a maguk tetszésének megfelelővé alakítani nem tudták. Következésképpen a washingtoni kormány teljesen szabadnak érezhette magát abban, hogy a magyar koronát mikor, hogyan, kinek és milyen feltételekkel adja vissza.

Minden jel arra vall, hogy a korona amerikai őrzői 1977 tavaszán látták elérkezettnek az időt arra, hogy a visszaadást mérlegeljék és őszig tartottak a megbe-

szélések a visszaadás körülményeinek kidolgozására. A *„mikor”*-ra vonatkozóan csak az év végén történt döntés. A *„hogyan”* tekintetében a Washington és Budapest közötti megállapodás ünnepélyes külsőségeket irányozott elő, amelyek ugyan nem voltak összehasonlíthatók a magyar szentkorona Budapestre való korábbi visszatéréseinek külsőségeivel, de mégis kifejezésre juttatták, hogy a magyar népnek értékes kincs hazatéréséről és nem mindennapi eseményről van szó. A *„kinek”* kérdésére meg az a felelet született meg, hogy a magyar népnek, mégpedig az amerikai nép részéről. Nem a kormány adja vissza egy másik kormánynak, hanem az Egyesült Államok népe Magyarország népének. A *„néptől a népnek”* jelleget az átadó és átvevő delegációnak kellett tükröznie. És végül az is nyilvánvalóvá lett, hogy az amerikaiak a magyar koronázási ékszereket minden feltétel nélkül szolgáltatják vissza jogos tulajdonosaiknak. Mert, milyen címen szabhattak volna feltételeket az amerikaiak olyasminek a visszaszolgáltatásáért, ami nem az ő tulajdonuk? Nem hadizsákmányt juttattak vissza. Nem adományt vittek Budapestre. Nem egy adás-vételi szerződés feltételeit teljesítették. Fejlett jogi érzékre és politikai tapintatra vall, hogy nem tették a koronát alku tárgyává és nem használták fel politikai nyomásra, üzletre, zsarolásra, hanem gazdag múltjának és méltóságának megfelelően, minden hátsó gondolat és feltétel nélkül, nemes gesztussal szállították vissza Budapestre.

Akik szívesen vették volna, ha Washington ellenértéket kért vagy követelt volna, azzal érveltek, hogy egy olyan nagyhatalom, amely elnökének szavai és kormányának külpolitikai aktusai alapján az emberi jogok bajnokaként és a demokratikus kormányzás szószólójaként lép fel, nem mulaszthat el egyetlen alkalmat sem, hogy ne csak a maga, hanem más nemzetek szabadságára is gondoljon, következésképpen nem beavatkozással, de a vezetők belátására és emberségére appellálva, a józan ész és a politikai hasznosság kívánalmaira hivatkozva – és ebben saját hatáskörében maradva –, igyekezzék politikai gesztusokért politikai gesztusokat kieszközölni. A kívánság jogos. Csakhogy a magyar korona ügye ennek keresztülvitelére nem a megfelelő eszköz és alkalom. Az amerikai kormánytól ilyet sürgetni nem volt a szentkoronához méltó cselekedet. Az erre irányuló reményeknek, várakozásoknak és sürgetéseknek lenne elég más vonatkozá-

si tárgyuk: a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat szabályozó szerződések, kulturális csere, kooperációs üzletek, hitelek, kölcsönök stb. Feltűnő, hogy akik a korona visszaadásával kapcsolatban ellenszolgáltatásokat sürgettek, teljesen némák voltak, amikor a Magyarországnak juttatandó legnagyobb kereskedelmi kedvezményről volt szó, ami körül az alkunak talán inkább volna helye, mint a koronával kapcsolatban. Könnyen támadhat tehát az a benyomás, hogy a tiltakozóknak nem az ellenszolgáltatás volt a fontos, hanem az, hogy a magyar kincsek Amerikában maradjanak.

A legtöbbet hangoztatott ellenérv az volt, hogy a szentkorona egy olyan rendszer tulajdona lesz, amely annak szellemi és vallásos tartalmát, történelmi jelentőségét, a nemzetnek szóló mondanivalóját nem érti meg vagy ha megérti is, tagadja. Olyan országba kerül, amelyben egy idegen hatalom katonái állomásoznak, tehát nem önnön ura és olyan kormány uralkodik, amelyet nem a nép választott meg. Ez volt a fő kifogása Habsburg Ottónak is, aki a visszaadás ellenzői közül a legszínvonalasabban, a pro és kontra érveket egyaránt számba véve szólt hozzá a kérdéshez. Szerinte, jóllehet a koronának Magyarországon van a helye és a magyar nemzet tulajdona, korai volt a visszaadása, mert az ország idegen megszállás alatt áll, kormánya nem szabad választásokból került ki és így népi legitimációval nem rendelkezik. Az *„emigrációban”* volt korona visszaadásával az amerikai kormány áldását adja egy olyan rezsimre, amely megtagadja a néptől akarata szabad kifejezését.

Az érvelés gyengéje, hogy nem vesz figyelembe két körülményt. Az egyik az, hogy a korona birtoklása végig a magyar történelem folyamán független volt az ország felett vagy az országban működő erőktől, tehát Magyarországon őrizték és ezt magától értetődőnek tartották akkor is, amikor a magyar szuverenitás nem volt teljes, sőt, amikor kétséges volt, hogy létezik-e magyar szuverenitás. Mi több, 1853-ban egy olyan országba érkezett vissza ugyancsak külföldi *„emigrációból”,* amelynek nemzetközi státusza még gyengébb volt, mint a mainak, mert nem volt egyéb, mint az osztrák császári birodalom egy tartománya, idegen intézményekkel, közigazgatási tisztviselőkkel és katonákkal. A magyar nép mégis érezte akkor, hogy a szentkoronának Budapesten a helye és nem tudom, hogy az

ország bécsi függősége és kiszolgáltatottsága miatt bárki helytelennek ítélte volna meg visszatérését. Igaz, akkor nem külföldi hatalom szolgáltatta ki, hanem a bécsi udvar és az akkori urak nem voltak vallásellenesek, a szentkorona-eszmével szemben sem éreztek ellenszenvet, ámbár az osztrák császári háznak ugyanolyan kényelmetlen lehetett a korona befolyása a nemzeti közgondolkodásra, mint, gondolom, Magyarország mai urainak. Történelmileg nézve tehát a koronának egy szuverenitásában korlátozott, nem szabadon választott kormánytól irányított országba való visszatérése nem az első eset.

Ami pedig a budapesti kormány népi legitimációjának hiányát és az amerikai kormánynak egy a népet akarata szabad kifejezésétől megfosztó kormányra adott áldását illeti, az érvelésnek ismét a statikus jellege a szembeötlő. A korona ugyanis 1978-ban nem adhatja meg a budapesti kormány hiányzó legitimációját és a visszaadásával Amerika sem segítheti ehhez hozzá a magyar kormányt. A korona és a többi koronázási ékszer nem rendelkezik már azzal a közjogi hatalommal és szereppel, amely birtokosának az uralomhoz való jogát törvényesíthetné. A szentkorona ezt a funkcióját utoljára 1916-ban töltötte be, amikor IV. Károly fejét érintve azt jelképezte, hogy az ország feletti főhatalom attól fogva őt illeti meg. A hagyományos magyar alkotmány- és közjogot elsöpörte a történelem, következésképpen a korona feletti tulajdon nem ruházhat fel senkit főhatalommal vagy nem törvényesítheti e főhatalom de facto gyakorlását. A magyar kormány legitimációjának kérdését ugyanúgy nem érinti a hazatérés, mint ahogyan az Egyesült Államok akkor sem mozdíthatta volna ezt elő, ha történetesen ez lett volna a szándéka. A budapesti rezsim nemzetközi elismerése régen megtörtént, még olyan külföldi kormányok részéről is, amelyek e rezsim bel- és külpolitikáját ugyanolyan kritikusan szemlélik, mint a magyar emigránsok. Budapest nemzetközi elismerése majdhogy teljesnek mondható, ami azonban nem azonos a Magyarországon uralkodó állapotok helyeslésével és támogatásával. A kettőnek semmi köze egymáshoz. És a korona visszaszolgáltatása sem változtatott semmit a Magyarország és az Egyesült Államok kapcsolatának minőségén. Az az elismerés, amelyről némelyek úgy vélik, hogy a korona kiadásával történt meg, régóta befejezett ügy.

Az Egyesült Államoknak láthatóan egyetlen szándéka volt a korona visszaadásával, az ugyanis, hogy e gesztussal lezárja az amerikai-magyar viszony 1945-től 1978-ig terjedő igen viharos korszakát és megnyissa a két ország közötti kapcsolatok új szakaszát. Azt hiszem, nincs jogunk kételkedni abban, hogy a korona visszaadásával a washingtoni kormány véleménye a Magyarország helyzetét meghatározó alapvető tényekről nem változott meg. Felelős személyek szájából több ízben elhangzott az a kijelentés, hogy Magyarországot változatlanul kommunista államnak tekintik, amely nélkülözi a demokrácia sok lényeges elemét. Nem hinném, hogy akár Carter elnöknek, akár külügyminiszterének és más tanácsadóinak kételyeik lennének affelől, hogy Magyarországnak milyenek a külpolitikai kötöttségei és milyen a belső társadalmi rendje. A döntést ennek tudatában hozták meg. Ügy érezhették azonban, hogy az alapvető tények változatlan volta nem lehet akadálya a kapcsolatok további elmélyítésének és a zavartalan együttműködésnek. A korona visszaadása tehát aligha tekinthető a kommunista ideológiára, az idegen ellenőrzésre és fennálló belpolitikai viszonyokra adott áldásnak. Nem több, mint annak dokumentálása, hogy az Egyesült Államok egy ilyen országgal is jó viszonyban tud élni, ha az betartja ama kötelezettségeket, amelyeket nemzetközi fórumokon, egyezményekben, valamint a két ország közötti kapcsolatokat szabályozó szerződésekben és megállapodásokban vállalt.

Hogy Magyarország ennek megfelelt-e, annak eldöntésére a korona sorsát illető összefüggésekben az Egyesült Államok illetékes. Legfeljebb arról folyhatik vita, hogy az Egyesült Államok hogyan bírálja el a magyar kormány szándékait és tetteit, eléggé szigorú vagy túlságosan engedékeny és kevéssel is beéri-e. A washingtoni kormány – ha felfogását helyesen értelmezem – a korona visszaszolgáltatását lehetővé tevő állapotot azzal látta bekövetkezettnek, hogy Magyarország az adott hatalmi viszonyok és önálló cselekvési lehetőségek határain belül minden más szövetségesénél messzebbre ment el annak érdekében, hogy polgárai életszínvonala emelkedjék és szabad mozgásának köre táguljon, másfelől tisztázódtak és rendeződtek a két ország közötti vitás vagy megoldatlan ügyek, amelyek majd három évtizeden át állandó súrlódások forrásai voltak.

Igazságtalanok, akik szerint Carter elnök és kormánya a magyarországi állapotokat eszményinek tartja és semmilyen hajlandóságot sem mutat, hogy a valódi helyzetet tudomásul vegye. Nem kétséges, hogy Washington is követ el hibát és tévedést – ki nem? – a magyarországi helyzet megítélésében és olykor nem a legszerencsésebb kézzel nyúl Magyarországot érintő ügyekhez, de vaksággal és égbekiáltó tudatlansággal vádolni indokolatlan. Még olyan higgadt és józan bíráló is, mint Habsburg Ottó például azt írja, hogy az amerikai kormány által készített magyarországi helyzetdiagnózist semmiképpen sem igazolja a mai magyar valóság, az tehát önámító, félrevezető. Szuggesztióról beszél, amely önszuggesztióba csap át, vagyis a szuggerálok maguk is elhiszik, amit szuggerálnak. Látszatra tetszetős érvelés és arra csábít, hogy megvizsgáljuk, valóban úgy van-e, ahogyan Habsburg Ottó állítja.

Az amerikai kormány a korona ügyében kiadott és érveit részletező elemzésében azt mondotta, hogy Magyarország a hozzá hasonló kommunista berendezkedésű és Moszkva hatalmi körébe tartozó országokkal összehasonlítva mind az emberi jogokat illetően, mind a belső légkört, az emberek mozgási szabadságát, a moszkvai függéssel való élést illetően azoknál jobb képet mutat. Habsburg Ottó ezzel szemben felsorolja mindazokat a fogyatékosságokat, ellentmondásokat és bajokat, amelyek alapján a magyarországi rendszer szerinte nem demokratikus. A tények, amelyekre hivatkozik, igazak, de nem cáfolják az amerikai kormányt, amely nem állította, hogy a magyarországi rendszer demokrata. Elemzésével sem keltette ennek benyomását, viszont világosan kifejezésre juttatta, hogy a koronát nem egy nyugati mintájú, demokratikus, a népakarat szabad kifejezésére alapított országba, hanem egy kommunista államba küldi vissza. A megrovás csak akkor volna helyénvaló, ha Carter és kormánya a demokrácia attribútumával ruházta volna fel a jelenlegi magyar rezsimet, holott csak jobb bizonyítványt adott neki, mint más kommunista rendszereknek. A realitások között maradt, vagyis megelégedett annyival, amennyit a magyar kormány eddig tett, abban a reményben, hogy az elért állapotokat konszolidálva, alapot teremt a további előrelépésekhez. Habsburg Ottó rendkívül kételkedő a gradualizmussal szemben. A *„semmi vagy minden”* elvét vallja; a keveset nem hajlandó honorálni. Azért marasztalja el Car-

tert és másokat, mert nem a legtöbbet követelték, vagyis a szabad és nyitott társadalmakat jellemző emberi jogok, közszabadságok és alkotmányi biztosítékok bevezetését Magyarországon. A maximalizmus viszont a politikában eredménynyel és haszonnal ritkán kecsegtető igény. A demokrácia minden szabad szellemű és törekvésű ember leghőbb vágya. Megvalósulásához azonban sokszor tekervényes utak vezetnek, kitérőkkel, buktatókkal, visszaesésekkel, kudarcokkal. Kivívása nem légüres térben történik, hanem a mindenkori erőviszonyok alakulása nyomán. Aki az erőviszonyokat nem tudja módosítani, csak az erőviszonyok figyelembevételével mondhat ítéletet. A valósággal és lehetőségekkel nem számoló követeléseket megfogalmazni, mégoly eszményi, nemes, de irreális célokat magunk elé tűzni – és minden irreális, ami nem az adottságokból indul ki –, ábrándok kergetése és légvárak építése, nem politika, senkinek és semminek az érdekét nem szolgálja!

Nemcsak magyar, de amerikai fejekben is megfordult biztosan a gondolat, nem volna-e ildomosabb a magyar műkincsek átadásával várni, míg egy olyan kormány kerül az ország élére, amelyet a nép szabadon választott meg. Van-e azonban egy ilyen kormány létrejöttének reális valószínűsége a mi korunkban? Lesz-e belátható időn belül a demokrácia követelményeit kielégítő magyar kormány? A kérdésre csak nemmel lehet felelni. Következésképpen a korona visszaadása is kitolódhatnék és elhalasztódhatnék, Isten tudja, meddig. Talán olyan sokáig, hogy addigra az élő magyarok történelmi tudatából is kivész. De különben is, ki illetékes eldönteni, mikor éri el a Budapesten a hatalmat gyakorló rezsim azt a fokot, amikor mindenki szabadnak és demokratának fogadja el? Az amerikai kormány? A kongresszus? A hazai magyarok? A külföldi magyarok? És egységesek lennének-e ítéletükben? Csak a magunk körében maradva, láthatjuk, mennyire eltérnek a vélemények annak eldöntésében, független, szabad, demokrata volt-e a Horthy-rendszer, vagy a negyvenötös koalíciós kormányzás, pedig mind a kettő kormányzati elemei közé tartozott a titkos választás, a végrehajtó hatalmat ellenőrző parlament, a többpártrendszer, formálisan tehát eleget tettek a demokratikus követelményeknek. Közmegegyezés e kérdésben nemigen valószínű. Ha Washington 1946-47-ben kiadja a koronát a külföld részéről szabad-

nak elismert negyvenötös választásokból kikerült, tehát népi legitimációval rendelkező és Amerika által demokratikusnak tartott kormánynak, az akkori nyugati magyar emigráció egy része bizonyára ugyanolyan hevességgel támadta volna ezt az aktust, mint most. Carter szemében reálisabb megoldásnak látszott, hogy ne várjon, míg Magyarországnak független, szabad és demokratikus kormánya lesz, hanem az adottságokból kiindulva, azt mérlegelte, van-e olyan magyar kormány, amellyel a mai nemzetközi erőviszonyok, szövetségi rendszerek és államközi kapcsolatok keretein belül együtt tud működni. Tehát van-e egy, habár nem eszményi, de a mai lehetőségek között jó együttműködésre kész magyar kormány. És e szerény, de éppen ezért reális feltételeknek a mai magyarországi rendszer vitathatatlanul eleget tett.

A magyar-amerikai kapcsolatoknak az elmúlt másfél esztendőben észlelt látványos megjavulása – amelynek a korona hazatérése és a Magyarországnak juttatandó legnagyobb kereskedelmi kedvezmény a csúcspontja –, Washington kelet-európai politikájában bekövetkezett fordulatnak is tünete. Több megfigyelő azt vette észre, hogy Amerika mintha eltávolodnék a Kissinger-féle *„globális egyensúlypolitikától”* és mind inkább tért nyer Zbignew Brzezinski úgynevezett *„politikai policentrizmus”*-a. Az előbbi koncepció kelet-európai vonatkozásban azt jelentette, hogy Amerika a Moszkvával való szóértés és szoros együttműködés ellenére is azokat részesíti előnyben, akik a Szovjetuniónak külpolitikailag nehézséget okoznak, tehát az egyensúlyt esetleg Amerika javára billenthetik el. Ennek alapján Románia volt az a kelet-európai ország, amelynek külpolitikai külön útjait Washington feltűnő elismeréssel regisztrálta és ennek megfelelően honorálta, függetlenül attól, hogy ebben az országban milyen belpolitikai viszonyok uralkodtak, és mi jutott a népnek jogokból, közszabadságokból, életlehetőségekből. A Brzezinski nevéhez fűződő koncepció alapján – melynek szerves része Carter elnök emberi jogi politikája – Washington nem azt nézi, ki kellemetlenkedik Moszkvának, hanem azt, hogyan elégítik ki a keletközép-európai kormányok országuk lakosságának igényeit és milyen hajlandóságot mutatnak a nyugattal való emberi érintkezés fejlesztésére. Az egyes országokat nem a Szovjetunióhoz való viszonyuk, hanem nemzeti jellegük és teljesítményeik alapján kell

megítélni és kezelni, pontosabban annak alapján, hogy mit tesznek a belső feszültség feloldása, a népi igények kielégítése és a lakosság emberi kapcsolatainak tágítása érdekében. Ezt tartva szem előtt nem Románia, hanem Magyarország és Lengyelország az a két ország, amely felé az amerikai érdeklődés és együttműködési szándék minden mást megelőzően fordul. Visszaszorulnak, akik a Moszkvától való függőség látványos lazítását belső személyi diktatúrával és megszorító intézkedésekkel ellensúlyozzák, előtérbe kerülnek viszont azok, akik belső oldódás és következésképp gazdasági megerősödés révén kívánnak hatalmas szövetségesüktől kevésbé függeni és önállóbb külpolitikát folytatni. Vannak, akik ennek sikeres véghezvitelében kételkednek, mondván a szovjet birodalom nem fakítható át amolyan kommunista Commonwealth-szé. De nem arról van szó, hanem merőben csak arról, hogy ez a szovjet birodalom kevésbé legyen centralista szerkezetű és parancsuralmi jellegű. A *„fekete-fehér”* gondolkodás itt sem lát mást, mint csak a végleteket, nem hiszi, hogy létrejöhetnek helyzetek, amelyekben a két véglet közötti variációk is lehetségessé válnak. Az amerikai külpolitikai realizmus viszont a változatok lehetőségeit is belevonja számításaiba és ennek alapján lát különleges szerepet Magyarország számára. A korona feltétel nélküli visszaadása mögött mintha ilyen irányba ható ösztönző szándék is közreműködött volna.

A két kormány közötti megállapodás – külföldi megfigyelők és kommentátorok szerint – az volt, hogy a visszaadás a *„néptől a népnek”* jellegét öltse magára és ez ne csak abban nyilvánuljon meg, hogy az átadó és az átvevő küldöttség az amerikai és a magyar nép összetételét tükrözi, hanem abban is, hogy a kommunista párt lehetőleg a háttérben marad. Ez utóbbit látványosan és kiáltóan dokumentálta Kádár János távolléte a budapesti ünnepségekről. Más vezető kommunista pártemberek is legfeljebb állami méltóságaik alapján és szigorúan az állami protokollhoz igazodva jelentek meg.

Nem tudom, mi volt ennek a mélyebb értelme és haszna. Az ereklyéket a magyar nép kapta vissza az amerikai néptől – így a hivatalos magyarázat. Valóban. De ne dugjuk strucc módjára fejünket a homokba: nem része-e a kommunista párt a magyar népnek, függetlenül attól, hogyan vélekedünk róla. Harminchárom

év alatt elkövetett hibáit, tévedéseit, mulasztásait, önkényét, a hatalmával való visszaélést, az állampolgárok szabadságát és személyes boldogulását korlátozó intézkedéseit éppen azért érezzük oly fájónak, megalázónak és felháborítónak, mert nem idegenek, hanem – mégha idegen utasításra és idegen közreműködéssel is – magyarok hajtották végre: a nép egy része. A kommunisták – bármiért és bármilyen mértékben is marasztaltuk el őket a múltban vagy marasztaljuk el őket a jelenben – a magyar nép része és nem is jelentéktelen része, tehát minek úgy tenni – tetszetős látszatok kedvéért –, mintha nem léteznének, holott mindenki tudja, hogy elsősorban ők léteznek. Hatalmuknál fogva. Kádár János távoltartása vagy önkéntes távolmaradása nem erősítette a budapesti átvételi ceremónia országos jellegét. Sőt, az egész aktus jelentőségét és fontosságát csökkentette.

A két delegáció összetételét illetően a magyar reprezentatívabb volt, mint az amerikai. De mind a kettő többé-kevésbé mégis jelképezte, hogy jóllehet állami szervek álltak az előtérben, az aktusnak szimbolikusan a lakosság is közvetett résztvevője lehetett. Az amerikai delegáció magyar részlege lehetett volna tekintélyesebb is, ám ne felejtsük el, hogy nem könnyű kis létszámú együttes esetében mindenkit kielégítő képviseletet létrehozni. A Külügyminisztérium elejtette azt a gondolatot, hogy híres szellemi emberek és művészek képviseljék a magyar származású amerikai polgárokat. Nem prominens személyeket választott, hanem néhány réteg egy-egy képviselőjét. A budapesti delegáció összetétele természetesen az állami protokoll-listákhoz igazodott. Az országházi ünnepséggel kapcsolatban többször is elhangzott a megállapítás, hogy a nép nem volt sehol. Ez így nem felel meg az igazságnak. Azok a kevesek, akiket meghívtak, azok is *„magyar nép”* voltak, mégha nem is nyerték el – joggal – mindenki tetszését, és nemcsak a külföldi magyarokét nem, de bizonyára sok hazai magyarét sem. Főleg azokét nem, akik a meghívásra jogot formáltak, de mellőzték őket. A nép? Mikor volt a történelem folyamán jelen a nép koronázáskor vagy a korona nyilvános szemléjén? A meghívottak között sohasem vagy sohasem illőbben, mint ezúttal. Legfeljebb úgy, hogy távolról láthatta, az úttestek széléről, amikor a király elvonult, vagy a koronázási ékszereket menetben vitték előtte. A mostani hazatérésnek kétségtelenül szépséghibája, hogy a kormányzat szűk keretek közé szorította az

érkezési és átadási aktust, csak azokra korlátozva a részvételt, akikre protokolláris okokból szükség volt. Még az ünnepségek idejét sem tudatta a nyilvánossággal előre. Szebb lett volna, ha a repülőtérről nyilvános menetben vonulnak a koronázási ékszerek kíséretében az átadók és az átvevők a Parlamenthez. Akkor a nép jelenléte is – habár csak az utak szegélyén – érzékelhetőbb lett volna. A nép viszont ma sokkal jobban, közelebbről és közvetlenebbül láthatja az értékes kincseket, mint bármikor máskor: csak el kell mennie a Nemzeti Múzeum különtermébe. Meg is teszi. Tízezrével.

Hogy az ünnepség nem volt nagyobb és látványosabb, nem meglepő. A szentkorona egy olyan országba érkezett vissza, amelyet koronákért általában nem lelkesedő és azok jelképes, mélyebb értelmét elfogadni nem tudó férfiak irányítanak és olyan szomszédokkal rendelkezik, amelyek vezetői körében a magyar birodalmi korona inkább rossz emlékeket és szorongásokat kelt, mint megértést és rokonszenvet. Nem meglepő tehát, hogy az a rezsim, amelynek a korona visszakérésével és átvételével negatív reakciók kiváltásával is számolnia kellett, az ünnepélyesség és hírverés mérséklésével próbált elhárítani esetleges kínos következményeket.

Nyugati megfigyelők szerint a parlamenti ünnepség méltóságteljes és az egész kérdés magyarországi kezelése óvatos, körültekintő, tapintatos volt. A hazatérés problémáját a kormány komplexumok nélkül és némi nemzeti büszkeséggel oldotta meg. A kommunista párt nem nagyon igyekezett tőkét kovácsolni az eseményből. A sajtó hangján érezhető volt a kettősség: egyfelől az a szándék, hogy a nép és a korona közötti érzelmi viszonyt ne érje sérelem, másfelől világossá váljék, hogy a fennálló rendszer nem kívánt a koronában és a koronázási ékszerekben többet látni, mint értékes műkincseket, amelyekhez ugyan az emberek tudatából ki nem törölhető történelmi emlékek kapcsolódnak, de amelyeknek a mai államéletben és a szocialista társadalomban nem lehet szerepük. Az elmúlt fél év alatt viszont több értékes tanulmány és cikk jelent meg a magyarországi sajtóban, amelyek révén a lakosság – különösen a középnemzedék és az ifjúság, amelynek eddig majdhogy semmilyen ismerete nem volt a koronáról és történetéről – bő tájékoztatást kaphatott a nemzeti ereklyék múltjáról, a hozzájuk fűződő hagyo-

mányokról és jelképekről. Közülük néhány – mint László Gyula tanulmánya és Kovács Éva művészettörténésszel készített interjú a szombathelyi *Életünk*-ben, Csizmadia Andor közjogi fejtegetései az *Állam és Igazgatás*-ban, Komjáthy Miklós kis cikke az *Élet és Tudomány*-ban, Ruffy Péter történelmi áttekintése a *Magyar Nemzet*-ben, a Nemzeti Múzeum kiállításának tájékoztató füzete és a *Vigilia* című folyóirat higgadt és józan vezércikke – nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a magyarországi olvasóközönség ismeretei bővüljenek és a fogalmak tisztuljanak. A véletlenek szerencsés összejátszása, hogy éppen ez időben látott napvilágot Györffy György *„István király és műve"* című tudományos igényű alapvető munkája, amely ugyancsak alkalmas arra, hogy a magyar korona múltja megelevenedjék.

A lapok azt írták, hogy a korona nem egyszerűen muzeális tárgy, hanem *„mint az ezer éves magyar állam jelképe, a ma és jövő Magyarország építésében szorgalmas munkára, szép és okos tettekre, a haza hűséges szolgálatára serkentő, népünk tiszteletétől és szeretetétől övezett nemzeti ereklye"* (Pethő Tibor, Magyar Nemzet); a koronát és a koronázási jelvényeket most egy olyan nép fiai szemlélik, *„amelynél a királyság jelképeinek a jelentősége immár a történelmi tudat szférájában él, de amely talán éppen ezért misztikum és legenda nélkül őrzi majd őket hűséggel az egymást váltó nemzedékek számára"* (Hazai Tudósítások); a magyar nép olyan államrendszerben él, *„amelyben a királyság jelképeinek a jelentősége a történelmi tudat szférájába tartozik; nem a kormányzás kellékei, mint ahogy a polgári köztársaságokban sem azok"* (Rényi Péter, Népszabadság); *„A századokon át hányódó korona elsősorban a feudális rend szimbóluma volt, de ugyanakkor elválaszthatatlan része Magyarország egész történetének"* (Unger Mátyás, Magyar Nemzet); a koronát *„többé nem övezi mesterségesen keltett titokzatosság, misztikum sem, mint ahogy többé nem kevesek kiváltsága lesz, hogy megtekinthessék a történelmi értékű műtárgyakat. A korona nagy múltú népünk közös kincse, része azoknak a történelmi emlékeknek, amelyeket szocialista hazánkban a nép tulajdonában levő nemzeti ereklyeként őriznek"* (Népszabadság); *„a becses ékszer első királyunk, a magyar államalapítás emlékét idézi, de a sírt is, melybe nemzet már-már süllyedni látszott, s melyre hatszázezer halot-*

tunk árnya emlékeztet. Igen: a jelen a múlt teljességéből következik ... a fénylő pillanatok és a megpróbáltatások ötvöződnek múlttá s ívelnek a jelenbe. A korona jelkép-jelentése államiságunk, európai létezésünk ezer éves tanulságaira ... emlékeztet bennünket" (Tábori András, Magyar Hírlap). Több cikkíró kiemelte, hogy a korona hazatérése a nemzetközi kapcsolatok megváltozását mutatja és hogy Magyarország eredményesen vállalt részt e változásokban; az enyhülési folyamat logikus következménye és egyben a szocialista Magyarország nemzetközi tekintélye töretlen növekedésének a jele; az állam konszolidáltságát dokumentálja.

*

Voltak olyan félmondatok is, amelyek szerint a korona a *„jövőre is kiterjeszti jelkép-sugárzását", „az aranytartalom történelmi tartalmakká lényegülhet át"*, vagy mint Boldizsár Iván írta eléggé érzelgős, a maga bennfentességét fitogtató és egy kissé intimpistás riportjában a parlamenti ünnepségről (Élet és Irodalom); *„így lett a korona a népé és vált teljes és új értelemben jelképpé."* Arra senki sem tért ki, mi lehet a jelentése ez új jelképnek és új tartalomnak. Mi lehet a szerepük a magyar koronának és a koronázási ékszereknek egy köztársaságban, méghozzá egy kommunista népköztársaságban, a szovjet hatalmi övezeten belül? Félő, hogy elpárologván a hazatérés okozta lelkes hangulat és érzelmi felhevítettség, ezek a kérdések is ridegebb kezelést kapnak, sokaknak talán kijózanító vagy kiábrándító végkövetkeztetéssel.

Hogy a magyar nép nagy többsége hogyan gondolkodik az ismét Budapesten őrzött nemzeti ereklyékről és a visszatérés körülményeiről, arról csak sejtéseink, de biztos ismereteink nem lehetnek. Tájékoztatási szabadság nem lévén, csak azok a vélemények kaphatnak nyilvánosságot, amelyek egyeztek az ország vezetőinek felfogásával és szándékával. Külső jelekből ítélve, Magyarországon járt külföldiek és külföldre jutott magyarok beszámolói alapján a lakosság túlnyomó többsége örömmel üdvözölte Carter elnök döntését és a Vance külügyminiszter által hazaszállított magyar nemzeti kincseket. Minden személyes tapasztalat azt mutatja, hogy így volt; az ország megkönnyebbülten és elérzékenyülten figyelte az eseményeket – sajtóban, televízióban, rádióban – és nemzeti büszkeségét,

öntudatát is növelte, hogy a történelmi ereklyék ismét a hazában vannak. Biztosan voltak azonban Magyarországon is, akiket aggályával és elllenérzéssel töltött el a tény, hogy a koronázási ékszerek egy olyan rezsim alatt tértek vissza, amelynek szelleme idegen a korona nemzeti és vallási hátterétől. Az így érzők számáról és érveiről azonban tudomást nem szerezhettünk.

Bőven és részletesen értesültünk azonban az ugyanígy gondolkodó és érző külföldi magyarok véleményéről. Itt is kifejezésre jutott, hogy milyen nagyszerű vívmány a szabad sajtó és a szabad szervezkedés, amely pontosan jelzi az embereken áthúzódó gondolati és érzelmi hullámzásokat, a szándékok és törekvések irányát, sohasem hagyván kétséget afelől, hogy valamely kérdésben hogyan oszlanak meg a nézetek. A nyugati magyarok a korona visszaadása ürügyén kihasználták egy szabad és nyitott társadalom minden véleménynyilvánítási lehetőségét. A különösen az Egyesült Államokban felcsapott tiltakozási hullám ennek élő bizonyítéka volt.

A nyugati magyarok reakcióját illetően is sok a mesterségesen keltett homály és tájékozatlanságból származó félreértés. A magyarországi hírverés eléggé átlátszó célzattal reakciós, hidegháborús kis emigráns körök akcióiról beszélt, úgy állítván be a dolgokat, mintha csak pár hőbörgő és talán e hőbörgésből élő hivatásos politikus irányítása alatt a magyar népköztársasággal szemben ellenséges néhány csoportocska emelte volna fel nagy hangerővel a szavát, hogy Carter elnök szándékát meghiúsítsa és a korona Magyarországnak történő kiadását megakadályozza. Ezek a kis csoportok – olvashattuk hazai lapokban – amerikai törvényhozókat és intézményeket megnyertek arra, hogy magyar származású választóikra és tagjaikra való tekintettel, álljanak a tiltakozási kampány mellé. A másik változat, amely ugyancsak önkényes és átlátszó célzatú az, hogy a magyar emigráció szinte egy emberként szállt szembe az amerikai kormány tervével és csak néhány *„hazafelé kacsintó” „társutas”* és *„hazaáruló”* helyeselte, hogy a *„kommunisták birtokába kerüljön a magyar szentkorona”*. Habsburg Ottó is azt írta, hogy *„kis kivételtől eltekintve, az egész külföldi magyarság”* megmozdult. Hozzá szeretném tenni, hogy Habsburg Ottó, jóllehet határozottan ellenezte a korona mostani kiadását, tudomásul vette a *„bekövetkezett és immáron megmásíthatat-*

lan tényt" és javasolja, keresni kell a módot, hogy *„ezt a vissza nem fordítható tényt... az összmagyarság érdekében hogyan változtathatjuk át pozitív fejlemény-nyé"* (Új Európa). A nyugati magyaroknak két táborra szakadásában az arányokat Habsburg Ottó ugyanolyan hamisan ítélte meg, mint a budapesti kommunista sajtó. A valóságban nemcsak *„kis emigráns csoportocskák"* tiltakoztak és nem is *„az egész nyugati magyarság, kis kivételtől eltekintve".*

Az igazság az, hogy nem tudjuk pontosan, hányan helyeselték és hányan ellenezték Carter elnök döntését. Statisztikai felmérés vagy közvéleménykutatás erről nem volt, mégha Habsburg Ottó népszavazásnak fogja is fel a két tábor állásfoglalását. Még kevésbé folyt népszavazás arról, hogy: *„magyar szuverenitás – igen vagy nem?; orosz megszállás – igen vagy nem?; népképviseleti rendszer – igen vagy nem?; demokrácia vagy diktatúra – az előbbi vagy az utóbbi?"* Ezek az alternatívák és annak sejtetése, hogy a korona ürügyén voltaképpen az említett kérdésekben történt állásfoglalás, a helyzet teljes félreismerésére vall. Nem méltányos sem az amerikai kormánnyal, sem az őt támogató magyarokkal szemben, a korona visszaadása tényébe attól idegen tartalmakat belecsempészni, amerikaiaknak, magyaroknak olyan szándékokat tulajdonítani, amelyek távol állnak tőlük. A rágalmazás határát súrolja annak feltételezése, hogy aki helyeselte a korona visszaadását, az lemond a magyar szuverenitásról és függetlenségről, helyesli az orosz megszállást, a népképviseleti rendszer és a demokrácia helyett a diktatúra híve.

A külső látszatok – igaz – amellett szólnak, hogy a külföldi magyarok többsége a korona visszaadását ellenezte. Mindenképpen ilyen kép alakulhat ki a szemlélőben, ha merőben csak a tiltakozó akciókat és hírlapi cikkeket nézi. Úgy érzem azonban, hogy ebben az esetben is olyan optikai tévedéssel van dolgunk, mint például a diákmozgalmakkal kapcsolatban: az aktív és hangos kisebbségtől nem látjuk a tétlen és hallgató többséget. A korona körüli vitában is csak arról értesültünk, hogy mikor, kik és hogyan tiltakoznak, de arról nem, hogy kik támogatják Carter szándékát, mert ezek hallgattak és tétlenek voltak, hiszen az emberek legtöbbször valami ellen és nem valami mellett tüntetnek. Az ellenkezés és tiltakozás könnyebben visz embereket az utcára, mint a helyeslés és a jóváhagyás. A

tiltakozó szervezetek száma mindenképpen imponáló volt, de ki a megmondhatója, hány tagot vagy hány a vezetőkkel és hangadókkal egyetértő tagot számlálnak e szervezetek. Ismervén az egyesületi vezetők és a sajtó állandó panaszát a magyarok érdektelenségéről és közönyéről, jogosnak látszik a kérdés, valóban annyian tiltakoztak-e, mint amennyien a szóban forgó egyesületek és szervezetek taglistáin szerepelnek.

A front a helyeslők és tiltakozók között, megfigyeléseim szerint, átvonult az összes szervezeteken és intézményeken, a külföldi magyarság minden rétegén. A korona sorsa amolyan személyes lelkiismereti és politikai kérdéssé vált, amelyben az emberek származás, neveltetés, hagyományok, múlt tapasztalatok és jelenkori felismerések, nem pedig világnézeti és szervezeti hovatartozás alapján döntöttek.

A Carter elnök döntését megértő vagy helyeslő külföldi magyarok azt vallották, hogy a korona magyarországi jelenléte többet használhat a népnek, mintha továbbra is a Fort Knox páncélozott zárkáiban őriznék. Nagy Ferenc az amerikai képviselőház egy albizottsága által rendezett tájékozódó ülésen, a szentkorona eszmei kisugárzását említette, amely megerősítheti a népet a túlélésre irányuló szándékában és törekvésében; mint a történelmi folyamatosság és a nemzeti lét jelképe megszilárdíthatja a magyarokat hitükben és kitartásukban. Nagy Ferenc szerint a magyar népnek szüksége van ilyen bátorításra és nekünk a népre kellene függesztenünk tekintetünket, nem a rendszerre. Ugyanilyen értelemben foglalt állást Kovács Imre is ehhez az albizottsághoz intézett nyilatkozatában, kifejtve: a korona többet használ a magyar népnek, mint a kommunista rezsimnek, a reményt erősítve benne, hogy sorsa jobbra fordul. Király Béla azt mondotta, hogy támogatná a visszatartásra irányuló akciót, ha a magyar önrendelkezésre belátható időn belül sor kerülhetne. Mivel erre nincs lehetőség és egy egész nemzedék nőtt fel anélkül, hogy egyszer is láthatta volna a koronát, nem indokolt a visszaadás ellen küzdeni. Varga Béla is megértéssel fogadta Carter döntését, Hám Tibor szerint a korona hazai jelenléte történelmi hatóerőnek mutatkozik és élteti azokat az eszméket, amelyekben Magyarország népe nem szűnt meg hinni, Varga László is úgy vélte, hogy bizonyos feltételek teljesülése esetén a korona a szabadság és a függetlenség eszméjét fogja hirdetni. Nem csak az 1945 és 1947 kö-

zötti évek ez ismert közszereplői támogatták az elnök elhatározását, hanem több sajtóorgánum is, mint a bécsi *Magyar Híradó* és az *Irodalmi Újság,* az utóbbiban Lehoczky Gergely helyesen állapította meg, hogy a korona *„nem király, vagy dinasztia tulajdona, hanem a nemzeté, az ország minden polgáráé ... nem az állam formáját, hanem függetlenségének és polgári szabadságjogainak elvét jelképezi akkor is, sőt akkor még inkább, amikor sem a függetlenség, sem a szabadságjogok nem csorbítatlanok."* Bogyay Tamás a *Katolikus Szemle*ben közölt kitűnő történeti és művészettörténeti áttekintésében sem lát veszélyt abban, hogy a magyar ereklyék visszakerültek Budapestre, mert *„mindazt, amire a szentkorona emlékeztet, a magyar múltból eltávolítani semmiképp sem lehet, mert az ország és a nép sorsának elevenébe vágott."*

Az ellenzők és a tiltakozók nagy hányada érvek és higgadt megfontolások helyett, inkább vad indulatkitörésekhez, szitkokhoz és vádaskodásokhoz folyamodott. Többen a képviselőházi albizottsági ülésen is ügyetlenül, a témához és a helyhez méltatlanul viselkedtek. Kovács Imre a hivatalos jegyzőkönyvet ismertető és kommentáló cikksorozatában (Kanadai Magyarság) megállapította, hogy *„nem voltak egy hullámhosszon az amerikai kongresszussal és az amerikai közvéleménnyel"*, abban az értelemben, hogy nem Amerikában megszokott modorban, stílusban és hangon védték ügyüket, főleg azt tévesztve szem elől, hogy milyen érvek hathatnak a legjobban. Kovács Imre szerint *„a reális lehetőségek kihasználatlanul maradtak, mert az indulat, a gyűlölet, az acsarkodás győzött a józan ész és a nemzeti érdekek helyes felfogása felett."* Ez jellemezte a sajtóban megjelent nyilatkozataikat és cikkeiket is. A nyugodt és a kérdés fontosságához illő légkört nemigen javították az olyan mérges kifakadások, mint *„a Szentkorona is olyan, mint a választóvíz. Leseperte rólunk és napvilágra hozta a koloncot, amely eddig a nyakunkon lógott. Vége a jelszavaknak és a mesének: a Szentkorona megmutatta, hogy ki tartozik közénk és ki nem"* (Pogány András); *„Armitage, Kaiser, Nimetz és Puhán urakat éppúgy megjegyezzük magunknak, mint Király Béla és Nagy Ferenc neveit, akárcsak megjegyezte a magyar történelem például az áruló Ocskay László tettét, amelyért 267 évvel ezelőtt 1710-ben a hóhér kezétől nyerte el megérdemelt büntetését"* (Stirling György); *„mindig bőven akadnak soraink-*

ban megalkuvó, sőt áruló magyarok" (Életünk); *„a kádári mosolyoffenzíva még olyanokra is hatást gyakorolt, akik saját bőrükön tapasztalhatták meg, hogy mit jelent a szovjet megszállás, a kommunista diktatúra és milyen értéke van az általuk adott ígéreteknek"* (Közi Horváth József). Az amerikai magyar sajtóban Frey András *„Nagy Ferenc és Király Béla összeesküvésszerű tanúságtételéről"*, *„a Szentkorona eladásáról",* Oláh György pedig *„zsibvásárra került ezer éves szimbólumról"* beszélt.

Voltak, akik a korona további amerikai őrzésétől olyasmit feltételeztek, amit éppen szerintük a közelmúlt történelme semmiképpen sem igazolt. Eszterhás István például azt írta, hogy *„amíg a Szent Korona Amerikában van, ez a tény a magyar nép szerint azt jelenti, hogy Amerika törődik a magyar nép helyzetével és jól látja, mi folyik Magyarországon."* Meg lehetne említeni, hogy 1956-ban például Amerikában volt a korona, Eszterhás és a hozzá hasonlóan gondolkodók mégis azon a véleményen voltak, hogy akkor Amerika nem törődött Magyarországgal, hanem cserbenhagyta. Érvük cáfolatát tehát önmaguk adták.

A valósággal mit sem törődő elképzelésekben és a képtelen követelésekben sem volt hiány. Gábor Áron például – nem tudni, milyen adatok alapján – azt írta, hogy *„a Magyar Népköztársaság nemcsak a koronázási ékszer megőrzésére vállal felelősséget, hanem a Szent Koronával járó alkotmányos és történelmi kötelességek betartására is elkötelezte magát, vagyis a protokoll mélyebb értelmében Kádárék a Szent Koronával kapcsolatos alkotmányos kötelezettségeket is elfogadták... A protokoll szerint tehát az amerikai magyar emigráció, mint az amerikai alkotmány teljes jogú részese számon kérheti a feltételek betartását. Többek között azt is, hogy a Szent Korona a magyar alkotmány és függetlenség szimbólumaként kerüljön az otthoni iskoláskönyvekbe, sőt a magyar törvényhozó testület és végrehajtó hatalom a Szent Korona alapelveinek megfelelően alakuljon újra. Egyszerűbben: a magyar nép szabadon nyilváníthassa ki azt a véleményét, hogy milyen államszerkezetben akar a Szent Koronához igazodni"* (Kanadai Magyarság). Tekintsünk most el a pongyola és szakszerűtlen fogalmazástól (pl. a protokoll, amely nemzetközi jogi kérdéseket tisztáz és kormányokat terhelő kötelezettségeket szabályoz). Maradjunk annál a kérdésnél, hogyan képzelhető

el, hogy az Egyesült Államok kormánya üy módon avatkozzék bele Magyarország ügyeibe? Micsoda délibábos elképzelés: mintha Magyarországon amerikai és nem szovjet katonák tartózkodnának. És hogy a budapesti kormány elkötelezte magát a szentkoronával járó alkotmányos és történelmi kötelezettségek betartására? Vagy, hogy folytassam ez ábrándok idézését: *„A Szent Korona visszaadásával az Egyesült Államok közvetlenül avatkozott a magyar történelembe és közvetlen felelősséggel tartozik azért, hogy történelmünk a Szent Korona jegyében folytatódjon"*? Mily szabadon csapongó írói képzelet és nem regényben, hanem politikai elemzésben! Mintha nem is 1978-at írnánk és nem e földön, hanem valamely távoli világban élnénk!

Nem meglepő, hogy ily okoskodással és érveléssel vezetett kampány eredménytelen maradt. Kemény tényekkel és kézzelfogható érvekkel szemben álmok, ábrándok, légvárak! Amikor meg bekövetkezett a kudarc, a tiltakozási kampány csalódott harcosainak még mindig nem volt erejük és bátorságuk, hogy belássák, érvelésük és módszerük rossz volt, a közegben, amelyben élnek, hatástalanok maradtak. A fő baj nem az, hogy elvesztették a küzdelmet, hiszen eleve kilátástalan volt, hanem az, hogy oly gyatrán vívták meg.

Gábor Áron helyesen vonta le a következtetést; *„a hiba ott történt, hogy nem értettük az amerikaiakat és azok sem minket... azt sem elemeztük ki kellőképp, hogy Szent István koronája miként illik a jelenkori világpolitikába és visszatartása, vagy kiadása menynyit árt vagy használ népünk egyetemes érdekeinek. Érzelmi háttérből indultunk el..."* Való igaz és írta ezt ugyanebben a cikkében, amelyben – mint az imént idéztem – ő is érzelmi háttérből indulva el olyasmiket vetett papírra, amit az amerikaiak nemigen értenek meg. Frey András szerint *„csak egy politikus fej hiányzott, koordinátor, aki koncentrált erőfeszítés számára öregektől tanácsot, a fiataloktól munkát, a szakértőktől egy-egy konkrét feladat elvégzését kérte volna"* (Kanadai Magyarság). Politikus fej? Hiszen mind azok voltak, egyik jobbnak tartotta magát a másiknál. És tanácsot kérni? Mindenki – Frey is – a legjobban tudta, hogy mit kell és milyen hangon követelni. Jelentkezett a tragikus magyar sors és meg-nemértésünk elleni panasz is: *„Megint hiába volt minden érvelés, minden kérés és tiltakozás! Sorsunkat nemcsak keleten, de*

nyugaton is, idegenek intézik önkényesen, csak azért, mert testvértelen és fegyvertelen kis nemzet vagyunk" – kesergett az európai katolikus havi lap, az *Életünk* vezércikkírója. Ami pedig a sok hetes küzdelem végső mérlegét illeti, majdhogynem teljes csatavesztést jelentett be Közi Horváth József, amikor megállapította: az egyetlen eredmény az volt, hogy a koronát nem Carter elnök neje, hanem Vance külügyminiszter vitte Budapestre. Fojtsuk el mosolyunkat, mert az eset rendkívül szomorú és mindnyájunk felelősségét érinti. Magyar tévedések, mulasztások, vétkek – bárhol történjenek is – mindannyiunkra ütnek vissza és minden magyarnak fizetnie kell értük.

Lehangoló kísérőjelensége volt a korona körüli vitának a politikai stílus elvadulása. Voltak, akik, mikor kifogytak érveikből, elkezdték hazaárulózni azokat, akik elfogadták vagy támogatták az amerikai döntést. Mások a Fehér Házat és a külügyminisztériumot a bíróságok, a közvélemény terrorizálásával vádolták és Magyarországgal szembeni árulásról beszéltek. A képviselőházi albizottsági ülésen az ellenzők lehurrogták és szitkokkal illették az elnöki döntés támogatóit. A hangnak ez az eldurvulása a korona kiadását ugyancsak ellenző és tételei védelmében az éles fogalmazástól sem visszariadó Habsburg Ottót arra indította, hogy figyelmeztesse a túlságosan türelmetlen tiltakozókat, *„nem helyes, ha azokat az emigránsokat, akik más véleményen voltak ebben a kérdésben, az áruló vagy a gyászmagyar jelzőkkel illetjük."* Furcsa, hogy ilyen jelenségeket éppen abban a nagy országban észlelhettünk, amelyet minden demokrata a nézetek pluralizmusa és a más véleményekkel szembeni tolerancia miatt tisztel.

Pedig a szentkorona visszaadása ellenzőinek nem lett volna szükségük az ingerült és durva hangra, a vádaskodásra és rágalmazásra. Senki sem vitatta azt a jogukat, hogy elveik és nézeteik, politikai meggyőződéseik és felismeréseik mellett síkra szálljanak. A korona visszatartása vagy kiszolgáltatása valóban olyan ügy volt, amellyel kapcsolatban könnyen támadhattak elvi meggondolások, tapasztalati tények szülte félelmek és politikai aggályok. Szabad társadalmakban élve mindenkinek jogában állott érveit hangosan kimondani, a hasonlóan gondolkodókkal összefogni és még törvényes útra is terelni az ügyet. Miért kellett mindehhez a mások becsmérlése és ledorongolása? Miért a kizárólagosságra való tö-

rekvés és a düh, hogy nem minden magyar helytelenítette az amerikai kormány tervét? A türelmetlenség, a politikai ördögűzés, az inkvizíciós hevület rossz tanácsadó és önmagunknak ártunk, ha a külföldi magyarok politikai közéletéből ezeket ki nem irtjuk.

A magyar korona hazatérése befejezett tény. A figyelmet most talán érdemes arra a kérdésre terelni, mi lehetne a szerepe és jelképi jelentése a jövőben. Abból kellene kiindulnunk – nemcsak hazai, de külföldi magyaroknak is –, hogy a királyság megszűnésével érvényét vesztette a szentkorona tana is, vagyis azoknak a köz- és alkotmányjogi elveknek az összessége, amelyek szorosan kapcsolódtak egyfelől a monarchikus államformához, másfelől a magyar birodalmi eszméhez. Magyarország 1946 óta köztársaság és ebben a koronának nem lehet alkotmányjogi rendeltetése. Nem az a szerepe, ami volt a királyság intézményében és a sok nemzetiségű magyar birodalomban. Nem lehet az alkotmányos főhatalom, nem testesítheti meg az államesmét, az ország földje nem a szentkorona területe, az Országgyűlés és az államfő nem nevezhető együttesen a szentkorona testének, nem végezhet államhatalmi funkciókat és a közhatalom átszállását sem fejezheti ki jelképesen azzal, hogy valakinek a fejére kerül. Mert nem kerülhet belátható időn belül, de talán soha senkinek a fejére. A szentkorona elmélete megszületésekor és végig a magyar királyság évszázadaiban – ha figyelmen kívül hagyta is, a kor felfogásának megfelelően, a népet –, az ország önállóságának és függetlenségének, egységének és életképességének kifejezője volt, meghiúsítván, hogy uralkodók az országot magántulajdonuknak tekinthessék. A királyságnak vége és vége annak a negyedszázados meghosszabbításának is, amelyben nyilvánvalóvá lett, mennyire hiányzik belőle az az élet, amely korábban tartalommal töltötte meg. Vannak, akik erről nem tudnak tudomást venni és úgy tesznek, mintha nem lett volna sem 1918, sem 1946. Mindszenty bíboros például még a negyvenötös fordulat után is közéleti igényeket vezetett le a prímások hajdani zászlósúri méltóságából és a monarchikus címek, rangok megsemmisülése után sem mondott le a prímás hercegi címéről.) A királyság a külföldi magvarok közül sokak szívét melegíti még ma is és szabad társadalomban élvén, kinek-kinek joga, hogy elismerően vélekedjék róla, nosztalgiával gondoljon rá vagy visszakí-

vánja. Ez mint vélemény és érzület tiszteletet érdemel, a mát és a közeljövőt illető politikai elgondolásokba viszont nehezen vonható be, mert nincs és egyhamar nem is lesz újból magyar királyság, nem lehet tehát a koronáról vagy a hozzá fűződő jogokról úgy beszélni, mintha ma is az államélet eleven valóságához tartoznának.

Kegyes hiedelmek őrzése és ápolása helyett sürgetőbb a magyar koronának az adott történelmi viszonyok közötti jelképi jelentése és jelenlegi szerepe lehetőségein tűnődni. Mert az, hogy Magyarország köztársaság – sőt, kommunisták által irányított népköztársaság – nem teheti merőben csak muzeális tárggyá ebben az országban, még kevésbé ennek a nemzetnek tudatában és szívében. Ki merné megtagadni tőle a kötelező tiszteletet? A nép iránta való megbecsülése, szeretete, ragaszkodása éppen ezekben a hónapokban jutott világosan kifejezésre, jóllehet lehámlott róla sok mítosz, legenda, hamis pátosz. A magyar nemzetnek egyszerűen szüksége van rá és a többi koronázási ékszerre. Értékeli őket, mint páratlan műkincseket, mint a magyar történelem részeseit, évszázados küzdelmeinek tanúit és hagyományai, vágyai, törekvései megtestesítőit. A *Vigilia* című budapesti katolikus folyóirat, a magyar népnek a koronára való igényét említve, helyesen jegyzi meg, hogy *„joga van rá, mint jelképre, mint ereklyére, ha tetszik, úgy is, mint „ékszerre", mint „kincsre"; de elsődlegesen úgy van rá joga, mint valami tárgy fölöttien becses, már-már személyes értékre, amely a magyar államiságot, szabadságot és függetlenséget képviselte".*

Mit lehetne ehhez hozzátenni? Katolikusoknak valóban *„szent"* ereklye, mert mint Lékai bíboros a budapesti ünnepségen külföldi újságíróknak mondotta, lehetséges, hogy egyik-másik darabja első szent királyunk fejét érintette. Hiba volna azonban ezzel is fetisizmust fizni, a *„szent"* jelzőt a korona amolyan szerves tartozékának minősíteni és kizárólagossági alapon ilyetén való megnevezését olyanoktól is megkövetelni, akik idegenkednek mindenféle sematikus elnevezésektől. *„Szent"*-nek méltán nevezhető azonban a magyar korona még azok által is, akik nem tekintenek rá mély vallásos áhítattal, mivel a magyar nyelv szerint a *„szent"* jelzővel olyasmi is illethető, ami megérdemli a legnagyobb erkölcsi megbecsülést és tiszteletet. Legyen tehát kinek-kinek szent korona, szentistváni ko-

rona, vagy egyszerűen csak magyar korona. A magyar nép szabadságigényén és függetlenségi vágyán, a magyar államiság tényén és több mint ezer esztendős történelmünkön, az ország katolikus örökségén kívül jelképezhetné a magyarság összetartozását is: a sok részre szakadt, sokfelé sodort, sokféle államkeretben és társadalmi rendben élő tizenötmillió magyar nemzetének egységét. És ha hiszünk ebben a jelképi jelentésében, jóval több lesz, mint muzeális tárgy, mert régi közjogi szerepét elvesztve és most Magyarországra visszatérve sem múlik el minden magyar szívét melegítő, reményeinket tápláló, bizakodásunkat növelő és erőnket megkétszerező szellemi sugárzása. Így lesz valóban az egész nemzeté, a hazában és a hazán kívül élő magyaroké egyaránt.

A korona és a köztársaság Új Látóhatár. 1978. (29. évf.) 1–2. sz. 1-23. o.

Bibó István a béke feltételeiről

István Bibó: The paralysis of International institutions and the remedies; A study of self-determination, concord among the Major Powers, and political arbitration; The Harvester Press, London 1976,152 lap

„Ez a könyv megérdemli, hogy ama kevés mű közé soroljuk, amely az emberiség még mindig legnagyobb problémájával foglalkozik, azzal ugyanis, miként őrizhető meg egy igazságosnak tekinthető béke. Az ilyen könyvek megmaradnak az emlékezetben. Európa leghányatottabb, de legműveltebb országainak egyikéből, Magyarországról egy nyugodt és halk, de ugyanakkor bátor és tudós, humanista, de gyakorlatias hang jelentkezett, amely egyaránt érvel a „világkormány" hamis idealizmusa és ama ugyancsak hamis realizmus ellen, amely szerint, ha nincs világkormány, hát maradjon a nagyhatalmak puszta önérdeke."

Ezekkel az elismerő szavakkal vezeti be Bibó István Angliában kiadott munkáját Bemard Crick, a politikai tudományok londoni egyetemi tanára. Crick professzor a magyar tudós fejtegetései kiindulópontját humanista realizmusnak, nevezi, ami annyit jelent, hogy Bibó szerint önérdek és katonai erő nem lehet meg erkölcs és eszmékre alapozott igazolás nélkül, de eszmék és intézmények sem működhetnek az önérdek és az erő elemei nélkül.

Bibó István mintegy másfélszáz lapos angol nyelvű könyve *„A nemzetközi intézmények bénultsága és az ellene való orvosság"* – alcíme szerint: *„Tanulmány az önrendelkezésről, a nagyhatalmak közötti egyetértésről és a politikai döntőbíráskodásról"*–, egy sereg égető nemzetközi jogi problémát érint és arra a kérdésre igyekszik választ adni, miért nem tudják a jelenleg működő intézmények és kialakult eljárások a nemzetközi vitákat megnyugtatóan rendezni. A jeles magyar történésznek és jogtudósnak feltűnt, hogy olyan általánosan elfogadott és tiszte-

letben tartott elvek, mint a szuverenitás, a területi sértetlenség, a függetlenség és a népek önrendelkezési joga, mindenütt mint a világ bajai gyógyítására rendelt orvosságok szerepelnek, ha azonban arra kerül sor, hogy ezeket a gyakorlatban is alkalmazzák, nyomban kiderül, hogy mindenre alkalmasak, csak éppen a szóban forgó bajok megszüntetésére nem. Ez azért van, mert ezek az elvek csak általánosságokban merülnek ki vagy pedig egymás ellen könnyen kijátszhatók. Csaknem minden cselekvés igazolására lehet találni fennkölt elveket.

A nemzetközi viták nem is arról folynak, hogy az említett elvek érvényesek-e vagy sem, hanem abból adódnak, hogy például az egyik fél területi sértetlenségi elve szembekerül a másik félnek az önrendelkezésre való igényével, vagy fordítva, önrendelkezés olykor csak a területi integritás hátrányára érvényesülhet. Van, hogy az egyik oldal a be nem avatkozás elvét hangoztatja, a másik az alapvető emberi jogokat; van, aki mindenek fölé helyezi a nemzeti függetlenséget és a szuverenitást, másvalaki pedig a mindezeknél még értékesebbnek tekintett egyetemes érdekeket. Jóllehet, mindezek az elvek és jogok le vannak fektetve nemzetközi megállapodásokban és egyezményekben, a gyakorlatban szembekerülnek egymással, mégha valaki nem is törekszik szándékosan megsértésükre. Bibó szerint kétségtelenül létezik az eljárási szabályoknak és a nemzetközi jognak egy elfogadott rendszere, kétséges azonban olykor, hogy komoly konfliktusok esetében mi ennek a rendszernek a valóságos funkciója. Az Egyesült Nemzetek alapokmánya eléggé rugalmasan kezeli a nemzetközi eljárásokat, mégsem érvényesül olyan hatással és ered-mennyel, mint ahogyan kívánatos volna. Súlyos nemzetközi konfliktusok esetében gyakran tapasztaljuk a világszervezet tehetetlenségét és bénultságát. Államok egymás közötti érintkezésében is nehezen születnek hatékony és jótékony eredmények, mert a tárgyaló felek cselekvési lehetősége ideológiai okok, hatalmi érdekek, a belső közvélemény nyomása miatt sokszor eléggé korlátozott. Voltaképpen nem is tárgyalnak, csak elveket és véleményeket deklarálnak.

A szerző szerint a nemzetközi államközösség intézményesített eljárási módszerei ugyanúgy holtpontra kerültek, mint általában maga a világpolitika is. Könyvének további fejezeteiben ennek a nemzetközi államközösségnek a szerke-

zetével és működésével foglalkozik, részletesen kitérve a kormányzási elvekre, ezek összefüggéseire a hatalom legalitásával, a törvény, az alkotmány és a kormányzati elvek kölcsönös viszonyára, az európai államelvek fejlődésére, a monarchikus-feudális legitimitás emelkedésére és hanyatlására, majd pedig rátér olyan ma is égetően időszerű kérdések boncolására, mint a nemzetállam problémája és az önrendelkezés ügye. Magyar szerzőtől nem meglepő, hogy e tekintetben különös figyelmet szentel a közép-kelet-európai államokra, amelyek történetében különösen jól megfigyelhető és tanulságos a monarchikus-feudális rend fejlődése és bukása. A monarchikus-feudális rend felbomlását követően a népek önrendelkezése lett az államalakulások és a területi rendezések irányító elve. Az önrendelkezés a francia forradalom szülötte, de különösen az első világháború után gyökeresedett meg, mint rendező elv, felváltva az uralkodó iránti lojalitás és a monarchikus-feudális törvényesség gondolatát. A királyok szolidaritását felváltotta az önmagukat kormányzó népek szolidaritása.

Az első világháború utáni békeszerződések már az önrendelkezés jegyében jöttek létre. A következmények ismeretesek. Újabb viták forrásai lettek. Az érdekelt országok kormányai megoszlottak aszerint, hogy a kialakult status quo megőrzését vagy annak módosítását kívánták. A nemzeti kisebbségek az önrendelkezési elv megcsúfolását látták abban, hogy olyan államok polgárai lettek, amelyekhez nem tudtak lojálisak lenni és nem értették, miért kötelezi őket erre éppen az önrendelkezés jelszavával végrehajtott rendezés. Tudjuk, hogy ez végül újabb világháborúhoz vezetett. A második világháború után meg mintha a népek önrendelkezésének eszméje az európai kontinensről átcsúszott volna Ázsiára, Afrikára, az úgynevezett harmadik világra, a gyarmatosító hatalmak ellen érvényesülve a gyarmati népek függetlenségének, önállósodásának és államalakításának vezérlő eszméjévé válva. Európában pedig ugyanakkor – mint Bibó megállapítja – gyanúval kísért törekvéssé lett. A második világháború utáni békeszerződések már nem tartalmaznak kötelezettségeket a kisebbséggel szemben és a határok megváltoztathatatlansága fölébe kerekedett a népi önrendelkezésnek. Bibó fejtegetései azt sugallják, hogy ez az eszme hanyatlóban van, mert nemcsak hogy Európában vesztett erejéből, de a harmadik világban elindult diadala sem látszik

tartósnak, mert a területi sértetlenség és a határokhoz való makacs ragaszkodás ott is eresebbnek bizonyul a népek akaratánál.

Jelentős helyet foglal el Bibó könyvében az önrendelkezés és a nacionalizmus viszonyának elemzése. Az önrendelkezés elvének kritikusai szerint az önrendelkezés következtében az emberiség bizonyos csoportjai nemzetekké válnak, nemzeti államokat alkotnak, ami nacionalizmust szül. Ez pedig szerintük haladásellenes, agresszív, elnyomó és háborúskodó. Bibó aprólékos vizsgálatnak veti alá ez érveket, szembesíti a múlt és a közelmúlt történetével, tisztázva az önrendelkezés, a nemzeti öntudat, a hazafiság, a nacionalizmus fogalmát és egymással való kapcsolatát. Keresi a nacionalizmus helyét a mai ideológiák körében. Emlékeztet Toynbee tételére, amely szerint korunk vezérlő ideológiái – valláspótlékai – az individualizmus, a kommunizmus és a nacionalizmus. Ezzel szemben Bibó azt vallja, hogy az előbbi kettő – az individualizmus-liberalizmus és a szocializmus-kommunizmus – sajátos társadalmi-gazdasági rendszereket képvisel és ideológia szerkezettel rendelkezik. Mindkettő a szabadság eszméjéből eredt, abból a felismerésből indulva ki, hogy mindenkinek kijár az egyenlő emberi jog és méltóság. A különbség – eltekintve most a hatalom okozta torzításoktól –, hogy az előbbi inkább a szabadságelvet – beleértve a vállalkozás szabadságát – helyezi előtérbe, az utóbbi az egyenlőséget, a társadalmi igazságosságot és a gazdasági elnyomás megszüntetését.

A szerző nem tér ki részletesebben azokra a torzításokra és az elveket megcsúfoló történelmi tényekre, amelyek elhomályosítani látszanak vagy elhomályosítják ez eszmék eredeti tartalmát, de említést tesz a hatalomvágy veszélyes elemeiről és a machiavellista technikákról. Viszont – írja –, sem az individualizmus-liberalizmus, sem a szocializmus-kommunizmus nem fordult szembe a szabadság demokrata felfogásával, amelyből származott. Nos, ezt csak abban az esetben lehetne aláírni, ha az utóbbi fogalomköréből kirekesztjük azokat a megvalósulási modelleket, amelyek ember-, szabadság- és egyenlőségellenes jellege immár történelmi ténynek számít. Abban viszont igazat adhatunk Bibó Istvánnak, hogy mindkettőben megvan a lehetőség arra, hogy belülről megjavuljon és megtisztuljon, visszatérjen a szabadság eredeti eszméjéhez.

Ami pedig Bibó fejtegetéseit illeti a nemzeti érzésről, nemzeti öntudatról, nemzeti államok alakítására irányuló indítékokról, hazafiságról és nacionalizmusról, azt érdemes lenne bőven és alaposan ismertetni, mivel érvei és meghatározásai oly tömörek, világosak és meggyőzőek, hogy tankönyvekbe valók. Hely hiányában talán elégedjünk meg annyival, hogy Illyés Gyulához hasonlóan, ő is különbséget tesz nacionalizmus és patriotizmus között, szembeállítva az előbbi kártékony, agresszív elemeit a hazafiság, a nemzeti öntudat természetes, összetartó elemeivel. Az utóbbi az előbbivel összehasonlítva közelebb is áll a szabadság fogalmához. A Toynbee-féle tételt Bibó azzal módosítaná, hogy a nacionalizmus helyett a harmadik nagy ideológiának, kisebb fogalmi tartalommal, a patriotizmust nevezné – amely elsődlegesen a nemzethez, míg az individualizmus-liberalizmus a szabadsághoz, a szocializmus-kommunizmus az egyenlőséghez és társadalmi igazságossághoz kötődik. A nacionalizmus azért sem tekinthető ebben az értelemben ideológiának, mert nem terjed ki az egész emberiségre, hanem csak valamely nemzetre, alapjában véve tehát nacionalizmusokról kellene beszélnünk, amelyek egymás ellen és mások kizárására irányulnak, mivel mindegyik önmagát tekinti felsőbbrendűnek.

Bibó tagadja – Toynbee-val szemben –, hogy az ideológiák küzdelmében mindig a nacionalizmus győzedelmeskedett. Mint gondolati rendszer és program, vagy mint a vallás világi pótléka sohasem kerekedett a másik kettő fölé, legfeljebb a nemzet mint közösség bizonyult eresebbnek az ideológiáknál és társadalmi programoknál, a hatalomnál és az érdekeknél. Toynbee tézisével ellentétben valahányszor az önrendelkezés elve – mint a szabad nemzeti mivolt egyetlen érvényes elve – szembekerült a nacionalizmussal, ez utóbbi egyszerűen szétfoszlott. így volt ez – folytatja Bibó – *„a fehér ember méltóságá”*-val, az északi népek *„faji felsőbbrendűségé”*-vel vagy *„Szent István koronájának összetartó ereje”*-vel. Visszatérve az önrendelkezést érintő bírálatokra, a magyar történész és jogtudós szerint a nemzeti állam az önrendelkezés elvének folyománya ennek fejlődése egy bizonyos szakaszán; nacionalizmusok akkor keletkeznek, ha a nemzeti állam szembekerül az önrendelkezéssel. így az önrendelkezés nem oka a

nacionalizmusoknak, sokkal inkább orvosság az uralkodásra való törekvés, a leigázás és azok ellen a félelmek ellen, amelyekből a nacionalizmusok erednek.

Részletesen foglalkozik Bibó István a politikai viták rendezésének mai elégtelen módszereivel, ezen belül azokkal a problémákkal, amelyeket a belső tiltakozás és a polgári elégedetlenség felvet, megvizsgálja a nemzetközi rendőri erő alkalmazásának kérdését, érinti a nemzetközi tárgyalások szerepét és megfenekléseik okait, beszél az elismerésről és diplomáciai kapcsolatokról, mint a legitimitás forrásairól, érinti a kisebbségi státus és a területi autonómiák ügyét, a lakosságcseréket és népszavazásokat. Végül részletesen taglalja a nagyhatalmi egyetértés gyengülésének és a pártatlan politikai döntőbíráskodásnak a problémáit. Szerinte a mai Nemzetek Szövetsége a hajdani Népszövetségnél jobban kielégíti az univerzalitás követelményét és ennek következtében jobb esélyei vannak arra, hogy valóban a világbéke előmozdítója lehessen. Hogy az ezzel kapcsolatos reményeket csak részben váltotta be, annak nem az alapokmányban lefektetett elvek az okai. Könyvének befejező részében Bibó a pártatlan nemzetközi politikai döntőbíráskodás megteremtésére tesz néhány javaslatot. Szerinte két dolognak kellene bekövetkeznie ahhoz, hogy a nemzetközi közösség mai bénultsága feloldódjék: az egyik a nagyhatalmak közötti egyetértésen alapuló jelenlegi szervek jobb működése, a másik a pártatlan nemzetközi döntőbíráskodás új intézményeinek megteremtése. A mai holtpontról csak így mozdulhatna el az államok közössége.

Ez a rövid tartalmi ismertetés természetesen nem nyújthat teljes és érzékletes képet arról, hogyan látja a szerző a mai világpolitika és a nemzetközi jog időszerű problémáit, annál kevésbé, mivel Bibó István az államok közötti kapcsolatoknak és a modern politikai eszméknek egy olyan tömör összefoglalását adja, hogy minden rövidítés és vázlatos bemutatás csonkításnak minősülhet. Nem hinném, hogy írtak ennél alaposabb és komolyabb tudományos művet a huszadik század nemzetközi problémáiról, ezek bonyolult és szerteágazó történelmi és jogi összefüggéseiről. A szerzőt hatalmas tudás, elmélyült gondolkodás, a történelemben, a politikai tudományokban és a jogtudományban való alapos jártasság, valamint gondolatai pontos kifejezésének és a fogalomtisztázásnak kivételes képessége jellemzi. Ebben az angol nyelvű könyvben is csodálhatjuk Bibó stílusának eré-

nyeit: a magyar írásaiban oly sokra becsült világosságot, szabatosságot és egyszerűséget. A másfélszáz lapos könyvben minden mondat, minden szó a helyén van. Sehol semmilyen töltőszöveg. Sehol sem mond többet vagy kevesebbet ahhoz, hogy a mondanivalót megértsük és felfogjuk. Minden mondata olyan világos és tiszta, hogy félreértésre nem ad alkalmat.

A stílusból könnyű az emberre következtetni. Aki ennyire pontosan és szabatosan fogalmaz, annak a gondolatai is megalapozottak és kiérleltek. A téma merőben tudományos jellegű és ha a mai világpolitika jelenségeit, vagy tüneteit érinti is a szerző, a megközelítés szigorúan tudományos. Politikához sem a politika, hanem a tudomány felől közelít. Ez teszi Bibó művét páratlanul egyedülálló olvasmánnyá, amely minden érdeklődőnek egyaránt megbízható eligazítást, felvilágosítást és tanítást nyújt, függetlenül attól, hogy az olvasó a világ mely részében él és milyen kultúrában nőtt fel. A szerző szemléletét józanság, kiegyensúlyozottság, mértéktartás, türelem jellemzi. És nagyfokú tárgyilagosság, amely ezt a könyvét éppen olyan rokonszenvessé és megnyerővé teszi, mint minden korábbi magyar munkáját. Szerencsésnek mondható, hogy ez a könyv külföldön éppen Angliában jelent meg, ahol Bibó tudósi és írói erényeinek hagyományuk van és ma is különleges megbecsülésben részesülnek. Ha van a szellemtudományokban magyar mű, amelyből nemcsak a magyar, de egy tágabb nemzetközi olvasótábor is hasznot húzhat, és amely a magyar történelem- és jogtudomány iránti külföldi megbecsülést is növelheti, az Bibó István angol nyelvű új könyve. Páratlan értéke és jelentősége miatt megérdemelné, hogy magyarul is megjelenjék és a csak magyarul olvasók számára is hozzáférhetővé váljék.

Bibó István a béke feltételeiről [a „The paralysis of International and the remedies" c. könyvről] Új Látóhatár, 1978. (29. évf.) 3. sz. 238-242. o.

SZEREP ÉS JELLEG

– Válasz Feketekúty Lászlónak –

Feketekúty Lászlót az indította hozzászólásra, hogy – mint írja – *„a visszaadás ellen felhozható érvek túlságosan kedvezőtlenül, sokszor eltorzítva kerülnek ki a fejtegetésekből és így ragadtak meg az (el nem kötelezett) olvasó tudatában”*. Aki gondosan olvasta el írásomat, annak figyelmét nem kerülhette el, hogy én nem a *„felhozható”*, hanem a *„felhozott”* érveket tekintettem át és minősítettem. A kettő között nagy a különbség. Az eltérést éppen ez a hozzászólás igazolja, amely az eddig elhangzottaknál hatásosabb érveket tartalmaz. Nekem is lettek volna jobb érveim a visszaadás ellen, mint azoknak, akik az ügyben nyilvánosan felléptek. Az amerikai döntés ellen felszólalók érveléséről Feketekúty még nálam is lesújtóbb véleményt mond, amikor megállapítja, hogy *„a túlfűtött érzelem, a szenvedélyesség annyira elnyomta a tárgyi érveket, hogy azokat sokszor csak üggyel-bajjal lehetett érzékelni”*. Én a tényleg elhangzott érvekkel és nem a visszaadás ellen általában felhozható érvekkel foglalkoztam. Hogy ezek *„kedvezőtlenül”* kerültek ki a fejtegetésekből és ragadtak meg az olvasó tudatában, úgy érzem, nem az én vétkem.

Feketekúty László nem is annyira velem, mint inkább az amerikai kormánynyal vitatkozik. Az a megállapítása, hogy a külpolitikai kérdésekben hangadó tényezők (külügyminisztériumi tisztviselők, nemzetközi kérdések szakértői, a *„liberális”* sajtó) rokonszenve a Kádár-rendszer *„liberalizmusát”* dicsőítőinek érvelése felé hajlik, eléggé sommás ítélet.

A kormányok általában szemmel tartják és figyelembe veszik azokat a megfigyeléseket, tapasztalatokat, felismeréseket, amelyeket tisztségviselőik és a sajtó tudósítói idegen országokban nyernek. Nyilvánvaló, hogy valamely országban

ugyan hosszabb ideig tartózkodó, de helyi ismeretekkel csak gyéren rendelkező diplomaták, vagy ez országokat csak rövid időre meglátogató és az ott beszélt nyelvet esetleg nem értő újságírók jelentéseinek hitele és megbízhatósága sokszor vitatható. Mind azok, mind emezek tartalmazhatnak tévedéseket és szemléleti egyoldalúságokat. Amit amerikai diplomaták Washingtonba jelentenek és amerikai újságírók szerkesztőségeiknek tudósítanak, bizonyára nem mindig felel meg a valóságnak és a tényeknek. Nem mintha hamisítani vagy félrevezetni akarnának, hanem azért, mert kívülről vagy kellő távlat nélkül nézve olykor nem vesznek észre fontos részleteket és mozzanatokat. Ez természetesen minden kormány diplomatáira és minden hírközlő intézmény munkatársaira vonatkozik, nemcsak az amerikaiakra. Kétségtelen, hogy az utóbbi időben az amerikai diplomaták és laptudósítók a hajdaninál kedvezőbb beszámolókat küldenek Magyarországról. Feltűnő viszont, hogy némely magyar emigráns politikusok és közírók az amerikai – és általában a nyugati – diplomaták és újságírók tevékenységének fogyatékosságait és gyengéit csak most fedezik és hánytorgatják fel, de mindezt húsz vagy harminc évvel ezelőtt nem vették észre, akkor, amikor azok Budapestről csak rosszat jelentettek. Joggal, mert más nem írhattak. Ma azért írnak többnyire jót, mert benyomásaik és tapasztalataik a múlttal és a hasonló tájékozódású más kommunista országok politikájával összehasonlítva kedvezőbbek. Viszont hitelük és megbízhatóságuk korlátai – a munka adottságai és az információgyűjtés feltételei következtében – akkor ugyanazok voltak, mint ha. Aki akkor készpénznek vette a negatív magyarországi jelentéseket, ma nem seperheti le az asztalról a pozitív beszámolókat azzal az indokolással, hogy a nyugati diplomaták és még inkább az újságírók képtelenek meglátni a valóságot, következésképpen a tudósítások elfogultak és egyoldalúak. A tényeknek egyébként sem felel meg, hogy a magyarországi lapjelentések a Kádár-rendszert dicsőítik; vannak ilyenek, de vannak olyanok is, amelyek bírálnak és elmarasztalnak. Némely olvasók azonban a bírálatokon átsiklanak, mert azokat természetesnek és magától értetődőnek veszik, a dicséreteken viszont fennakadnak és homlokukat ráncolják.

Nagyon meggyőző amit Feketekúty László a nemzetközi és a belső legitimitás konkludens tényeiről és azok szerepéről ír. Ezt próbáltam én is érzékeltetni,

ha nem is oly részletes közjogi magyarázattal, mint ő. Abban azonban már nem érthetek egyet vele, amit a korona fizikai biztonságának kérdéséről mond. A veszélyek, amelyeket felsorol és amelyeket természetesen nem szabad elhallgatni, mégha ma irreális rémképeknek tűnnek is fel, elgondolkoztatok és mérlegelendők. De ilyen vagy hasonló, ma irreálisnak tetsző veszélyek mindenütt fenyegetnek, bárhol őrzik is a Szent Koronát. (Tökéletes és örökös biztonságot nyújt-e a Fort Knox? Egyáltalán ki, mi és hol élvezhet teljes és időtlen időkre szóló biztonságot?)

Kétségtelen, van némi ellentmondás az amerikai elhatározás két eleme – „nincs jogunk visszatartani" és *„a Kádár-rendszer politikai gyakorlata elismerést érdemel"* – között. Ez csak kettő a sok elem között. Valóban, ha jogi kötelezettség volt a korona visszaadása, felesleges az érdemmel való előhozakodás. Csakhogy: ez a két elem nem egyforma értékű és súlyú. A jogi kötelezettségét az Egyesült Államok mindig vallotta; sohasem mondta, hogy Szent István koronája az ő tulajdona. Mindig ideiglenes megőrzésről volt szó. A magyarországi rendszerről alkotott vélemény csupán az időpont megválasztásában játszott szerepet. Washington szerint a magyar népet megillető magyar koronázási javakat nem azért szolgáltatták vissza, mert Kádár János és rezsimje kiérdemelte, hanem azért, mert 1977 őszére annyira javultak a magyar-amerikai kapcsolatok – persze Kádár és rezsimje politikája következtében is –, hogy elérkezett a visszaadás ideje. A fő érv a magyar-amerikai viszonyban beállott kedvező változás volt. Ehhez kétségtelenül a mai magyar kormányzat magatartása is hozzájárult, de ennek jelentősége csak másodlagos volt. Nem érzem helyénvalónak a *„jutalom"* fogalmának bevonását és hangsúlyozását. Az amerikai külügyminisztérium – jóllehet felsorolta a két ország közötti viszony javulásának számos jelét – nem éreztette, hogy jutalmazni akar. Feketekúty szerint nem volt szerencsés, hogy az amerikai kormány az érdekein kívül más szempontokra is hivatkozott, mert ez növelte azoknak a rossz érzését, akik a *„Szent Korona visszaadását* – meggyőződésük szerint – *magyar nemzeti érdekből ellenezték."* Ez persze nem bizonyítható, mint ahogyan nem bizonyítható adatokkal az én véleményem sem, hogy világosabb és egyértelműbb amerikai érvelés sem csillapította volna le a tiltakozókat.

Mert a tiltakozás mindent elsöprő fő indítéka a visszaadás okozta felháborodás volt és nem annak megindokolása.

Nagyon érdekes a Szent Korona-tan értelméről szóló közjogi fejtegetés. Valóban elképzelhető, hogy ennek a tannak mára szóló érvénye is lehessen. Természetesen az idő és a helyzet által indokolt formában. Ilyen érvénye azonban nincsen. Lehetne – és erre alapozódik Feketekúty érvelése –, ha Magyarországnak ma is úgynevezett történelmi – vagyis merőben csak a jogszokások összességét tartalmazó —alkotmánya lenne. Az országnak viszont 1946 óta írott alkotmánya van. Ma ugyanis államjogilag az érvényes, amit az alkotmány mond. Az 1946-os köztársasági alkotmányban nincs szó koronáról, sem korona-tanról, amely bármilyen tetszetős is, a múltnak tisztelettel övezendő hagyománya, de nem a mai államjogi viszonyokat meghatározó jogforrás. Magyarországnak 1946-ig nem írott, hanem történelmi alkotmánya volt, ami természetesen nem volt akadálya annak, hogy olyan történelmi és közjogi elméletek szülessenek, érvényesüljenek, amelyek teljes mértékben pótolták az írott alkotmányt. Ilyen volt a Szent Korona-tana is, amelyet Feketekúty László nagy szakavatottsággal elemez.

Teljesen igaza van abban, hogy a korona-tan alapján a Szent Korona az állandó nemzeti főhatalomnak a látható jelképe. Ezt a főhatalmat – annak alapja, forrása és tulajdonosa – a nemzet a királyra ruházta, ő tehát – mint Feketekúty helyesen állapítja meg – nem saját jogán vagy isteni jogon gyakorolta a hatalmat, hanem a nemzet felhatalmazása alapján. Elméletben tehát valóban független a tan érvénye az állam- és kormányformától. Csakhogy: a király azáltal került ennek a hatalomnak a birtokába, csak akkor élhetett e hatalommal, ha megkoronázták. Hogyan képzelhető ez el egy köztársaságban? Talán úgy, hogy a köztársasági elnök fejét nem érinti a korona, ő legfeljebb annak színe előtt tesz esküt (mint tette Szálasi), hogy így jusson a hatalom gyakorlásának jogához?

Mindez elképzelhető, ha feltétlenül ragaszkodni akarunk a Szent Korona közjogi szerepéhez. Ámbár, joggal lehetne kérdezni: köztársasági alkotmányban – mely szerint az államfőt csak meghatározott időre választják és közjogi szerepét olykor eléggé korlátozzák – szükséges-e a korona által megtestesített alkotmányjogi biztosíték, amely a múltban visszatartotta az uralkodót attól, hogy hatalmá-

val visszaéljen? Ha a Magyar Szent Korona az állandó nemzeti főhatalom látható jelképe, mint Feketekúty mondja, de ugyanakkor fejre tételével vagy érintésével nem szentesíti meg a főhatalomnak a nemzetről az államfőre történő átruházását, akkor érzésem szerint ugyanúgy elvesztette közjogi jelentőségét, mintha a körülötte kialakult államjogi elmélettől eltekintünk és szerepét az állami főhatalmat nem érintő jelképi jelentőségre korlátozzuk. Ha meg a tan és a köztársasági alkotmány egyeztetésére vállalkoznánk, a tennivalókat következetesen átgondolnánk, akkor napfényre kerülne, hogy felesleges. A Szent Korona tana akkor sem veszít jelentőségéből és az illendő tiszteletből, ha történelmünk nagyszerű hagyományának és a fejlett magyar alkotmányjogi gondolkodás fényes bizonyítékának tekintjük. Értékét nem csökkenti, hogy az idő túlhaladt rajta.

Meg kellene tehát elégednünk azzal, hogy Szent István koronája – közjogi szerep nélkül is – magasztos jelkép: a magyarok összességének, a szabadsághoz, a függetlenséghez és az önállósághoz való ragaszkodásnak a jelképe. És ilyen formában hatósugarába kerülhetnek azok a magyarok is, akik a magyar állam határain kívül élnek. Territoriális jellegén és szerepén túlemelkedve így válik a világban szétszórt magyarok összefogójává és egyesítőjévé. (Ezt megnehezítené, ha a magyar államra korlátozódó közjogi szerepe és az állami főhatalom jelképe lenne.) Nem hinném, hogy ezzel a történelem lomtárába vetjük és hogy ettől csak az alkotmányjogi szerep mentheti meg. A lomtárba akkor kerül, ha elfelejtődik és merőben csak kiállítási tárgynak tekintjük.

A nevétől meg igazán nem akarom megfosztani, legkevésbé „a hazai hivatalos szóhasználatot" javasolni. (Egyébként ez sem egyértelmű: az Új Magyar Lexikonban és az Akadémiai Könyvkiadó által 1968-ban megjelentetett Kislexikonban *„Magyar Szent Korona"* címszót találunk. E címszavak szövege erősen lebecsülő, de ez már más kérdés.) Nem azt ajánlottam, hogy nevezzük pusztán magyar koronának, hanem azt, hogy ki-ki tetszése szerint használja azt az elnevezést, amelyet a múltban is felváltva használtunk: Szent Korona, Magyar Szent Korona, Szent István koronája, magyar korona. A szabadságnak éppen olyan korlátozása, ha valaki kötelezővé teszi a Szent Korona elnevezést, mintha más valaki elrendeli, hogy csak magyar koronának nevezendő. Arról nem is szólva,

hogy a stílus szépségének is használna az elnevezések változatos igénybevétele. *„Nemzeti kincsünk történelmileg kialakult neve: Szent Korona”* – állapítja meg vitapartnerem. Valóban: történelmileg kialakult, de – mivel írott alkotmányunk nem volt – sehol sem szentesített és kötelezőnek rendelt név. Hivatalos iratokban, szak- és tankönyvekben így nevezték, de az irodalomban és a nép száján minden más változat is élt. A földrajzi nevek hasonlata, elismerem, csábító. Mert kinek jutna eszébe San Marino helyett Marinót és San Francisco helyett Franciscoi mondani? Ezek azonban földrajzilag és államilag szentesített nevek, amelyek a *„szent”* szócskát tartalmazó személynevekből keletkeztek. Ezért maradtak meg a vallásilag közömbös vagy a vallással szemben ellenségesen viselkedő magyarországi kormányok uralma alatt is *„szent”* kezdetű város-és községnevek: például Szentendre, Szentlőrinc, Szentgotthárd, Szentbalázs, Szentdomonkos stb. Földrajzi neveknél nagy zavart és kavarodást okozna, ha mindenki tetszése szerint használná e neveket. Más a helyzet azonban a történelmi személyek és tárgyak nevének írásával. A stíluskövetelményektől függően írunk olykor Szent Istvánt, István királyt vagy I. Istvánt. (És nemcsak az ateisták, mert aligha írhatta ateista azt a régi magyar egyházi éneket, hogy Hol vagy István király?) Könyves Kálmán helyett is gyakran írunk I. Kálmánt, Nagy Lajos helyett I. Lajost, Rőtszakállú Frigyes helyett I. Frigyest vagy Morus Szent Tamás helyett egyszerűen Morus Tamást. Ismétlem, mindig a stílus szépsége diktálta okokból. A Szent Jobb helyett is gyakran mondjuk, hogy Szent István jobbja. A *„szent”* valóban nem kizárólag vallási kifejezés; aki használja, természetesen, nem *„reakciós”* vagy *„klerikális”*, különösen, mivel – mint magam is utaltam rá – a tartalma a magyarban a vallásinál jóval szélesebb körű. Ugyanakkor azonban úgy érzem, hamisan értelmezett hagyománytisztelet, ha valaki kötelezőnek akar előírni olyasmit, amit nyugodtan bízhatunk az emberek szabad mérlegelésére és döntésére. Szavaknak fétisként kezelését az illő tisztelet nem indokolja.

Szerep és jelleg – Válasz Feketekúty Lászlónak Új Látóhatár, 1978. (29. évf.) 4-5. sz. 324-328. o.

1979

Bombák és katonák

Julián Borsányi: Das Rdtsel des Bombenangriffs auf Kaschau, 26. Juni 1941; R. Trofenik, München 1978 (Studia Hungarica 16. kötet), 260 l.
Peter Gosztonyi: Hitlers Fremde Heere, Econ Verlag, Düsseldorf-Wien 1976, 545 l.

Kassa volt Magyarország számára a második világháború Sarajevója. A város ellen 1941. június 26-án végrehajtott légitámadás szolgáltatott ürügyet arra, hogy a magyar kormány hadat üzenjen a Szovjetuniónak és ezzel az országot belesodorja a második világháború hadműveleteibe. Míg azonban Sarajevo esetében hamarosan kiderültek a merénylet részletei és tisztázódott, hogy kinek az érdekeit szolgálta, ki készítette elő és hajtotta végre, Kassa ügyében még ma is, majd négy évtizeddel később, sötétben tapogatódzunk. A kassai bombázást használta fel Bárdossy miniszterelnök arra, hogy Moszkvával szemben a hadiállapotot kinyilvánítsa és magyar csapatokat küldjön a Szovjetunió földjére. A nyilvánosságot a hírközlő szervek úgy tájékoztatták, hogy Kassa ellen szovjet gépek követtek el támadást és a miniszterelnök is ilyen értelemben indokolta meg a hadba lépést. A háború alatt természetesen gondolni sem lehetett arra, hogy bárki is a hivatalos indokolást kétségbe vonja és a való tények felderítésére vállalkozzék. Aligha kapott volna ehhez megfelelő nyilvánosságot, miután 1939 óta működött a cenzúra és ilyen ügyben aligha mutatkozott volna nagyvonalúnak, megértőnek, vagy lazának. A háború befejezése után meg ugyanilyen természetességgel terjedt el az a beállítás, hogy a Kassára bombákat ledobó gépek németek voltak, a magyar és német vezérkar közös akciójáról van szó, amelynek az volt a célja, hogy Magyarország háborúba lépését kellően alátámasszák és az ország lakosságával elfogad-

tassák. A magyar és a német vezérkar tehát ilyen alávaló mesterkedéssel kényszerítette ki a hadüzenet elküldését. Sokáig tartotta magát ez a felfogás és a háborút követő politikai légkörben ugyancsak nem akadt senki, aki ennek cáfolatára, a tények és a valóság tisztázására szánta volna rá magát. Egy külföldön élő szakember vállalkozott arra, hogy utána nézzen, mi történt 1941. június 26-án Kassán és mi az igazság az egymásnak ellentmondó korábbi közleményekben, tanúvallomásokban, emlékezésekben, történelmi adalékokban.

Borsányi Juliánt 1941-es hivatali beosztása és szakmai felkészültsége eleve illetékessé tette arra, hogy a kérdéssel foglalkozzék és a tisztázás folyamatát elindítsa. Kétségtelen, hogy a magyarországi történészeket is izgatta a probléma és némely részlet feltárásában, adatok és adalékok összegyűjtésében hasznos munkát végeztek. A teljes igazság felderítését Magyarországon azonban nehezíti – erősebben fogalmazva azt mondhatnám: akadályozza – az ország külpolitikai érdeke, amely aligha engedhetné meg, hogy a vizsgálatok esetleg a Szovjetunió szempontjából előnytelen eredménnyel záruljanak vagy megsemmisítsék azt a megdönthetetlennek kinyilvánított tézist, hogy Kassát németek bombázták. Aki ugyanis minden részrehajlás nélkül és tárgyilagosan csakis a tények felderítésére kezd kutatásba, annak minden lehetőség és mindenféle eredmény kockázatát vállalnia kell. Borsányi Juliánt semmilyen önös érdek vagy mások érdeke nem befolyásolta kutatómunkájában. Független ember lévén, nyugodt lélekkel vállalhatott bármilyen eredményt.

A ma Münchenben élő volt katonatiszt, 1941-ben mint százados, a Honvédelmi Minisztériumhoz tartozó Országos Légvédelmi Parancsnokság hadiműszaki törzskarában szolgált és munkacsoportja a polgári és üzemi légvédelem műszaki kérdéseivel foglalkozott. A kassai légitámadás körülményeinek felderítése hivatali beosztásánál fogva is érdekelte, hiszen ez volt az első lehetőség, hogy a légoltalom hatékonysága kiderüljön. Borsányit ettől kezdve nem engedte nyugodni a kérdés, mi történt voltaképpen 1941. június 26-án, ki, kinek a megbízásából és miért dobott bombát a magyar városra.

A több mint két és félszáz lapos német nyelvű munka több évtizedes adatgyűjtő és kutatómunka eredménye. A szerző minden dokumentumot beszerzett,

az összes írott forrásokat megvizsgálta, minden elérhető tanút kikérdezett, éveket vett igénybe a részleteknek levelezés útján történő tisztázása. Az eredményt nem tekinti véglegesnek, hiszen nem jutott tudományosan igazolható és megnyugtató végső magyarázathoz. A kérdés ugyanis, hogy ki bombázta Kassát, Borsányi könyvének megjelenése után sem zárható le. Ő maga művét nélkülözhetetlen adatgyűjteménynek fogja fel, amely segítheti a későbbi kutatókat és megkönnyítheti a még kellően fel nem tárt részletek tisztázását. A könyv olyan új utakat nyitott, amelyeken érdemes továbbmenni és olyan eshetőségeket villantott fel, amelyekre érdemes figyelni, abban a reményben, hogy egy napon sikerül végleges és meggyőző magyarázathoz jutni.

Borsányi 1941. június 26-át a magyarság története tragikus dátumának nevezi. Jelentősége legalább olyan, mint volt a Mohi pusztán 1241. április 11-én elszenvedett vereségnek, az 1526. augusztus 29-i mohácsi csatának vagy az 1920. június 4-én megkötött trianoni békediktátumnak. Kassa egy olyan folyamatot indított el, amelynek népet és országot pusztító következményei voltak. A szerző mindenképpen elhibázott lépésnek nevezi a Szovjetunió elleni hadba lépést, mégha valószínűtlennek tetszik is, hogy Magyarország kimaradhatott volna a hadműveletekből. A casus bellinek nyilvánított légitámadás nem igazolta a végzetes lépés megtételét, még akkor sem, ha – mint a szerző írja – a támadók valóban szovjet repülők lettek volna, ami szerinte kezdettől fogva kétséges volt. Súlyosbította az ügyet, hogy a hadüzenet az alkotmányos előírások komoly sérelmével történt és Bárdossy illetékességét messze túlhaladó lépéshez folyamodott. Borsányi szerint ez elhamarkodott és önkényes cselekedet sokkal inkább lélektani okokkal, mint politikai eltökéltséggel magyarázható. Nem hiszi, hogy Magyarország megmenekülhetett volna a háború szörnyűségeitől és káros következményeitől, ha nincs kassai bombázás és nyomában a hadüzenet. Az 1944. március 19-i német megszállás a bizonyítéka, hogy Magyarország tartózkodása vagy kívülállása elfogadhatatlan volt Hitler számára. Magyarország előbb vagy utóbb mégis belesodródott volna a háborús cselekményekbe és aligha mentesülhetett volna azok okozta megpróbáltatásoktól. A Kristóffy követnek tett Molotov-nyilatkozatról meg az a szerző véleménye, hogy taktikai megfontolások diktálták.

Habár Magyarország nem hasonlítható össze Bulgáriával, az utóbbinak 1944 őszén küldött szovjet hadüzenet árulkodó jel volt, hogy akadhatnak helyzetek, amikor egy ország akarata ellenére és ellenséges aktus nélkül is háborúba kerülhet.

A légitámadás után Borsányi megállapította Kassán, hogy a hatósági légoltalom csődöt mondott: a repülőgépek nemzetiségét nem ismerték fel, a riasztás későn történt, minek következtében tekintélyes volt az emberi veszteség. A szervezésről és a berendezésről az volt a vélemény, hogy példás, mégsem működött kielégítően. Mi okozta a kudarcot? Ez a kérdés foglalkoztatta Borsányit, amikor saját kezdeményezésére és szigorúan munkaterülete határai között maradva a helyszíni vizsgálatot elvégezte.

Az első kassai szemlét további vizsgálatok és tanulmányok követték, majd már külföldön terjedelmes és beható kutatómunka, amelynek ez a könyv az eredménye. A rejtélyt nem sikerült megoldani. Továbbra is nyitva marad a kérdés, ki dobta Kassára a bombákat. Ez a rövid ismertetés, amely nem terjedhet túl egy bőven dokumentált és meggyőző okfejtésével imponáló mű köszöntésén, csak néhány felismerés és megállapítás idézésére szorítkozhatik. Borsányi adataival, érvelésével és következtetéseivel a szaktörténészeknek kellene foglalkozniok. Ez bizonyára meg fog történni.

Egyelőre talán csak annyit, hogy a szerző szerint nem állapítható meg kellő bizonyossággal sem az, hogy a bombázók szovjet, sem az, hogy németek voltak. Az előző feltevést semmilyen tárgyi bizonyíték nem támasztja alá. Az utóbbi lehetőség igazolására hazai történészek és közírók által használt dokumentumok sem olyan bizonyító erejűek, amelyek kétségtelenné tették, hogy a támadók németek voltak, illetve a Kassa elleni bombázás értelmi szerzője a német és a magyar vezérkar volt. Borsányi Julián meggyőző erővel cáfolja a Krúdy Ádám-féle nyilatkozatokat, amelyekben olyan elemeket mutat ki, amelyek jogos kételyeket ébresztenek vallomásának hitelességét és elfogadhatóságát illetően. A *„német eshetőség”* elméletileg természetesen ugyanúgy nem zárható ki, mint a szovjet, ám sem az egyik, sem a másik esetében nem merült fel olyan mozzanat, amely kellő alapot nyújtana minden egyéb lehetőség kizárására. Ugyanez a helyzet, ha

azt nézzük, érdeke volt-e a szovjet vagy a német félnek a város bombázása. A Szovjetuniónak semmiképpen sem, hiszen önös érdekből is éppen ellenkezőleg arra kellett törekednie, hogy Németország egyedül maradjon és ne kapjon katonai segítséget a keleti háborús kalandjához szövetségesei részéről. Ennek kiprovokálása ártalmára és nem előnyére szolgált. De nem kellett Hitlernek sem egy ilyen provokatív akcióval a magyar részvételt kieszközölnie. Magyarország akkori helyzetében, a szövetségi viszony természetéből folyóan és a lakosság hangulatát is figyelembe véve, enyhe politikai nyomás is megtette volna a magáét. A legfelső katonai vezetésnek meg különben sem kellett a kassaihoz hasonló casus belli, hogy a Szovjetunió ellen a németek oldalán háborúba vonuljon. Borsányi szerint a vezérkari főnöknek – aki a hadba lépést magyar érdeknek tartotta és erélyesen pártfogolta – ugyanúgy nem volt előzetes tudomása a bombatámadásról, mint a kormánynak. Az eset azonban kétségtelenül megkönnyítette azok dolgát, akik a háborúba való belépést szorgalmazták és a gyors reakció, vagyis a szovjet támadó szándék hivatalos „megállapítása" bizonyítja, hogy – legalábbis mint eshetőségre – felkészültek rá.

Borsányi hajlik afelé a feltevés felé, hogy – mint C. A. Macartney is felvetette – a támadás a szlovák légierőből megszökött és a Szovjetunió felé tartó cseh repülők műve volt. Legvalószínűbbnek ez látszik, Borsányi által összegyűjtött számos dokumentum ezt látszik igazolni, ám a szerző végleges ítéletre e tekintetben sem vállalkozott, minthogy bizonyítékai nem elégségesek ahhoz, hogy az ügyet lezártnak lehessen tekinteni. Még sok kutatómunkára és minden nyom lelkiismeretes felderítésére van szükség, hogy pontot tehessünk a tragikus kassai eset végére.

E tekintetben Borsányi Julián műve felbecsülhetetlen jelentőségű, hiszen elsőnek vállalkozott arra, hogy az adatokat összegyűjtse és a különböző lehetőségeket végiggondolja. Ez a hatalmas és szívós kutatói tevékenység talán másokat is – elsősorban a magyarországi hadtörténészeket – arra serkent majd, hogy ne elégedjenek meg az eddigi vizsgálataikkal és ne zárják le a jól végzett munka tudatában a kassai dossziét. Éppen e könyv bizonyítja, hogy mily sok még a tisztázatlan részlet és milyen fáradhatatlan – közös – erőfeszítésekre lenne még szükség

ahhoz, hogy fény derüljön minden apró mozzanatra és megnyugtató módon lehessen megállapítani, ki, kinek a megbízásából és miért bombázta Kassát. A szerző német szövege világos, szabatos, szakszerű és mentes a politikai felhangoktól. Az olvasót meggyőzi arról, hogy célja semmi más, mint az igazság kiderítése.

*

A kassai bombázás tömör leírása megtalálható abban az öt és félszáz oldalas vaskos kötetben is, amelyet Gosztonyi Péter írt és *Hitlers Fremde Heere – Hitler idegen hadai* – címen a düsseldorfi Econ Verlag adott ki. Kassa volt a magyar hadüzenet oka és művében Gosztonyi részletesen kitér arra, hogy a Hitlerrel szövetséges országokban milyen körülmények között és milyen indokolással határozták el a háborúban való részvételt. A kötet rendkívül jól tagolt, könnyen áttekinthető és ésszerűen megszerkesztett összefoglalása a Szovjetunió elleni háborúnak, fő figyelemmel természetesen – a címének megfelelően – a Hitler oldalán harcoló idegen hadseregekre. Az egyes országokban természetesen voltak hasonlóságok és rokon helyzetek, mégis mindegyikben más és más formák, előfeltételek, külsőségek között zajlott le a hadba lépés aktusa. A szerző nyomon kíséri mindazokat az eseményeket, amelyek a keleti háborúhoz és a szövetséges országok csatlakozásához vezettek. Az arányokban – tehát nemcsak az elemzésben és magyarázatban – egyensúlyt tart és egy pillanatig sem engedi feltörni a gyanakvást, hogy magyar létére esetleg a magyar részleteket bővebben, alaposabban, részrehajlóan kezeli. A munkát szigorú tárgyilagosság jellemzi és példás tapintat, amikor olyan kérdésekre kerül sor, amelyek a Közép-Kelet-Európában élő népek között esetleg évszázadokon keresztül egyenetlenséget keltettek.

A szerző alaposan megvizsgálja a szövetséges országok politikai és társadalmi közviszonyait, a hadseregek kialakulását és szociális hátterét, a belső légkör változásait és a katonák viszonyát a mindenkori politikai hatalomhoz. Részletesen ismerteti, mennyi volt az önkéntesség és mennyi a külső nyomás a keleti hadjáratban való részvételben. Választ ad arra is, miért maradt ki Japán és Törökország, majd külön tárgyalja az olaszok sajátos helyzetét nemcsak a politikai szövetségen belül, de a katonai együttműködésben és különösen a szovjetellenes

háborúban. Az olvasó nyomon követheti a hadi helyzet alakulását a kezdeti győzelmektől, a frontok megállásán és visszavonásán keresztül egészen a csúfos végig, a Sztálingrádnál és utána elszenvedett súlyos vereségekig. A középpontban azonban nem a német hadsereg áll, hanem az idegen alakulatok – közép-, kelet- és nyugat-európaiak egyaránt –, amelyeknek felkészültsége és felszereltsége elmaradt a németekétől és amelyeknek harci morálja sem viselte el úgy a megtorpanásokat, megpróbáltatásokat, vérveszteségeket, mint a németek. Az utóbbiak, mégha Hitlert nem is kedvelték és világnézetétől idegenkedtek, olykor beleeshettek annak illúziójába, hogy hazájukért harcolnak, a vélt nemzeti érdek esetleg feledtette velük, hogy végső fokon vezérük nagyhatalmi ábrándjainak és világhódító törekvéseinek eszközei. Az idegenekben ilyen érzések és vélelmek aligha keletkezhettek, hiszen még azoknak is, akik országuk határaihoz közel harcoltak, ki kellett nyílniok a szemük, és látniok kellett, hogy a Volga vagy a Don partján semmilyen magyar, román vagy horvát hazát nem lehet megvédeni, hanem csupán alárendelt, szolgai szerepet játszani. A sok emberi és anyagi veszteség – ez érzékletesen kirajzolódik Gosztonyi könyvéből – a lassú kiábrándulóshoz vezetett és a hadiszerencse elmúltával, Hitler fokozatos cserbenhagyásával végződött. A szerző ezt a folyamatot is részletesen leírja, minden egyes országban végbement fejlemények aprólékos, szakszerű felsorolásával és elemzésével. A könyvnek eléggé tekintélyes részét veszi igénybe annak előadása, hogyan ment végbe a fokozatos elhidegülés Németországtól, és helyenként milyen elemi erővel tört ki a felzúdulás Hitler politikája ellen. Olykor a nemzeti becsület helyreállításának jellegét és méretét öltötték magukra azok az akciók, amelyek a szóban forgó országokban a Hitlertől és a németektől való elfordulást jelezték.

Gosztonyi Péter gazdagon dokumentált könyvében meggyőző módon támasztja alá azt a tételét, hogy a Hitler mellett harcoló idegen alakulatok – amelyeknek létszáma időnként egy milliónál több volt – végső fokon az ágyútöltelék szerepét játszották, a háborúval közösséget nemigen vállalhattak és mindvégig úgy érezték, hogy kormányuk idegen célokért áldozza fel őket. A vállalkozás – e hadak történetének megírása – úttörő fontosságú, hiszen Gosztonyi előtt senki sem vállalkozott rá és az összefoglaló, áttekintő nagy munkákban is csak amolyan

marginális szerepet játszik a nem német katonák sorsa. A magyar történelemtudomány hírnevét is öregbíti, hogy éppen egy magyar történész végezte el e fontos feladatot.

Bombák és katonák [Borsányi Julián: Das Rätsel des Bombenangriffs auf Kaschau; Gosztonyi Péter: Hitlers Fremde Heere c. könyvéről] Új Látóhatár, 1979. (30. évf.) 3–4. sz. 293-298. o.

Tartalom

Borbándi Gyula és a Látóhatár–Új Látóhatár 5

1970

Naplóírás úton 7

Harcok a Duna mentén 12

A zólyomi tárgyalások 14

1971

Berlin 1945 44

A pódiumon 47

Századunk évfolyamtársa 58

1972

Magyar irodalom, olaszul 62

Illyés-breviárium 66

1973

Szirmai Károly emléke 145

A Párt és a Nemzeti Parasztpárt 148

Két bibliográfia 156

Magyarokról, angoloknak 166

Magyar remekművek külföldön 173

Haraszti-dosszié 181

Hazai nyelvkönyvek külföldi tanulóknak 198

Híres magyarok 203

1974

Haraszti-dosszié II. 209

Koszorú Veres Péternek 227

Kerényi és Hesse levelezése 230

Történettanítás Magyarországon 233

1975
József Attila barátja ... 257
Jelentés két új versgyűjteményről ... 261
Németh László példája ... 265
Kormánypárti történetírás ... 268
Ifjúkori művek, érett alkotások ... 287
Két levél és két nyilatkozat ... 293
Akik felfalják a forradalmat ... 302
A nyugat-európai magyar irodalom intézményrendszere ... 308
1976
Bevezetés ... 329
Jelentés a Garam mentéről ... 333
Hennyey Gusztáv emlékiratai ... 340
1977
Magyar Amerikában ... 347
Az értelem fényszórója ... 395
Mit fedeznek fel Magyarország felfedezői? ... 398
Szirmai Károly művei ... 424
1978
A korona és a köztársaság ... 426
Bibó István a béke feltételeiről ... 454
Szerep és jelleg ... 461
1979
Bombák és katonák ... 467
Tartalom ... 475

Kötetünkben Borbándi Gyulának a müncheni folyóiratban megjelent írásait gyűjtöttük össze. Összesen 3.039.158 karaktert, betűt írt le azokban a tanulmányokban, vitairatokban, könyvismertetésekben, melyek a könyv lapjain olvashatók. Írásai 1520 kéziratoldalt tesznek ki. Megsüvegelendő teljesítmény, még inkább, ha hozzátesszük, hogy ezek a cikkek nem pusztán papírra vetett sorok voltak, hanem számos esetben politikai folyamatok mélyreható elemzései, nem egyszer közéleti változások elindítói. Borbándit úgy ismerjük, mint a magyar emigráció krónikását. Ezekről az oldalakról azonban kibontakozik a politikai gondolkodó, az irodalmi kritikus, a merengő, saját álláspontját mérlegelő ember portréja.

Első írása a folyóirat 1951-es évfolyamában jelent meg, az utolsó pedig a záró számban, 1989-ben, melyben elköszönt a folyóirat negyven éven keresztül hűséges olvasóitól. Az Új Látóhatár azért fejezte be működését, mert Magyarországon elkezdődött a rendszerváltoztató folyamat, az emigráció tagjai szabadon beléphettek az országba, publikációik megjelenhette a hazai lapokban, azaz a Látóhatár–Új Látóhatár feladata, azaz a demokratikus közélet fenntartása az emigrációban, megszűnt. Hatása, emléke azonban nem szürkülhet, nem veszhet el.

Kiadónk Borbándi Gyula születésének 100. évfordulója előtt tisztelegve gyűjtötte össze a müncheni folyóiratban megjelent írásait, melyet négy kötetben, évtizedenkénti bontásban tárunk az érdeklődők elé. Ezeken az oldalakon nyomon követhető a huszadik század második felének története, a magyarság sorsának alakulása, az 1945 utáni magyar emigráció irodalmi és politikai munkásságának értékelése.

Borbándi Gyula neve összeforrott a demokratikus Magyarország újjáélesztését megteremtő közéleti küzdelemmel, a rendszerváltoztatás előzményét jelentő szellemi mozgalommal, a nemzeti függetlenség eszményével. Írásai időszerűek maradnak bármely korban, ahol a magyarság sorskérdéseiről szó kerül.

A kötet az *ujlatohatar.com* web-oldalon kerül közlésre. Tisztelettel adózunk az 1945 utáni magyar emigráció alkotói és krónikásuk Borbándi Gyula emléke előtt.

9 786155 745126